

BHARTRIHARI'S

SRINGARA SATAKA

AND

VAIRAGYA SATAKA

WITH SANSKRIT COMMENTARY, ENGLISH NOTES,
TRANSLATION & INTRODUCTION.

BY

SRI A. V. GOPALACHARIAR, M.A., B.L.,

Tiruchirapalli.

V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS

292, Subhash Chandra Bose Road

MADRAS-1..

1954

All Rights Reserved.

PRINTED BY
V. VENKATESWARA SASTRULU
of V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS.
AT THE 'VAVILLA' PRESS
MADRAS.—1954.

INTRODUCTION

The Satakas of Bhartrihari, Niti, Sringara and Vairagya contain many ancient oft-quoted familiar sayings in the Sanskrit language which have become proverbial and enjoyed a unique popularity throughout the Sanskrit world both in and out of India. Prof. D. D. Kosambi who has spent many long years in the research of the manuscripts of these Satakas for settling the text in the order of the verses has published the text of the Satakas and recently a long introduction describing his assiduous labours during several decades and the hopeless irreconcilability of the numerous MSS. (more than a hundred) from various parts of the country in regard to the order and number of the verses. A Bombay edition published more than sixty years ago by Mr. Justice Telang with extracts from a commentary by Ramarishi gives a table noting the differences in the order and number of the verses in various MSS. and their printed books. There is very little in common between the order and total number of verses in the various MSS. mentioned in that table. The table given by Kosambi is even more varied.

It is unfortunate that after a laborious research extending over several decades, Kosambi has to say in his introduction that the literary tradition associated with the poet's name, as the supposed author of the SatakATRAYAM contains manuscript evidence of such astonishing diversity that the poet could hardly have promulgated this famous work, transmitted to us as his.

in any properly integrated form. He rightly points out with a feeling of disappointment that nothing of his life even his actual period, can be stated with any certainty about this very great poet, whose slokas have been so popular and familiarly quoted from very ancient times and have won immortal and world-wide distinction for Sanskrit literature. The order of verses in the commentary of Ramarishi is totally different from the order adopted by the very learned Andhra commentator, Ramachandra Budhendra whose commentary was published in this edition without any mistakes unlike the older ones which are said by Kosambi to be full of mistakes.

Ramachandra Budhendra was an ocean of learning, being a master of all the Sastras and his commentary is thorough and illuminating. He has classified the slokas under divisions called PADDHATIS. The contents of the Paddhatis are indicated by their headings. The classifications are quite natural. The Paddhati classification of Budhendra is rightly praised by Prof. Kosambi as logical. The number of slokas in each Sataka according to this commentary is exactly hundred. The first sloka in the Niti Sataka, 'Dikkaladi' describing the Brahman Tejas Absolute is said to be an introduction to all the three Satakas. Vedantha Desika adopts the division of Paddhatis in his Niti work, called *Subhashita Niti* (Treasury of Subhashitas—proverbial good sayings) divided into twelve dozen slokas. The Paddhati names, *SUJANA* and *DURJANA*, occur there also. Bhartrihari's Satakas are known as Bhartrihari's Subhashitas. It is very likely that Desika living in the 13th and 14th centuries A. D.

had read a manuscript of Bhartrihari's Satakas containing divisions of Paddhatis just like those given by Budhendra in his commentary.

At the opening of his Niti Sataka, the poet cries obviously with bitter disappointment based upon self-experience. "Learned men of taste who can appreciate lovely poetry are possessed by the devil of envy. The wealthy lords who convened and presided over Vidvat Sabhas are themselves puffed up with pride and conceit and are reluctant to admit merit in the poems seeking appreciation and patronage. Others are replete with ignorance. Where is the hope for appreciative response from Sahrudaya hearts? My Subhashithams must perish in me for want of unbiassed rasika receptive critics." The poet opens his mouth with cursing the devil of envy possessing men of learning as the great singer of the Gita himself does at the end of his Gita song, while he exhorts Arjuna to refrain altogether from giving the Gita song to the man of envy. The second sloka says: "A totally ignorant man can be easily pleased and persuaded. A well-knowing man can be more easily pleased and persuaded. But the man of dangerous little learning puffed up with pride over his little knowledge is impossible of pleasing to the Great Creator—Brahmadeva with Saraswathi seated in his heart." The poet must have adopted a continuous order in the slokas and also classified them under intelligible sub-divisions when he composed the work and gave it to the world. In spite of the hopelessly confusing varieties of readings in many manuscripts, we may prefer the text adopted by Budhendra on account of the intelligible

continuity of the slokas as per the order given therein and also the very good classification of the Satakas under different headings according to the topics dealt with, the number of slokas of each Sataka being exactly a satakam.

In our notes on SRINGARA and VAIRAGYA Satakas we have spared no pains to find the Kavi Hrudaya and explain it fully to the readers. We have given of our best to this work. We hope the notes and the translations will be read widely.

We deal very briefly with the Satakas and refer the reader to our full notes attempting to show the greatness and richness of Bhartrihari's poetry.

The poet is a very devout Bhaktha of Siva and has evidently spent years of his life in rapturous meditation of Lord Siva in lovely and solitary places of retreat on the banks of the Ganges etc. In the last two Paddhatis of the Sataka named as Daiva and Karma Paddhatis, he, like Rama in his speeches to violent rebellion-minded Lakshmana and to Bharata most earnestly seeking to take back Rama from Chitrakuta to be crowned, stresses the unalterability of the decrees of Providence and the power of past Karma to which they must submit. The Niti Sataka winds up with stressing unspeakable good service from prior good deeds due to a man by saving him from grave dangers which surrounded him. The *Purakrta Punyas* (the previously done good deeds) guard and save a man in distress while in a thick jungle or in the thick of a battle, while surrounded by torrential floods or enveloped by fire or while caught in storms in the sea or

precipitous mountainous heights and when dangers visit him when he is asleep or absent-minded and inattentive. In the last sloka the poet says that to a man of previous good history by storage of *Punya*, all men become friends and helpers and earth blesses him with treasures and wealth. These slokas would naturally be the closing slokas of Niti Sataka exhorting people to do good works and good works only.

It may look odd that the great author of the Niti Sataka and Vairagya Sataka, whose life can be gathered from these two Satakas as one of unparalleled god-devotion and the purest of morals should have put into the middle the Sringara Sataka. A careful reading of the whole of the Sringara Sataka clearly suggests that the poet's main object was to warn men and women against dangers of Sringara indulgences and to impress on them the uselessness of our life as passion's slave, as the slave of Kama, and the glory of conquering Kama and also the importance of leading a life of Vairagya dispassion and abstinence. This Sataka does not divide the hundred slokas into ten decades as the other Satakas do under the first heading of *Striprasamsa* we have a score of slokas. The last division called *Rithuvarnanam* which describes after the manner of *Rithu-Samhara* the seasons evoking love in the hearts of lovers contains a score of slokas. The second division of *Sambhogvarnanam* stopping with 13 slokas does not count a full score. Evidently the poet's mind was not in the description of *Sambhoga sukha* to pander to the tastes of a voluptuous reader. Slokas (34-40) come under the heading *Pakshadvayanirupanam* which call a halt to the

Sambhoga and raise the enquiry as to the choice between the *Sambhoga* with the other sex and *tapas* and meditation on God in solitude. The poet may have in mind the immortal Upanishadic words "Ātma Midhuna" and "Ātma Kreedā" and Gita words of "Ātma Rama and Ātma Rati as opposed to Indriya Rama and Vishaya Rati. The *Midhunapari* may be the lover Jiva self and Higher Self into which the Jiva must finally enter and expand. *Ātma Midhuna* may imply the absence of a second companion and making one's own self a companion which happens in soliloquies. Even Jesus Christ speaks of *Bhaktas* (devotees) as bed chamber mates. The next division under the heading *Kaminigarhanam*, censure of *Kaminis* and the warning against falling into their traps, contains a full score of slokas. This is absolutely a severe censure of *Kaminis*. This is obviously in opposition *Sringara* commending *Sataka* and undoubtedly confirms the view that the author in *Sringara Sataka* is anti-*sringara* in indulgence and that this *Sataka* is in fitting with the *Niti Sataka* foregoing and the *Vairagya Sataka* following. The *Suviraktha Paddhati* (1 sloka 61-69) describing the man of good *Vairagya* having mastery over *Kama* and the *Durviraktha Paddhati* (slokas 70-80) exposing the weaknesses of the man of fickle *Vairagya* are also totally in fitting with the poet's object of inculcating good *Vairagya* even in the *Sringara Sataka*. The *Rithuvarnanam* score at the end of the *Sataka* although showing the love-stirring features of the seasons to some extent appears to have been composed by the poet to exhibit his poetic talent in poetically describing the seasons after the manner of Valmiki, Vyasa and Kalidasa.

The Vairagya Sataka is divided into ten Paddhatis. The first Paddhati condemns *Thrushna* which is the opposite of Vairagya. The second Paddhati begins with dissatisfaction with the fruits *Punyam* gives in the shape of wealth and luxuries. The Vairagi Vedanthi must discard fruit coveting *Punyam* as he discards *Papam*. The third derides the despicability of assuming the role of a beggar before the rich. The name (*Yachgyna Dainyam*) given in the heading reminds one of Kalidasa's use of that fine expression in the Meghasandesha. The fourth Paddhati exhibits the transitoriness of worldly pleasures. The well known four sadhanas of the Vedantha (1) Nitya Anitya Vasthu Viveka (2) Ihamutra Phala Bhoga Viraga (3) Sama damadi Sadhana sampatti and (4) Mumukshathvam are in the poet's mind in the Sataka. The name of the eighth Paddhati is *Nitya Anitya Vasthu Vichara*. The fifth Paddhati describes the power of Kala, Providence and Fate in working disastrous changes. Reading of the fourth pada in the 41st sloka "कालः काल्या भुवनफलके" is better than reading काल कल्यो भुवनफलके'. The god and the goddess are pictured as engaged in the game of chess moving the pawns from place to place on the chess board. Mortals placed on the board of Cosmos are tossed to and fro like pawns on the chess board. The mortal creatures are compared to *Saras* coloured pieces, (pawns). Vedanta Desika has fully echoed this reading of suggesting the game between the god and the goddess and developed it finely in a sloka in "Sri Stuti" wherein he describes Vishnu and Lakshmi playing on a board described as TRIPUNAPHALAKAM

INTRO.

placed between them and moving Devas and men from position to position. Desika's śloka game is one of dice. Instead of Bhuvana Phalakam he says Tripunaphalakam and uses the division of Prakriti into three gunas as Sattwam, Rajas and Tamas, whose colours are white, red and black respectively to show the different colourings in the chess board. The word "क्रीडित" found in both readings of Bhartrihari slokas points to the poet thinking of two people playing. The sixth Paddhati is a discourse between a sanyasi ascetic and a king. It is suggestive of the famous discourse between the great world-wandering Avadhuta sanyasi said to be Avatar Dattatreya who is described by Suka as having given upadesa to Yadu, Haihaya etc., which Krishna quotes at length to Uddhava in the eleventh skandha of Sri Bhagavata. The first sloka where the sage claims parity with the high King on account of his *gnana and tapas* heights is suggestive of Kanva's message to Dushyantha where he refers to his own wealth and tapas. In the seventh Paddhati he addresses his own mind. The ninth Paddhati is styled Sivarchanam. The poet is a devout Siva Bhaktha but as a great Vedanthi of ancient times, he emphatically declares the unity of Siva and Vishnu which forms the true Murthi's art. He echoes the emphatic declaration to the same effect by Siva Bhaktha Kalidasa in the 7th Canto of his Kumarasambhava. His sloka

महेश्वरे वा जगतामघीश्वरे जनार्दने वा जगदन्तरात्मनि ।

न वस्तुभेदप्रतिपत्तिरस्ति मे तथाऽपि भक्तिस्तरुणेन्दुशेखरे ॥ (८४)

as become proverbial like Kalidasa's sloka

“एकैवमूर्तिर्विभिदे त्रिधा सा सामान्यमेषां प्रथमावरत्वम् ।

हरिविधाता हर आदिदेवः ॥”

The description of Saguna Iswara devotion to Saguna Murti in the ninth Paddhati and of the Avadhutha Sanyasi life seeking absorption into Nirguna Parabrahma points to his practising devotion both to Saguna and Nirguna Brahma. The last Paddhati describes the life of the Avadhutha Sanyasi which is the culmination of Vairagya with great pride and contemptuous discard of riches and luxury. The slokas are strongly suggestive of the actual Yoga Abhyasas and experiences of the poet himself. His passion for the Ganges-Banks, the foot of the Himalayas, the Padmasana yoga, the practice of meditation on Brahma in the Padmasana yogic posture and falling into yoga *Nidra* which is described wonderfully by Bhagavan at the end of the second chapter in Gita as all awareness in Paramatma Brahman and all obliviousness of the sleeping state of the material world's surroundings as in worldly man's sleeping state is beautifully voiced in sloka 98. In sloka 99 the poet proudly, describes the glory of using the bare hand as the eating vessel, the Bhiksha food given to him by sympathising men and women while walking along the streets without stopping as *Akshayyam Annam* imperishable manna comparable to the famous Droupadi's Akshayapatra feeding thousands of hungry people, the vast sky with ten cardinal immeasurable directions affording his clothing which cannot be measured by any yard stick or any other measure and the vastly wide earth being his bed. In the last sloka, he pathetically addresses the great elements, Mahabhutas, as “Dear

Mother Earth, Father Wind, Friend Fire, Good Bandhu Water, Brother Sky" and makes his last obeisance and farewell Anjali and takes leave of them to throw off all mortal coils and be absorbed into the Highest Brahman. लीये परब्रह्मणि are the last words of the hundredth sloka with which the Sataka closes. Surely they would have been the last words uttered by the poet when he passed away into Moksham.

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ भर्तृहरिसुभाषितम् ॥

॥ रामचन्द्रबुधेन्द्रविरचित व्याख्यानसहितम् ॥

॥ शृङ्गारशतकम् ॥

॥ स्त्रीप्रशंसा ॥

शम्भुस्वयम्भुहरयो हरिणेक्षणानां
येनाक्रियन्त सततं गृहकर्मदासाः ।
वाचामगोचरचरित्रविचित्रिताय
तस्मै नमो भगवते मकरध्वजाय ॥

१

व्या.—शंभ्विति—अत्र स्वयम्भुशब्दस्य शम्भुशब्दवदौणादिकहुप्रत्ययान्तत्व-
मवगन्तव्यम् - न तु * 'भुवस्संज्ञान्तरयोः' क्वि'विति विवप्रत्ययान्तत्वम् -
अन्यथा 'स्वयम्भू देवोऽसा' वित्यादाविव दोषप्रसङ्गात् । तथाच । येन
मकरध्वजेन । शम्भुस्वयम्भुहरयः हरविरिञ्चिमुरारयः संहारसृष्टिस्थितिकर्तृत्वेन
सकलभुवनाधीश्वरा अपीति भावः-हरिणेक्षणानां हरिणवन्मनोहरलोचनानां
पार्वती सरस्वती श्रीदेवीनां । सततम् * 'समो वा हिततयोरि' ति वचनात्
समो मकारस्य लोपः । गृहे कुम्भदासाः जलकुम्भभारवाहकभृत्याः । अक्रियन्त
तासु तादृङ्मोहमुत्पाद्य तथा विधेयीकृता इत्यर्थः - किमुतान्य इति भावः *
कृजः कर्मणि लङ् तङ् अर्धनारीश्वरत्वाच्छम्भोः । स्वयम्भुवश्च सरस्वतीनि-
केतनीकृतमुखत्वात् । हरेर्वक्षःस्थलस्थापितलक्ष्मीकृत्वाच्चैवमुक्तमित्यवगन्तव्यम् ।
अतएव ॥ वाचामगोचरमवाङ्मानसगोचरं यच्चरित्रं माहात्म्यम् तेन विचित्र-
वत्कृतो विचित्रितः । स्मै । अत्यन्ताश्चर्यकारकायेत्यर्थः नि. 'विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं
चित्रमि' त्यमरः * विचित्रशब्दा 'तत्करोती'ति ण्यन्तात्कर्मणि क्तः -
णाविष्टवद्भावेविन्मसोल्लेख भगवते सकललोकाराध्याय - यद्वा - चतुर्व्यूहमन्व-
प्रविष्टत्वात्प्रद्युम्नरूपेण भगवत्पुत्रत्वाद्वा तद्रूपायेत्यर्थः ॥

‘आत्मावै पुत्रनामासि’ ‘पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स्वमातरम् ।
तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायत’ इत्यादि श्रुतेः ॥ तस्मै
मकरध्वजाय मकरकेतनाय कामदेवसार्वभौमाय । नमः * ‘नमस्स्वस्तो’-
त्यादिना चतुर्थी ॥ वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

स्मितेन भावेन च लज्जया भिया

पराङ्मुखैरर्धकटाक्षवीक्षणैः ।

वचोभिरीर्ष्याकलहेन लीलया

• समस्तभावैः खलु बन्धनं स्त्रियः ॥

२

व्या.—तत्र आलम्बनविभावयोः स्त्रीपुरुषयोर्मध्ये स्त्रीणांप्रशस्तत्वादेकोनविं-
शत्याश्लोकैः प्रथमं स्त्रीप्रशंसां चिकीर्षुस्तत्रादौतावत्तासां बन्धनं इति प्रमाह -
स्मितेनेति—स्मितेन यौवनादिमदविकारजनिताकस्मिकमन्दहासेन ‘आकस्मिकं
तु हसितं यौवनादिविकारज’मिति वचनात् । बाल्ययौवनसंधानुत्पन्नः शृङ्गार-
विषयः प्रथमान्तःकरणविकारो भावस्तेन च तदुक्तं - चित्तस्य विकृते कारणे सति
‘ततोऽर्वाङ्मिकृतिर्भावो बीजस्यादिविकारवत्’ इति ॥ ‘हावेने’ति पाठे
‘ईषदृष्टविकारस्याद्भावो’ हावः प्रकीर्तित’ इत्युक्तलक्षणेन चेष्टाविशेषेण
च - लज्जया कुचकुम्भदोर्मूलाच्छादनवदनविनमनं दरं निमीलितं नयन-
त्वानुभावकमनस्संकोचनरूपव्रीडया च । ‘चेतस्संकोचनं व्रीडासङ्गरागस्तना-
दिभि’रिति लक्षणात् । भिया । आकस्मिकभयजनितत्रासेनेत्यर्थः - तदुक्तम् -
‘आकस्मिकभयाच्चित्तक्षोभस्त्रासः प्रकीर्तितः’ इति । ‘लज्जया गुणैरिति’ पाठे
आसामेवालम्बनभूतानां रूपयौवनादिगुणैरित्यर्थः । ‘आलम्बनगुणो रूपयौव-
नादिरुदाहृतः’ इत्युक्तत्वात् । पराङ्मुखैः हियार्धास्फुटप्रसारिभिरित्यर्थः । अर्ध-
कटाक्षवीक्षणैः असमप्रापद्भावलोकनैश्च कटाक्षलक्षणं तु संगीतरत्नाकरे.

‘यद्गतागतविश्रान्तिवैचित्र्येण विवर्तनम् ।

तारकायाः कळाभिज्ञास्तत् कटाक्षं प्रचक्षते’ इति ।

वचोभिश्शुककोकिलमधुरतरमृदुलाळापैश्च । ईर्ष्यायां परोत्कर्षासहनरूपा -
सूयया यः कलहस्तेन च ‘परोत्कर्षासहिष्णुत्वमीर्ष्या प्राहुर्मनीषिणः’ इति
लक्षणात् । यद्वा ईर्ष्यायां कलहेन प्रणयकलहेन चेति द्वन्द्वैकवद्भावः । * ‘सर्वो-

द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवती'त्यनुशासनात् । लीलया वागादिभिः प्रियानुकरणरूप-
विलासविशेषेण च - 'लीला प्रियानुकरणं वाग्भिर्गत्याऽथचेष्टये'ति लक्षणात्,
किं बहुना समस्तभावैः स्तम्भरोमाञ्चस्वेदादिसात्विकभावैः हर्षोत्सुक्यावहित्यादि-
सञ्चारिभावैश्चेत्यर्थः । स्त्रियः बन्धनं खलु । पुंसां संसारबन्धहेतवः खल्वि-
त्यर्थः । लिङ्गवचनव्यत्ययो नित्यनपुंसकत्वेन जात्यभिप्रायेण च - 'वेदाः प्रमाणम्'
इति वद्वष्टव्यः ;

अत्र स्मितकटाक्षालापाः अनुभावाः - 'कार्यभूतोऽनुभावस्याकटाक्षादि-
इशरीरज' इत्युक्तत्वात् ; लज्जाभयेष्ट्याः संचारिभावाः । भावलीले शृङ्गारचेष्टा-
विशेषा इति द्रष्टव्यम् । तदुक्तम् ।

भावो हावश्च हेला च माधुर्यं धैर्यमित्यपि ।

लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलिकिञ्चितम् ॥

मोहयितं कुट्टमितं बिम्बोको ललितं तथा ।

कुतूहलं च चकितं विहृतं हास इत्यपि ॥

एवं शृङ्गारचेष्टास्युरष्टादशविधा मताः ।

इति ।

ईदृक्साधनसंपन्नानां स्त्रीणां बन्धहेतुत्वं किं वक्तव्यमिति भावः ॥ तथा चैतासां
शृङ्गारनायिकानां मध्ये भावलज्जाभयवत्यो मध्यमाः । ईर्ष्याकलह लोलावत्यः
प्रौढाश्चेति - विवेकः ॥

'उदययौवना मुग्धा लज्जाविजितमन्मथा ।

लज्जामन्मथमभ्यस्या मध्यमोदितयौवना ।

स्मरमन्दीकृतवीडा प्रौढा संपूर्णयौवने'ति ॥

वंशस्थवृत्तम् ॥

भ्रूचातुर्यात् कुञ्चिताक्षाः कटाक्षाः

स्निग्धा वाचो लज्जितान्ताश्च हासाः ।

लीलामन्दं प्रस्थितं च स्थितं च

स्त्रीणामेतद्भूषणं चायुधं च ॥

३

व्या.—उक्तमर्थं प्रकारान्तरेणाह - भ्रूचातुर्यादिति.—भ्रूवोश्चातुर्याल्ललिता
क्षेपवैचित्र्यात्कुञ्चितानि कुणोक्तान्यक्षोणि येषां ते तथोक्ताः * 'बहुवीह

सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्पच्' इति षच् । कटाक्षाः अपाङ्गेक्षणानि च । एतेन रेचित-
भ्रुकुट्याख्यौ व्यापारविशेषावुक्तौ । तदुक्तम् ॥

“स्युःकुवोर्ललिताक्षेप एकस्या एकरेचितम् ।

द्वयोर्मूलसमक्षपकौटिल्याङ्गुकुटिं विदुः ॥”

इति ।

स्निग्धाः स्नेहपरिप्लुता वाचश्च - स्नेहलक्षणं तु -

“विस्रम्भे परमां काष्ठामारुढे दर्शनादिभिः ।

येनान्तरङ्गं द्रवति स स्नेह इति कथ्यते ॥”

इति ।

लज्जितमन्तं येषान्ते लज्जितान्ता लज्जावसाना हासाश्च । तथाभूतहासानामेव
मोहनत्वात् - अन्यथा हास्यरसापर्यवसानादिति भावः । लीलामन्दं लीला-
मधुरं । प्रस्थानं गमनमिति यावत् । स्थितं अवस्थानं चेत्युभयत्रापि * भावे क्तः ।
इत्येतत्सर्वं स्त्रीणां भूषणं च चातुर्यातिशयहेतुत्वात् । आयुधं शस्त्रं च युवजन-
विषयसाधनत्वादिति भावः ॥

अत्र कटाक्षादीनां लक्षणानि प्रागेवोक्तानि । संचारिलीला शृङ्गारचेष्टा ।
भ्रुकुट्यादयोऽन्ये अनुभावा इति ज्ञेयम् । तथा लीलामन्थरगमनस्य पद्मिनी-
नियतलक्षणात्प्रायेणैतासां लज्जातिशयत्वं सूच्यते - तदुक्तं रतिरहस्ये ॥

“व्रजति मृदु सलीलं राजहंसीव तन्वी

त्रिवल्लिललितमग्न्या हंसवाणी सुवेषा ।

मृदु शुचि लघु भुङ्क्ते मानिनी गाढलज्जा

धवलकुसुमवासो वल्लभा पद्मिनी स्यात् ॥”

अत्र भ्रुकुट्यादिसमुदाये भूषणत्वायुधत्वरूपणाद्रूपकालंकारः ॥

शालिनीवृत्तम् ॥

कचित्सभ्रूभङ्गैः क्वचिदपि च लज्जापरिगतैः

कचिद्भ्रूतित्रस्तैः क्वचिदपि च लीलाविलसितैः ।

कुमारीणामेतैर्मदनसुभगैर्नैत्रवलितैः

स्फुरन्नीलाब्जानां प्रकरपरिकीर्णा इव दिशः ॥

४

व्या.—अथ शृङ्गारानुभावद्विविलासान्सपरिकरं वर्णयति—क्वचिदिति ।
क्वचित् कुत्रचित् । सभ्रूभङ्गैः भ्रुकुटिरेचिताख्यभ्रूव्यापारसहितैः । क्वचिदपि च ।

लज्जया परिगतैः प्रत्यावृत्तैश्च । स्वानुकूल्यप्रकाशकैरित्यर्थः । तदुक्तम् - 'सर्वोढा लोकनेनैव स्वानुकूल्यप्रकाशकैरित्यर्थः । तदुक्तम् ॥ 'सर्वोढा लोकनेनैव स्वानुकूल्यप्रकाशन'मिति । क्वचिद्भूरिन्नस्तैः । बहुलभयसम्भ्रान्तैः । क्वचिदपि च । लीलाभिर्गतप्रत्यागतविलासविशेषैर्हेतुना - विलसितैः कमनीयैः उज्वलैर्वा । तथा मदनेन सुभगैर्मनोहरैः । विरक्त्यापि चित्तक्षोभकरैरित्यर्थः । 'यद्दर्शनाद्विरक्तोऽपि क्षुभ्यते तस्यमन्मथ' मिति लक्षणात् । एतैरुक्तप्रकारैः कुमारोणां तरुणीनाम् । उत्पलाक्षीणामिति भावः । * वयसि प्रथमे इति ङीप् । नेत्रवलितैर्नयनविलासैर्दिशः । स्पुरतां विकसितानां नीलाब्जानां । नीलोत्पलानां प्रकरैर्निकुलम्बैः । परिकीर्णा इव व्याक्षिप्ता इव । लक्ष्यन्त इति शेषः । प्रसिद्धक्रियाप्याहारो न दोष इत्याह वामनः - 'लिङ्गाप्याहारा'वित्यत्र ॥

अत्र नयनविलासानां प्रियजनादिरम्यवस्तुदर्शनचापलं विना आलम्बनात्कुतूहलं नाम शृङ्गारचेष्टितं सूच्यते - 'कुतूहलं रम्यदृष्टौ चापलं परिकीर्तित'मिति लक्षणात् । भ्रुकुट्यादीनां लक्षणं प्रागेवोक्तम् ; तथा नयनवलनक्रियया विकीर्णत्वक्रियोत्प्रेक्षणात् । गुणक्रियानिमित्तक्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा ॥

“ यत्रान्यदपि सम्बन्धादन्यत्वेनोपकीर्तितम् ।

प्रकृतं हि भवेत्प्राज्ञास्तामुत्प्रेक्षां प्रचक्षते ॥ ”

इति लक्षणात् । तथा च नयनानां नीलोत्पलसाम्यं गम्यते. तेन चोपमा व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ शिखरिणीवृत्तम् ॥

वक्त्रं चन्द्रविकासिं पङ्कजपरीहासक्षमे लोचने

वर्णः स्वर्णमपाकरिष्णुरलिनीजिष्णुः कचानां चयः ।

वक्षोजाविभकुम्भविभ्रमहरौ गुर्वी नितम्बस्थली

वाचां हारि च मार्दवं युवतिषु स्वाभाविकं मण्डनम् ॥ ५

व्या — अथ यदुक्तमुद्दीपनविभावश्चतुर्विध इति । तत्र प्रथमोद्दिष्टालम्बनगुणकथनमुत्तरत्र करिष्यत इत्युपेक्ष्य 'मितेन' इत्यादिश्लोकत्रयेण काश्चिच्छृङ्गारचेष्टाः केचिदनुभावाः सञ्चारिणश्च वर्णिताः ॥ इदानीं तु तदलङ्कारं विवक्षुस्तस्य नैसर्गिकाहार्यभेदेन द्वैविष्यादाहार्यकमनुपदमेव लक्ष्यत इति मनसि कृत्वासम्प्रति

नैसर्गिकं मण्डनमाह - वक्त्रमिति.—चन्द्रवद्विकसति ताच्छील्येनेति चन्द्रविकासि
 सुन्दरमित्यर्थः * ताच्छील्ये णिनिः । वक्त्रं वदनं च । पङ्कजानां, पद्मानां ।
 परिहासक्षमे अवहेलनसमर्थे । तत्सदृशी इति (यावत् । लोचने मयने ।
 परिहासेत्यत्र * 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति दीर्घः । स्वर्णमपाकरिणुः ।
 स्वर्णम् "पुष्पमूलेषु बहुलम्" इति लुक्, तदपाकरिणुः तत्सदृश इत्यर्थः । एतेन
 पद्मिनीत्वं सूच्यते । 'काऽपि चाग्नेयगौरी' इति लक्षणात् । वर्णो देहकान्तिश्च ।
 तथा अलिनीनां मृङ्गाङ्गनानां जिष्णुर्जुयशीलः, तत्सन्निभ इत्यर्थः *
 'ग्लानिस्थश्चवत्सु' इति वस्नुप्रत्ययः । कचानां चयः केशपाशश्च । इभकुम्भयोर्वि-
 भ्रमहरौ विलासहारिणौ । करिवरशिरः पिण्डकल्पावित्यर्थः । 'कुम्भौ तु शिरसः
 पिण्डौ' इत्यमरः । वक्षोजौ कुचकुम्भौ च । गुर्वी दुर्भरा * 'वोतो गुणवत्तना दि' इति
 ङीष् । नितम्बस्थली कटिपश्चाद्भागश्च । नि—'पश्चाज्जितम्बः स्त्रीकड्याः' इत्यमरः ।
 * 'ज्ञानपदे' त्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीष् । हरतीति द्वारि मनोहरं *
 पूर्ववर्णिनिः । वाचां । मार्दवं वाङ्माधुर्यं मधुरकोमलालापश्चेत्यर्थः । एतत्सर्वं
 युवतिषु, तरुणीषु । स्वाभाविकं स्वभावसिद्धं * 'तत आगत' इति ठक् । मण्डनं
 तरुणीनामेतन्नैसर्गिकालङ्करणमित्यर्थः ॥

अत्र चन्द्रविकासीत्यादिशब्दाः प्रायशस्सादृश्यवाचकाः । अत एवोप-
 मालङ्कारः - तदुक्तमाचार्यदण्डिना --

‘स्पर्धते जयति द्वेष्टि हसतीर्ष्यत्यसूयति ।

तदन्वेत्यनुबध्नाति तच्छीलति निषेधति ।

तच्चैवाऽनुकरोतीति शब्दास्सादृश्यवाचकाः’

इति ।

स्मितं किञ्चिन्मुग्धं सरलतरलो दृष्टिविभवः

परिस्पन्दो वाचामभिनवविलासोक्तिसरसः ।

गतानामारम्भः किसलयितलीलापरिकरः

स्पृशन्त्यास्तारुण्यं किमिव हि न रम्यं मृगादृशः ॥

६

व्या.—अथालम्बनगुणं यौवनमाह । स्मितमिति.—स्मितं मन्दहासः
 किञ्चिदीषन्मुग्धं सुन्दरं भवतीति यथायोगमन्याहार्यम्, नि. 'मुग्धः सुन्दर-
 मूढयोः' इत्यमरः । बाल्ययौवनमन्यस्थत्वेन तरुण्याः प्रागल्भ्याभावात् स्मितस्ये-

षन्मुग्धत्वमुक्तमित्यवगन्तव्यम् । दृष्टिविभवो विलोकनसंपत्तिः । सरलं अकुटिलं यथा तथा तरलश्चञ्चलो भवति । वाचां परिस्पन्दो वाग्व्यापारोऽपि अभिनवा नूतनाविलासा यासां ता या उक्तयो वचनानि ताभिः सरसो रसयुक्तः रुचिर इति यावत् । भवति । गतानां गतीनाम् * कर्तरिक्तः । आरम्भ उपक्रमः । किसलयितः पल्लवितः * तारकादित्वादितच् । लीलापरिकरो विलाससमृद्धिर्यस्य, तथोक्तः - विलाससंबन्धबन्धुरो भवतीत्यर्थः । अतस्तारुण्यं यौवनं स्पृशन्त्या मृगदृशस्तरुण्याः सम्बन्धि । किमिव किं वा । रम्यं मनोहरं । नहिभवति - सर्वमपि रम्यमेव भवतीत्यर्थः ॥ इयं मुग्धा नायिका - 'उदयद्यौवना मुग्धा लज्जा-विजितमन्यथा' इति लक्षणात् ॥

अत्र श्लोकद्वयेऽपि श्लाघ्यविशेषणयोगादुदात्तता नाम गुणः - 'श्लाघ्यैर्विशो-
णैर्गो यस्याश्च स्यादुदात्तता' इति लक्षणात् ॥ शिखरिणीवृत्तम् ॥

द्रष्टव्येषु किमुत्तमं मृगदृशः प्रेमप्रसन्नं मुखं

घ्रातव्येष्वपि किं तदास्यपवनः ? श्राव्येषु किं ? तद्वचः ।

किं स्वाद्येषु ? तदोष्ठपल्लवरसः स्पृश्येषु किं ? तद्वपु-

र्ध्येयं किं ? नवयौवने सहृदयैः सर्वत्र तद्विभ्रमाः ॥ ७

व्या.—अथ चक्षुःप्रभृतिषडिन्द्रियाणामत्रैव लोकोत्तरप्रतिनियतविषयान्वर्णयति - द्रष्टव्येष्विति.—अत्र प्रश्नोत्तरमालिकयाऽन्यः कार्यः. द्रष्टुं योग्यानि द्रष्टव्यानि - तेषु दर्शनीयेषु वस्तुषु * योरपार्थे तस्यप्रत्ययः । उत्तमं श्रेष्ठं वस्तु किमिति प्रश्नः । प्रेमप्रसन्नं अनुरागविकसितं प्रेमदायीत्यर्थः । 'द्रवोभूतं मनो यत्तु दर्शने प्रेमदायिनि' इति लक्षणात् 'मृगदृशस्तरुण्या मुखं वदनमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि - चक्षुः प्रीतिकरत्वादिति भावः । घ्रातव्येषु आघ्रातव्येषु किमुत्तममिति प्रश्नः । तदास्यपवनस्तस्याः तरुण्याः आस्यपवनो मुखमारुतः । तस्यैव घ्राण-तर्पणत्वादिति भावः । यद्यपि घ्राणेन्द्रियविषयो गन्धः न तु पवनः तथाऽपि तस्याः पद्मिनीजातित्वात्तदास्यपवने तस्य सङ्गमणात् 'वीणाः श्रूयन्ते - भेर्यः श्रूयन्ते पुष्पाण्याघ्रायन्ते' इत्यादिवद्बन्धसम्बन्धिनि पवने तद्धर्मस्योपचरितत्वाच्च

विरोधः । श्राव्येषु - श्रोतव्येषु अत्र * योग्यार्थे यत्प्रत्ययः । एवमुत्तरत्रापि । उत्तमं किम् । तद्वचस्तस्यास्तरुण्या वचः मृदुमधुरभाषणम् । तस्यैव श्रवणानन्दकरत्वादिति भावः । स्वाद्येषु अनुभवयोग्येषु उत्तमं किम् । तस्या ओष्ठः पल्लव इव तस्य रसः अधरामृतमित्यर्थः । तस्यैव रसनेन्द्रिय तृप्तिहेतुत्वादिति भावः । स्पृश्येषु स्पर्शनयोग्येषु वस्तुषु उत्तमं किम् । तस्या वपुः कुसुमसुकुमारशरीरमित्यर्थः । तस्यैव निरुपमत्वमिन्द्रियसैख्यावहत्वादिति भावः । उत्तमं ध्येयं व्यानाहं किम् - व्यातव्येष्वित्यर्थः । नवयौवनं तरुणीनवतारुण्यमेव - तस्यैवात्यन्त-मनोरञ्जकत्वादिति भावः । अथ सर्वथामुख्यं ध्येयमाह, सहृदयैर्हृदयालुभिः । रसिकजनैरित्यर्थः । सर्वत्र सर्वदेशेषु सर्वकालेषु वा । तस्यास्तरुण्या विभ्रमा विलासाः । ध्येया इति शेषः । अत्र तत्तत्प्रेसिद्धविषयाणामेकत्र समष्टिवर्णनान्महान् शृङ्गारपरिपोषातिशय उक्तः । एतेनास्या लोकोत्तरमाभिरूप्यं - सूच्यते । तथा चोत्तमविषयाकांक्षिभिर्विशिष्टतरुणोसम्भोग एव कर्तव्य इति फलितार्थः । तत्र प्रश्नोत्तरयोश्चातुर्यातिशयार्थमसकृन्निबन्धनादुदात्तालङ्कारभेदः ॥

‘उत्तरात् प्रश्न उन्नेयो यत्र प्रश्नोत्तरे तथा ।

बहुधा च निबन्ध्येते तदुत्तरमुदीर्यते.’

एताश्चलद्वलयसंहतिमेखलोत्थ-

शृङ्गारनूपुरपराजितराजहंस्यः ।

कुर्वन्ति कस्य न मनो विवशं तरुण्यो

वित्रस्तमुग्धहरिणिसदृशैः कटाक्षैः ॥

८

व्या—अथासां मुखाद्यलङ्करणवर्णनद्वारा सकललोकसम्मोहकत्वमाह - एता इति ॥ चलन्त्यौ गतिवैचित्र्याद्वलमाने । ये वलय संहतिमेखले - वलयसंहतिः कङ्कणश्रेणिः । मेखलाशब्देन काञ्चीवाचिना तन्निबद्धाः किङ्किण्यो लक्ष्यन्ते । तदुत्थस्तदुत्पन्नो यो झङ्कारो झणझणस्तेन - नूपुराभ्यां मञ्जुलनिनादमञ्जीराभ्यां च पराजिताः तिरस्कृता राजहंस्यः कलहंसाङ्गना याभिस्ताः । कलनादसुन्दरमन्दगमनराजहंसरमणीया इत्यर्थः ॥ नि. ‘राजहंसो नृपश्रेष्ठे कादम्ब कलहंसयोः’ इति विश्वः । * ‘जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्’ इति ङीप्-शैषिकस्य कपो वैभाषिक-

स्वान्न प्रयोगः । एताः पूर्वोक्तास्तरुण्यः - किञ्चिदूनविंशतिवार्षिकाः स्त्रिय इत्यर्थः ।
विवस्ता चकिता - मुग्धा - प्रौढा च या हरिणी कुरङ्गी - तत्सदृशैः - तद्विलोकन-
निर्भैरित्यर्थः । कदाक्षैरपाङ्गवीक्षणैः । एतेनैतासां पद्मिनीत्वं सूच्यते — 'चकित-
मृगदृगाभे प्रान्तरक्ते च नेत्रे' इति लक्षणात् । कस्य मनो विवशं सम्मोहितं
न कुर्वन्ति । सर्वस्यापि कुर्वन्त्येवेत्यर्थः । तरुणीलक्षणमुक्तं रतिरहस्ये—

“ बाला स्यात् षोडशाब्दा तदुपरि तरुणी विंशतेर्यावदूर्ध्वं
प्रौढा स्यात् पञ्चपञ्चाशदवधि परतो वृद्धतामेति नारी ॥ ”

अथोलक्षणमुक्तम् ।

“ निदाघशरदोर्बाला पथ्या विषयिणो भवेत् ।

हेमन्ते तरुणी योग्या प्रौढा वर्षावसन्तयोः ।

सन्ततं सेव्यमानापि बाला प्रथयते बलम् ॥ ”

इति ।

• अत्र राजहंसीपराजयस्य सादृश्यपर्यवसानादेका उपमा । हरिणीसदृशैरित्यत्र
चान्या । अनयोः परस्परनैरपेक्ष्यात्सजातीयसंसृष्टिः एताश्च मध्यमानायाः
'लज्जामन्मथमध्यस्था मध्यमोदितयौवना' इति लक्षणात् ॥

चसन्ततिलकावृत्तम् ॥

कुङ्कुमपङ्ककलङ्कितदेहा गौरपयोधरकम्पितहारा ।

नूपुरहंसरणत्पदपद्मा कं न वशीकुरुते भुवि रामा ॥

९

व्या—कुङ्कुमेति.—कुङ्कुमपङ्केन काश्मीरजकर्दमेन.—नि. 'अथ कुङ्कुमं । काश्मीर-
जन्माम्निशिखम्' । 'पङ्कोऽस्त्री शदकदंसौ' इत्युभयत्राप्यमरः । अथवा घुसृणापर-
पर्यायकुङ्कुमकुसुमरञ्जितचन्दनपङ्केन । नि. 'कुङ्कुमं घुसृणम्' इत्याभधानरत्नमाला-
याम् । यद्वा कुङ्कुमेन पङ्केन-सिन्दूरापरनामशृङ्गारभूषणाख्यद्रवद्रव्यविशेषेण च-नि।
'सिन्दूरं नागसम्भवम् । चीनपिष्टं च गान्धारं पङ्कं शृङ्गारभूषणम्' इत्यमरः । कल-
ङ्कितश्चिह्नितो देहो यस्यास्सा-कुङ्कुमसिन्दूरादिरञ्जकद्रव्यशृङ्गारिताकारेत्यर्थः । अत
एव गौरयो रक्षणयोः - यद्वा पद्मिनीत्वात् श्रीफलसच्छाययोः । 'स्तनयुगलमनिन्द्य-
श्रीफलश्रीविडम्बि' इति लक्षणात् । पयोधरयोः - कुचकुम्भयोः कम्पिताश्चलिता-
हारा मुक्तावलयो यस्यास्सा तथोक्ता । नूपुरौ मञ्जीरावेव हंसौ हंसाविव नूपुरौ
चा । ताभ्यां रणती शब्दायमाने - पदे एव पद्मे पद्मे इव पदे वा - यस्यास्सा ।
अत एव रूपकोपमयोः साधकबाधकप्रमाणाभावात्सन्देहसङ्करः । रामा सुन्दरी

भुवि कं पुरुषं । न वशीकुरुते न स्वायत्तीकुरुते । जितेन्द्रियमपि स्वायत्तीकुरुते
इत्यर्थः । नि. 'वश आयत्ततायां च' इति विश्वः * 'अभूततद्भावे ङ्विः' :-
'ऊर्यादिचिबडाचश्च' इति गतिसंज्ञायाम् । 'कुगतिप्रादयः' इति समासः ।
अत्र सुप्सुपेत्यननुवृत्तेः ॥

अत्र हाराणां कम्पितत्वविशेषणेन पयोधरयोरत्यन्तपटुत्वं सूच्यते । अन्यथा
कम्पनायोगात् । तेन चात्युत्कटयौवनसम्पत्तिश्च गम्यते । पयोधरयोश्च गौरत्व-
विशेषणेन रूपसमृद्धिर्व्यज्यते ; एतेनालम्बनगुणलाभ उक्तः । एवं कुङ्कुमपङ्केत्यनेन
तटस्थोद्दीपनभावः कथितः । तथा हारनूपुरात्मकालम्बनालङ्करणमभ्युदङ्कितम् ;
रणत्पदपङ्केत्यनेन सूचितो लीलागतिविशेषरूपानुभावश्च ; तथा चैवंविधसामग्री-
समुल्लसितेन—

‘आभिरुप्यमकाठिन्यमङ्गानां चातिमार्दवम् ।

एवमादिगुणावस्था प्रथमे यौवने भवेत्’ इत्युक्त्वा—

कृताधराङ्गसंस्कारा सखीकेलिषु लालसा ’ ॥

इत्युक्तचेष्टाविशिष्टयौवनपरिपूर्णेन रमयतीति रामेति व्युत्पत्त्या लोकोत्तरलावण्य-
सम्पन्नेनालम्बनविभावेनोदिते शृङ्गाररसार्णवे को वा न निमज्जतीति भावः । अत्र
श्लाघ्यविशेषणयोगादुदात्तता नामा गुणः । लक्षणं तूक्तम् । तथात्यन्तसुकुमारार्थ-
सन्दर्भितत्वाकैशिकीवृत्तिः । ‘अत्यन्तसुकुमारार्थसन्दर्भा कैशिकी मता’ इति
लक्षणादोधकवृत्तम् । ‘दोधकवृत्तमिदं भभभा गौ’ इति लक्षणात् ॥

नूनं हि ते कविवरा विपरीतवाचो

ये नित्यमाहुर्बला इति कामिनीस्ताः ।

याभिर्विलोलतरतारकदृष्टिपतैः

शक्रादयोऽपि विजितास्त्वबलाः कथं ताः ॥

१०

व्या.—अथैतासां प्रागल्भ्यं वर्णयति - नूनमिति.—ते कविवराः कवीश्वराः ।
विपरीतवाचो व्यत्यस्तवचनाः । नूनं सत्यं हि । ते क इत्याशङ्कयामाह ये
कविवरास्ताः प्रसिद्धाः । कामिनीः । अबलाः दुर्बला इति नित्यमाहुः ब्रुवते ।
वर्णयन्तीत्यर्थः । त इति सम्बन्धः * ‘ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः’ । इति
उसा देशः - ब्रुव आहादेशश्च । कथं विपरीतवाच इत्याशङ्क्य तासां प्रागल्भ्यं

साधयति याभिः कामिनीभिर्विलोलतरा आतितरळास्तारकाः कनीनिका-
येषु ते तथोक्ता ये - दृष्टिपाता लोचनप्रसारास्तैर्दक्प्रेरणैः * 'कर्तृकरणयोस्तृतीया'
इति तृतीया - 'तारकाक्षः कनीनिका' इत्यमरः । शक्रादय इन्द्रादयोऽपि
किमुतान्य इति भावः । विजितानिर्जिताः स्वायत्तीकृता इत्यर्थः । तास्तु
कामिन्यः - कथमबलाः कुतो दुर्बलाः किं तु प्रबलाएवेत्यर्थः । वीक्षणमात्रे-
णैवेन्द्राद्युज्जयिनीनां बलिष्ठत्वं किं वक्तव्यम् - अत एतासां दौर्बल्यप्रतिपादकाः
कवय एव दुर्बलवाचो न तु ता इति भावः ॥

अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थसमर्थकत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमल-
ङ्कारः—'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' - इति लक्षणात् - वसन्त-
तिलकावृत्तम् ॥

नूनमाज्ञाकरस्तस्याः सुभ्रुवो मकरध्वजः ।

यतस्तन्नेत्रसंचारसूचितेषु प्रवर्तते ॥

११

व्या.—अथ कामदेवस्य कामिनीकिंकरत्वमुत्प्रेक्षते नूनमिति ॥ मकरध्वजः
कामदेवस्तस्याः प्रसिद्धायाः पूर्वोक्ताया वा । सुभ्रुवः कामिन्याः - जातावेकवच-
नम् - सुभ्रुवामित्यर्थः । आज्ञां करोतीत्याज्ञाकरः किंकरः * 'कृजो हेतुं'-
इत्यादिना टप्रत्ययः । नून मित्युत्प्रेक्षायाम्; कुतः - यतः कारणात्तस्याः सुभ्रुवो
नेत्रसंचारेण दृष्टिप्रसारेण - सूचितेषु संज्ञापितेषु । प्रवर्तते तद्वदित्यर्थः । अतः
कामिनीनां नूनमयं किंकिर इति भावः; कामिनीकटाक्षमात्रेणैव जनस्य मन्मथा-
वेशसम्भवादियमुत्प्रेक्षा; सा च नूनमिति व्यञ्जकसद्भावाद्वाच्या । तदुक्तम्—

“मन्ये शङ्के ध्रुवं नूनं प्राय इत्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥” इति ॥

एतेन तासामप्रतिहतजगद्वशीकरणसामर्थ्यं व्यज्यते ॥

अनुष्टुप् ॥

केशाः संयमिनः श्रुतेरपि परं पारं गते लोचने

अन्तर्वक्रमापि स्वभावशुचिभिः कौर्ण द्विजानां गणैः ।

मुक्तानां सतताधिवासरुचिरौ वक्षोजकुम्भाविमा-

वित्थं तन्वि वपुः प्रशान्तमपि ते रागं करोत्येव नः ॥ १२

व्या.—अथ रागिणः श्लेषवैचित्र्यात्कामिनीप्रशंसापरं वचनसम्बोधनमभि-
धायाहद्वाम्याम्—केशा इति । केशाः शिरोरुहाः । संयमिनः संयताः सम्यङ्-
नियमवन्तश्च । लोचेन, अपि श्रुतेः परं पारं कर्णान्तविश्रान्तत्वं वेदान्तपरि-
शीलनतात्पर्यं च गते । अन्तर्वक्त्रं वक्त्राभ्यन्तरमपि । स्वभावतः निसर्गा-
च्छुचिभिः शुभ्रैः पवित्रैश्च । द्विजानां दन्तानां विप्राणां च । नि. 'दन्तविप्राण्डजा
द्विजाः' इत्यमरः । गणैः । कीर्णं व्यासम् । इमौ एतौ इति हस्तनिर्देशः । वक्षोज
कुम्भौ कुचकुम्भौ मुक्तानां मौक्तिकहाराणां जीवन्मुक्तानां च । सतताधिवासेन
निरन्तरावस्थानेन सन्ततनिवासेन च । रुचिरौ—नि. 'मुक्ता तु मोक्तिके मुक्तः' -
'प्राप्तमुक्तौ तु मोचितः' इत्युभयत्रापि विश्वः । अतः हे तन्वि — इत्थमुक्तप्रका-
रेण । ते वपुः शरीरं । प्रशान्तं प्रसन्नम् - वैराग्यसाधनसंपत्तिमदपीति यावत् *
'वादान्त' इत्यादिना निपातः । नोऽस्माकं । रागमनुरक्तिम्—सम्भोगाभि-
लाषमेवेति यावत्करोति उत्पादयति - न तु वैराग्यमिति विरोधः - स चोक्त-
रीत्या आभासितत्वाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः - 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास
इष्यते' इति लक्षणात् । स च श्लेषप्रतिभोत्थापित इति - तयोरङ्गाङ्गिभावेन
संकरः; लोचने अन्तर्वक्त्रमित्यत्र * प्रगृह्यत्वात्प्रकृतिभावः * 'इदूदेद्विवचनं
प्रगृह्यम्' इति प्रगृह्यसंज्ञा. शार्दूलविक्रीडितम् ॥

मुग्धे धानुष्कता केयमपूर्वा त्वयि दृश्यते ।

यया विष्यसि चेतांसि गुणैरेव न सायकैः ॥

१३

व्या.—मुग्ध इति.—धनुः प्रहरणमस्य धानुष्कः धन्वी * 'प्रहरणम्' इति
ठक् * 'इसुसुक्तान्तात्कः' । नि. 'धन्वी धनुष्मान्धानुष्कः' इत्यमरः । तस्य
भावस्तत्ता । हेमुग्धे सुन्दरि - नि. 'मुग्धस्सुन्दरमूढयोः' इत्यमरः । यद्वा हेउदय-
ज्यौवनभावे । त्वय्यपूर्वा अदृष्टचरा - असाधारणीति यावत् - धानुष्कता दृश्यते ।
इयं धानुष्कता । का कीदृशी - न ज्ञायत इत्यर्थः । कुतः - यया धानुष्कतया
हेतुना । चेतांसि युवजनमनांसि - दुर्लक्ष्याणीति भावः । गुणा मौर्व्यो रूप-
यौवनादयश्च तैरेव । विष्यसि । सम्प्रहरसि । सायकैः बाणैस्तु न विष्यसि । यतः
लोके धानुष्काः प्रौढा एव सुलक्ष्याण्येव लक्ष्याणि बाणैरेव विष्यन्ति । - त्वं तु
मुग्धाऽऽपि दुर्लक्ष्याण्यपि लक्ष्याणि मौर्वीभिरेव विष्यस्यतीति कृत्वा त्वदीयधानु-

कृताया अपूर्वत्वादज्ञेयत्वमिति भावः । स्त्रीणां रूपयौवनगुणसम्पत्तिरेव परप्रहरण-
साधनमिति फलितार्थः ॥

अत्र पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थसमर्थितत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।
तच्च गुणयोः श्लेषभित्तिरभेदाव्यवसायमूलातिशयोक्तिनिर्व्यूढमित्यनयोऽङ्गि-
भावेन संकरः । तेन च प्रसिद्धाद्बालुष्कादुपमानादुपमेयभूतमुग्धाया आधिक्य-
प्रतीतेर्व्यतिरेको व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः । अनुष्टुप् ॥

सति प्रदीपे सत्यमौ सःसु तारारवीन्दुषु ।

विना मे मृगशाबाक्ष्या तमोभूतमिदं जगत् ॥

१४

व्या.—अथ विंशतिसमासिकामित्युद्देशेनोक्तान्यत्यन्तानुरागिणां प्रशंसा-
वचनान्याह - सतीति.—प्रदीपे अर्थप्रकाशदीपार्चिषि । सति विद्यमानेऽपि । अग्नौ
तथा भूते बह्वौ च सत्यपि । ‘सत्यर्के’ इति पाठे त्रिलोकप्रकाशक सूर्ये ।
सत्यपि । तथा तारामणीन्दुषु । तिमिरनिरासकत्वेन प्रसिद्धेषु नक्षत्रपञ्चरागादि-
माणिक्यचन्द्रेषु । सत्स्वपि । तथा प्रसिद्धया पूर्वानुभूतया वा । मृगशाबस्य
बालहरिणस्येवाक्षिणी यस्यास्तया । प्रियतमया विना * ‘बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः
स्वाङ्गात्षच्’ * ‘षिद्धौरादिभ्यश्च’ इति ङीप् - इदं जगन्मे मम । तमोभूतमन्ध-
कारमयम् । लक्ष्यत इति शेषः । तस्या एव मम नयनज्योतिष्ठादिति भावः ॥

अत्रान्धकारनिराकरणसमर्थत्वेन प्रसिद्धे प्रदीपादिकारणसमुदाये सत्यपि
तन्निरासरूपकार्यानुत्थानाद्विशेषोक्तिरलंकारः - ‘तत्सामग्र्यामनुत्पत्तिर्विशेषोक्ति-
निगद्यते’ इति लक्षणात्, तथा प्रदीपादिसद्भावेऽपि तमोभूतत्वमिति विरोधश्च
व्यज्यते । तेन चास्य महामोहान्धत्वं वस्तु गम्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः, वृत्तं
पूर्ववत् ।

उद्धृतः स्तनभार एव तरले नेत्रे चले भ्रूलते

रागाधिष्ठितमोष्ठपल्लवमिदं कुर्वन्तु नाम व्यथाम् ।

सौभाग्याक्षरपङ्क्तिरेव लिखिता पुष्पायुधेन स्वयं

मध्यस्थस्याऽपि करोति तापनाधिकं रोमावलिः केन सा ॥ १५

व्या.—उद्धृत इति.—उद्धृतोऽत्यन्तवर्तुलः उत्पथगतश्च । एष इति पुरोवर्तिनो हस्तनिर्देशः । स्तनभारश्च । तरले लीलाविलोले - चपले चेति गम्यते । नेत्रे । चले रेचितादिविलासचञ्चले स्थिरत्वविहीने च । भ्रूलते च । रागेण लौहित्येन मात्सर्येण चाधिष्ठितम् - तद्भूयिष्ठमित्यर्थः । नि - 'रागश्च रक्ते मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितेषु च' इत्युभयत्रापि विश्वः शाश्वतश्च । इदमिति निर्देशः । ओष्ठपल्लवं अधर-
किसलयं । चेत्येतानीति शेषः । ध्यथां मनः पीडां । कुर्वन्तु । नामेति कुत्मायाम् ।
खलानां परपीडाकरणस्य स्वाभाविकत्वादिति भावः ; किंतु पुष्पायुधेन कामदेवेन ।
स्वयं स्वहस्तेन । लिखिता । सौभाग्याक्षरमालिका सौभाग्यव्यञ्जकपुण्यवर्ण-
पङ्क्तिरिव स्थितेत्युत्प्रेक्षा । तथा मन्यस्था अवलग्नप्रदेशविलग्ना तदस्थाऽपि । सा
रोमावलिः रोमराजिः । केन वा हेतुना । अधिकं । तोषं करोति मनस्संताप-
यति । विशिष्टतदस्थस्य परसंतापकरणानौचित्यादिति भावः ॥

अत्र पूर्वार्धे उद्धृतत्वादिपदार्थानां श्लेषभङ्ग्या स्वाभाव्येन च विशेषणगत्या
पीडाकरणं पदार्थं प्रति हेतुत्वकथनात्पदार्थहेतुकमेकं काव्यलिङ्गम् ; उत्तरार्धे तु
तदस्थपदार्थस्य श्लेषभङ्ग्यैव केन सन्तापयतीत्याक्षेपपदार्थं प्रति हेतुत्वकथनादपरं
च । तच्चोक्तोत्प्रेक्षया सापेक्षितत्वात्सङ्कीर्णम् ; तत्पूर्ववाक्यकाव्यलिङ्गेन नैरपेक्ष्यात्सं-
सृज्यत इत्यनयोः सजातीयसंसृष्टिः । एतेन स्तनभारादेर्लोकोत्तरलावण्यसम्पन्नत्व-
मत्यन्तजनसम्मोहत्वेन सूच्यते ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

मुखेन चन्द्रकान्तेन महानीलैः शिरोरुहैः ।

कराभ्यां पद्मरागाभ्यां रेजे रत्नमयीव सा ॥

१६

व्या.—मुखेन इति.—चन्द्रकान्तेन इन्दुसुन्दरेण चन्द्रकान्तमणिरूपेण
चेति गम्यते । मुखेन च । महानीलैरतिमेचकैः सिंहलद्वीपसम्भवेन्द्रनीलैश्च -
शिरोरुहैः कुन्तलैश्च - 'सिंहलस्याकरोद्भूता महानीलास्तु ते स्मृताः' इति
भगवानगस्त्यः । तथा पद्मस्य राग इव रागो ययोस्तौ ताभ्यां पद्मराग रूपाभ्यां
च । कराभ्याम् । सा सुन्दरी । रत्नमयी रत्नरूपेव । रेजे * 'तत् प्रकृतवचने मयद्'
* 'दिहूडाणञ् -' इत्यादिना ङीप् ॥ अनुष्टुप् ॥

गुरुणा स्तनभारेण मुखचन्द्रेण भास्वता ।

शनैश्चराभ्यां पादाभ्यां रेजे ग्रहमयीव सा ॥

१७

व्या. —गुरुणेति.—गुरुणा दुर्भरेण गीष्पतिरूपेण च - नि. 'गुरुस्तु गीष्पतौ श्रेष्ठे गुरौ पितरि दुर्भरे' इत्युभयत्रापि शब्दार्णवे । स्तनभारेण च । भास्वता प्रकाशवता भास्वरेण च नि. 'भास्वान् भास्करसूर्ययोः' इति विश्वः । मुखमेव चन्द्रस्तेन च — शनैश्चराभ्यां मन्दगमनाभ्यां शनैश्चराख्यग्रहाभ्यां च । पादाभ्यां च सा ग्रहमयीव रेजे । प्रक्रियातु पूर्ववत् ॥

अत्र श्लोकद्वयेऽपि श्लेषमहिम्ना रत्नमयत्वग्रहमयत्वोत्प्रेक्षणात् श्लेषसङ्कीर्णैय-मुत्प्रेक्षा । तथा चास्या लोकोत्तराकाररूपलावण्यसौन्दर्यकान्तिविशेषभाग्य-सौभाग्यादि सकलकल्याणगुणाभिरामत्वं गम्यते । एतच्च मदीयशृङ्गारशृङ्गाटके रुक्मिणीवल्लभव्याख्याने 'निधिमयीग्रहमयी' इत्यत्र विस्तरेण प्रपञ्चित मित्तीहो-परम्यते ॥ अनुष्टुप् ॥

तस्याः स्तनौ यदि घनौ जघनं च हारि
वक्त्रं च चारु तव चित्त किमाकुलत्वम् ।
पुण्यं कुरुष्व यदि तेषु तवास्ति वाञ्छा
पुण्यैर्विना न हि भवन्ति समीहितार्थाः ॥

१८

व्या.—तस्या इति.—तस्यास्तरुण्याः स्तनौ । घनौ निबिडौ यद्यपि । जघनं कटिपुरोभागश्च । हारि मनोहारि यद्यपि । नि. 'स्त्रीकल्याः क्लीबे तु जघनं पुरः' इत्यमरः । वक्त्रं च चारु मनोज्ञं यद्यपि । हे चित्त । तव । आकुलत्वं लोलुपत्वं किं । किमर्थम् - मास्त्वित्यर्थः - तावन्मात्रेणासम्भवादिति भावः । तर्हि किं कर्तव्यमित्यत आह - तेषु स्तनादिषु । तव वाञ्छा सम्भोगाभिलाषोऽस्ति यदि वर्तते चेत् । तर्हि । पुण्यं सत्कर्म । कुरुष्व समाचर । कुतः - पुण्यैर्विना । समीहितार्थाः न भवन्ति हि खलु । ज्योतिष्टोमादि सत्कर्माचरणेन रम्भासम्भोग-चत्केनचिपुण्यविशेषेण तवापि तत्सम्भोगः सम्भविष्यतीति भावः । अर्थान्तर-न्यासालङ्कारः ॥ वसन्ततिलका ॥

इमे तारुण्यश्रीनवपरिमळाः प्रौढसुरत-

प्रतापप्रारम्भाः स्मरविजयदानप्रतिभुवः ।

चिरं चेतश्चोरा अभिनवविकारैकगुरवो

विलासव्यापाराः किमपि विजयन्ते मृगदृशाम् ॥

१९

व्या.—अथ विलासवर्णनं निगमयति.—इमे इति.—तारुण्यश्रियो यौवन-
सम्पदो, नवपरिमला नूतनपरिमलप्रायाः, तद्वदभिव्यञ्जका इत्यर्थः । यद्वा
तारुण्यश्रियो, नवोऽपूर्वः, परिमलः सौभग्यविशेषो, येषां ते तथोक्ताः ।
प्रौढसुरतं प्रचण्डरतिस्तत्र यः प्रतापः सामर्थ्यम्, तस्य, प्रारम्भा उपक्रमाः ।
स्मरस्य जगज्जिवरस्य, मन्मथस्य, विजयदाने, प्रतिभुवः लग्नकाः । नि.—‘स्युर्लेग्नकाः
प्रतिभुवः’ इत्यमरः । तथा प्रतिभुवः अधमर्णात्, धनमुद्धृत्य उत्तमर्णाय दातुं
समर्थास्तथा इमेऽपि दिग्विजयमाकृष्य स्मराय दातुं समर्था इत्यर्थः । चिरं
चिरकालमारभ्य । चेतश्चोराः चित्तकर्षकाः मनोहरा इति यावत् । अभिनव-
विकारैराकस्मिकभयकम्पानुकरणादिप्रत्यग्रयौवनविकारैरेकगुरवोऽत्यन्त भूयिष्ठ ।
मृगदृशां तरुणीनां सम्बन्धिनः इमे पूर्वोपवर्णिता विलासव्यापाराः, शृङ्गारचेष्टा
विशेषाः । किमपि अनिर्वाच्यतया । विजयन्ते सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । ‘विपराभ्यां
जेः’ इत्यात्मनेपदम् । शिखरिणीवृत्तम् ॥

प्रणयमधुराः प्रेमोद्गारा रसाश्रयतां गताः

फणितिमृदुला मुग्धप्रायाः प्रकाशितसम्मदाः ।

प्रकृतिसुभगा विस्रम्भार्द्राः स्मरोदयदायिनो

रहसि किमपि स्वैरालापा हरन्ति मृगीदृशाम् ॥

२०

व्या.—प्रणय इति ॥

“ विस्रम्भे परमां काष्ठामारूढे दर्शनादिभिः ।

येनान्तरङ्गं द्रवति स स्नेह इति कथ्यते ॥ ”

इत्युक्तलक्षणः स्नेहः प्रणयशब्देन विवक्षितः तेन प्रणयेन मधुराः सन्तापहराः,
‘शीतलीक्रियते तापो येन तन्मधुरं स्मृतम्’ इति लक्षणात् । प्रेम्णा अनुराग-
विशेषेण, उदारा रम्याः, मनोहरा इति यावत् । रसाश्रयतां शृङ्गारास्पदत्वं गताः
शृङ्गाररसप्रसरोल्लसिता इत्यर्थः । फणित्या संदर्भविशेषेण मधुराः माधुर्यगुणयुक्ताः
- अमृतप्राया इत्यर्थः । मुग्ध प्रायाः सौकुमार्यभरिताः श्रुतिरञ्जका इत्यर्थः ॥

प्रकाशितोऽभिव्यञ्जितः । सम्मदः संभोगौत्सुक्यं यैस्ते तथोक्ताः । प्रकृतिसुभगाः स्वभावरुचिराः । विस्रम्भाद्राविश्वासपरिप्लुताः । अत एव । सरोदयदायिनो-
जितेन्द्रियस्यापि मन्मथोद्रेकावहाः । मृगीदृशां संबन्धिनः स्वैरालापाः नर्मोक्तय
इति यावत् । रहसि किमपि हरन्ति । यद्वा रहसि स्वैरालापा इत्यन्वयः किमपि
हरन्ति । यद्वा अनिर्वाच्यतया मनोहरा भवन्तीत्यर्थः ॥

अत्र श्लोकद्वयेऽपि समर्थसंहिष्णोः शृङ्गारस्य पाठसमयेऽप्यास्वाद्यमानत्वा-
दन्तर्बहिःस्फुरणेन द्राक्षापाकोऽनुसंधेयः । ‘द्राक्षापाकः सकथितो बहिरन्तः स्फुर-
द्रसः’ इति लक्षणात् । तथा श्लेषप्रसादादयो दण्ड्याचार्योक्ता दश प्राणाश्च
प्रायेणात्र सन्ति । ते निपुणैरुन्नेया इति संक्षेपः । प्रकरणेऽस्मिन्प्रायशो नायका
अनुकूला दक्षिणाश्चाऽनुसंधेयाः । ‘एकायत्तोऽनुकूलः स्यात्तुल्योऽनेकत्र दक्षिणः’
इति लक्षणात् । हरिणीवृत्तम् ॥

इति शृङ्गारशतके स्त्रीप्रशंसा सम्पूर्णा ॥

॥ संभोगवर्णनम् ॥

विश्रम्य विश्रम्य वने द्रुमाणां छायासु तन्वी विचचार काचित् ।

स्तनोत्तरीयेण करोद्धृतेन निवारयन्ती शशिनो मयूखान् ॥ २१

व्या—अथ संभोगविप्रलम्भभेदविभिन्नयोः शृङ्गारयोर्मन्ये संभोग शृङ्गारं
सप्रपञ्च मुत्तरत्र वर्णयिष्यन्नादौ विप्रलम्भशृङ्गारमेकेनाह—विश्रम्य इति ॥ काचि-
त्तन्वी कृशाङ्गी । वनद्रुमाणां । छायासु चन्द्रातपरहिताधःप्रदेशेषु विश्रम्य पुनः
पुनः श्रमममपनीय * वीप्सायां द्विर्भावः । नि. ‘छाया त्वनातपे कान्तौ’ इति
विश्वः । विचचार संचचार केलीवनसंचारस्य विरहिजनविनोदोपायत्वादिति
भावः । कथं भूता सती ? करोद्धृतेन हस्तोत्क्षिप्तेन । स्तनोत्तरीयेण कुचकुम्भाच्छा-
दनपटाञ्चलेन ॥ शशिनश्चन्द्रस्य मयूखान्किरणान् । आतपानिपि यावत् । निवार-
यन्ती निराकुर्वन्ती ग्रीष्मोष्मणो व्यजनेनेवेति भावः । चन्द्रकिरणानां विरहिणी-

जनसन्तापकरत्वात्तन्निवारणोक्तिः; एतेन दशावस्थापक्षे षष्ठी मन्मथावस्था, तथा च चतुर्थी जागरावस्था, तथा उत्तरीयेण शशिमयूखानामनिवारणीयत्वविवेकाभावाच्चित्तविभ्रमप्रतीतेः कामशास्त्रोक्तद्वादशावस्थापक्षे दशमी उन्मादावस्था सूच्यते, तन्वीत्यनेन काश्यावस्था च कथिता । तदुक्तम्,—

“ दृष्ट्वा मनस्सङ्गं संकल्पा जागरः कृशता ऽरतिः ।

ह्रीत्यागोन्मादमूर्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश ” ॥

इति ॥

कामशास्त्रोक्तास्तु—

“ चक्षुःप्रीतिर्भनस्सङ्गः संकल्पोऽथ प्रलूपिता ।

जागरः काश्यामरतिर्लज्जात्यागोऽथ संज्वरः ।

उन्मादो मूर्छनं चैव मरणं चरमं विदुः ” ॥

इयं च विरहोत्कण्ठिता—

‘ चिरयत्यधिकं कान्ते विरहोत्कण्ठितोन्मनाः ॥ ’ इति लक्षणात् ॥

उपजातिवृत्तम् ॥

अदर्शने दर्शनमात्रकामा दृष्ट्वा परिष्वङ्गरसैकलोला ।

आलिङ्गितायां पुनरायताक्ष्यामाशास्महे विग्रहयोरभेदम् ॥ २२

व्या.—अथ संभोगशृङ्गारः—सा च बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधः । वात्स्यायनेनाप्यस्य द्विविधस्याऽपि प्रकारान्तरेण द्विविधत्वमुक्तम्—

“ बाह्यमाभ्यन्तरं चेति सुरतं द्विविधं स्मृतम् ।

तत्राद्यं चुम्बनाश्लेषनखदन्तक्षतादिकम् ।

द्वितीयं सुरतं साक्षान्नानाकरणकल्पितम् ॥ ”

इति ॥

तत्र प्रथममालिङ्गनरूपं सोपस्कारमाह द्वाभ्याम्—

अदर्शन इति ॥ अत्र यत्तच्छब्दाभ्याहारेणान्वयः कार्यः । अदर्शने प्रियतमविषयकदर्शनाभावे सति * क्वचित्सज्य प्रतिषेधेऽपि नन्वसमास इष्यते, यथा अदर्शनमश्रवणभाषणमनुच्चारणमित्याद्यभियुक्तोक्तेः । दर्शनमात्र एव कामोऽभिलाषो यस्याः सा तथोक्ता तावान्मात्राभिलाषिणीत्यर्थः । ततो दृष्ट्वा । प्रियतममिति शेषः । परिष्वङ्गसुखे आलिङ्गनजनितसुखे एवं मुख्यं यथा तथा, ला लो सतृणानि.

‘लोलश्चलसतृष्णयोः’ इत्यमरः । या, आयताक्षीति शेषः । तस्यामायताक्ष्यां कर्णान्तविश्रान्तलोचनायां प्रियतमायां । पुनरालिङ्गितायां संपरिष्वक्तायां सत्याम् । विग्रहयोः शरीरयोः—नि. ‘शरीरं वर्ष्म विग्रहः’ इत्यमरः । अभेदम् ऐक्यम् । आशास्महे, तादृग्गाढालिङ्गनसुखमनुभवितुमभिलषामहे इत्यर्थः । तद्यथा—‘प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः’ इत्यादि श्रुतेः । प्रियतमगाढालिङ्गनपरिष्वङ्गे विगलितवेद्यान्तरब्धेन ब्रह्मानन्द सब्रह्मचारि सुखविशेषसंभवात्तथाविधालिङ्गनाशंसनं युक्तमेवेति भावः । तदुक्तं रतिरहस्ये—

“तत्सौख्यं परतत्त्ववेदन महाऽऽनन्दोपमं मूढयोः

को वा निन्दति सूक्ष्ममन्मथकला वैचित्र्यमूढो जनः ॥” इति ॥

अन्यत्राप्युक्तम्—

‘प्रौढालिङ्गनचुम्बनामितसुखं प्रच्छन्न वेद्यान्तरम्’ इति ; वृत्तं पूर्ववत् ॥

मालती शिरसि जृम्भणोन्मुखी चन्दनं वपुषि कुङ्कुमाविलम् ।

वक्षसि प्रियतमा मदालसा स्वर्गं एषु परिशिष्ट आगमः ॥ २३

व्या.—एवं परमानन्दानुसंधायकत्वेन परिष्वङ्गस्यापवर्गत्वमुक्त्वा संप्रति स्वर्गरूपत्वमाह.—मालतीति.—शिरसि मालती जातीकुसुममालिकेत्यर्थः । नि. ‘सुमनामालती जातिः’ - ‘पुष्पे जाती प्रभृतयः’ इत्युभयत्राप्यमरः * ‘पुष्प-मूलेषु बहुलम्’ इति लुक् । मुखे । जृम्भणं मदनमदजनितजृम्भश्च । नि. ‘जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम्’ इत्यमरः । यद्वा संभोगौत्सुक्यसूचकराग-विलासस्फूर्तिश्च । वपुषि । कुङ्कुमाविलं काश्मीरजमिश्रितं घुसृणरसमसृणितं वा । चन्दनं पाटीरपङ्कं च । वक्षसि । मदालसा मदेन मन्थरा । प्रियतमा गाढालिङ्गितमत्तकाशिनी च । इत्येषोऽयं समुदायः । स्वर्गः स्वर्गशब्दवाच्यः । आगमः एतद्व्यतिरिक्तस्वर्गाभिधायकशब्दं तु । परिशिष्टः सदानभिज्ञत्वा-दमुख्यः । स्वर्गपदवाच्यमुख्यार्थबोधशून्य इत्यर्थः ॥ अन्यथैतत्स्वर्गत्वेनैव वदे-दिति भावः । स्वर्गसमानसौख्यप्रदोऽयमेवेति परमार्थः ॥ रथोद्धतावृत्तम्—‘राजराविह रथोद्धता लङ्गौ’ इति लक्षणात् ॥

प्राङ्ग्रामेति मनागनागतरसं जाताभिलाषं ततः

सव्रीडं तदनु श्लथीकृततनु प्रत्यस्तधैर्यं पुनः ।

प्रेमाद्रं स्पृहणीय निर्भर रहः क्रीडा प्रगल्भं ततो

निवशंकाङ्गविकर्षणाधिकसुखं रम्यं कुलस्त्रीरतम् ॥ २४

व्या.—अथाभ्यन्तरसंभोगं वर्णयितुमुपक्रमते—प्रागिति.—प्राक् प्रारम्भे । मनाक् अल्पं । मा मेति मास्तु मास्त्विति निषेध वचनेन । अनागतः अनुत्पन्नः रसोऽनुगागविशेषो यस्मिंस्तत् । मौग्यादिति भावः । ततो निषेधानन्तरं जातोऽङ्कुरितोऽभिलाषो वाञ्छा । यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । तदन्वभिलाषानन्तरं * ‘अनुर्लक्षणे’ इति कर्मप्रवचनीयत्वाद्वितीया । नीवीविस्रंसनादिषु मन्दोद्यमनभावो व्रीडा तथा सहसव्रीडम् * ‘तेनसह -’ इति तुल्ययोगे बहुव्रीहिः । * ‘वोपसर्जनस्य’ इति सहभावस्य सत्वम् । अथ व्रीडानन्तरं । श्लथोद्यमं निराकरणे शिथिलप्रयत्नं । पुनरुद्यमनाभावानन्तरम् । पुनः शब्दोऽन्तानन्तर्यार्थकः । प्रवृत्तं विगलितं । धैर्यं प्रातिलोभ्यलक्षणम् यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । अङ्गीकृताभिमुख्यमित्यर्थः । ततः प्रेमाद्रं प्रणयरसपरिप्लुतम् । ततः स्पृहणीया अन्योन्यमभिलषणीया । निर्भरा उद्वेलाश्च या रहःक्रीडा एकान्तकेलयः विस्त्रम्भविहारा इत्यर्थः । ताभिः प्रगल्भं प्रौढम् । ततो निरसङ्गेनाप्रतिबन्धेन । अङ्गविकर्षणेन कुचाद्यवयवमर्दनेन । अधिकं सुखं परमानन्दो यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । कुलस्त्रीरतं स्वस्तीसंभोगः रम्यं सुन्दरम् । अत्यन्तमनोहरमिति यावत्; एतच्च प्रथमसमागमपरत्वेन द्रष्टव्यम् । अन्यथोक्तव्यवहारासंभावादिति भावः । कुलशब्दव्यावृत्तिसंभोगत्वादित आरभ्य प्रागल्भ्यदितत्वेनोक्तविलक्षणत्वादन्यादृशो द्रष्टव्यः ।

नायिका तु मुग्धा । नायकस्तूतमोऽनुकूलः कामतन्त्रेषु निपुणः । अन्यथोक्तक्रमसंभोगासंभवादिति मन्तव्यम् ॥ संभोगलक्षणमुक्तं रतिरहस्ये ॥

“अनुकूलो निषेवेते यत्नाऽन्योन्यं विलासिनौ ।

दर्शनस्पर्शनादीनि स संभोग उदाहृतः ॥”

इति ॥

अत्र मा मेति वागारम्भसूचितैरनुभावैर्जाताभिलाषमित्युक्तेन रत्याख्यस्थायीभावेन सव्रीडमित्यनेनोपलक्षितैः संचारिभावैः अवशिष्टैर्विशेषणैर्यथायथं

प्रतीयमानैरनुभावादिविशेषैः कुलघ्नो इत्युक्तेनालम्बनविभावेन प्रतीयमानो
रससार्वभौमः शृङ्गारो निस्सङ्गाऽङ्गविकर्षणाऽधिकसुखमित्यनेन परितोषातिशयं
प्राप्नोतीति वेदितव्यम् । शार्दूलविक्रीडितम् ॥

उरसि निपतितानां सस्तधम्मिल्लकानां
मुकुलितनयनानां किञ्चिदुन्मीलितानाम् ।

उपरि सुरतखेदस्विन्नगण्डस्थलानां

अधरमधु वधूनां भाग्यवन्तः पिबन्ति ॥

२५

व्या.—अथ यदुक्तम् ‘नानाकरणकल्पितम्’ इति । तन्नानाकरणानि
धैनुकादि बन्धविशेषाः तेषां मध्ये एकं बन्धविशेषं विविक्षुस्तदनुकूलमुपरि
सुरतमाह—उरसोति.—उरसि निपतितानां पुरुषायितबन्धवशाद्वक्षःस्थलम-
धिष्ठितानाम् । अत एव सस्तधम्मिल्लकानां रति रमस विश्लथकचप्रचयानाम्-नि
‘धम्मिल्लः संयताः कचाः’ इत्यमरः । मुकुलित नयनानां मुखपारवश्यालज्जानु-
भावानुकरणाद्वा विनिमीलितलोचनानाम् । तथाऽपि किञ्चिदुन्मीलितानां
ईषन्मुकुलितलोचनानाम्, अन्यथा अनौचित्यादिति भावः । अत एव उपरिसुरते
यः, खेदः श्रमस्तेन स्विन्नानि स्वेदाद्वाणि, गण्डस्थलानि यासां तासाम्, ‘श्रमः
खेदो हि रत्यादेर्जातः स्वेदादिभूमिकृत्’ इति लक्षणात् । वधूनां प्रियतमानां
सम्बन्धि । अधरमधु अधरामृतं । भाग्यवन्तः भाग्यशालिनः ॥ पिबन्ति ।
स्त्रीमुखस्य निजमुखसामुख्यादक्लेशेनाधरं चुम्बन्तीत्यर्थः । एतच्च पुण्यकृतामेव
सम्भवति न त्वन्येषा मत एव भाग्यवन्त इत्युक्तम् ; तथा बाह्यसुरतविशेषरूपमपि
चुम्बन मारभ्यान्तरङ्गतया कथित मित्यवगन्तव्यम् ॥

पुरुषायितलक्षणमुक्तं रतिरहस्ये—

‘स्वेच्छया श्रमिणि वल्लभे तथा योषि दाचरति पुरुषायितम्’

इति ॥

नायिकास्तु प्रगल्भाः—

‘स्मरमन्दी कृत व्रीडा प्रौढा सम्पूर्ण यौवना’ इति लक्षणात् ॥

नायिकाः कामतन्त्र कुशलाः अनुकूलाश्च स्वभावोक्ति रलङ्कारः—

‘स्वभावोक्ति रसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनम्’ इति लक्षणात् ॥

मालिनीवृत्तम् ॥

आमीलितनयनानां यः सुरतरसोऽनु संविदं भाति ।

मिथुनैर्मिथोऽवधारित मवितथमिदमेव कामनिर्वहणम् ॥ २६

व्या.—अथ ज्ञानपूर्वक एव सुरतानुभवः सार्थकः । न त्वन्य इत्याह—
आमीलित इति ॥ आमीलितनयनानां सुखपारवश्यादरमुकुलितनयनानां । यूनां
यः सुरतरसः सुरतास्वादः । संविदं अनु ज्ञानमनुसृत्य भाति, अयमेतादृश इति
ज्ञानगोचरतया प्रतिभातीत्यर्थः । हृदमेव ज्ञानपूर्वक सुरतानुभव प्रतिभानमेव ।
अवितथं अन्यर्थम्, सार्थकमित्यर्थः । कामस्य मन्मथस्य कामपुरुषार्थस्य वा
निर्वहणं प्रतिष्ठापनम्, उज्जीवन मिति यावत् । न त्वन्यदाभासत्वादिति, भावः ।
मिथुनैः रसज्ञैः स्त्रीपुरुषैः । नि. 'स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वमि' त्यमरः । मिथोऽन्योन्यं ।
अवधारितं निश्चितम्, अनुभविनामेवार्थनिश्चयसम्भवादिति भावः । ज्ञानपूर्वक
सुरतानुभव एव कामपुरुषार्थ इति फलितार्थः । अत इत्थं भूतसुरत मेव कर्तव्यम्
न त्वन्यादृशम् । तस्य क्लेशमात्रफलकत्वादिति तात्पर्यम् ॥ आर्यावृत्तभेदः ॥

इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां

यदिह जरास्वपि मान्मथा विकाराः ।

तदपि च न कृतं नितम्बिनीनां

स्तनपतनावधि जीवितं रतं वा ॥

२७

व्या.—अथ सुरतविधिं कथयन्निगमयति.—इदमिति ॥ इहास्मिंलोके ।
पुंसामिदमनुचितं अन्याय्यम् । अक्रमो निर्मर्यादश्च । किमिदमित्याशङ्कया
माह, जरासु वार्धकावस्थास्वपीत्यर्थः । मान्मथा विकाराः सुरतव्यासङ्गाः कृता
इति यत् । इदमिति संबन्धः । किं तु यौवनावधिकसुरतमेव न्याय्यं
मर्यादागोचरं चेत्यर्थः । तदुपरितनसुरतस्याभासत्वादिति भावः । तथा
नितम्बिनीनां स्त्रीणां च तदनुचितम् । किं तदित्यत आह—स्तनपतनम् अवधिः
मर्यादा यस्य तत्तथोक्तं । जीवितं जीवनं वा रतं वा सुरतं वा । न कृतमिति यत् ।
ब्रह्मणेति शेषः । तदिति सम्बन्धः । स्त्रीणां तावत् स्तनपतनावधिकमेव जीवनं
कर्तव्यं । सुरतमपि तदवधिकमेव । अन्यथा 'तारुण्यं पञ्चपञ्चाशदवधि परतः

वृद्धतमेति नारी' इति कामशास्त्रोक्ते वृद्धानां संभोगानर्हत्वात् । 'त्यजेदन्यकुलो-
भूतां वृद्धस्त्री कन्यकां त्यजेत्' इति निषेधस्मरणात् । 'आलिङ्गनं लम्बपयोधराणां
स्त्रीणां च दुःखतय मेव भूमौ' इति लम्बस्तननितम्बनीसंभोगस्य दुःखरूपत्वा-
च्चेति भावः । यथाह माघः—

“अथ मपि जरठाः प्रकामगुर्वी-

रलघुविलम्बपयोधरोपरुद्धाः ।

सतत मसुमता मगम्यरूपाः

परिणतिदिक्करिका स्तयी विभर्ति ” ॥

इति ॥

अत्र स्त्रीणां पुरुषाणां च यौवनकृतसुरत मेव रमणीयमिति तात्पर्यम् ॥

पुष्पिताग्रा वृत्तम्—‘अयुजि नयुग रेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च
पुष्पिताग्रा’ ॥ इतिलक्षणात् ॥

‘राजंस्तृष्णाम्बुराशे नहि जगति गतः कश्चिदेवावसानं
कोवार्थोऽर्थः प्रभूतैः स्वपुषि गच्छिते यौवने सानुरागे ।
गच्छामः सद्य यावद्विकसितनयनेन्दीवरालोकिनीना-॥

माक्रम्याक्रम्य रूपं झडिति न जरया लुप्यते प्रेयसीनाम् ॥ २८

व्या.—यदुक्तं सुरतानुगुण्येन यौवनस्यात्यन्तावश्यकत्वं त्रिभिर्वर्णयति—तत्रादौ
चिरप्रवासनिर्विण्णानां राजसेवातत्पराणां यूनां वचनमेतत् । राजन्निति ॥ हे
राजन् ! जगति अस्मिन् लोके । कश्चिदेव कश्चिदपि पुमान् । तृष्णा धनलिप्सा
सा एवाम्बुराशिः समुद्रस्तस्य अवसानं पारं न गतो हि न प्राप्तः खलु । किन्तु
मग्न एवेत्यर्थः । तृष्णाया अपरिच्छिन्नत्वा दम्बुराशित्वरूपेणम् । अथ यावत्काङ्क्षि-
तार्थलाभेऽपि न तैः प्रयोजनसिद्धिरित्याहुः । प्रभूतैः प्रचुरैः । नि. ‘प्रभूतं प्रचुरं
प्राज्यम्’ इत्यमरः । अर्थैर्धनैः । कोवार्थः किं प्रयोजनम् न किमपीत्यर्थः ।
अकिञ्चित्करत्वादिति भावः । नि. ‘अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजन निवृत्तिषु’ इत्यमरः ।
कस्मिन् कथं भूते सति ? वपुषि निजशरीरे (अधिकरणे) । सानुरागे सम्भोगेच्छा-
जनके अनुरागसहिते वा यौवने । गलिते सति, कोऽर्थ इति संबन्धः । धनलाभादपि
यौवनमेवास्माकं बलीय इत्यर्थः । अतस्तावत्तत्पूर्वमेव । सद्य स्वगृहं प्रति ।
गच्छामो यास्यामः । यावत् यदा । विकसितानि उत्फुल्लानि, कुमुदानि कैरवाणि

इन्दीवराणि नीलोत्पलानिच—तत्सदृशा आलोका नेत्राणि आसां सन्तीति तथो-
क्तानाम् सितासिताब्जदलमनोहरनयनानामित्यर्थः । नि. 'सिते कुमुदकैरवे'
'इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन्' इत्युभयत्राप्यमरः । प्रेयसीनां प्रियतमानां संबन्धि ।
रूपं यौवनप्रयुक्तसौन्दर्यं । जरया । आक्रम्याक्रम्य अभीक्ष्ण माक्रम्य । जडिति
अज्ञसा । नि. 'स्नाग्जडित्यज्ञसाऽह्वाय' इत्यमरः । न लुप्यते न ह्रियते । ताव-
दिति संबन्धः । अन्यथा शशकापाये विलखननवद्रमननैष्फल्याद्बुद्धिगमन-
निषेधाच्चेति भावः । नि. 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौमानेऽवधारणे' इत्यमरः ॥

रागस्यागारमेकं नरकशतमहादुःखसंप्राप्तिहेतु-

मोहस्योत्पत्तिबीजं जलधरपटलं ज्ञानताराधिपस्य ।

कन्दर्पस्यैकमित्रं प्रकटितविविधस्पष्टदोषप्रबन्धं

लोकेऽस्मिन्न ह्यनर्थव्रजकुलभवनं यौवनादन्यदस्ति ॥ २९

व्या.—अथानर्थमूलमाह—रागस्येति ॥ रागस्य मात्सर्यस्य । एकम् अगारं
मुख्यायतनम् अनुरागैकस्थानमिति वा । तथा नरकशतेषु निरयपरस्परासु
यानि महादुःखानि तीव्रयातनास्तेषां संप्राप्तिहेतुः प्राप्तिसाधनम् - अगम्यागम-
नादि दुष्कर्म प्रवर्तकत्वादिति भावः । मोहस्य स्यन्तरासक्तिरूपस्य । उत्पत्ति-
बीजं जन्मकारणम्—नि । 'हेतुर्ना कारणं बीजम्' इत्यमरः । ज्ञानताराधिपस्य
प्रबोधचन्द्रस्य । जलधरपटलम् अभ्रवृन्दं ज्ञानप्रकाशप्रतिबन्धकमित्यर्थः ।
कन्दर्पस्य कामदेवस्य । एकं मित्रं मुख्यबन्धुः । तदुद्वेकमित्यर्थः । प्रकटितो
विविधो नानाविधः स्पष्टः प्रकाशश्च दोषप्रबन्धः पातकसंबन्धो यस्य तत्तथोक्तम् ।
यद्यौवनमिति शेषः । अतोऽस्मिन् लोके । तस्माद्यौवनादन्यत् इतरत् ।
अनर्थानां मुक्तविधानां व्रजस्य समूहस्य कुलभवनम् उत्पत्तिनिकेतनं । नास्ति हि ।
इदमेवात्यन्तानर्थमूलमित्यर्थः । तदुक्तम् ।

‘यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता ।

एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम्?’

इति ॥

शृङ्गारद्रुमनीरदे प्रसृमरक्रीडारसस्रोतसि

प्रद्युम्न प्रियबान्धवे चतुरबाङ्मुक्ताफलोदन्वति ।

तन्वीनेत्रचकोर पार्वणविधौ सौभाग्यलक्ष्मीनिधौ

धन्यः कोऽपि न विक्रियां कलयते प्राप्ते नवे यौवने ॥ ३०

व्या.—इत्थं भूते यौवने कश्चिदेव निर्विक्रिय इत्याह शृङ्गार इति ॥ शृङ्गारः संभोग विप्रलम्भ रूप शृङ्गाररसएव दुमो वृक्षस्तस्य नीरदे अम्बुवाहे अङ्कुरितत्व कन्दलितस्व पल्वितत्व पुष्पितत्व रूपावस्थाभिः परिपोषावह इत्यर्थः । प्रसृमरो व्यापनशीलो यः क्रीडारसो मन्यथकेलिरसस्तस्य स्रोतसि रसप्रवाहे अविच्छेदेन प्रवर्तक इत्यर्थः । अथवा प्रसृमरक्रीडानां रसस्रोतसि रसप्रवाहे—यथेच्छाविहारान्वित इत्यर्थः । प्रसृमरे त्यत्र * “सृघस्यदः कमरच्” प्रद्युम्नस्य कन्दर्पस्य प्रियवान्धवे आसबन्धौ * स्वार्थेऽण् प्रत्ययः । नि. ‘प्रद्युम्नो मीनकेतनः । कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः’ इत्यमरः । चतुरवाचो निपुणवाक्यान्त्येव मुक्ताफलानि मौक्तिकमणयः तेषां मुदन्वति समुद्रे सरससंलापोत्पत्तिनिकेतनभूत इत्यर्थः । ‘उदन्वानुदधौच’ इति निपातनात्साधुः । समुद्रस्य मुक्ताकरत्वं मुक्तं रत्नशास्त्रे—

‘करीक्षु जीमूत वराहशङ्ख मत्स्याहिशुक्यर्णव वेणुजानि ।

मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्त्युद्भव मेव भूरि ॥’ इति ॥

तन्वीनां विलासिनीनां नेत्राण्येव चकोराः चन्द्रिकापायिपक्षिविशेषास्तेषां पार्वणविधौ पूर्णचन्द्रे तद्वदुल्लासक इत्यर्थः । * पर्वणि भवः पार्वण इति विग्रहः नि. ‘विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि’ इत्यमरः । सौभाग्यलक्ष्म्याः सौन्दर्यसम्पदो निधौ निधाने कदाचिदपि स्वावस्थानन्ददशायां सौन्दर्यलक्ष्मीः न क्षीयत इत्यर्थः । नवे यौवने नूतने वयसि । प्राप्ते सति कोऽपि धन्यः कश्चिदेव सुकृती । विक्रियां मन्मथ विकारं । न कलयते न प्राप्नोति ; ईदृशस्तु विरल इति भावः ॥

श्लोकद्वयेऽपि निरवयव रूपकालङ्कारः ॥ शार्दूल विक्रीडितम् ॥

संसारेऽस्मिन्नसारे कुनृपतिभवनद्वारसेवाकण्ठ-

व्यासङ्गव्यस्तर्धैर्यं कथममलधियो मानसं सन्निदध्युः ।

यद्येताः प्रोद्यदिन्दुद्युतिनिचयभृतो न स्युरम्भोजनेत्राः

प्रेङ्खत्काञ्चीकलापाःस्तनभरविनमन्मध्यभाजस्तरुण्यः ॥

व्या.—यदुक्तं यौवनस्यानर्थमूलत्वं . तत् कामिनीपरित्यागेऽत्यन्तदूरापास्त-
मित्याशङ्क्य तासामपरित्याज्यतां त्रिभिर्वर्णयति—संसार इति ॥ अमलधियो
निर्मलमतयो महान्तः । मानसं निजं मनः । असारे निस्सारे । अस्मिन् परिवर्त-
माने संसारे कलत्रादि पोषण व्यासङ्गरूपे कुनृपतिभवनद्वारस्य कुरिसत राज-
मन्दिरस्य प्रतिहारस्य सेवा अनुवर्तनमेव कलङ्कोऽपवादः तत्र यो व्यासङ्गः
अत्यासक्ति स्तेन व्यस्तं धैर्यं धीरत्वं यस्य तत्तथोक्तम् । इदं कष्ट कर्मासक्तत्वान्मलिन-
मित्यर्थः । कथं सन्निदध्युः कुर्युः न कथंचिदपीत्यर्थः । किं न स्या चेदित्यत आह
प्रोद्यन् उदित्वरो य इन्दुः तस्य द्युति रिव द्युति येषां तानि चन्द्रधवलानि
माञ्जिष्ठानि वा उद्यद्विशेषण सामर्थ्यात् तानि निचयानि अङ्गुशानि बिभ्रतीति
तथोक्ताः । अम्भोजे इव नेत्रे यासां ताः पद्मपलाशविशाललोचना इत्यर्थः ।
प्रेङ्खत्काञ्चयः क्वणद्गशना एव कलापा भूषणानि यासां ताः । यद्वा काञ्चयो-
भूषणानि यासां ताः । नि. 'कलापो भूषणे बर्हे' इत्यमरः । स्तनभरेण कुचकुम्भ-
गौरवेण विनमन्ति अवनतानि मध्यानि वल्लभानि भजन्तीति तथोक्ताः पीवरकुचाः
कृशोदर्यश्च इत्यर्थः । एतेन सौन्दर्यातिशय उक्तः । एताः प्रसिद्धास्तरुण्यो युवतयः
न स्युर्यदि न भवेयु र्यदि-तर्हि कथं सन्निदध्युरिति संबन्धः । अतो विशिष्ट-
तरुणीनां विद्यमानत्वादेव सुधियोऽप्येवम्भूता भवन्तीत्यर्थः । तस्मात्तरुण्यो
दुष्परिहरा इति भावः । तदुक्तम्—

“असाधाविह संसारे दुर्वारे मकरध्वजे ।

कुले च कामिनीमूले का वा स्यात्परिकल्पना ? ” इति ॥

अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थसमर्थकहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥ स्रग्धरा ॥

सिद्धाध्यासितकन्दरे हरवृष स्काधावरुणद्रुमे

गङ्गाधौतशिलातेले हिमवतः सानौ स्थिते श्रेयसि ।

कः कुर्वीत शिरः प्रणाममलिनं ग्लानं मनस्वी जनो

यद्वित्रस्तकुरङ्गशाबनयना न स्युः स्मरत्नं वियः ॥

३२

व्या—सिद्धेति । सिद्धैर्योगिभिः अध्यासिता अधिष्ठिताकन्दरा गुहा यस्मि-
स्तत्तथोक्ते एतेन तपस्सिद्धिहेतुत्वं सूच्यते । हरस्य नित्यसन्निहितस्य योवृषो
वाहनभूतो महोक्षस्तस्य स्कन्धेन असपीठेन ककुदेति यावत् अवरुणाः भग्नाः

द्रुमा यस्मिन् तत्तथोक्तम् * 'रुजो भङ्गे' कर्मणि क्तः * 'ओदितश्च' इति निष्ठा-
नत्वे णत्वम् । एतेनाखिलश्रेयःप्रदशिवसान्निध्यमुक्तम् । गङ्गाधौतानि गङ्गाप्रक्षालि-
तानि शिलातलानि । यस्मिन् तत्तथोक्ते एतेनाऽत्यन्तपवित्रत्वमुक्तम् । अत एव
श्रेयसि श्रेष्ठे श्रेयस्करे वा हिमवतो गिरेः । संबन्धिनि स्थाने प्रदेशे
स्थिते सति । कोवा मनस्वी सुमेधाः धीरो जनः * प्रशंसाया मिनिः । शिरो
निजोत्तमाङ्गं प्रणामेन कुनृपतिपादवन्दनेन मलिनं कलङ्कितम् । अत एव ग्लानं
उत्कर्षहीनं । कुर्वीत । 'मलिनं मानम्' इति पाठे मानं निजाभिमानं (कर्म)
शिरः प्रणामेन निजोत्तमाङ्गविनमनेन मलिनं प्रतिष्ठाहीनं कुर्वीत । न कोऽपीत्यर्थः ।
कुतः यद्यस्मात्कारणात् । वित्रस्तकुरङ्गशाबनयनाः पद्मनीजातित्वाच्चकितबाल-
हरिणेक्षणाः । अत एव । स्मरस्त्रं महावीरस्य स्मरस्य जगद्विजयसाधनभूतबाण
इत्यर्थः * लिङ्गवचनव्यत्ययो नित्यनपुंसकत्वेन जात्यभिप्रायेणवा 'वेदाः प्रमाणम्'
इत्यादिव दृष्टव्यः इत्युक्तं प्राक् । स्त्रियः नस्यु श्रेत् अतः अमोघ मदनशस्त्रं भूत-
स्त्रीणां मपरित्याज्यतया विद्यमानत्वादेव मनस्विनामपीदृग्दुरवस्थापत्तिरिति
भावः ॥ वृत्तमुक्तम् ॥

संसार ! तव पर्यन्तपदवी न दवीयसी ।

अन्तरा दुस्तरा न स्युर्यदि ते मदिरेक्षणाः ॥

३३

व्या—संसार इति ॥ हे संसार ! तव । पर्यन्तपदवी भवसानसीमा न
दविष्टा भवति न दूरतरेति यावत् । किन्तु नेदीयस्येवेत्यर्थः । * दूरशब्दा दीयसुनि
'उगितश्च' इति ङीप् * 'स्थूलदूर' इत्यादिना यणादि परलोप पूर्वगुणौ । कुतः
ते तव अन्तरामध्ये । दुस्तरा महानद्य इव तरितुमशक्याः * 'ईषद्दुः—' इत्या-
दिना खलप्रत्ययः । मदिरेक्षणाः स्त्रियः । न स्युर्यदि नसंभाविता श्रेत् । न दवीय-
सीति सम्बन्धः । सम्भावितत्वादेव दवीयसीत्यर्थः । एतेन संसारपारपारगमन-
प्रतिबन्धिन्यः स्त्रिय इत्युक्तम् । तत्परित्यागे तु श्रेयस्संभव इति भावः । पूर्व-
श्लोकेऽप्यत्राऽपिच पूर्वतरश्लोकवत्कार्यमुन्नेयम् ॥ अनुष्टुप् ॥

इति शृङ्गारशतके संभोगवर्णनं सम्पूर्णम् ॥

॥ पक्षद्वयनिरूपणम् ॥

दिश वनहरिणेभ्यो वंशकाण्डच्छवीनां
कवळ मुपलकोटिच्छिन्नमूलं कुशानाम् ।
शक्युवतिकपोला पाण्डु ताम्बूलवल्ली
दलमरुणनखाग्रैः पाटितं वा वधूभ्यः ॥

३४

व्या.—इत्थं स्त्रीणां परिहर्तुं मशक्यत्वे तदासक्तस्य कुतः श्रेयः प्राप्तिरित्याशङ्कायां तदत्यन्तात्याज्ययोरप्यैहिकामुष्मिकफलसाधनत्वमेवेति मनसि कृत्वा । तदुभयमिदानीं तावन्निरूपयितुं प्रतिजानीते—अथ पक्षद्वयनिरूपणमिति ॥ अथ स्त्रीणां परित्याज्यत्वकथनानन्तरं पक्षयोः विरक्त्यनुरक्तिरूपपक्षयोः द्वयस्य निरूपणं क्रियते । तत्प्रकारमाविंशतिसमाप्ते वर्णयति.—दिशेति ॥ हे जने-
त्यव्याहार्यम् । वने पुण्यारण्ये । हरिणेभ्यः कुरङ्गेभ्यः तपः प्रसक्त्या निर्भीकत्वेन तेषां समीपवर्तित्वादितिभावः । उपलकोट्या निशितपाषाणप्रान्तेन च्छिन्नानि लूनानि मूलानि यस्य तथोक्तम् तत्र लवित्रादिसाधनान्तरासम्भवान्मूलानामुपल-
कोटिच्छिन्नत्वमुक्तम् । वंशकाण्डस्य वंशकरीरस्य छविरिव छविर्येषां तेषाम् सरसाना मित्यर्थः । कुशानां । कवळं ग्रासं वा दिश । तपश्चरणसमय इति शेषः ।
अथवा । वधूभ्यः प्रियतमाभ्योऽरुणनखाना मग्रैः पाटितं शकलितं शक्युवतीनां शकाख्यदेशीयतरुणीनां कपोलवदापाण्डु आसमन्ताद्धवलं । यत्ताम्बूलवल्ली दलं नागवल्लीपत्रं । तद्वा दिश । संसरणसमय इति शेषः । उक्तोभयमेव परमसौख्यनिर्दानम् उभयत्र । नान्यदिति भावः । एवमुत्तरत्वापि यथा योग-
मूहनीयम् ॥

अत्र नखानामारुण्यग्रहणं महाभाग्यलक्षणत्वेन सुखित्वद्योतनार्थम् । तदुक्तं सामुद्रिकैः

‘पाणी पादतले रक्ते नेत्रान्तश्च नख स्तथा ।

तालु जिह्वाऽधरोष्ठं च सप्तरक्त स्सुखी भवेत्’ ॥ मालिनी । इति ॥

असाराः सन्त्वेते विरतिविरसा वाथ विषया
जुगुप्स्यन्तां यद्वा तनु सकलदोषास्पद मिति ।
तथाऽप्येतद्भूमौ न हि परहितात्पुण्यमधिकं
न चास्मिन् संसारे कुवलयदृशो रम्यमपरम् ॥

३५

व्या—असारा इति—ते प्रसिद्धाः । सर्वे । पापहेतुत्वात्पापाः विषयाः
शब्दादयः स्रक्चन्दन वनितादयो वा । असाराः अस्थिराः निस्सारा इति वा नि
'सारा बले स्थिरांशेच' इत्यभिधानात् । तथा विरतौ परिणतिसमये विरसाः
अनर्थकरा इति वा । यद्वा सकलदोषास्पदम् राग द्वेष मोहाद्यशेषदोषा इति
वा * 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति निपातनात्सुडागमः । लिङ्गवचनव्यत्ययस्तु
पूर्ववद्दृश्यः । जुगुप्स्यन्तां परित्यज्यन्ताम् । परित्यागेपरमसुखलाभादिति भावः ।
तथा च वक्ष्यति— 'स्वयं त्यक्ता ह्येते शमसुख मनन्तं विदधति' इति * 'गुपे-
निन्दाग्राम्' इति सन्नन्तात् कर्मणि यकि विधौ लोटि तद्ध । तथाऽप्युक्तप्रकारे
विषयाणां जुगुप्स्यत्वेऽप्येतद्भूमौ अस्यां भुवि । परहितात् परोपकारकरणात् ।
अधिकं अतिरिक्तं । पुण्यं न हि नास्ति खलु ॥

“ श्लोकार्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रन्थकोटिभिः ।

परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ” ॥

इति वचनादिदमेवात्यन्तपुण्यमित्यर्थः । अथास्मिन्संसारे च । कुवलयदृश उत्प-
लाक्ष्याः * 'अन्यारादितरते'— इत्यादिना पञ्चमी । अपरं अन्यत् । रम्यं वस्तु
नास्ति इयमेवात्यन्तं मनोहरेत्यर्थः । अतो दोषदृष्ट्या विषयान्परित्यज्य शम-
सुखानुभवतात्पर्येण स्यात्तव्यम् । अन्यथा परहिताचरण तत्परेण सांसारिकतया
वा वर्तितव्यम् । न तु प्रकारान्तरेणेति भावः ॥ शिखरिणी ॥

मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्य-

मार्याः समर्यादभिदं वदन्तु ।

सेव्या नितन्वाः किमु भूधराणा-

मुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥

३६

व्या.—मात्सर्यमिति ॥ आर्याः पण्डिताः मात्सर्यं असूयां पक्षपातमिति यावत् । उत्सार्य निराकृत्य तस्य यथार्थकथनप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । कार्यं कर्तुं योग्यम् विधेयमित्यर्थः । विचार्य ऊहापोहाभ्यां सम्यगालोच्य । ततः । समर्यादं मर्यादया सन्मार्गानतिक्रमणेन सहितं यथा भवति तथा । इदं एतत् । वदन्तु कथयन्तु । किमिदमित्यत आह—धरन्तीति धराः * पचाद्यच् । भुवोधरा भूधरा स्तेषां भूधराणां । नितम्बाः कटकप्रदेशाः । सेव्याः किमु आश्रयणीया वा । उत अथवा स्मरस्मेराः स्मरोलसिताः मदनमदोत्कटा इत्यर्थः । यद्वा स्मरेण मन्मथा-वेशेन हेतुना स्मेराः संभोगौत्सुक्यसूचकमन्दस्मितसुन्दरवदनारविन्दा इत्यर्थः * 'ष्मिङ् ईषद्धसने' इति धातोः * 'नमिकम्पि-' इत्यादिना रप्रत्ययः । अथवा विषयमात्रविश्रान्तिविरहेण विशृङ्खलवृत्तित्वमदमन्धरत्वादिगुणविशिष्ट कटाक्ष वीक्षणानि स्मेरशब्दविवक्षतानि । तदुक्तं भावप्रकाशे—

‘अपरिच्छिन्नविषयं मदमन्धरमीलितम् ।

स्फुरद्भूपक्षतायुक्तं तत् स्मेर मिति कथ्यते’ ॥ इति

तानि च स्मरप्रधानानि यासां तासां स्मरस्मेराणां । विलासिनीनां विलसनशी-लानां तरुणीनाम् * ‘वौ कलषलस’ इत्यादिना घिनुष्प्रत्ययः । नितम्बाः कटि-प्रदेशाः आश्रयणीयावा इदं वदन्तिवति सम्बन्धः । यदि वैराग्यं स्यात्तर्हि गिरि-नितम्बाः सेव्याः । अन्यथा विलासिनीनितम्बा इति त्वदीयप्रश्नस्येदमुत्तरं न त्वन्यदस्तीति भावः । नि.—‘कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः’ । ‘पश्चान्नितम्बः स्त्रीकल्याः’ इति चोभयत्राप्यमरः ॥

अत्र पूर्वार्धे एकवर्णस्य पुनः पुनरावृत्तेर्वृत्त्यनुप्रासः शब्दालंकारः—

‘एकद्वि प्रभृतीनां च वर्णानां तु यदा भवेत् ।

पुनरुक्ति रसौ नाम वृत्त्यनुप्रास इष्यते ॥’

इतिलक्षणात् ॥

अयं च नितम्बा इत्यत्र द्वयानामपि नितम्बानां प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतत्वगोच-रणेन एकनाम्नावलम्बिफलद्वयवदेकशब्दादर्थद्वयप्रतीतेः केवलार्थप्रवणेन विजातीय-नोत्तरवाक्यस्थेन श्लेषेण तिलतण्डुलवत् परस्परनैरपेक्षयात् संसृष्टः किञ्चिच्चम-कारातिशय मावहतीति काव्यस्य महानुत्कर्षः प्रतिपादित इति रहस्यम् । वृत्त-मुपजातिः ॥

संसारे स्वप्नसारे परिणतितरले द्वे गती पण्डितानां
तत्त्वज्ञानामृतौघप्लवललितधियां यातु कालः कथञ्चित् ।

नोचेन्मुग्धाङ्गनानां स्तनजघनघनाभोगसंभोगिनीनां

स्थूलोपस्थस्थलीषु स्थगितकरतलस्पर्शलीलोद्यमानाम् ॥

३७

व्या.—संसार इति ॥ स्वप्नस्य सार इव सारो यस्मिन् सः मिथ्याभूत इत्यर्थः * 'सप्तभ्युपमाने' इत्यादिना बहुव्रीहिः । तथा परिणत्यां परिणामा-
वस्थायां तरले अस्थिरे अशाश्वत इत्यर्थः । संसारे संसृतौ पण्डितानां परिज्ञातृणां
द्वे गती अवस्थे । विद्येने इति शेषः । के द्वे इत्याशङ्कयामाह—तत्त्वज्ञानमेव
अमृताम्भः अमृतप्रायजलं तत्र प्लव इव ललिता रुचिरा यद्वा तत्त्वज्ञानामृताम्भसि
प्लवः प्लवनम् क्रीडेति यावत् । तत्र ललिता उल्लासवती धीर्येषां तत्त्वज्ञानोल्लसित-
बुद्धीनाम् सतामित्यर्थः । कथञ्चिदतिप्रत्यलेन । कालो यातु गच्छतु अतिक्रामत्व-
त्यर्थः । नि. 'कथमादि तथाप्यन्तः यत्तगौरवबाढयोः' इत्यमरः । 'कालः
कदाचित्' इत्यपपाठः । इयमेकावस्था । नोचेदेवं न स्या चेत्तर्हि । स्तनयोर्धनजघने
विपुलकटिपुरोभागे च आभोगसम्भोगिनीनां विस्तृतसम्भोगेच्छावतीनाम् । यद्वा
स्तनयोर्धनजघनस्य निबिडतरजघनस्य च य आभोगो विस्तार स्तत्र सम्भोगिनीनाम्
कुचमर्दन निधुवन रूपबाह्याभ्यन्तर सम्भोगाकाङ्क्षिणीनामित्यर्थः । एतेन
समानुरागित्वमुक्तम् । अन्यथा आभासप्रज्ञात् । तदुक्तम्—

‘एकत्रैवानुरागश्चेत्तिर्यङ्मलेच्छगतोऽपि वा ।

योषितो बहुसक्तिश्च रसाभास स्त्रिधा मतः’ ॥

इति ॥

मुग्धाङ्गनानां सुन्दरस्त्रीणां नवयौवनानां वा 'उदययौवना मुग्धा' इति
लक्षणात् । स्थूलोपस्थस्थलीषु वर्तुलोच्छूनमदनसदनप्रदेशेषु । * 'जानपद'
इत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीष् । स्थगितमाच्छादितं यत्करतलं तस्य स्पर्शः संपर्कः
एव लीला तत्र उद्यम उद्योगो येषां तेषां सताम् कामिनीमोहनोपस्थस्पर्शसुख-
मनुभवतां सतामेवेत्यर्थः । कालो यातु । इयंैकावस्था । इमे द्वे एवोत्तमे गती ।
न त्वेतद्व्यतिरिक्तं गत्यन्मस्त्यर्थः । सर्वदा ज्ञाननिष्ठया वा कामगोष्ठ्या वा
पण्डितानां कालो यापयितव्यः । न त्वन्यथेति भावः । स्थूलोपस्थेत्यनेन 'आसां
चित्रिणीजातित्वं सूचितम् । तदुक्तं रतिरहस्ये—

या
(५)

‘मदनसदनमस्यावर्तुलोच्छूनमन्त-

मृदु मदनजलाढ्यं रोमभिर्नातिसान्द्रैः ।

प्रकृतिचपलदृष्टिर्बाह्यसंभोगसक्ता

रसयति मधुरालपं चित्रिणी चित्ररक्ता ॥’

इति ॥

एतज्जात्यनुकूलसुरतंनियतयामोऽपि तत्रैवोक्तः—

‘व्रजति रतिसुखार्थी चित्रिणी मग्नयामे

भजति दिनरजन्यो हंस्तिनीं च द्वितीये ।

गमयति च तृतीये शङ्खिनी मर्दभावां

रमयति रमणीयां पद्मिनीं तुर्ययामे ॥’

इति ॥

मतान्तरे तु द्वितीययाम इत्युक्तम्—

घनकुचनखभेदैर्मुष्टिघातैश्च मग्न्ये

रतिनियतकरैश्च प्रीति युक्तैर्वचोभिः ।

अनृततरकथाभिस्तत्र यामे द्वितीये

सुगुणसहितमन्तश्चित्रिणो संलभेत ॥ स्रग्धरा ॥

इति ॥

आवासः क्रियतां गाङ्गे पापहारिणि वारिणि ।

स्तनद्वये तरुण्या वा मनोहारिणि हारिणि ॥

३८

व्या.—आवास इति ॥ पापानिहरत्यभीक्ष्णमिति पापहारि—

‘गाङ्गं वारि मनोहारि मुरारि चरणच्युतम् ।

त्रिपुरारिशिरश्चारि पापहारि पुनातु माम् ॥’

‘पापापहारि दुरितारितरङ्गधारि दूरप्रसारि गिरिराजगुहाविहारि ।

झङ्कारकारि हरिपादरजोविहारि गाङ्गं पुनातु परित इशुभकारि वारि ॥’

इत्यादिना समस्तपापक्षयकर इत्यर्थः । * ‘बहुलमाभीक्ष्ण्ये’ णिनिः । गाङ्गे

गङ्गासंबन्धनि । * ‘तस्येदम्’ इत्यणप्रत्ययः । वारिणि । आवासः क्रियताम् ।

स्नानपानादिना बाह्याभ्यन्तरशुद्धिसम्पादनद्वारा स्वर्गापवर्गप्राप्त्यर्थं तत्र निवासो

विधीयतामित्यर्थः । तथाच श्रुतिः—

‘सितासिते सरिते यत्र सङ्गते तत्राप्लुतासो दिव मुपतन्ति ।

ये वै तन्वां विसृजन्ति धीरास्ते जनासो अमृततत्त्व भजन्ते’ ॥

इति स्मृतिश्च—

‘गङ्गा तुङ्गतरङ्गिणी भवभय क्लेशापहा सर्वदा

मर्त्यानामवगाहनात्सकृदपि स्वर्गेऽपि संस्थापिनी’ इत्यादि अथवा मनोहारिणि अत्यन्तमनोहरे * पूर्ववर्णिनिः । कुतः । हारिणि मुक्ताहारवति * अत्र मत्वथीय इति प्रत्ययः । तरुण्या नवयौवनायाः । स्तनद्वये आवासः परिशीलनसात्पर्यं क्रियताम् । तरुणोस्तनाश्रयस्यैव निरतिशयसुखहेतुत्वादिति भावः ॥

अत्र तरुणीग्रहणं स्तनद्वयस्य पतनाभावेन पाटवातिशयद्योतनार्थम् । अन्यथाऽभासप्रसङ्गात् । एतेन मणिहिरण्मय कङ्कणयोरिव स्तनद्वयहारयो-
रुप्यन्योन्यरामणीयक प्रकाशपरिपोषावहत्वेन विशिष्ट स्तनद्वयस्याश्रयणयोग्यत्वं सूचितमित्यवगन्तव्यम् । यथाह श्रीहर्षः । ‘तरुणी स्तनएव दीप्यते मणिहारावलि-
रामणीयकम्’ इति ॥

अत्र पूर्वोत्तरवाक्यस्थयो रनुप्रासयमकयोः शब्दाऽलङ्कारयोः संसृष्टिः स्पष्टा ॥ अनुष्टुप् ॥

किमिह बहुभी रुक्तै र्युक्तिशून्यैः प्रलापै-

र्द्वयमिह पुरुषाणां सर्वदा सेवनीयम् ।

अभिनवमदलीलालालसं सुन्दरीणां

स्तनभरपरिखिन्नं यौवनं वा वनं वा ॥

३९

व्या.— अथ द्वाभ्यां निगमयति—किमिति॥ इहास्मिन्नर्थे । बहुभि रपरिमितै-
र्युक्तिशून्यैः निस्सारै रुक्तैरुदितैः । प्रलापै रनर्थकवचनैः किं फल मिति शेषः । वाचो
विग्लापनं विनान किञ्चित्फलमस्तीत्यर्थः । नि—‘प्रलापोऽनर्थकं वचः’ इत्यमरः ।
किंत्विहास्मि लोके । पुरुषाणां द्वयं । सर्वदा निरन्तरम् ‘सर्वथा’ इति
वा पाठः । सेवनीयम् । किं तद्वय मत आह—अभिनवा नूतना य
मदलीला मन्मथावेशजनितविलासास्तासु लालसं लोलुपम् । अत्यासक्तमित्यर्थः ।
स्तनभरेण कुचकलशभारेण परिखिन्नं परिश्रान्तम् । उभयत्राऽपि यौवनवतीधर्मो

यौवन' उपचर्यते । सुन्दरीणां यौवनं वा । नत्वसुन्दरीणामिति भावः । उत
वनं पुण्यारण्यं वा । सेवनीय मिति संबन्धः । एतयोरेव परमसुखनिदानत्वादिति
भावः ॥ मालिनी ॥

सत्यं जना वच्मि न पक्षपाताल्लोकेषु सप्तस्वपि तथ्यमेतत् ।

नान्यन्मनोहारि नितम्बिनीभ्यो दुःखैकहेतुर्न च कश्चिदन्यः ॥ ४०

व्या.—इदानीं निष्कृष्टमर्थमाह—सत्यमिति.—किं बहुना । हे जनाः । सत्यं
वच्मि यथार्थं ब्रवीमि । पक्षपातात् वैषम्याच्च वच्मि । सप्तसु लोकेष्वप्येतदेव
तथ्यमित्यर्थः । किं मेतदित्यत आह—नितम्बिनीभ्यस्तृणीभ्यः । मनोहारि मनोहरं
वस्तु । नास्ति । तथा ताभ्योऽन्य इतरः । दुःखानामेकहेतुर्मुख्यकारणं च नास्ति
'को भोगो रमणीं विने' त्यादिना भोगैकसाधनत्वात् । 'बद्धमूलस्य मूलं हि महद्वैर-
तरोः छियः' इत्यनर्थमूलत्वाच्च नितम्बिनीनामेव । परमसुखदुःखैकनिदानत्वा-
दिति भावः ॥

अत्र सप्तश्लोक्या पक्षद्वयनिरूपणस्यायमभिप्रायः । भस्वण्डनिरतिशया-
नन्दावासिलक्षणत्वेनाभ्यर्हितत्वान्मुख्यो मोक्षः पुरुषार्थ इति सकलमर्तसिद्धान्तः ।
प्रसूतिभार्जो विश्वस्य स्त्रीपुंसाभ्यामेव निष्पन्नत्वात्कामस्य पितृकृणविमोचन हेतुभूत-
तया सततं महापुरुषपरिग्रहात्पुरुषार्थत्वमिति नन्दिकेश्वरश्चेतकेतु पाञ्चाल-
वात्स्यायनादिपूर्वसिद्धान्तः । एवं च सति 'पूर्वालाभे परः पर' इति न्याया-
न्मुख्यकलपालाभेऽनुकल्पस्यापि विहितत्वान्मोक्षपुरुषार्थसाधनप्रवृत्त्यलाभे काम-
पुरुषार्थसाधनेषु वा अवश्यं प्रवृत्तिः कर्तव्येत्यनुसंधायैवमुपन्यस्तमिति ॥

तत्र नितम्बिन्यतिरिक्तरम्यवस्त्वनर्थहेत्वोत्सत्यपि संबन्धेऽप्यसंबन्धोक्ते-
रतिशयोक्तिभेदः । इन्द्रवज्रा 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । उपेन्द्र वज्राज
तजा स्तौ गौ' इति लक्षणात् ॥

इति शृङ्गारशतके पक्षद्वयनिरूपणं सम्पूर्णम् ॥

॥ कामिनीगर्हणम् ॥

कान्त्युत्पललोचनेति विपुलश्रोणीभरेत्युन्नम-
त्पीनोत्तूङ्गपयोधरेति सुमुखाम्भोजेति सुभूरिति ।
दृष्ट्वा मुह्यति मोदतेऽभिरमते प्रस्तौति विद्वानपि
प्रत्यक्षाशुचिभस्त्रिकां स्त्रियमहो मोहस्य दुश्चेष्टितम् ॥ ४१

व्या.—यदुक्तं ‘दुःखैकहेतुर्न च कश्चिदन्य’ इति तदेव प्रपञ्चयितुं मिदानीं
कामिनीगर्हणमारभते—अथ कामिनीगर्हणमिति अथ सम्भोगनिरूपणानन्तरं
कामिनीगर्हणं कामिनीनिन्दा आविंशतिसमाप्तिं क्रियत इति शेषः । ननु शृङ्गारा-
लम्बनत्वेन प्रसिद्धानां कामिनीनां गर्हणे शृङ्गारवर्जनप्रतिज्ञाभङ्गः प्रसज्येतेति चेन्न ।
शिशुपालादि कृतभगवद्गर्हणस्य पुरुषार्थपर्यवसानवत्कामिनीगर्हणस्यापि यथाकथं-
चिच्छृङ्गारवर्जन एव पर्यवसानाच्च कोऽपि विरोध इति मन्तव्यम् । तत्प्रकारमेव
विवृणोति.—कान्तेति ॥ वेत्तीति विद्वान् सारासारविचारचतुरः । ज्ञानवानपीत्यर्थः ।
किमुतान्य इति भावः * ‘विदे शशतुर्वसुरि’ति वस्वादेशः । प्रत्यक्षेणाशुचि-
भस्त्रिकां अपवित्रचर्मपुटं * स्वार्थे कः * ‘प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्ये’त्यादिना इकारा-
देशः * ‘भस्त्रैवाजाज्ञे’त्यादिना वैकल्पिकः । ‘पुत्रिका’मिति पाठे अशुचि-
पाञ्चालिकाऽत्यन्तजुगुप्सितरूपा मित्यर्थः । तदुक्तं—

‘हासोऽस्थिसन्दर्शनमक्षियुग्ममत्युज्ज्वलं तत्कलुषावसायाः ।

स्तनौ च पीनौ पिशितास्रपिण्डौ स्थानान्तरे किं नरकेणयोषित्’ ॥ इति ॥

इत्थं भूतां स्त्रियं * ‘वामशसो’रिति विकल्पादिपङ्कतदेशः । दृष्ट्वा । कान्ता
कमनीयेति मनोहरेति वा । नि । ‘कान्तं मनोहरं हव्याम’त्यमरः । उत्पले
इन्दीवरे इव लोचने यस्यास्सा तथोक्तेति । विपुलश्रोणीभरा पृथुलनितम्ब-
विम्बेति । उन्नमन्तावूर्ध्वमुत्पतन्ताविव स्थितौ कुतः । पीनौ पीवरौ उत्तुङ्गा-
वुन्नतौ च पयोधरौ स्तनौ यस्यास्सा तथोक्तेति । नि. ‘स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरा वि-
त्यमरः । सुमुखाम्भोजा सुन्दरवदनारविन्देति । शोभने मदनकामुंकरचिरे ।
श्रुवो यस्यास्सा तथोक्तेति च माद्यति मत्तो भवति । मोदते दृश्यति अभिरमते

क्रोडति * अभिपूर्वा द्रमते लटि तद्. * व्याङ्गपरिपूर्वस्यैव परस्मैपदित्वनिय-
मात् । प्रसूति उक्तप्रकारेण प्रकारान्तरेण वा अभिष्टौति । अतः । मोहस्या-
विद्याया दुश्चेष्टितं दुर्विलसितं । अहो विद्वांसमपीदगवस्थापन्नं करोतीत्याश्चर्य-
मित्यर्थः । एतत्सर्वं व्यामोहमूलमेव । तस्य दुरवच्छेदत्वादिति भावः । यद्यपि—

‘अमेत्यपूर्णं क्रिमिजन्तुसंकुलं स्वभावदुर्गन्धमशौचमध्रुवम् ।

कलेबरे मूत्रपुरीषभाजने रमेत मूढो न रमेत पण्डितः’ ॥

इति वचनात्पण्डितस्येत्थं जुगुप्सितकामिनोकलेबरे रमणमेव नास्ति । तथाऽपि
मोहस्यात्यन्तप्राबल्य प्रकटनार्थं मिथ्य मुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥

अत्र क्रियाणां बह्वीनां समुचितत्वाक्रियासमुच्चयालंकारः एकविषयः ।
‘गुणक्रियायौगपद्य मलंकार स्समुच्चयः’ इति लक्षणात् ॥ शार्दूलविक्रीडितम्
‘सूर्याश्रमंसजस्ततास्सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्’ ॥

स्मृता भवति तापय दृष्टा चोन्मादकारिणी ।

स्पृष्टा भवति मोहाय सा नाम दयिता कथम् ॥

४२

व्या—अथ त्रिभिरानुष्टुभैः स्वरूपं दूषयति—स्मृतेति ॥ या स्मृता सदृशदृष्टि-
चिन्तादिस्मृतिबीजोद्बोधकसद्भाववशात्प्रवासे कदाचित्स्मरणविषयीकृता सती ।
तापाय भवतीत्यर्थः । ततः दृष्टा सती । उन्मादकारिणी चित्तभ्रमकरी भवति ।
स्पृष्टा आलिङ्गिता सती मोहाय भवति । बहिः प्रपञ्चविस्मरणकारिणी भवति ।
अतस्सा वधूः । कथं नाम कुतो वा दयिता प्रियतमा न कथंचिदपीत्यर्थः । किं तु
उक्तबह्वनर्थहेतुभूतत्वात् अप्रियतमवेति भावः ॥

अत्र ‘स्मृता भवति तापाये’ति पदार्थानां विशेषणगत्या तुरीयपादस्थपदार्थं
प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥

तावदेवामृतमयी यावलोचनगोचरा ।

चक्षुष्पथादतीता तु विषादप्यतिरिच्यते ॥

४३

व्या—तावदिति ॥ तावदेव तावत्पर्यन्तमेवामृतमयी अमृतोपमानां तद्वन्मधुर-
तरेत्यर्थः । वधूरिति शेषः * ‘तत्प्रकृतिवचने मयट्’ * ‘दिङ्ढाणजि’ त्यादिना
ढोप् कियत्पर्यन्तमित्यत आह—यावद्यावत्पर्यन्तं । लोचनगोचरा चक्षुर्विषया

भवति तावदिति सम्बन्धः । व्यतिरेके तु नैवमित्याह चक्षुष्यथात् लोचनमार्गात्
* 'ऋक्पूरि' त्यादिना समासान्तः । अतोता तु अतिक्रान्ता चेद्विषात्काल-
कृदप्यतिरिच्यते अतिरिक्ता भवति तद्व्याणत्रयासकारिणो भवतीत्यर्थः ॥

अत्र वच्चा अमृतमयत्वविषातिरिच्यमानत्वासंबन्धेऽपि तत्संबन्धाभिधानाद्-
संबन्धे संबन्धरूपाऽतिशयोक्तिः ॥

नामृतं न विषं किंचि देतां मुक्त्वा नितम्बिनीम् ।

सैवामृतलता युक्ता विरक्ता विषवल्लरी ॥

४४

व्या—उक्तमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह—नेति ॥ एतां नितम्बिनीं मुक्त्वा विहाय ।
अमृतममृतशब्दवाच्यं । किंचिद्वस्तुनास्ति । विषं विषशब्दवाच्यमपि किंचिन्नास्ति ।
इयमेवामृतप्राया विषप्राया चेत्यर्थः । कुत्र एतदित्याशङ्क्य तत्त्वं साधयति रक्ताऽ
• नुरागवती चेत् । सैव नितम्बिन्येव । अमृतलता संजीवनी भवतीत्यर्थः । विरक्ता
अनुरागरहिता चेद्विषवल्लरी विषलतामञ्जरी । नि । 'वल्लरी मञ्जरी स्त्रियामि'
त्यमरः । प्राणापहारिणी भवतीत्यर्थः ॥

अत्र नितम्बिनीव्यतिरेकेणामृतविषयोरस्ति संबन्धेऽप्यसंबन्धकथनात्
संबन्धे असंबन्धरूपातिशयोक्तिः । तथोत्तरार्धे तस्या मोहामृतलतात्वविषवल्लरी-
त्वरूपणाद्रूपकालङ्कारः । सव रक्तत्वविरक्तत्वपदार्थहेतुककाव्यलिङ्गोत्थितः
• सन्पूर्वातिशयोक्तिमुज्जीवयतीति सङ्करः ॥

प्रायेणैकार्थमप्यनेकं श्लोकमुक्तिविशेषलोभाह्लिसन्ति कवयः । यथानैषधे
'आदावेव निपीये' त्यादि श्लोकद्वयं । यथा च माघे 'प्रसाधितस्ये' त्यादि
श्लोकद्वयमित्यादि ॥

आवर्तः संशयानां मविनयभुवनं पट्टणं साहसानां

दोषाणां सान्निधानं कपटशतमयं क्षेत्रमप्रत्ययानाम् ।

स्वर्गद्वारस्य विघ्नो नरकपुरमुखं सर्वमायाकरण्डं

स्त्रीयन्त्रं केन सृष्टं विषममृतमयं प्राणिलोकस्य पाशः ॥

४५

व्या—अथ स्त्रीयन्त्रस्रष्टारं दूषयति—आवर्त इति । संशयानां सन्देहानां
• आवर्तः परिपाकः । सकलदेहास्पदीभूतमित्यर्थः । अविनयानां भुवनं लोकः

साहसनां पट्टणं नगरं । दोषाणां रागद्वेषादीनां सन्निधानमक्षयनिधिः ।
 कदाचिदप्यत्र दोषा न क्षीयन्त इति भावः । कपटशतमयमनेककैतवप्रचुरं ।
 बहुविध कैतवान्यत्रैव प्राप्नुयैव वर्तन्त इति भावः । * प्राप्नुयै मयद् । अप्रत्यया-
 नामविश्वासानां । नि । 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुष्वि' त्यमरः ।
 क्षेत्रमुत्पत्तिभूमिः । अनेकाप्रत्ययोत्पादकमित्यर्थः । स्वर्गद्वारस्य स्वर्गलोकप्राप्ति-
 साधनस्य । विघ्नः प्रतिबन्धः । नरकपुरमुखं यमलोकद्वारं तथापकमित्यर्थः । नि ।
 'मुखं तु वदने मुखे ताम्रे द्वाराभ्युपाययो रि'ति यादवः । सर्वमायाकरण्ड
 मघोषशाम्बरीविद्येन्द्रजालमहेन्द्रजालपेटिकेत्यर्थः । अमृतमयं सुधारूपं
 विषं बहिरमृतवत्प्रतीयमानं विचार्यमाणे विषप्रायमित्यर्थः । लोकस्य
 जनसमुदायस्य । पाशो बन्धनसाधनं । स्त्रीयन्तं स्त्रीरूपकीलकं । केन सृष्टं
 निर्मितं । ईदृगनर्थाशययन्त्रनिर्मातृत्वेन अस्य कुत्सितत्वमेवेत्यर्थः । अत एव केने-
 त्युक्तं । यद्वा यद्यपि ब्रह्मणैव सृष्टं तथाऽपि ईदृगदुर्यन्त्रनिर्मातृत्वेन तस्य नामो-
 चारणमपि कर्तुं न युज्यत इति केनेत्युक्तम् ॥

अत्र स्त्रीयन्त्रे पट्टणादिरूपणाग्निरवयवरूपकालङ्कारः । तदुक्तम्—

‘आरोपविषयस्य स्यादतिरोहितरूपिणः ।

उपरञ्जकमारोप्यमाणं तद्रूपकम् मतम्’ ॥ इति ॥

स्त्रग्धरावृत्तम् ॥

नो सत्येन मृगाङ्क एष वदनीभूतो न चेन्दीवर-

द्वन्द्वं लोचनतां गतं न कनकै रप्यङ्गयष्टिः कृता ।

किं त्वेवं कविभिः प्रतारितमनस्तत्त्वं विजानन्नपि

त्वङ्मांसास्थिमयं वपु र्मृगदृशां मन्दो जनः सेवते ॥ ४६

व्या—इत्थमनर्थैकतन्त्रमपि स्त्रीयन्त्रं कविवाक्प्रपञ्चवञ्चितो मृदोऽनुवर्तत
 इत्याह—नो इति ॥ एष परिदृश्यमानो मृगाङ्कश्चन्द्रसत्येन यथार्थेन । अवदनं
 वदनं संपद्यमानो वदनीभूतः वदनत्वेन परिणत इत्यर्थः । नो न भवतीति शेषः *
 अभूततद्भावे च्चिः * ‘उर्यादिच्चिडाच्चश्चे’ति गतिसंज्ञायां । * ‘कुगतिप्रादय’
 इति समासः । तथा इन्दीवरद्वन्द्वं नीलोत्पलयुगलं * ‘द्वन्द्वं रहस्ये’ त्यादिना
 निपातः । लोचनतां लोचनभावं च न गतं * ‘तस्य भाव स्वतला वि’ति तल्ल

प्रत्ययः । तथा कनकैस्सुवर्णदलैः तथा चाम्पेयप्रसूनैरित्यर्थः । 'काऽपि चाम्पेयगौरी'ति पद्मिनीस्वरूपनिरूपणात् । नि. 'अथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पक' इत्यमरः * 'पुष्पमूलेषु बहुलमिति'लुक् । अङ्गयष्टिर्गात्रयष्टिरपि । न कृता न निर्मिता । किं त्वेवमुक्तप्रकारेण वदनं चन्द्र इत्याद्याकारेणेत्यर्थः । कविभिः प्रगल्भवचनैः कवीश्वरैः । प्रतारितमना वञ्चितचित्ताः । विमोहितस्सन्निति यावत् । मन्दो मूढो जनः । तत्त्वं जानन्नपि नत्विदं चन्द्रः किं तु तत्साम्येन तथा व्यपदिश्यत इति विदन्नपीत्यर्थः । त्वङ्गांसास्थिमयमत्यन्तजुगुप्सितमपीत्यर्थः । मृगदशां स्त्रीणां वपुः कलेवरं सेवते सम्भोगार्थमाश्रयते । विद्वांस्तुनैवमिति भावः ॥

अथ प्रतारितमनःपदार्थस्य जुगुप्सितवपुराश्रयणपदार्थं प्रैति हेतुत्वात्कान्यलिङ्गभेदः ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥

लीलावतीनां सहजा विलासा

स्त एव मूढस्य हृदि स्फुरन्ति ।

रागो नलिन्या हि निसर्गसिद्ध-

स्तत्र भ्रमत्येव मुधा षडङ्घ्रिः ॥

४७

व्या—अथ पुरुषाणां भ्रान्ति सदृष्टान्तमाह—लीलावतीनामिति ॥ लीलावतीनां विलासिनीनां । विलासाः विभ्रमा स्सहजा नैसर्गिकाः अत एव । तेविलासाः । मूढस्याज्ञस्य । हृदि स्फुरन्ति आत्मगोचरा इमे विलासा इति बुद्ध्या सर्वदा हृदयपरिस्फुरिता भवन्तीत्यर्थः । एतच्च वृथैवेति भावः । तथाहि नलिन्याः रागो रक्तिमा अनुरागश्च निसर्गसिद्धः । किंतु षडङ्घ्रिः षट्पदः विटश्चव्यन्यते । वृथा व्यर्थमेव । तत्र नलिन्यां । भ्रमति रागोऽयं मद्रोचर इति भ्रान्त्या पर्यटति वस्तुतस्तु न तथा । अतो व्यर्थमस्य भ्रमणमितिभावः ॥

अत्र वाक्यद्वये बिम्बप्रतिबिम्बभावेन साम्यनिर्देशादृष्टान्तालङ्कारः ॥

‘यत्र वाक्यद्वये बिम्बप्रतिबिम्बतयोच्यते ।

सामान्यधर्मो वाक्यज्ञैस्स दृष्टान्तो निगद्यते’ इति लक्षणात् ।

अयं च रागयोर्द्वयोर्भेदेऽपि श्लेषभित्तिकाभेदाव्यवसायमूलातिशयोक्तिनिर्व्यूढ भ्रान्तिमदुज्जीवितया प्रस्तुतनलिन्येषट्पदविशेषणसाम्यादप्रस्तुतकामिनीविटप्रतीतिगोचरसमासोक्त्याऽङ्गेन संकोर्यते ॥ वृत्तमुपजातिः ॥

यदेतत्पूर्णन्दुद्युतिहरमुदाराकृति परं

मुखाब्जं तन्वङ्ग्याः किल वसति यत्राधरमधु ।

इदं तत्किंपाकद्रुमफलमिदानीमातिरसं

व्यतीतेऽस्मिन् काले विषमिव भविष्यत्यसुखदम् ॥

४८

व्या—अथापातरमणीयरमणीमुखावलोकनेन न विमोहितव्यमित्याह—यदि-
ति ॥ यदेतद्वर्णनीयं तन्वङ्ग्याः तरुण्याः । मुखमब्जमिव मुखाब्जं वक्त्रपद्मं
कर्तुं । पूर्णेन्दोः पूर्णचन्द्रस्य द्युतिहरं कान्तिचोरकं तत्कल्पमित्यर्थः । अब्जस्य
पूर्णन्दुद्युतिहरत्वं विरुद्धमिति ध्वनिः । तथा । परमत्यन्त मुदारा रम्या आकृति-
राकारो यस्य तत्तथोक्तम् । किं च यत्र मुखाब्जे । अधरमधरोष्टसम्बन्धि मधु
मकरन्दः । अमूर्तं वा वसति अस्ति किल किलेति वार्तायां न तु कदाऽप्यनूभूतः
मित्यर्थः । प्रसिद्धाब्जे तु मकरन्दो वर्तते मुखाब्जे तु वार्तामात्रमेव न तु वस्तु-
तस्तदस्तीति भावः । तदिदं वक्त्रपद्ममिदानीं अस्मिन् समये प्रारम्भकाल
इत्यर्थः । अतिरसमतिशयितमाधुर्यगुणयुक्तं रुचिरतरमिति यावत् । किं किमप्य-
निर्वाच्यमित्यर्थः । पाकद्रुमस्य बालरसालादिवृक्षस्य फलम् । अतिरसबालवृक्ष-
फलस्यैवेत्येतन्निर्देशः । नि. 'पोतः पाकोऽर्भको डिम्भ' इत्यमरः । यद्वा पाक-
द्रुमफलं पक्षेलिमवृक्षविशेषफलमित्यर्थः । तथाभूतस्यैवात्यन्तरसवत्वादिति भावः ।
यद्वा किम्पाकमीषरपक्वं द्रुमफलं तथाभूतस्यैव रुचिविशेषास्पदत्वादिति भावः ।
अथवा किंपाकाख्यो द्रुमः यस्य फलमापातमधुरं परिणामविषमं च तस्य किं पाक-
द्रुमस्य फलं तत्कल्पमित्यर्थः । किंपाकशब्दो निघण्टुन्तरेषु मृग्यः । तस्य । रसा-
लादिवृक्षविशेष वाचकत्वे तु कविरेव प्रमाणम् । अस्मिन् प्रवर्तमाने काले । व्यतीते
अतिक्रान्ते सति विषमिव गरलमिव असुखदं स्वलावण्यदर्शनजनित सम्मोहेन
विवेकभ्रंशे विहिताकरणात्प्रत्यवाये वाऽत्यन्तदुःखप्रदमित्यर्थः । भविष्यति । तथा
च कालान्तरेऽवश्यं दुःखजनकत्वात्तादात्विकसुखलोभेन तरुणोवदनपद्मं न विश्वस-
नीयमिति भावः ॥

शिखरिणीवृत्तम् ॥

[किंपाकशब्दश्च 'विषमुष्टौ निरर्थकं चे'ति शब्दरत्ने कोशे वर्तते तस्मात्
रसालादिवृक्षान्तःपातित्वं न सम्भवतीति मन्तव्यम्]

उन्मीलित्विच्छीतरङ्गनिलया प्रोत्तुङ्गपीनस्तन-
द्वन्द्वेनोद्गतचक्रवाकयुगला वक्राम्बुजोद्भासिनी ।
कान्ताकारधरां नदीयमभितः क्रूरात्र नापेक्षते

संसारार्णवमज्जनं यदि तदा दूरेण सन्त्यज्यताम् ॥ ४९

व्या—अथास्या अनर्थहेतुभूतनदोत्वनिरूपणेन परित्याज्यत्वमाह—उन्मील-
दिति॥ तिस्रश्च ताः वल्यश्च त्रिवल्यः इति द्विगुसमासः। यथाह वामनः । 'त्रिवली-
शब्दसंज्ञाचे' ति सूत्रेण सप्तर्षय इतिव 'द्विसंख्ये संज्ञायामि' ति संज्ञायां द्विगुः ।
उन्मीलन्त्य उत्पद्यमाना स्त्रिवल्यो वलित्रयमेव तरङ्गाः । यद्वा त्रित्वसंख्यावल्य-
स्त्रिवल्यः * उत्तरपदलोपी समासः । ता एव तरङ्गा ऊर्मयस्तेषां निलया ।
प्रोत्तुङ्गावत्युज्जतौ पीनौ पीवरौ च यौ स्तनौ तयोर्द्वन्द्वेन युगलेन हेतुना ।
उद्गतमुच्चलच्चक्रवाकयुगलं चक्रवाकाख्यपक्षिविशेषयुग्मं यस्याः । स्तनरूपचक्र-
वाकयुगलेत्यर्थः । वक्रमेवाम्बुजंतेनोद्भासते अभोक्षणमिति तदुद्भासिनी 'बहुल-
माभीक्ष्ण्यमिति' निनिः । अभितस्समन्तात् । क्रूरा कुटिलहृदया नदीपक्षे क्रूरा
चक्रगतिप्रवाहा अथवा अभितस्सर्वतः प्रवर्तमानाः । क्रूरां नक्रादिक्रूरजन्तवो
यस्यास्सा । कान्ताकारधरा कान्तारूपधारिणी । इयं परिदृश्यमाना नदी ।
अत्रास्मिन् लोके । संसार एवार्णवः । तत्र मज्जनं नापेक्षते नाभिलष्यते यदि ।
तदा अनपेक्षापक्षे दूरेण संत्यज्यतां दूरतर एव विसृज्यतां * 'दूरान्तिकार्थेभ्यो
द्वितीयाचे' ति विकल्पात्तृतीया । अन्यथा तत्समाश्रयेण अर्णवमज्जनमेव सिद्धं
स्यादिति भावः ॥

अत्र समस्तवस्तुवर्ति सावयवरूपकालङ्कारः ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥

जल्पन्ति सार्धमन्येन पश्यन्त्यन्यं सविभ्रमाः ।

हृद्गतं चिन्तयन्त्यन्यं प्रियः को नाम योषिताम् ॥ ५०

व्या—इतोऽपि न विश्वासाहोः स्त्रिय इत्याह—द्वाभ्यां जल्पन्तीति॥ अन्येन
सार्धमेकेन पुरुषेण सह । जल्पन्ति संलपन्ति । सविभ्रमास्सविलासास्तयः ।
अन्यं पुरुषं । पश्यन्ति । हृद्गतं हृदयस्थमन्यं चिन्तयन्ति । अतो योषितां स्त्रीणां ।
प्रियः प्रियतमः नियत इति शेषः । को नाम न कोऽपीत्यर्थः ॥

अपसर सखे दूरा दस्मात्कटाक्षविषानलात्
प्रकृतिविषंमाद्योषित्सर्पाद्विलासफणाभृतः ।

इतरफणिना दष्ट शक्य चिकित्सितुमौषधै-

श्चतुरवनिताभोगिग्रस्तं त्यजन्ति हि मन्त्रिणः ॥ ५१

व्या—अथ योषितस्सर्पस्वरूपेण सखायं भीषयन् दूरादपसर्पणमुपदिशति
अपसरेति ॥ हे सखे बन्धो कटाक्षा अपाङ्गवोक्षणान्येव विषानलो विषाग्निज्वाला
यस्य तस्मात् प्रकृत्या विषमात् स्वभावत एव कुटिलात् * 'प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीयाचे'
ति तृतीयासमासः । विलासा विभ्रमा एव फणाः स्फटा स्ता विभर्तीति
तथोक्तम् । नि. 'स्फटायां तु फणा द्वयोरि' त्यमरः । तस्माद्योषित्सर्पात्कामिनी-
रूपव्याळादूरादपसर दूरं गच्छ योषित्सर्पसमागमं माकुर्वित्यर्थः । अन्यथा
तत्समागमेन दर्शनप्रसङ्गाच्चिकित्साया दुष्करत्वादिति भावः * 'दूरान्तिकार्थेभ्यो
द्वितीया चे'ति चकारात्पञ्चमी । तदेव प्रकटयति—इतरेति ॥ इतरफणिना
प्रसिद्धसर्पेण । दष्टः पुमान् । औषधैः मूलिकामणिमन्त्रादिभिरित्यर्थः । चिकित्सितुं
विषादरोपणेनोजीवर्यितुं शक्यः । चतुरवनिताभोगिना निपुणतरुणीसर्पेण ग्रस्तं
दष्टं समाक्रान्तं च पुरुषं तु मन्त्रिणो मान्तिकाः विषवैद्या सत्यजन्ति विसृजन्ति
हि तद्भासजनितोन्मादस्य दुरवरोपणत्वादिति भावः ॥

अत्रापि समस्तवस्तुवर्ति, सावयवरूपकालङ्कारः । तेन चोपमानात्प्रसिद्ध-
सर्पादुपमेयस्य योषित्सर्पस्याधिक्यप्रतीतेर्व्यतिरेको व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कार-
ध्वनिः ॥ हरिणीवृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् ॥

विस्तारितं मकरकेतनधीवरेण

स्त्रीसंज्ञितं वडिशमत्र भवाम्बुराशौ ।

येनाचिरात्तदधरामिषलोलमर्त्य

मत्स्यान्विकृष्ण विपचत्यनुरागवहौ ॥

५२

व्या.—पुनः प्रकारान्तरेण भीषयति—विस्तारितमिति ॥ मकरकेतनो मदन एव
धीवरः कैवर्तस्तेन कर्त्रा । नि. 'कैवर्ते दाशधीवरावि' त्यमरः । अत्रास्मिन् ।

भवाम्बुराशौ संसारसागरे ; स्त्रीसंज्ञाऽस्यसंजाता स्त्रीसंज्ञितं योषिद्रूपमित्यर्थः ।
तारकादित्वादितच् । बडिशं मत्स्यवेधनं मत्स्यगलग्राहकसामिषवक्रायोयन्त्र-
मित्यर्थः । नि.—‘बडिशं मत्स्यवेधन मि’त्यमरः । विस्तारितं प्रवर्तितं । येन
स्त्रीबडिशेन । तस्य स्त्रीबडिशस्याधरमेवामिषं मांसखण्डं तत्र लोला सतृष्णा ये
मर्त्या मनुजास्तएव मत्स्या मीना स्नानचिराद्विकृष्य आकृष्यानुराग एव वह्निस्तत्र
विपचति विशेषेण पक्वान् करोति अत्यन्तं सन्तापयतीत्यर्थः । मन्मथधीवर
एवेति शेषः । सोऽप्येतद्वारैव मनुजान्परिपीडयतीति भावः ॥ अत्रापि पूर्ववद्रूपक-
लङ्कारः ॥ वसन्ततिलका ॥

कामिनीकायकान्तारे कुचपवतर्दुर्गमे ।

मा सञ्चर मनःपान्थ ! तत्रास्ते स्मरतस्करः ॥

५३

• व्या.—अथ मानसं भीषयति—कामिनीति ॥ पन्थानं गच्छति नित्यमिति
पान्थो नित्यपथिकः * ‘पन्थो णनित्यमि’ति ण प्रत्ययः । पन्थादेशश्च । मन एव
पान्थः तस्य समुद्भिः । हे मनः पान्थ । कुचावेव पर्वतो ताभ्यां दुर्गमे
गन्तुमशक्ये । कामिन्याः । कायो देहस्स एव कान्तारमरणं तत्र मा सञ्चर
संचारं मा कुरु । न प्रवर्तस्व इत्यर्थः । कुतस्तत्र कान्तारे स्मर एव तस्करः चोरः
आस्ते वर्तते । स च मानसर्वस्वमपहरिष्यतीति भावः । नि.—‘चोरैकागा-
रिक्स्तेनदस्युतस्करमीषका’ इत्यमरः । * ‘तद्वहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुदृत्-
लोपश्चे’ति सुडागमतलोपौ ॥ अलङ्कारस्तु पूर्ववत् ॥

व्यादीर्घेण चलेन वक्रगतिना तेजस्विना भोगिना

नीलाब्जद्युतिवाहिना वरमहं दष्टो न तच्चक्षुषा ।

दष्टस्सन्ति चिकित्सका दिशि दिशि प्रायेण धर्मार्थिनो

मुग्धाक्षीक्षणवीक्षितस्य न हि मे वैद्यो न वा प्यौषधम् ॥

५४

• व्या.—अथ त्रिभिः कस्यचिदनुभवमालक्ष्याह—व्यादीर्घेणेति ॥ व्यादीर्घेण
अत्यायतेन अन्यत्र कर्णान्तविश्रान्तेन । चलेन चञ्चलप्रकृतिना । वक्रगतिना
निसर्गकुटिलसञ्चारेण । समानमेतद्विशेषणद्वयं । तेजस्विना बलवता अत्युज्ज्वलेन

च * प्रशंसायामिनिः । भोगिनाफणवता । नि.—‘भोगस्सुखे स्थादिभृतावहे श्र
फणकाययोरि’ त्यमरः । अन्यत्राभोगिनेति च्छेदः । विशालेनेत्यर्थः ॥ नीलाब्जस्य
नीलोत्पलस्य द्युतिरिव द्युतिर्यस्य तेन एकत्र तद्वर्णेन अन्यत्र तत्सदृशेनेत्यर्थः ।
अहिना सर्पेण । परमत्यन्तम् । अहं दष्टः । किं तु । तच्चक्षुषा तस्याः कामिन्याः
चक्षुषा उक्तविशेषणेन । दष्ट इत्यर्थः । चिकित्सकाः वैद्या धर्मार्थिनः परोपकार एव
प्रयोजनमेषामस्ति तथा भूतास्सन्तः । दिशि दिशि प्रतिदिशं । * ‘नित्यवीप्सयो-
रि’ति वीप्सायां द्विर्भावः । प्रायेण भूम्ना सन्ति सर्वत्र सन्तीत्यर्थः । किं तु ।
मुग्धायाः मुग्धाङ्गनायाः । यदक्ष षट्वा मुग्धाक्षिसुन्दरावलोकनं तेन सर्परूपेण
क्षणं क्षणमात्रं वीक्षितस्य दृष्टस्य प्रस्तस्येत्यर्थः । विक्षतस्येति पाठे दष्टस्येत्यर्थः ।
मे मम तु । वैद्यो न हि चिकित्सको नास्ति हि । औषधं विषहरभेषजमति च ।
नास्तीत्यर्थः । अतो महामोहार्णवनिमज्जनमेव न तु तत्पारगमनमिति भावः ॥

अत्र प्रसिद्धाद्यपेक्षया चक्षूरूपादेराधिक्यकथनाद्व्यतिरेकालङ्कारः । ‘उपमा-
नाद्यदन्यस्य व्यरेकस्स एव स’ इति लक्षणात् ॥

इह हि मधुरगीतं नृत्तमेतद्रसोऽयं

स्फुरति परिमळोऽसौ स्पर्शएव स्तनानाम् ।

इति हतपरमार्थैरिन्द्रियैर्भ्राम्यमाणः

स्वहितकरणधूर्तैः पञ्चभिर्वञ्चितोऽस्मि ॥

५५

व्या.—इहेति ॥ इह हि तरुणीष्वेवेत्यर्थः । हि रत्नावधारणार्थकः । नि ।
‘हि हंतावधारण इ’ त्यमरः । मधुरं सन्तापहरं श्रोत्रसुखावहमित्यर्थः । ‘शीतली-
क्रियते तापो येन तन्मधुरं स्मृतमि’ति वचनात् । तत् गीतं गानं स्फुरति । एत-
न्नयनानन्दकरम् । नृत्तं नाट्यम् । स्फुरति । अयं रसनेन्द्रियस्वादातिशयप्रदः रसः
अधरामृतम् । स्फुरति । असौ घ्राणतर्पणः । परिमळः पद्मिनीजातिनिमित्तगन्ध-
विशेषः घनसारगन्धसारादिलेपनप्रयुक्तामोदविशेषो वा । स्फुरति । एष त्वगि-
न्द्रियसौख्यावह स्तनानां स्पर्शः । स्फुरति * ‘स्तनादीनां द्वित्वविशिष्टा जातिः
प्रायेणे’ति वामनसूत्रे प्रायग्रहणाद्बहुवचन प्रयोगः । इत्वेवंप्रकारेण । हतो विनष्टः ।
परमार्थस्तत्त्वार्थो येषां तैः । विषयपरतन्त्रैरित्यर्थः । अत एव । स्वहितकरणे

धूर्तैः कृतवैः । आत्महिताचरणतत्परैरिव स्थितैरित्यर्थः । पञ्चभिरिन्द्रियैः श्रोत्रादिभिः । भ्राम्यमाणस्तत्तद्विषयेष्वासज्यमानस्सन्वञ्चितः प्रतारितोऽस्मि । न चैतत्कैतवं प्राग्वाज्ञासिषमित्यर्थः ॥
मालिनीवृत्तम् ॥

नगम्यो मन्त्राणां न च भवति भैषज्यविषयो
न चापि प्रध्वंसं व्रजति विविधैः शान्तिकशतैः ।
भ्रमावेशादङ्गे कमपि विदधद्भङ्गमसकृत्
स्मरापस्मारोऽयं भ्रमयति दृशं घूर्णयति च ॥

५६

व्या.—अथाङ्गनाव्यामोहजनकं मन्मथं दूषयति—नेति ॥ मन्त्राणां गम्यो मन्त्रसाध्यो । न भवति । भैषज्यविषयः औषधाद्यपनेयश्च न भवति । भैषजमेव भैषज्यमिति विग्रहः । * स्वार्थे व्यञ्प्रत्ययः । नि.—‘भैषजौषधभैषज्यानी’ त्यमरः । तथा विविधैर्नानापकारैश्शान्तिकशतैरनेकशान्तिकमभिः । प्रध्वंसं विनाशं चापि । न व्रजति न गच्छति—

“पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते ।

तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जपहोमार्चनादिभिः ॥” इति स्मरणात् प्रसिद्धस्तु जपादिभिः शाम्यति न त्वयमिति भावः । किं तु भ्रमावेशान्मोहोत्पादनात् । अङ्गे शरीरे । कमप्यनिर्वाच्यं । भङ्गं जाड्यं । यद्वा । भ्रमावेशान्मतिभ्रंशापादनात् । अङ्गे करचरणाद्यदयवेष्वित्यर्थः । कमपि भङ्गं विक्षेपादिविकारमसकृद्बहुवारं । विदधत्कुर्वन् * ‘दधातेर्विपूर्वाच्छतु रि’ ति नुमभावः । स्मरापस्मारः स्मरप्रयुक्ताङ्गनाव्यामोहरूपापस्माररोगः । दृशं मदीयदृष्टिं । भ्रमयति व्यत्यासयति अतस्मिन्संज्ञानं करोतीत्यर्थः । तथा । घूर्णयति चक्रवद्भ्रमयति च । किमत्र करोमि कथमयं चिकित्स्य इति भावः । यदाहुनैदानिकाः ॥

कुद्वै धांतुभिराहते च मनसि प्राणी तमस्संविज्ञानं
दन्तान् खादति फेनमुद्वमति दोःपादौ क्षिपन् मूढधीः ।
पश्यन् रूपमसंक्षितौ निपतति प्रायः करोति क्रियाः
बीभत्साः स्वयमेव शाम्यति गते वेगे त्वपस्माररुक् ॥

व्यतिरेकालङ्कारः ॥ लक्षणं तूक्तम् ॥

शिखरिणीवृत्तम् ॥

जात्यन्धाय च दुर्मुखाय च जराजीर्णाखिलाङ्गाय च
ग्रामीणाय च दुष्कुलाय च गळत्कुष्ठाभिभूताय च ।

यच्छन्तीषु मनोहरं निजवपुर्लक्ष्मीलवश्रद्धया

पण्यस्त्रीषु विवेककल्पलतिकाशस्त्रीषु रज्येत कः ॥

५७

व्या—अथ त्रिभिः पण्याङ्गनागर्हणं कुर्वन्निगमयति—जात्यन्धयेति ॥ जात्यन्धाय जन्मप्रभृत्यवसन्नदशे पुरुषाय च । दुष्कुलाय च । दुर्मुखाय मुखराय बहुगर्हभाषणदूषितवदनायेत्यर्थः । नि—‘दुर्मुखे मुखराबद्धमुखा वि’त्यमरः । यद्वा दुष्टं व्याख्यादिना जुगुप्सितं दुर्गन्धयुक्तं वा मुखं यस्य तस्मै । जरया विस्रसया जीर्णानि शिथिलानि कृशानि विस्तृथसन्धिवन्धानि च अखिलाङ्गानि करचरणाद्यशेषावयवा यस्य तस्मै च । ग्रामीणाय ग्रामान्तरादागताय अज्ञातकुलगोत्राय पान्थाय चेत्यर्थः । किं बहुना गळत् संसमानं कुष्ठं कुष्ठजनितपूयरक्तादि तेनाभिभूताय गर्हिताय च । लक्ष्मीलवश्रद्धया संप्लेशप्राप्त्याशया । मनोहरमति-सुन्दरं । निजवपुः स्वशरीरं । यच्छन्तीष्वर्पयन्तीषु चुम्बनाश्लेषणदन्तनखवणादि-सम्भोगार्थं तदधीनं कुर्वतोष्वित्यर्थः । * ददाते ‘दाण्दाने’ इत्यस्माद्धातोश्शतरि * ‘उगितश्चे’ति ङीप् । * ‘पाघ्राप्मे’ त्यादिना दाणो यच्छादेशः । तथा । विवेकः कर्तव्याकर्तव्यविचारस्स एव कल्पलतिका तस्याश्शस्त्रीषु छुरिकासु विवेक-विच्छेदकरीष्वित्यर्थः । विवेकस्याप्यखिलार्थसङ्गटकात्कल्पलतिकारूपणमव-गन्तव्यं । नि ‘स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुके’ त्यमरः * ‘बह्वादिभ्यश्चे’ति ङीप् । पण्यस्त्रीषु वेश्याङ्गनासु । कः पुमान् विवेकरहितो-पीत्यर्थः । रज्येतानुरक्तो भवेन्नकोऽपीत्यर्थः । नि ‘वारस्त्री गणिका वेश्या सुलावण्याङ्गनाऽपिचे’ति वैजयन्ती ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥

वेश्यासौ मदनज्वाला रूपेन्धनसमेधिता ।

कामिभिर्यत्र हूयन्ते यौवनानि धनानि च ॥

५८

व्या—वेश्येति ॥ असौ वेश्यारूपं सौन्दर्यमेवेन्धनानि तैः समिद्धिर्विवर्धिता प्रवर्धिता मन्मथज्वाला मन्मथाम्निज्वाला । नि ‘इन्धनं त्वेध इध्ममेधस्समिद्धि-यामि’त्यमरः । यत्र मदनज्वालारूपवेश्यायां । कामिभिः कामुकैः । यौवनानि

नूतनवयांसि । * युवादित्वादण्प्रत्ययः । धनानि च । हूयन्ते हव्यरूपेण तत्सात्क्रियन्ते विलुप्यन्तइत्यर्थः । स्वर्गादिफलकाङ्क्षिभिराहवनीयाग्निज्वालायां हवौषीवेति भावः ॥

अत्र वेश्यायामारोप्यमाणस्य ज्वालात्वस्य प्रकृतहवनोपयोगित्वात्परिणामालङ्कारः । 'आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणाम' इति लक्षणात् । स च रूपेन्धनेति रूपकेण सङ्कीर्यते । रूपकत्वारोपणस्योपरञ्जकमात्रमेवेति विवेकः ॥

अनुष्टुप् ॥

कश्चुम्बति कुलपुरुषो वेश्याधरपल्लवं मनोज्ञमपि ।

चारभटचोरचेटक नटविटनिष्ठीवनशरावम् ॥

५९

व्या—क इति ॥ मनोज्ञं सुन्दरमपि । वेश्याया अधराः पल्लवमिव इत्युपमितुसमासो न त्वधरः पल्लवमिति रूपकं रूपके । तूत्तरपदप्राधान्येन तत्र चुम्बनायोगात् । कः कुलपुरुषः सत्कुलसम्भवः पुमान् जातिनीतिकुलाचारधर्मज्ञ इत्यर्थः । चुम्बति न कोऽपीत्यर्थः । कुत एतदित्याशङ्क्यामचुम्बनहेतुभूतं विशेषणमाह जारा गूढपुरुषाः - भटा योधाः । चोरास्तस्कराः । चेटका स्त्रीपुरुषसन्धानकुशलाः दौत्यकर्मनिरताः । विटाजाराः । नटा भूमिकाधरास्तेषां पुरुषापशदानां निष्ठीवनशरावमुच्छिष्टपात्रं परमापवित्रमित्यर्थः । चुम्बनसमये तदुच्छिष्टस्य तत्र संक्रमणादिति भावः । अत्र यद्यपि 'रतिकालमुखं स्त्रीणां शुद्धमाखेटके शुना मि'ति स्मरणात्सुरतसमयेपवित्रमेव स्त्रीमुखं तथाऽप्युक्तरीत्या कश्मलसम्पर्कात् हेयतया चुम्बनानर्हत्वाच्चुम्बनीयमिति तात्पर्यम् । नि 'शरावो वर्धमानक' इत्यमरः ॥

अत्र रूपकोपमानुप्रासानां संसृष्टिः ॥

मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदि हालाहलमेव केवलम् ।

अत एव निपीयतेऽधरो हृदयं मृष्टिमिरेव ताड्यते ॥

६०

व्या—स्त्रियः बाह्यमधुराः अन्तर्विषाः । अत एव सर्वथा त्याज्या एव न तु ग्राह्या इत्यभिप्रायेणाह—मृष्टिविति ॥ योषितां स्त्रीणां । वाचि । मधु क्षौद्रं तिष्ठति हृदि हृदये । केवलं प्राधान्येन हालाहलमेव कालकूटविषमेव । अत एव अस्मात्कारणादेव । अधरः अधरोष्ठः । निपीयते अत्र मधु वर्तत इति मत्तैव सर्वजनैः

आहत्य नितरां पीयते । हृदयं मुष्टिभिः ताड्यते । अत्र विषं वर्तत इति मत्तैव सर्वजनैः ताडनं क्रियते । अतः स्त्रियः स्ववचनेषु केवलं मधुधारास्रविण्यः । हृदये विषतुल्याभिप्रायवत्यश्च इति पूर्वार्धे प्रदर्शितम् । उत्तरार्धे तु प्रथमपादे मधु-ग्रहणं च द्वितीयपादे हालाहलस्थानहृदयताडनं चेति प्रदर्शितं मित्यभिप्रायः । अत्र उत्प्रेक्षातिशयोक्तिकाव्यलिङ्गं ध्वनिभेदानां संसृष्टिः ॥

इति शृङ्गारशतके कामिनीग्रहणं सम्पूर्णम् ॥

॥ सुविरक्तपद्धतिः ॥

धन्यास्तएव धवलायतलोचनानां

तारुण्यदर्पघनपीनपयोधराणाम् ।

क्षामोदरोपरि लसत्त्रिवलीलतानां

दृष्ट्वाऽऽकृतिं विकृतमेति मनो न येषाम् ॥

६१

व्या—एवं तावत्कामिनीग्रहणं कृतं किं विरक्तास्सन्ति वा नवेत्याशङ्कायां सन्त्येवेति मनसि निधाय तत्रापि सुविरक्तदुर्विरक्तभेदेन द्वैविध्यं प्रतिपादयिष्यन्नादौ सुविरक्तपद्धतिं वर्णयितुमुपक्रमते—धन्या इत्यदिभिर्नवभिः धन्या इति ॥ त एव पुरुषा धन्याः सुकृतशालिनः सुविरक्ता इति यावत् । नि 'सुकृतिः पुण्यवान् धन्य' इत्यमरः । ते क इत्याकाङ्क्षायामाह—धवले पुण्डरीकदलसदृशे आयते कर्णान्तविश्रान्ते च लोचने यासां तासां । तारुण्यदर्पेण यौवनमदोद्रेकेण घनौ निविडौ पीनौ पीवरौ पयोधरौ स्तनौ यासां तासां । क्षामोदरस्यातिकृशमग्न्यस्योपर्युपरिष्ठा लसन्त्यः प्रकाशमानाः । यास्त्रिवल्यः । तिस्रश्च ता वल्यश्च त्रिवल्यः * 'दिवसंख्ये संख्यामि' ति समासः * 'संख्यापूर्वत्वेऽपि सप्तर्षयः' इत्यादिवत् ज्ञेयमित्युक्तं प्राक् । ता लता इव यासां तासां तेनैतासां पद्मिनीत्वं सूच्यते । तदुक्तं रतिरहस्ये 'त्रिवलिललितमग्न्या हंसवाणी सुवेषे' ति क्षामेत्यत्र

* 'क्षायो मः' इति मत्वं । तथा चेत्यंभूतरूपसम्पन्नानां कामिनीनामाकृति-
माकारविशेषं दृष्ट्वा * 'इङ्गितं हृदतो भावो बहिराकार आकृतिरिति सज्जनः ।
येषां पुरुषाणां मनो विकृतिं विकारं । तत्परतन्त्रत्वमिति यावत् । नैति न
प्राप्नोति । अत एव धन्या इति सम्बन्धः । एवं निर्विकारचित्तत्वं शमसंपन्नानामेव
नत्वन्येषामिति भावः । तदुक्तं 'शमो वैराग्येन निर्विकारचित्तत्वमिति' ॥

वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

बाले ! लीलामुकुलितममी मन्थरा दृष्टिपाताः

किं क्षिप्यन्ते विरम विरम व्यर्थ एष श्रमस्ते ।

सम्प्रत्यन्ते वयमुपरते बाल्यमास्था वनान्ते

क्षीणो मोहस्तृणमिव जगज्जालमालोकयामः ॥

६२

व्या—अथ पूर्वोपभुक्तकामिनीसम्बोधनव्याजेन सुविरक्ततां प्रकटयति—बाले
लीलामुकुलितमिति—हे बाले मुग्धे ! लीलया विलासवैचित्र्या मुकुलितान्यर्ध-
मीलनानि यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । मन्थरा अलसप्रायाः । अमी ।
दृष्टिपाता विलोकनप्रसाराः । किं किमर्थं । क्षिप्यन्ते विकीर्यन्ते नविक्षेप्या
इत्यर्थः । किंतु । विरम विरम अभीक्ष्णं विरम दृष्टिविक्षेपादिति शेषः *
आभीक्ष्ण्ये द्विर्भावः * 'व्याङ्परिभ्यो रम' इति परस्मैपदं । कुतः । एषोऽयं ते
श्रमः कदाक्षविक्षेपजनितायासो व्यर्थो निरर्थकः । अभिमतफलानिष्पत्तेरिव भावः
नन्वेतावत्पर्यन्तं मदायत्तचित्तेषु युष्मासु कथं फलासिद्धिरित्यत आहुः ।
संप्रतीदानीं । वयमन्ये परे त्वद्विलासलालसत्त्वेन संमोहितास्तदानींतनाः इदानीं
न भवाम इत्यर्थः । कुतः । बाल्यमुपरतं नष्टं बाल्यशब्देन यौवनं लक्ष्यते
त्वत्परतन्त्र्यकारिण्यौवनमुपरतमित्यर्थः । यद्वा बाल्यमविवेकित्वमुपरतं । किंत्वास्था
परिशीलनादरः । वनान्ते अरण्यमध्ये वर्तते इति शेषः । किं तु त्वयि रागं
परित्यज्य वैराग्येण वनवासमपेक्षामह इत्यर्थः । तत्कुतः मोहः अज्ञानं । क्षीणो
ध्वस्तः । त्वदासङ्गजननहेतुर्निर्मूलोऽभूदित्यर्थः । अतो जगज्जालमशेषप्रपञ्चं ।
तृणमिव निस्सारमालोकयामः । 'निस्पृहस्य तृणं जगदि' ति लक्षणास्तथा
पश्यामः । इदानीं ज्ञानोदयवशाच्च मनस्सुखातिरिक्तं सर्वं तुच्छमनुसंदध्म

इत्यर्थः । अतस्त्वया न प्रेक्षणीयमिति भावः ॥ मन्दाक्रान्तावृत्तम् । लक्षणमुक्तं
'मन्दाक्रान्ता जलधिपङ्गैर्मो भनौ तौ गुरुचेत्' ॥

इयं बाला मां प्रत्यनवरतमिन्दीवरदल-

प्रभाचोरं चक्षुः क्षिपति किमभिप्रेतमनया ।

गतो मोहोऽस्माकं स्मरकुसुमबाणव्यतिकर-

ज्वरज्वाला शान्ता तदपि न वराकी विरमति ॥

६३

व्या—उक्तमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह—इयमिति ॥ इयमेषा बाला मुग्धा । मां प्रति मामुद्दिश्यानवरतमविच्छिन्नं यथा तथा । इन्दीवरदलप्रभाचोरमिन्दीवर-
पत्रकान्तिमोषकं तत्कल्पमित्यर्थः । चक्षुः क्षिपति प्रसारयति । अनया बालया ।
किमभिप्रेतमपेक्षितं तन्नजानामीत्यर्थः । ननु तया त्वत्सङ्गणवापेक्षितस्तत् कुतो न
जानासीत्याशङ्कयामाह अस्माकं मोहो गतः उपरतः इदानीमिति शेषः । ननु पूर्वं
मामित्येकवचनं प्रयुज्यास्माकमिति दानीं बहुवचनप्रयोगात्कथं सामानाधिकरण्य-
मुपपद्यत इति चेत्तथाऽपि निवृत्तिमार्गोत्सुकत्वप्रयुक्तात्मसम्भावनया बहूकरणं
न दोषायेति समाधेयं । यद्वाऽस्मानिति समुदायनिर्देशेन वा न दोषः । तथा स्मर
एव शबरः किरातस्तस्य बाणव्यतिकरेण शरसम्पर्केण यो ज्वरस्सन्तापस्तस्य ज्वाला
शान्ता विरतेत्यर्थः । तदपि तथाऽपि । वराकी । न विरमति विरतिं न प्राप्नोति ।
पूर्वं प्राणप्रियया गरीयस्यां बालायां वराकीशब्दप्रयोगेणात्यात्यन्तवैराग्यं सूच्यते
* 'जल्पभिक्षुकुटुण्डे' त्यादिना षाकन्प्रत्यये षित्वान्डीप्रत्यये च वराकीति
सिद्धम् ॥ शिखरिणी वृत्तम् ॥

रे कन्दर्प करं कदर्थयसि किं कोदण्डटङ्कारितैः

रे रे कोकिल कोमलैः कलरवैः किं वा वृथा जल्पसि ।

मुग्धे स्निग्धविदग्धमुग्धमधुरैर्लोलैः कटाक्षैरलं

चेतश्चुम्बितचन्द्रचूडचरणध्यानमृतं वर्तते ॥

६४

व्या—सम्प्रति साटोपपरिवारकन्दर्पनिराकरणवचनमाह—किमिति ॥ रे
कन्दर्प हे मदन रे इति नीचसम्बोधने । नि 'नीचसम्बोधने तु रे' इत्यमरः ।

एवमुत्तरत्रापि ॥ कोदण्डदङ्कारितं कोदण्डदङ्कारवत्कृतं धनुर्गुणटङ्कारपूर्वकमित्यर्थः
 * 'तत्करोती'ति णिचिणाविष्टवद्भावे 'विन्मतोर्लुक् ।' शरं स्वदीयबाणम् ।
 किं किमर्थं । कुत्सितोऽर्थः कदर्थः * 'कोः कत्तत्पुरुषेऽची'ति कुशब्दस्य कदादेशः ।
 कदर्थं करोषि कदर्थयसि व्यर्थयसीत्यर्थः * धात्वर्थे णिचि सिप् । पथा । रे रे
 कोकिल हे कलकण्ठ । अत्र * 'असूया सम्मति कोपकुत्सनभर्त्सनेष्वि' त्यसू-
 यार्थे कोपाद्यर्थे द्विरुक्तिः । 'स्वरितमात्रेडित' इत्यादिना प्राप्तस्य श्रुतस्य *
 'साहस मनिच्छता विभाषा वक्तव्य' इति पाक्षिकः प्रतिषेधः । 'शास्त्रत्याग-
 स्साहसमि'ति हरदत्तः । कोमलं रुचिरम् । कलरवं मधुरस्वरं । नि 'काकली तु
 कले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरास्फुटे कल' इत्यमरः । किं किमर्थं वा । वृथा व्यर्थम् ।
 जल्पसि कूजसि व्याहरसीति यावत् । न व्याहर्तव्यमित्यर्थः । प्रयोजनाभावादिति
 भावः । तथा मुग्धे हे सुन्दरि । स्निग्धा स्सान्द्राः । नि. 'स्निग्धं तु मसृणे
 सान्द्रे' इत्यमरः । विदग्धाः विविधविलासविशेषविवरणनिपुणाः । चारवः
 इन्दीवरारविन्दादिवस्त्रभावरमणीयाः । मधुरास्सुधाधारावन्मनोहाराश्च विशे-
 षणानामपि मिथोविशेषणविशेष्यभावेविवक्षायां * 'विशेषणं विशेष्येण
 बहुळमि'ति समासः । तै स्तथा । लोलैर्निर्गमं चञ्चलैः । कटाक्षैरपाङ्गावलोकनै-
 रलं । यद्वा स्निग्धैः—

‘विस्त्रम्भे परमां काष्ठामारूढे दर्शनादिभिः ।

येनान्तरङ्गं द्रवति स स्नेह इति कथ्यते ॥

इत्युक्तलक्षणस्नेहपरिष्कृतैः । तथा विदग्धैः विरक्तस्यापि मन्मथविकारोद्दीपन-
 चतुरैरित्यर्थः । 'यद्दर्शने विरक्तोऽपि क्षुभ्यते तत्समन्मथमि'ति लक्षणात्तथा
 चारुभिः विषयमात्रविभ्रान्तिविरहेण विशृङ्खलवृत्तित्वमदमन्थरत्वादिगुणशीलत्वस्य
 विवक्षितत्वात् स्मिताकारैरित्यर्थः । तदुक्तं भावप्रकाशे—

“अपरिच्छिन्नविषयं मदमन्थरमीलितं ।

स्फुरद्भूपक्षतायुक्तं तत् स्मेरमिति कथ्यते ॥”

इति

तथा मधुरैरसंतापहरैः । 'शीतलोकियते । तापो येन तन्मधुरं स्मृतमि'ति
 लक्षणात् । तथा । लोलैस्सतृष्णैस्सम्भोगैस्सुक्यभावनातत्परैरित्यर्थः । तदुक्तं—
 'कटाक्षैर्हासगर्भैस्तु सम्भोगैस्सुक्यभावने'ति । कटाक्षैः !

“यद्गतागतविश्रान्तिवैचित्र्येण प्रवर्तनं ।

तारकायाः कलाभिज्ञास्तं कटाक्षं प्रचक्षते ॥

इत्युक्तलक्षणै रलं इत्थंभूतकटाक्षा न प्रवर्तनीया इत्यर्थः * अत्र वारणार्थयोगात् पक्षे तृतीया । ननु कुत एवं निराक्रियत इति चेत्तत्राह—चेतो मदीयचित्तं कर्तुं । चुम्बितमास्वाद्यमानं चन्द्रचूडस्य चन्द्रशेखरस्य चरणध्यानमेवामृतं येन तत्तथोक्तं सत् । वर्तते तिष्ठति स्मरहरचरणध्यानावधानसत्त्वर संजातपरमवैराग्योल्लसितचित्तं मामेते क्षुद्राः किं करिष्यन्तीत्येको भावः । अमृतपानपरितृप्तस्य किमारनाळेनेत्य-
परो भावः । ब्रह्मानन्दभरितस्य किं वैषयिकक्षुद्रानन्देनेत्यपरतरो भावः । नाह-
मिदानीं पूर्ववद्युष्मत्किंकरः किं तु शङ्करकिंकरः । अतोऽसाध्यस्मिन्साधयिषतां
युष्मार्कं कोऽयमपस्सार इत्यपरतमो भावः । सर्वथा नास्माकं कामिन्यपेक्षाऽस्तीति
परमो भावः ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥

विरहेऽपि सङ्गमः खलु परस्परं सङ्गतं मनो येषाम् ।

हृदयमपि विघटितं चेत् सङ्गो विरहं विशेषयति ॥

६५

व्या—अथ पञ्चविषयविरक्तिप्रकारमाह—विरह इति ॥ येषां स्त्रीपुरुषाणां ।
मनः परस्परमन्योन्यं । सङ्गतं अन्योन्यानुरागबद्धमित्यर्थः । तेषां । विरहेऽपि
वियोगावस्थायामपि । सङ्गमः खलु समागम एष खलु ‘हृदयसङ्गम एव
सुसङ्गमो न तनुसङ्गम एव सुसङ्गम’ इति वचनात् । अन्तरङ्गबलीयस्वन्याया-
च्चेति भावः । मनोनियमने तु सङ्गः विरहहेतुक एव भवतीत्याह—हृदयमपि
मनोऽपि । विघटितं सम्यक्क्षतं वैराग्यप्रवणिकृतं चेत्यर्थः । सङ्गः समागमोऽपि
विरहं वियोगमेव । विशेषयति विशिष्टं करोति तमेवापेक्षाविषयं करोतीत्यर्थः ।
तदानीं तस्यैवाक्षतत्वादिति भावः । अतः सर्वथा मनोनियमनमावश्यकं तेन
चेन्द्रियप्रवृत्त्युपरमे विषयाणामेकान्ततः पराहतिरिति कृत्वा पञ्चविषयविरक्तिर्नामे-
यमेवेति निगूढाभिसंधिः । परस्परेत्यत्र ‘कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत’
इति वक्तव्यात्परशब्दस्य द्विर्भावः * ‘समासवच्च बहुलं’ यथा न समासवत्प्रथमै-
कवचनं तथा पूर्वपदस्येति वक्तव्यं प्रथमैकवचनम् द्वितीयाद्येकवचनान्तत्वमपर-
पदस्येति ॥ आर्याभेदः ॥

किं गतेन यदि सा न जीवति प्राणिति प्रियतमा तथाऽपि किम् ।

इत्युदीक्ष्य नवमेघमालिकां न प्रयाति पथिकः स्वमन्दिरम् ॥ ६६

व्या—अथ कस्यचित्प्रवासिनो विरक्तस्य विचाररूपेण वैराग्यं प्रकटयन्नाह किमिति ॥ सा मदीया । प्रियतमा प्रेयसो । न जीवति विरहवेदनया प्राणाजघारयति यदि । तदा । गतेन गमनेन * भावेक्तः । किं ? न किञ्चिदपीत्यर्थः । यद्वा गतेन गृहमुपगतेन मयेति शेषः । किम् ? अथ प्राणिति केनचिद्विनोदोपायेन जीवति यदि । तथापि प्राणनेऽपि । गतेन किम् ? उभयथाऽपि गमनं व्यर्थमेवेत्यर्थः । इति विचार्येति शेषः । इहैव गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः । प्रयोगे वा पौनरुक्त्यमित्यालङ्कारिकाः । पन्थानं गच्छतीति पथिकः । कश्चित्पान्थः । 'पथः षकन्' इति षकन्प्रत्ययः । नवमेघमालिकां नवीन कादम्बिनीं विरहिनिवहसंहारकारिणीमिति भावः । उदीक्ष्य । स्वमन्दिरं निजगृहं । न प्रयाति वैराग्यनिश्चलचित्तत्वादिति भावः । तदुक्तं ॥

“यद्भावि तद्भवत्येव यदभावि न तद्भवेत् ।

इति निश्चितबुद्धीनां न चिन्ता बाधते क्वचित् ॥”

इति ॥

रथोद्धतावृत्तम् ॥

विरमत बुधा योषित्सङ्गात्सुखात्क्षणभङ्गुरात्

कुरुत करुणामैत्री प्रज्ञा बधूजनसङ्गमम् ।

न खलु नरके हाराक्रान्तं घनस्तनमण्डलं

शरण मथवा श्रोणीबिम्बं रणन्मणिमेखलम् ॥

६७

व्या—अथ बुधानां तत्र वैराग्यमुपदिशति—विरमतेति ॥ हे बुधाः विद्वांसः । योषित्सङ्गाद्युवतिसमागमाद्यत्सुखं तस्मात् । कीदृश्विशत् 'क्षणभङ्गुरात् क्षणिकात् क्षणिकसुखपदयोषित्सङ्गादित्यर्थः * 'भञ्ज भास मिदो घुरजि' ति घुरचप्रत्ययः * 'जुगुप्सा विरामे'त्यादिना पञ्चमी । विरमत उपरता भवत । तुच्छसुखदं योषित्समागमं त्यजेत्यर्थः * 'व्याङ्परिभ्यो रम' इति परस्मैपदं । किंतु करुणा दुःखितेभ्यनुकम्पा मैत्री पुण्यकृतसु मित्रता प्रज्ञा बुद्धिविशेषः सुखिष्वनुमोदितेति

यावत् । एतेन पापिषूपेक्षा च लक्ष्यते । एतासामेवान्तः करणमलशोधकत्वा चित्त-
परिकर्माणीति वदन्ति साख्याः । ता एव वधूजनस्तस्य सङ्गमं परिशीलनतात्पर्य-
मिति यावत् । कुरुत । एतेनात्यूर्जितसुखं सम्भवति किं क्षणिकसुखावलम्बनेनेति
भावः । विपक्षे बाधकमाह—नरके निरये द्वाराक्रान्तं मुक्ताहारोपशोभितं घनस्तन-
मण्डलं पटुतरकुचकलशभारो वा । अथेति वाक्यारम्भे । रणती मणिमेखला मणि-
खचितरशना । यस्य तत्तथोक्ते काञ्चीकलापरमणीयमित्यर्थः । श्रोणीविम्बं नितम्ब-
मण्डलं वा । शरणं रक्षकं न रूढं न भवति हि । कर्णादिसमागमस्तु नैवं भवत्य-
तस्स एवावश्यं स्वीकर्तव्य इति भावः ॥ हरिणीवृत्तम् लक्षणं तूक्तम् ॥

यदा योगाभ्यासव्यसनकृशयोरात्ममनसो-

रविच्छिन्ना मैत्री स्फुरति कृतिनस्तस्य किमु तैः ।

प्रियाणामालापैरधरमधुभिर्वक्त्रविधुभिः

सनिश्वासामोदैः सकुचकलशाश्लेषसुरतैः ॥

६८

व्या—एवं सांख्यरीत्या वैराग्यमुक्त्वा सम्प्रति योगमतानुसारेणाह—यदेति
यदा यस्मिन् समये यस्येत्यव्याहारः । उत्तरत्र तच्छब्दसद्भावात् तथा च यस्य
सम्बन्धिनः । योगाभ्यास अष्टाङ्गयोगपरिशीलने यद्व्यसनमासक्ति स्तेन कृशयो-
स्तत्परतन्त्रयोरित्यर्थः । आत्ममनसोः प्रत्यगात्माऽन्तःकरणयोः मैत्री मितत्वं
मैत्री व्याख्याता । स्फुरति प्रकाशते योगाभ्यासवशेनाशेषबाह्यविषयान्परित्यज्य
यदात्माराममेव मनो भवतीत्यर्थः । तदा तस्य कृतिनो धन्यस्य * 'ऽष्टादिभ्य
श्च' तीनिप्रत्ययः । तैः किमु न किमपीत्यर्थः । ते क इत्याशङ्क्यामाह—प्रियाणां
प्रियतमानां सम्बन्धिभिरालापैः श्रोत्रसुखावहमृदुमधुरव्याहारैश्च । अधरमधुभिः-
रसनेन्द्रियप्रीतिजनकाऽधरामृतैश्च । तथा निश्वासामोदेन सह सनिश्वासामोदैः
पद्मिनीजातित्वान्निश्वासकघ्राणतर्पणगन्धसम्बन्धबन्धुरैरित्यर्थः । वक्त्रविधुभि-
र्नयनानन्दकामुखचन्द्रैश्च अत्र चन्द्रस्यैकत्वेऽपि मुखबाहुल्यात् बहुलत्वसिद्धिः ।
तथा सकुचकलशाश्लेषाणि कुचकुम्भालिङ्गनसहितानि यानि सुरतानि त्वगुपस्थे-
न्द्रियामन्दानन्दकरबाह्याभ्यन्तरसम्भोगविशेषाः । तैश्च एवमशेषेन्द्रियग्राम-
सन्तर्पणैरपि तैः किमिति सम्बन्धः । अत्मानन्दानुभववेद्यायां तेषामतितुच्छतया
प्रतीयमानत्वादिति भावः ॥ शिखरिणी वृत्तम् ॥

यदासीदज्ञानं स्मरतिमिरसञ्चारजनितं

तदा दृष्टं नारीमयमिदमशेषं जगदिति ।

इदानीमस्माकं पटुतरविवेकाञ्जनजुषां

समीभूता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते ॥

६९

व्या—अथ वेदान्तरीत्या वैराग्यवर्णनं निगमयति—यदेति ॥ यदा यस्मिन् काले । स्मरः कामएव तिमिरं तिमिराख्यनेत्ररोगः । अन्धकारश्च गम्यते । नि 'तिमिरं नेत्ररोगे स्यादन्धकारेऽपि च स्मृत' मित्यभिधानात् तस्य सञ्चारेण व्याहृया जनितमुत्पादितमज्ञानमविवेकः आसीत् तदा तस्मिन् काले । अक्षेर्षं सर्वमिदं जगत् । नारीमयं योषिद्वूपमिति । दृष्टमाकलितं अज्ञानवशात्तथाऽव-
बुद्धमित्यर्थः । इदानीमस्मिन् काले तु । पटुतरः अज्ञाननिरसनदक्षः । अन्यत्र नेत्ररोगनिराकरणसमर्थश्च यः विवेकस्तत्त्वज्ञानमेवाञ्जनं नेत्रकल्याणाख्यसिद्धाञ्जनं तज्जुषां प्राप्तवता मस्माकं साबन्धिनी । दृष्टिर्मतिः । इवच । असमा समा सम्पद्य-
माना समीभूता * अभूततद्भावे च्चिवः । निजप्रकृतिमापन्ना सतीत्यर्थः । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनं * 'तद्धितार्थे' त्यादिना समासः । पात्राद्यन्तस्वाञ्ज स्त्रीत्वं । ब्रह्म ब्रह्ममयं मनुते ज्ञानोदयवशाद्ब्रह्मस्वरूपमवबुध्यते । यथाऽञ्जनेन नेत्ररोगनिवृत्तौ घटाद्यर्थतत्त्वज्ञानं जायते । तथा तत्त्वज्ञानेन कामान्धकारप्रयुक्ता ज्ञानावरणापाये परवस्तुसाक्षात्कारो भवति । ततस्सम्यग्दृष्ट्या सर्वमिदं ब्रह्माकारं तथा पश्यति । अयमेव वेदान्त सिद्धान्त इति भावः । अतो विवेकस्य परश्रेयो-
हेतुत्वात्तदधिगमार्थमेव यत्नः कर्तव्य इति तात्पर्यम् ॥

रूपकालङ्कारः ॥ वृत्तं पूर्ववत् ॥

इति शृङ्गारशतके सुविरक्तपद्धतिः सम्पूर्णा ॥

॥ दुर्विरक्तपद्धतिः ॥

तावदेव कृतिनामपि स्फुरत्येषनिर्मलविवेकदीपकः ।

यावदेव न कुरङ्गचक्षुषां ताड्यते चटुललोचनञ्चलैः ॥ ७०

व्या—अथैतद्वैलक्षणेन दुर्विरक्तपद्धतिमाह—तत्रादौ यदुक्तं कृतिनो विवेक-
स्फुरणमिति तदेतदपवदति—तावदिति ॥ कृतमेभिः कृतिनस्तेषां कशलानामपि *
'इष्टादिभ्यश्च' तीनिप्रत्ययः । एष पूर्वोक्तो । निर्मलो निष्कलङ्को विवेकस्तत्त्वाव-
बोध एव दीपः * स्वार्थे कः । तावत्तावत्पर्यन्तमेव । स्फुरति दीप्यते । कियत्प-
र्यन्तमित्याकांक्षायामाह—कुरङ्गचक्षुषां हरिणलोचनानां । चटुलानि चञ्चलानि
लोचनाञ्चलानि कटाक्षवीक्षणानि तैः । कलाप्रायैरिति भावः । यावत् यावत्पर्यन्त-
मेव । न ताड्यते न निहन्यते नावलोक्यत इत्यर्थः । तावदेवेति सम्बन्धः ।
विवेककुशलोऽपि जनः कामिनीकटाक्षवीक्षितः को वा विवेकनिर्वहणदक्ष इति
भावः । यद्यपि । नि 'अञ्चलं त्वंशुकान्तेस्यादि' त्यमरः । तथाऽपि अन्तिमत्व-
साम्यार्दापचारिकोऽयं निर्देश इति मन्तव्यम् ॥ रथोद्धता ॥

वचसि भवन्ति सङ्गत्यागमुद्दिश्य वार्ता

श्रुतिमुखरमुखानां केवलं पण्डितानाम् ।

जघनमरुणरत्नग्रन्थिकाञ्चीकलापं

कुवलयनयनानां को विहातुं समर्थः ॥ ७१

व्या—अथैषां दुर्विरक्तत्वाभिद्योतकानोद्देशान्येव वचनान्याह—ववसीति ॥
श्रुतिमुखराण्यश्रान्तश्रुतिपाठतत्पराणि मुखानि येषां तेषाम् निरन्तरवेदाभ्यसन-
व्यसनरसनानां वेदान्तपारगणामपीत्यर्थः । पण्डितानां विवेकिनां । ववसि केवलं
वाङ्मात्र एव । सङ्गत्यागं वधूसंसर्गत्यागमुद्दिश्य । वार्ता गाथा भवति । नत्वन्तः-
करण इति भावः । कुतः । अरुणरत्नग्रन्थिः पद्मरागमणिखचितः काञ्चयेव कलापो

भूषणं यस्य तत्तथोक्तम् ॥ नि 'शोणरत्नं लोहितकं पद्मरागोऽथ मौक्तिकं' 'कलापो भूषणे बर्ह' इति चोभयत्वाप्यमरः । कुवलयनयनानामिन्दीवराक्षीणां । जवनं-
कदिपुरोभागं विहातुं त्यक्तुं कस्समर्थः ? न कोऽपीत्यर्थः ॥ प्रायश ईदृशान्येव
दुर्विरक्तानां वचनानीति भावः ॥ मालिनौ ॥

स्वपरप्रतारकोऽसौ निन्दति योऽळीकपण्डितो युवतीः ।

यस्मात्तपसोऽपि फलं स्वर्गः स्वर्गेऽपि चाप्सरसः ॥ ७२

व्या—स इति ॥ सोऽसावळीकपण्डितः अनृतभाषी । नि 'अलीकं त्वप्रियेऽ-
नृत' इत्यमरः । परप्रतारको लोकवञ्चकः । कोऽसावित्यत आह—यः अळीक-
पण्डितो । युवतीः तरुणीः * 'यूनस्तिरि'ति प्रत्ययः । निन्दति गर्हयति । स इति
सम्बन्धः । ननु निरसङ्गत्वाद्युवतिनिन्दाकरणे कथं प्रतारकत्वमत आह—यस्मा-
त्कारणात्तपसश्चान्द्रायणादेः व्रतोपवासादिरूपस्य वा । फलं स्वर्गः । तत्र स्वर्गेऽपि
चाप्सरस उर्वशीप्रभृतयस्तत्रापि तत्सङ्गम एवेत्यर्थः । अतः परप्रतारक इति
भावः । नि 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसस्त्वर्वेश्या उर्वशीमुखा' इत्यमरः । 'स्वपरप्र-
तारक' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । योऽळीकपण्डितः पण्डितमानी रहस्यानभिज्ञ
इत्यर्थः । युवतीः निन्दति असौ स्वस्य परेषां च प्रतारकः । आत्मवञ्चकः
परवञ्चकश्चेत्यर्थः । कुतः । यस्माद्विशेषसमानस्वपरफलवेदनबोधनयोः
परिज्ञानाभावादुभयवञ्चक इत्यर्थः ॥ आर्याभेदः ॥

मत्तेभकुम्भदलने भुवि सन्ति धीराः

केचित्प्रचण्डमृगराजवधेऽपि दक्षाः ।

किंतु ब्रवीमि बलिनां पुरतः प्रसह्य

कन्दर्पदर्पदलने विरला मनुष्याः ॥ ७३

व्या—अथ मन्मथस्यात्यन्तदुर्जयत्वमाह—मत्तेभेति ॥ भुवि भूलोके मत्ते-
भानां मत्तमातङ्गानां कुम्भदलने कुम्भस्थलविदारणे समर्था इति शेषः । धीराः
शूरास्सन्ति । तथा केचित्पुरुषाः प्रचण्डोऽत्यन्तकोपनः यो मृगराजः सिंहस्तस्य
वधे हिंसायां । दक्षास्समर्थास्सन्ति । गजघातिभ्योऽप्युत्तमाश्शूरास्सम्भवन्ती-
त्यर्थः । किन्तु बलिनां बलाढ्यानां शूराणाम् ज्ञानबलशालिनामिति च गम्यते ।

पुरतोऽग्रे । ब्रवीमि निःशङ्कं करमुद्धृत्य सडिण्डिमघोषमुद्धोषयामीत्यर्थः ।
किमुद्धोषयामीत्यत आह प्रसह्य बलात् भुजबलाद्बुद्धिबलाच्चेत्यर्थः । कन्दर्पदलने
मदनमदविदारणे । समर्थाः मनुष्याः । विरळा मृग्याः । प्रायशो न सन्त्येत्यर्थः ।
शम्भुः तद्भक्तांश्च विना मदनविजयिनो न सन्त्येवेति शिवभक्ताग्रेसरस्य
कवेर्निगूढतराभिसन्धिः ॥

अत्र कन्दर्पदर्पेति सकृद्यजनद्वयावृत्तेः छेकानुप्रासाख्यं शब्दालङ्कारः ॥

वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

सन्मार्गे तावदास्ते प्रभवति पुरुषस्तावदेवेन्द्रियाणां
लज्जां तावद्विधत्ते विनयमपि समालम्बते तावदेव ।
भ्रूचापाकृष्टमुक्ताः श्रवणपथगता नीलपक्षमाण एते
यावल्लीलावतीनां न हृदि धृतिमुषो दृष्टिबाणाः पतन्ति ॥ ७४

व्या—अथ च पुनर्वचनवैचित्र्यमेवाह—सदिति ॥ पुरुषः नरः । विद्वानपीति
भावः । सन्मार्गे श्रुतिस्मृतिबोधितान्तरे । तावत्तावत्पर्यन्तमेवास्ते वर्तन्ते इन्द्रियाणां
चक्षुरादीनां च तावदेव प्रभवति समर्थो भवति नियमन इति शेषः । लज्जां
पुगुप्सितकर्माचरणाच्चेत्स्सङ्कोचलक्षणां व्रीडां च । तावदेव । विधत्ते अनुवर्तते ।
विनयं नम्रत्वं च । तावदेव समालम्बते स्वीकुरुते । कियत्पर्यन्तमित्याशङ्का-
यामाह—भूरेव चापं कार्मुकं तेनाकृष्टाश्च ते मुक्ताश्चेति विशेषणसमासः । एकत्र
भ्रूभङ्गपूर्वकमपरत्र चापनमनपूर्वकं च प्रयुक्ता इत्यर्थः । श्रवणपथगताः श्रोत्रमार्ग-
गताः । एकत्र कर्णान्तविश्रोन्तस्वादपरत्र तावत्पर्यन्तमाकर्षणाच्चेति भावः ।
नीलानि पक्षमाणि लोमान्यन्यत्र गरुतश्च येषां ते तथोक्ताः । धृतिं मुष्णन्तीति
धृतिमुषो धैर्यभेदिन एते प्रसिद्धाः लीलावतीनां । विलासिनीनां । दृष्ट्य एव
बाणाः । यावद्यावत्पर्यन्तं । हृदि मानसे वक्षसि । न पतन्ति तावदिति सम्बन्धः ।
तदनन्तरं सन्मार्गप्रवर्तनादिकं निर्वोढुं कस्समर्थ इति भावः । उक्तं च
प्रबोधचन्द्रोदये ॥

✱ १ 'तावद्विवेकविभवस्तावत्सन्मार्गवर्तनं पुंसाम् ॥
निपतन्ति दृष्टिविशिखा यावज्जेन्दीवराक्षीणाम्' ॥ इति ॥

अत्र द्वितीयार्धे समस्तवस्तुवर्तिसावयवरूपकालङ्कारः ॥

स्त्रग्धरावृत्तम् ॥

उन्मत्तप्रेमसंरम्भादारभन्ते यदङ्गनाः ॥

तत्र प्रत्यूहमाधातुं ब्रह्मापि खलु कातरः ॥

७५

व्या—किं बहुना ब्रह्माऽप्यङ्गनोद्योगप्रत्यूहाचरणे न धीरो भवतीत्याह—
उन्मत्तेति ॥ अङ्गनाः स्त्रियः । उन्मत्तोऽत्युत्कटोयः प्रेमा अनुरागस्तस्य संरम्भा-
त्सम्भ्रमात् । नि 'संरम्भस्सम्भ्रमे कोपे' इति विश्वः । यत्कर्म आरभन्ते विहित-
मविहितं वा कर्तुमुद्युजते तदित्यर्थः । तत्र कर्मणि । प्रत्यूहं विघ्नं । नि 'विघ्नोऽन्त-
रायः प्रत्यूहः' इत्यमरः । आधातुं कर्तुं । ब्रह्माऽपि किमुताऽन्य इति भावः ।
कातरस्सभयः । असमर्थः । खल्वित्यर्थः । अनिवार्यनिश्चयानामनावृत्तानामङ्ग-
नानां को नाम निवारयितेति भावः ॥ अनुष्टुप् ॥

तावन्महत्त्वं पाण्डित्यं कुलीनत्वं विवेकिता ।

यावज्ज्वलति नाङ्गेषु हतः पञ्चेषुपावकः ॥

७६

व्या—तावदिति ॥ महत्त्वं महानुभावत्वं पाण्डित्यं प्राज्ञत्वम् । कुलीनत्वं
महाकुलप्रसूतत्वं * 'कुलाखः' इति खप्रत्ययः । विवेकिता कर्तव्याकर्तव्य-
विचारचतुरत्वं च । तावत्तावत्पर्यन्तमेव भवतीति शेषः । यावत् हतो नीचः
अश्लाघ्यतापादकत्वान्निकृष्टः । पञ्च अरविन्दादय इषवो बाणा यस्य सः पञ्चेषुः
मदन रस एव पावकोऽग्निः । अङ्गेषु । न ज्वलति नाविर्भवति न सन्तापयतीत्यर्थः ।
तावदिति सम्बन्धः । तदनन्तरं को वा महत्त्वादिगुणविशिष्ट इति भावः—

‘अरविन्दमशोकं च चूषं च नवमल्लिका ।

नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥’

इत्यमरः ॥

अत्र मदने अशित्वरूपणा देकदेशवर्ति रूपकम् ॥

अनुष्टुप् ॥

शास्त्रज्ञोऽपि प्रगुणितनयोऽप्यात्तबोधोऽपि बाढं

संसारेऽस्मिन् भवति विरलो भाजनं सद्गतीनाम् ।

येनैतस्मिन्निरयनगरद्वारमुद्घाटयन्ती

वामाक्षीणां भवति कुटिला भूलता कुञ्चिकेव ॥

७७.

व्या—अत्र सांसारिकस्य सद्गतिः दुर्लभेति सहेतुकमाह—शास्त्रज्ञ इति ॥
 शास्त्रज्ञः सकलशास्त्रहस्याभिज्ञोऽपि * 'आतोनुपसर्गेकः' इति कप्रत्ययः ।
 तत्रापि प्रगुणितः प्रकर्षेणावृत्तिविषयीकृतः । नयो नोतिशास्त्रं येन स. तथो-
 क्तोऽपि फलवदर्थवबोधनपर्यन्तं सम्यक्परिशीलितनीतिशास्त्रोऽपीत्यर्थः । प्रगुण-
 शब्दात् * 'तत्करोती'ति ण्यन्तात्कर्मणि क्तः * णा विष्टवद्भावे विन्मती लुङ् ।
 नि 'गुणः स्याद्वृत्तिशब्दाख्ये ज्येन्द्रियमुख्यतन्तुषु' इति वैजयन्ती । तथा बाढं
 दृढ मात्तबोध उत्पन्नज्ञोऽपि पुमानस्मिन् परिवर्तमाने । संसारे सद्गतीनां ।
 भाजनं पात्रम् । योग्य इति यावत् । विरलो मृग्यो । भवति स्वर्गादिसद्गतिगामी
 यः कश्चिदेव भवति न तु बहुल इत्यर्थः । कुतः । येन कारणेन । एतस्मिन् संसारे ।
 वामाक्षीणां मनोहरनयनानां * 'बहुवीहौ' इत्यादिना षचिषित्वात् ङोष् ।
 कुटिला वक्राभ्रलतेव भ्रूलता भ्रूवली । कुञ्जिकेव विष्कम्भविघटनसाधनवक्राग्रायो-
 मयशलाकेव । निरयनगरस्य यमपुरस्य द्वारम् लक्षणया द्वारपिधानवादविष्कम्भ-
 मित्यर्थः । द्वारशब्देन कवाटस्य तेन च तद्विष्कम्भस्य च लक्षितत्वात् । उद्धाट-
 यन्ती विघटयन्ती व्यामोहोत्पादनेन दुर्गतौ प्रवेशयन्तीत्यर्थः । भवति खलु
 विरल इति संबन्धः । स्त्रीसङ्गिनां कुतस्सद्गतिरिति भावः ॥ उपमालङ्कारः ॥
 मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥

कृशः काणः खञ्जः श्रवणरहितः पुच्छविकलो

व्रणी मायाक्लिन्नः कृमिकुलशतैरावृततनुः ।

क्षुधाक्षामो जीर्णः पिठरक्कपालार्पितगलः

ह्रुनीमन्वेति श्वा हतमपिच हन्त्येव मदनः ॥

७८

व्या—अथद्वाभ्यां मन्मथस्य चरित्रवैचित्र्यमाह—कृश इति ॥ कृशः पिण्डा-
 लाभादस्थिचर्मावशिष्टदेहः । काणोऽन्धकः । यद्वा एकाक्षः । खञ्जः पादविकलः ।
 अकार्यकरणेन लगुडप्रद्वाराद्गमपाद इत्यर्थः । तथा श्रवणरहितः समूलं भिन्नकर्णः
 पुच्छेन विकलश्छिन्नलाङ्गूलः * 'येनाङ्गविकार' इति समासः । व्रणी सर्वाङ्ग-
 क्षतिमान् । अतः पूयेन क्लिन्नः आर्द्रः । कृमीणां व्रणोत्पन्नापादतुच्छजन्तूनां
 कुलशतैः अनेककृमिपरम्पराभिरित्यर्थः । आवृता व्यासा तनुर्यस्य स तथोक्तः ।
 क्षुधा मुमुक्षया । क्षामः परिक्षीणः * 'क्षायोमः' इति मत्वम् । जीर्णः जराया

शिथिलावयवः । पिठरककपालेन घटमुखवलयेनार्पितगळ आसञ्जितकण्ठनाळः । शुनको हि घटमुखे स्वशिरो निक्षिप्य अन्नं भक्षयति ततस्तावतैव परिपुष्टत्वेनाक्रुष्ट-
मशक्यत्वाद्भुवि विघट्टनेनाधः कपालापाये तन्मुखकपालेनासञ्जितकण्ठो भवतीति
प्रसिद्धिः । अत एवभूत इत्यर्थः ॥ यद्वा चौरेणान्नादिभक्षणे तदण्डनार्थं भ्राष्ट्रं मध्ये
छिद्रं कृत्वा गळे आसञ्जयन्ति तस्मादित्थंभूत इत्यर्थः । एवं जुगुप्सितोऽपि । आ
शुनकः । शुनीं सारमेयीमन्वेत्यनुसरति निधुवनार्थमिति भावः । तथा हि हतं
विनष्टमपि च । मदनो हन्त्येव मनोविकारोत्पादनेन पीडयत्येव न तु हतहनन-
मन्याय्यमिति विचारयतीत्यर्थः । शठोऽयं मदनः कं वा कथंभूतावस्थापन्नं न
करोतीति भावः । अत्र एवकारोऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थः । 'पार्थोधनुर्धरो भव-
त्येव' इत्युदाहृत्य क्रियागतैवकारस्य तथाभूतार्थकत्वानुशासनात् ॥

शिखरिणीवृत्तम् ॥

स्त्रीमुद्रां कुसुमायुधस्य परमां सर्वार्थसम्पत्करीं

ये मूढाः प्रविहाय यान्ति कुर्धियो मिथ्याफलान्वेषिणः ।

ते तेनैव निहत्य निर्दयतरं नग्रीकृता मुण्डिताः

केचित्पञ्चशिखीकृताश्च जटिलाः कापालिकाश्चापरे ॥ ७९

व्या—स्त्रीमुद्रामिति—सर्वार्थानां सम्पदं करोतीति सर्वार्थसम्पत्करीम्
धर्मार्थकामपुरुषार्थसमृद्धिहेतुभूतामित्यर्थः * 'कृजो हेतुताच्छील्यानुलोभ्ये-
ष्वि'ति टप्रत्ययः । टित्वान्डीप् । कुसुमायुधस्य जगज्जैत्रस्य मन्मथस्य । जयि-
नीम् जयावहामित्यर्थः * 'जिदक्षि'—इत्यादिना इनि प्रत्ययः । स्त्रीमुद्रां स्त्रीरूप-
चिह्नां । प्रविहाय त्यक्त्वा । ये कुर्धियो दुर्बुद्धयः । अत एव मूढा कर्तव्याकर्तव्य-
विचारशून्याः मिथ्याफलान्वेषिणः अभूतचरत्वादसत्यप्रायमोक्षफलकाङ्क्षिणस्सन्तः ।
यान्ति प्रव्रजन्तीत्यर्थः । ते मूढास्तेन निजमुद्राहासजनितकोपेन । कुसुमेषुणैव ।
निर्दयतरं दयाहीनं यथा तथा । निहत्य नीचैः कृत्वा । केचिन्नग्रीकृताः दिगम्बरी-
कृताः । नि 'नग्नोऽवासादिगम्बरः' इत्यमरः * अभूततद्भावे च्विः । * 'अस्य
चवौ' इतिदीर्घः * 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' इति गतिसंज्ञायां । * 'कुगति प्रादयः'
इति समासः । केचिन्मुण्डिताः परमहंसीकृताः । न तु सौभाग्यसम्पन्नोऽकृता
इत्यर्थः । अतः कुसुमेषुमुद्रारूपाः स्त्रियो न परिहर्तव्या इति भावः । यथालोके
राजानस्तीक्ष्णदण्डा निजाञ्जोलङ्घनापराधिजनान् कांश्चित्सर्वस्वापहारेण वस्त्र-

हीनान् कुर्वन्ति कांश्चित्सर्वतो मुण्डितशिरस्कान् । कांश्चिदर्धमुण्डितमुण्डान् ।
कांश्चिज्जटाधारिणः । कांश्चित्कपालभिक्षुकांश्च कुर्वन्ति तद्वदत्रापि इति ध्वनिः ॥

अत्र वैराग्यकृतनम्रत्वादेः कुसुमेषुकृतस्वोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः । सा च
नूनमित्यादि व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्या ॥ शार्दूल विक्रीडितम् ॥

विश्वामित्रपराशरप्रभृतयो वाताम्बुपर्णाशना-

स्तेऽपिष्ठीमुखपङ्कजं सुललितं दृष्ट्वैव मोहं गताः ।

शाल्यन्नं सघृतं पयो दधियुतं ये भुञ्जते मानवा-

स्तेषामिन्द्रियनिग्रहो यदि भवे विन्ध्यः प्लवेत्सागरे ॥ ८०

व्या—किं बहुना महर्षयोऽपीन्द्रियनिग्रहसमर्था न जाता इत्युपसंहरति
विश्वामित्रेति ॥ वाताम्बुपर्णान्येवाशनं येषां ते तथोक्ताः शरीरयात्रामात्रोपयोगि-
वायूदकपरिणतपर्णाहारा एव न त्विन्द्रियतुष्टिकरमृष्टान्नभोजना इत्यर्थः ।
विश्वामित्रपराशरप्रभृतयो विश्वस्य मित्रं विश्वामित्रो गाधिनन्दनः । 'मित्रे चर्षौ'
इति दीर्घः । पराशरो व्यासपिता तौ प्रभृती येषां ते तथोक्ताः । प्रभृतिशब्देन
शाण्डिल्यादयोऽपि सङ्गृह्यन्ते । ये महर्षयस्सन्तीति शेषः । तेऽपि । सुललित-
मतिसुन्दरम् । नि 'ललितं त्रिषु सुन्दरम्' इति शब्दार्णवे । स्त्रीणां मेनका रम्भा
सत्यवती धान्थमालिन्यादियोषिता । मुखपङ्कजं । दृष्ट्वैवावलोक्यैव । मोहं गताः
तत्परतन्त्रा जाताः । न त्विन्द्रियनिग्रहसमर्था इत्यर्थः । किंतु ये । मामवास्साधा-
रणमर्थाः । सघृतमाज्यप्लुतं । तदपि पयसा क्षीरेण दध्ना च युतं मिश्रितं शाल्यन्नं
कलमाख्यवीह्यन्नम् । अत्यन्तवीर्यवृद्धिकरं मृष्टान्नमित्यर्थः । भुञ्जते अभ्यवहरन्ति
* 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदम् । तेषां मानवानामिन्द्रियनिग्रहइन्द्रियनियम-
स्सम्भवेद्यदि । तदा विन्ध्यः पर्वतः । सागरे । प्लवेत् उन्मज्जेत् । न तु कदाचिदपि
विन्ध्यः प्लवति ग्रावप्लवनस्याश्रुतचरत्वात् । तथाच विन्ध्यप्लवनस्य यथा असम्भा-
वितत्वं तथा इन्द्रियनिग्रहस्यापीत्यर्थः । वाताद्यशनानां ऋषीणामेवैतादृशावस्थाप-
न्नत्वम् । किमुत मृष्टान्नभोजिनां मानवानामिति भावः ॥

अत्रेन्द्रियाणां निग्रहसम्बन्धेऽपि विन्ध्यप्लवनदृष्टान्तेनासम्बन्धोक्तेस्सम्बन्धे-
ऽसम्बन्धरूपातिशयोक्तिः ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥

इति शृङ्गारशतके दुर्विरक्तपद्धति स्सम्पूर्णा ॥

॥ ऋतुवर्णनम् ॥

परिमळभृतो वाताः शाखा नवाङ्कुरकोटयो
मधुरविधुरोत्कण्ठाभाजः प्रियाः पिकपक्षिणाम् ।
विरळविरळस्वेदोद्वारा वधूवदनेन्दवः
प्रसरति मधौ धात्र्यां जातो न कस्य गुणोदयः ॥ ८१

व्या—प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रस्तुतशृङ्गारोपयोगितया ऋतुवर्णनं प्रारोप्सु-
स्तदादौ लोके वेदयोः प्राथम्येन व्यवहाराद्वसन्तं वर्णयति परिमळेत्यादिभिः षड्भिः
परिमळे इति ॥ वाताः उपवनपवनाः । परिमलं बिभ्रतीति—परिमळेभृतोविविध-
कुसुमसम्पर्दजनितगन्धविशेषबन्धुराः जाता इति शेषः । नि 'विमर्दोत्थे परि-
मलो गन्धे जनमनोहरे' इत्यमरः । शाखाः रसालादितरुस्कन्धाः । नवाङ्कुराणि
नूतनकिसलयानि कोटिष्वग्रेषु यासां तास्तथोक्ताः । पल्लविता जाता इत्यर्थः ।
पिकपक्षिणां पिकाख्यपक्षिविशेषाणां । प्रियाः कोकिलाङ्गना इत्यर्थः । नि ।
'कोकिलः पिक इत्यपी' त्यमरः । मधुरा सहकाराङ्कुरकषायास्वादलाभात्सगुणा
विधुरा काककृतोपद्रववशाद्विगुणा च कष्टेति यावत् । या उत्कण्ठा कूजितौत्सुक्यं
तां भजन्तीति तथोक्ता जाता । 'भजोष्विः' इति ण्विप्रत्ययः । नि 'विधुरस्स्या-
त्कष्टविष्टिष्टयोरपि' इति विश्वः । वधूनां वदनेन्दवो वक्त्रचन्द्रा विरळविरळाः
ग्रीष्मातिरेकाभावान्मन्दप्रकाराः 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति सादृश्यार्थे द्विर्भावः ।
स्वेदोद्वारः श्रमजलनिष्यन्दो येषां ते तथोक्ता जाताः । अलोद्वारशब्दस्य गौण-
वृत्तिसमाश्रयणान्नग्राभ्यक्षयामप्यपतितत्वमित्युक्तं प्राक् । तथाहि । धात्र्यां भुवि ।
मधौ वसन्ते । प्रसरति व्याप्रियमाणे सति कस्य वस्तुनो गुणोदयो गुणौत्कर्षो
न जातः । सर्वस्यापि जायत एवेत्यर्थः * 'गत्यर्थकर्मक' इत्यादिना वर्तमाने-
कतंरिक्त प्रत्ययः * 'मतिबुद्धि पूजार्थेभ्यश्च' इति चकारात् वर्तमानता । नि ।
'अथ पुष्परसे मधु । दैत्ये वसन्ते चैत्रे च' इति विश्वप्रकाशः ॥ हरिणीवृत्तम् ॥

मधुरयं मधुरैरपि कोकिला
कलरवैर्मलयस्य च वायुभिः ।

विरहिणः प्रहिणस्ति शरीरिणो

विपदि हन्त सुधाऽपि विषायते ॥

८२

व्या—मधुरिति ॥ अयं पूर्वोक्तो मधुर्वसन्तः । सकलचराचरोल्लासकर इति भावः । मधुरैः श्राव्यैस्सन्तापहरैर्वा । ‘शीतलीक्रियते तापो येन तन्मधुरं स्मृतम्’ इति लक्षणात् । कोकिलानां पिकसुन्दरीणां कलरवैरव्यक्तमनोहरैः स्वरविशेषैः । नि ‘काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरास्फुटे । कलः’ इत्यमरः । कोकिलेत्यत्र जातिग्रहणेऽपि ‘कोकिला जातावपि’ इति न ङीष् । तथा मलयस्य वायुभिः श्रीखण्डशैलानिलैश्च अत्यन्तसुखावहैरपीति भावः । विरहिणः शरीरिणः वियोगिजनान् । प्रहिणस्ति विनाशयति । तथाहि । विपदि आपत्काले सुधा अमृतमपि विषायते विषमिवाचरति तद्वत्प्राणप्रयाणकारी भवतीत्यर्थः * ‘उपमानादाचारे’ इति क्यच्, * ‘अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः’ इति दीर्घः । हन्तेति विषादे । नि । ‘हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः’ इत्यमरः ॥

सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । स च विषायते इत्यत उपमया अङ्गेन सङ्कीर्णते ॥ अनुप्रासश्शब्दः ॥ द्रुतविलम्बितवृत्तम् ॥

आवासः किलकिञ्चित्स्य दयिताः पार्श्वे विलासालसाः

कर्णे कोकिलकामिनीकलरवः स्मेरो लतामण्डपः ।

गोष्ठी सत्कविभिः समं कतिपयैः मुग्धाः सितांशोः कराः

केषांचित्सुखयन्त्यवेहि हृदये चैत्रे विचित्राः क्षपाः ॥

८३

व्या—विरहिणामेव कृच्छ्रं । नत्वन्येषामित्याह—आवास इति ॥ पार्श्वे परिसरे किलकिञ्चित्स्य ‘रोषाश्रुहर्षभीत्यादेस्सङ्करः किलकिञ्चितम्’ इत्युक्तलक्षण शृङ्गारचेष्टाविशेषस्यावासो निवासभूतः । अत्राधारमात्रविवक्षयैकवचनग्रहणमिति विवेकः । तथा विलासालसाः लोलामन्थराः । कटाक्षभुजाक्षेपादिविविधविभ्रमाचरणतत्परा इत्यर्थः । एतेनैतासां स्मरमन्दीकृतवीडत्वाद्यागल्भ्यं सूच्यते । दयिताः प्रियतमाश्च । कर्णे कर्णयोरित्यर्थः * ‘स्तनादीनां द्विष्वविशिष्टा जातिः प्रायेण’ इति वामनसूत्रे प्रायग्रहणादेकवचनप्रयोगः । कोकिलकामिनीनां कलरवः अन्यकमधुरस्वरश्च स्मेरः ईषद्विकसितकुसुम इत्यर्थः । अत्र कुसुमधर्मः कुसुमितै

उपचर्यते * 'ष्मिद् ईषद्वसने' इति धातोः * 'नमि कम्पि' इत्यादिनां
रप्रत्ययः । लतामण्डपो लतागृहं च । कतिपयैः कैश्चिदेव अन्यथा रसाभासात् ।
सत्कविभिस्सरसविचित्चारुप्रबन्धप्रणयनचतुरतरकवीश्वरैः समं । गोष्ठीप्रसङ्गश्च ।
मुग्धा मनोहरा स्सितांशोः कराश्चन्द्रकिरणाश्च । विचित्रा नानाविधाः । स्रजः
पुष्पमालिकाश्च । अत्र अस्मिन् । चैत्रे वसन्ते । केषां चित् अन्येषामेवेत्यर्थः ।
हृदयं सुखयन्ति रञ्जयन्ति न सर्वेषामित्यर्थः । ईदृक्सौभाग्यसम्पन्नानां विरलत्वा-
दिति भावः ॥

अत्र खलेकपोतन्यायादयितादिबहुकारणानां हृदयरञ्जनरूपैककार्यसाधन-
समुद्योगकथनाद्वितीयस्समुच्चयाऽलङ्कारः । तदुक्तं विद्यानाथेन ॥

‘खले कपोतन्यायेन बहूनां कार्यसाधने ।’

कारणानां समुद्योगस्सद्वितीय स्समुच्चयः ॥’ इति ॥

शार्दूलविक्रीडितम् ॥

पान्थस्त्रीविरहानलाहुतिकलांमातन्वती मञ्जरी

माकन्देषु पिकाङ्गनाभिरधुना सोत्कण्ठमालोक्यते ।

अल्पास्ते नवपाटलापरिमलप्राग्भारपाटञ्चरा

वान्ति क्लान्तिवितानतानवकृतः श्रीखण्डशैलानिलाः ॥

८४

न्या—पान्थस्त्रीति—अधुनेदानीम् वसन्तसमय इत्यर्थः । पान्थस्त्रीणां
प्रोषितभर्तृकाणां । विरहानलस्य वियोगाग्नेः । आहुतिकलां आहुतिकलां
तत्साम्यमित्यर्थः । ‘कलाशिल्पे कालभेदे चन्द्रांशे कलना कला’ इति वैजयन्ती ।
आतन्वती आदधाना तद्वदुद्दीपिकेत्यर्थः । तनोतेऽशतरि * ‘उगितश्चे’ ति ङीप् ।
माकन्देषु रसालविशेषेषु विद्यमानेति शेषः । मञ्जरी । पुष्पमञ्जरी । पिकाङ्गनाभिः
कोकिलाभिः । सोत्कण्ठमालोक्यते सानन्दमुद्बोध्यते इष्टत्वादिति भावः । तथा
पाटला फलेरुहाख्यवृक्षविशेषः । नि । ‘पाटलिः पाटला मोघा काचस्थाली
फलेरुहे’ त्यमरः * ‘पुष्पमूलेषु बहुलम्’ इति लुपि * युक्तवद्व्यक्तिवचने भवतः ।
नवपाटलापरिमलप्राग्भारस्य नूतनपाटली कुसुमगन्धसम्पत्तेः । पाटञ्चरा मलि-
म्लुचाः तद्वन्धापहारिण इत्यर्थः । तथा क्लान्तिवितानस्य क्लान्तिसमूहस्य तानवं
तनुत्वं कुर्वन्तीति क्लान्तिवितानतानवकृतः * करोतेः क्विप् । अल्पा मन्दाः ।

ते प्रसिद्धाश्चैत्यमान्द्यसौरभ्ययुक्ताः । श्रीखण्डशैलानिला मलयमारुताः वान्ति
प्रसरन्ति * 'वागतिगन्धनयोः' इति धातोर्लट् । एतेन विरहिणां दुरन्तदुः-
खजनकत्वं संयुक्तानां परमानन्दकत्वं चास्योक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥

वियोगाग्निरित्यत्र रूपकम् । आहुतिकलामित्यत्रोपमया सापेक्षितत्वा-
त्सङ्कीर्णं सच्छाब्देनानुप्रासेन सङ्कीर्यते ॥ वृत्तं पूर्ववत् ॥

प्रथितः प्रणयवतीनां तावत्पदमातनोतु हृदि मानः ।

भवति न यावच्चन्दनतरुसुरभिर्मलयपवमानः ॥

८५

व्या—प्रथित इति ॥ प्रथितः प्रसिद्धः दृढतर इति यावत् ॥ मानः प्रियतम-
स्यान्यस्त्रीसङ्गित्वजनितेर्ष्याकृतेकोपः ।

‘स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये ।

श्रुते वानुमिते दृष्टे’ । इति दशरूपके ।

प्रणयवतीनां प्रियतमानां । हृदि । तावत्तावत्पर्यन्तं । पदं स्थानं । आतनोतु
करोतु तिष्ठतिवत्यर्थः * सम्भावनायां लोट् । नि ‘पदं व्यवसितत्राणस्थान
लक्षमाङ्गिवस्तुषु’ इत्यमरः । कियत्पर्यन्तमित्यत आह-चन्दनतरुसुरभिः श्रीखण्डदु-
मपरिशोलनसुगन्धिनः । नि ‘सुगन्धौ च मनोज्ञे च सुरभिर्याच्यलिङ्गवत्’
इति विश्वः । मलयपवमानो मलयमारुतः । यावत्पर्यन्तं । न भवति न प्रसरति ।
तावदिति सम्बन्धः । सामान्यस्य विशेषपर्यवसानात्प्रसरणार्थत्वं भुवो द्रष्टव्यम् ।
नि ‘यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे’ इत्यमरः । अस्यात्यन्तोद्दीपकत्वा-
न्मानिन्योऽतिदृढमपि निजमानं विहाय प्रियतमपरतन्त्राः स्वयमेव भवन्तीत्यर्थः ॥
आर्याभेदः ॥

सहकारकुसुमकेसरनिकरभरामोदमूर्च्छितदिगन्ते ।

मधुरमधुविधुरमधुपे मधौ भवेत्कस्य नोत्कण्ठा ॥

८६

व्या—सहकारेति—सहकारकुसुमानां रसालविशेषप्रसूनानाम् नि ॥ ‘आम्र-
श्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभ’ इत्यमरः । ये केसरनिकराः किञ्चलकपुञ्जाः
तेषां ये भरस्समृद्धयः । तेषामामोदेन परिमलविशेषेण मूर्च्छिता व्याप्ता दिगन्ता
युष्मन् तस्मिन् । मधुरेण माधुर्यगुणयुक्तेन मधुना मकरन्देन । विधुरा विद्वञ्

उन्मत्ता इति यावत् । मधुपः शृङ्गा यस्मिन् तस्मिन्निस्थस्योक्त मुद्दीपकत्वमित्यर्थः ।
मधो वसन्ते । कस्य जनस्य स्त्रियो वा पुरुषस्य वेत्यर्थः । उत्कण्ठा सम्भोगौत्सुक्यं ।
न भवेन्नोत्पद्येत अतस्सर्वस्यापि उत्पद्यत एवेत्यर्थः । अतो मानस्यारोगो युज्यत
इति भावः ॥ अनुप्रासः शब्दालङ्कारः ॥ वृत्तं पूर्ववत् ॥

अच्छाच्छ चन्दनरसार्द्रतरा मृगाक्ष्यो
धारागृहाणि कुसुमानि च कौमुदी च ।
मन्दो मरुत्सुमनसः शुचि हर्म्यपृष्ठं
ग्रीष्मे मदं च मदनं च विवर्धयन्ति ॥

८७

व्या—अथ त्रिभिर्ग्रीष्मं वर्णयति—अच्छाच्छेति ॥ अच्छाच्छोऽतिस्वच्छो
यश्चन्दनरसः पाटीरद्रवः । नि 'गुणे रागे द्रवे रसः' इत्यमरः । तेन आर्द्रतरा
अत्यन्तार्द्रास्सन्तापशान्त्यर्थं सान्द्रचन्दनपङ्कचर्चिताङ्गा इत्यर्थः । मृगाक्ष्यः ।
तरुण्यश्च । धारागृहाणि जलयन्त्रवेदमानि । कुसुमानि मलिकादीनि । कौमुदी
चन्द्रिका च । सुमनसो जात्यास्पृम्बन्धो ग्रीष्मकालेऽतिविकाससम्भवात् ।
तत्कुसुमपरिशोलनेजनितामोदभरित इत्यर्थः । नि 'सुमनामालीजातिः'
इत्यमरः । मन्दो मरुत् मन्थरगन्धवाहश्च । शुचि शुभ्रं सुधालेपेनेति भावः ।
हर्म्यपृष्ठं सौधोपरिप्रदेशश्चेति ग्रीष्मे ऋतौ मदं हर्षव्यतिकरं । मदनं च । विवर्ध-
यन्ति उद्दीपयन्ति ॥

अत्रापि द्वितीयस्समुच्चयालङ्कार उन्नेयः । वसन्ततिलका वृत्तम् ।

स्रजो हृद्यामोदा ध्यजनपवन श्रन्द्रकिरणाः

परागः कासारो मलयजरजः शीघ्र विशदम् ।

शुचिः सौधोत्सङ्गः प्रतनु वसनं पङ्कजदृशो

निदाघार्तावेतत्सुखमुपलभन्ते सुकृतिनः ॥

८८

व्या—स्रज इति ॥ हृद्यामोदा मनोहरगन्धाः । स्रजः पुष्पमालिकाश्च ।
व्यजनपवनस्ताळवृन्तसमीरणश्च । नि 'व्यजनं ताळवृन्तकमि' त्यमरः । चन्द्र-
किरणाश्च । परागस्सुमनोरजश्च । कासारः क्रोडासरश्च । परागस्सुमनोरजश्च ।

कासारः क्रीडासरश्च । मलयजरजश्चन्दनक्षोदश्च । विशदं निर्मलम् । शेरते अने-
नेति शोधु मद्यं च * शीढोधुक । इत्यौणादिको ध्रुवप्रत्ययः । शुचिशुभ्रः ।
विहारयोग्य इत्यर्थः । सौधोत्सङ्गः । प्रासादोपरिप्रदेशश्च । प्रतनु पवनं सूक्ष्माम्बरं
पङ्कजदशः पद्मपलाशलोचनाश्चेत्येतत्सर्वं भोगसाधनम् * 'नपुंसकम्' इत्या-
दिना नपुंसकैकशेषः । निदाघतौ ग्रीष्मतौ * 'आद्रुणः' विलसति विजृम्भमाणे
सति सुकृतिनः पुण्यशालिनः । लभन्ते प्राप्नुवन्ति । कथमसुकृतिनामीदृशभोग-
साधनलाभ इति भावः ॥ शिखरिणी ॥

सुधाशुभ्रं धाम स्फुरदमलरविमः शशधरः

प्रियावक्त्राम्भोजं मलयजरजश्चातिसुरभि ।

स्रजो हृद्यामोदास्तदिदमखिलं रागिणि जने

करोत्यन्तः क्षोभं न तु विषयसंसर्ग विमुखे ॥

८९

व्या—सुधेति ॥ सुधया लेपनद्रव्येण शुभ्रम् । यद्वा सुधा अमृतं तद्वच्छु-
भ्रम् । - सुधा स्याल्लेपनद्रव्येऽमृते च ' इति विश्वः । अतिसुरभि अत्यन्तसुगन्धिः ।
रागिणि विषयासक्ते । विषयसंसर्गविमुखे विरक्ते विरक्तस्य तेषामकिञ्चित्करत्वा-
दिति भावः । निगदितव्याख्यानमन्यत् ॥ वृत्तं पूर्ववत् ॥

तरुणी वेषोदीपितकामा विकसज्जातीपुष्पसुगन्धिः ।

उन्नतपीनपयोधरभारा प्रावृट् तनुते कस्य न हर्षम् ॥

९०

व्या—अथ वर्षासमयवर्णनमारभते—तरुणीति ॥ उद्दीपित उत्पादितः । कामो
मन्मथः सुरताऽभिलाषो वा यया सा तथोक्ता । विकसन्ति विकस्वराणि यानि
जातिपुष्पाणि तैश्चोभनो गन्धो यस्यास्सा तथोक्ता एकत्र जातीकुसुमविकास-
सम्भवात् अन्यत्र तत्कुसुमालंकृतत्वाच्चेति भावः * 'गन्धस्ये दुत्पूति सुसुर-
भिभ्यः' । इति गन्धशब्दस्य इकाराऽन्तादेशः । यद्यपि 'गन्धशब्दस्येत्वेतदे-
कान्तग्रहणम्' इत्युक्तम् तथाऽपि कवीनां निरङ्कुशत्वात्पर्यनुयोगः । उन्नतः
उत्तुङ्गः । पीनः पीवरश्च पयोधरभारोऽम्भोधरवृन्दं च अन्यत्र स्तनभरश्च यस्याः
सा तथोक्ता । नि 'स्तनाम्भोदौ पयोधरौ' । इति वैजयन्ती । अत एव तरुण्या वेष

इव वेषो यस्याः सा कामिनीव मोहनकारिणोत्यर्थः । प्रावृष्ट वर्षाः कस्य पुंसो हर्षं सम्भोगौत्सुक्यं । न तनुते । सर्वस्यापि तनुत एवेत्यर्थः । श्लेषानुप्राणितेय-
मुपमा ॥

वियदुपचितमेघं भूमयः कन्दलिन्यो

नवकुटजकदम्बामोदिनो गन्धवाहाः ।

शिखिकुलकलकेकारावरम्या वनान्ताः

सुखिनमसुखिनं वा सर्वमुत्कण्ठयन्ति ॥

९१

व्या—वियदिति ॥ उपचिताः परिचिता मेघा यस्मिन् तत्तथोक्तम् । घनाघन-
सञ्चारवदित्यर्थः । वियत् आकाशं च । कन्दलानि अङ्गुराणि आसां सन्तीति कन्द-
लिन्यो । भूमयो भूप्रदेशाश्च । नवो नूतनः । कुटजानां गिरिमलिकानां कदम्बानां
नीपकुसुमानां च आमोदो गन्धविशेष एषामस्तीति तथोक्ता गन्धवाहाः उद्यान-
पवनाश्च । नि 'कुटजो गिरिमलिका' इत्यमरः । के मूर्ध्नि कायन्ति ध्वनयन्ति
केका मयूरवाण्यः । नि 'केका वाणी मयूरस्य' इत्यमरः । शिखिकुलानां मयूर-
निकराणां याः कलकेकारावा अव्यक्तमयुरकेकास्वरस्तैरम्या मनोहरा । वनान्ताश्च
केळीवनमध्यप्रदेशाश्च । सुखिनं दुःखिनं वा । सर्वम् अशेषं जनम् । उत्कण्ठ-
यन्ति सम्भोगौत्सुक्यवन्तं कुर्वन्तीत्यर्थः । उद्दीपकत्वादिति भावः । उत्कण्ठा-
शब्दात् * 'तत्करोति-' इति ण्यन्ताल्लट् ॥ मालिनी ॥

उपरि घनं घनपटलं तिर्यगिरयोऽपि नर्तितमयूराः ।

क्षितिरपि कन्दलधवळा दृष्टिं पथिकः क पातयति ॥ ९२

व्या—उपरीति ॥ उपरि उपरिष्ठाद्धनं सान्द्रं घनपटलं मेघवृन्दम् । वर्तत
इति शेषः । नि 'घनाः कठिनसङ्घातमेघकाठिन्यमुद्गराः' इति वैजयन्ती । तिर्यग्
दिक्षु इत्यर्थः । मद्यमतिशयेन रमन्त इति मयूराः * पृषोदरादित्वात्साधुः ।
नर्तिता नृत्यन्तः स्वार्थे णिचि * 'गत्यर्थाकर्मक-' इत्यादिना वर्तमाने कर्तरिक्तः *
'मतिबुद्धी इति वर्तमानता । यद्वा नर्तिता मेघवृन्देन नादिताः । मेघोदये तेषां
उल्लासवशेन नाट्यसम्भवात् तथा भूता मयूरा येषु ते तथोक्ता गिरयोऽपि ।
वर्तन्त इति शेषः । क्षितिरपि भूमिरपि । कन्दलैर्नानाविधाङ्गुरैर्धवळा स्वच्छा ।

अतः पन्थानं गच्छतीति पथिकः पान्थः * 'पथष्कन्' इति ष्कन्प्रत्ययः । इष्टिं क कुत्र पातयति प्रसारयति । न कुत्रापीत्यर्थः । सर्वत्राप्युद्दीपनसम्भवादिति भावः । महत्कष्टमत्र विरहिणामिति परमार्थः ॥ आर्याभेदः ॥

इतो विद्युद्वल्ली विलसितमितः केतकितरोः

स्फुरद्गन्धः प्रोद्यज्जलदनिनदस्फूर्जितमितः ।

इतः केकीक्रीडाकलकलरवैः पक्षमलदृशां

कथं यास्यन्त्येते विरहदिवसाः सम्भृतरसाः ॥

९३

व्या—इत इति ॥ इतोऽस्मिन्प्रदेशे । विद्युद्वल्लीनां तडिलतानां विलसितं स्फुरणम् । भवतीति शेषः । इतः प्रदेशे केतकितरोः केतक्याख्यवृक्षस्य तत्कुसुमस्येत्यर्थः * 'ड्यापोः संज्ञाच्छन्दसो बहुलम्' इति ह्रस्वः । कालिदास इति-वत् । स्फुरन्त्याप्नुवानो । गन्धश्च वर्तत इति शेषः । इतः प्रोद्यत्प्रवृद्धं । जलदनिनदस्य मेघगर्जितस्य स्फूर्जितं आरवं च । भवतीति शेषः । इतश्च केकिनां शिखावलानां क्रीडासु केलिषु यः कलकलरवः कोलाहलध्वनिः । नि 'शिखावलः शिखी केकी 'कोलाहलः कलकलः' । इति चामरः । यद्वा कलकलरवः अत्यन्ताव्यक्तमधुरप्रकारस्वनश्च । समुज्जृम्भत इति शेषः । पक्षमान्यासां सन्तीति पक्षमलाः । सिध्मादित्वा लृच्प्रत्ययः । तथाभूता दृशो यासां तासां पारिप्लवलोचनानाम् । एते प्रसिद्धाः । सम्भृतरसाः सम्पूर्णशृङ्गाराः, उद्दीपका इत्यर्थः । विरहदिवसा वियुक्तवासराः । कथं यास्यन्ति अतिक्रमिष्यन्ति न कथञ्चिदपीत्यर्थः । दुरन्तत्वाद्दिनमेकं युगं भविष्यतीति भावः ॥ शिखरिणी वृत्तम् ॥

असूचीसंचारे तमसि नभसि प्रौढजलद-

ध्वनिप्राज्ञमन्ये पतति पृषतानां च निचये ।

इदं सौदामन्याः कनककमनीयं विलसितं

मुदं च म्लानिं च प्रथयति पथि स्वैरसुदृशाम् ॥

९४

व्या—असूचीति ॥ तमसि अन्धकारे । न विद्यते सूचीसञ्चारो यास्मिन्स्तस्मिन्सच्यग्रमात्रस्याप्यनवकाशप्रदे गाढतमे सतीति यावत् । तथा । नभसि

अन्तरिक्षे च प्रौढः प्रगल्भः । गम्भीर इति यावत् । यो जलदम्बनिर्मेघगर्जितं तेन
प्राज्ञं वाचाल मात्मानं मन्यत इति प्राज्ञमन्ये बहुलतर मेघ निर्द्वादवति
सतीत्यर्थः * 'आत्ममाने खश्च' इति खशि मुमागभः । तथा पृषतानां बिन्दूनां
च निचये सन्दोहे पतति सति । नि 'पृषन्ति बिन्दुपृषतौ । इत्यमरः ।
कनककमनीयं कनकनिकषणरेखासुन्दरमिदं प्रवर्तमानं सौदामन्याविद्युतः । नि ।
'तडित्सौदामनी विद्युत्' इत्यमरः । विलसितं स्फुरणं (कर्तृ) खैरसुदर्शा
अभिसारिकाणां । पथि प्रियगृह मार्गे । मुदं मार्गप्रदर्शकत्वासन्तोषं । भ्लानि
आत्मप्रकाशनहेतुत्वात् भ्लानि च * 'ग्लैग्लैहर्षक्षये' इत्यस्माद्धातोः 'वीज्याज्वरिभ्यो
निः' इत्यौणादिको निप्रत्ययः । प्रथयति प्रकटयति करोतीत्यर्थः । 'कान्ताभिसरणो-
द्युक्ता स्मरार्ता साभिसारिका' इति लक्षणात् । कान्तमुद्दिश्य निगूढमभिसरण-
शीलानां स्त्रीणामुपोगानुपयोगाभ्यां हर्षाहर्षहेतुत्वादिति भावः । नि ।
'कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साऽभि सारिका' इत्यमरः ॥ वृत्तं पूर्ववत् ॥

आसारेण न हर्म्यतः प्रियतमैर्यातुं बहिरशक्यते

शीतोत्कम्पनिमित्तमायतदृशा गाढं समालिङ्ग्यते ।

जाताः शीकरशतिलाश्च मरुतो रत्यन्तखेदच्छिदो

धन्यानां वत दुर्दिनं सुदिनतां याति प्रियासङ्गमे ॥

९५

व्या—आसारेणेति—प्रियतमैर्वल्लभैरासारेण धारासंपातेन हेतुना । नि ।
'धारा संपात आसारः' । इत्यमरः । हर्म्यतः प्रासादात् 'धामतः' इति पाठे
गृहात् उभयत्रापि * पञ्चम्यास्तसिल् 'अपपरिबहिरि'त्यादिना समासविधान-
ज्ञापकात् बहिर्योगे पञ्चमी । बहिर्यातुं । न शक्यते न समर्थते 'शकूशक्तौ'
भावे 'लट् शकधृष' इत्यादिना तुमुन् प्रत्ययः । तथा आयतदृशा दीर्घदृशा तरुण्या ।
शीतेन यदुत्कम्पो गात्रवेपथुस्तन्निमित्तम् । तन्निवारणार्थमित्यर्थः । गाढमतिदृढं ।
समालिङ्ग्यते परिरम्यते पूर्ववल्हट् । तथा । शीकरैरम्बुवर्णैः शीतलाः किशिराः । नि ।
'शीकरोऽम्बुवर्णः स्मृतः' इत्यमरः । रत्यन्ते सुरतावसाने यः खेदः श्रमस्तं छिन्द-
न्तीति तथोक्ताः । सुरतसंरम्भजनितश्रमापहारिण इत्यर्थः । 'श्रमः खेदोऽथ
रत्यादेर्जातः खेदातिभूमिकृत्' इति लक्षणात् । मरुतश्च । जाता मरुताः । अतः ।
धन्यानां पुण्यशालिनां । प्रियासङ्गमे प्रियासम्भोगे सति दुर्दिनं दुष्टदिनमपि

मेघच्छन्नदिनं च । नि 'मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्' इत्यमरः । सुदिनतां सुदिवसत्वं
 यति अन्येषां तु तदेव भवतीत्यर्थः । बतेति विस्मये । नि 'बत खेदानुकम्पा-
 मन्त्रण सन्तोषविस्मये' इत्यभिधानात् ॥

अत्र दुर्दिनं मपि सुदिनतां यातीति स्फुरतो विरोधस्योक्तसमाधाना द्विरोधा-
 भासोऽलङ्कारः । 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते' इति लक्षणात् ॥

शार्दूलविक्रीडितम् ॥

अर्धं सुप्त्वा निशायाः सरभससुरतायासखिन्नश्लथान्नः

प्रोद्धूतासह्यतृष्णो मधुमदनिरतो हर्म्यपृष्ठे विविक्ते ।

सम्भोगकान्तक्रान्ताशिथिलभुजलतावर्जितं कर्करीतो

ज्योत्स्नाभिन्नाच्छधारं पिबति न सलिलं शारदं मन्दपुण्यः ॥ ९६

व्या—अथैकेन शरदं वर्णयति—अर्धमिति ॥ निशायाः रात्रेः अर्धम् यामद्वय-
 मित्यर्थः । नि 'पुंस्यधौऽर्धं समेऽशक' इत्यमरः * अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
 सुप्त्वा निद्रया यामद्वयं गमयिष्वेत्यर्थः । ततः मध्ये इति शेषः । सरभसं सोद्वेगं
 यत्सुरतमाम्यन्तरसम्भोगः । तेन य आयासः । ध्रम स्तेन सन्नानि परिखिन्नानि
 अतएव श्लथानि शिथिलानि अङ्गान्यवयवा यस्य तथोक्तः—

'मध्यं नक्तमुदाहृतं शरदि च प्रत्यूषकालो हिमे' ॥

इति भोगवचनादर्धरात्रकृतसुरतपरिश्रान्त इत्यर्थः । एतेनैतस्य नायकस्य काम-
 तन्त्रकुशलत्वं नायिकायाः शङ्खिनीत्वं च सूच्यते । तृतीययामस्य तत्सुरतयोग्यकाल-
 त्वात् । तदुक्तं रतिरहस्ये—

'रमयति च तृतीये शङ्खिनी मार्द्रभावां

रमयति रमणीयां पद्मिनीं तुर्ययामे' ॥ इति ॥

अन्यत्राऽप्युक्तम् ॥

'कुसुमितवनमध्ये कूचिमारस्तृतीये ।

तिमिरनिविडयामे शङ्खिनीं संलभेत' ॥ इति ॥

अत एव प्रोद्धूता प्रकर्षेणोत्पन्ना अत एवासह्या स्वतः शमयितुमशक्या तृष्णा
 पिपासा यस्य स तथोक्तः । तथा । मधुना सम्भोगप्राक्कालीनमद्यपानेन यो मदो

मोहस्तेन निरतः परवशइत्यर्थः । 'मदिरादिकृतो मोहो हर्षव्यतिकरो मद' इति लक्षणात् । विविक्ते विजने । नि 'विविक्तो पूतविजनावि' त्यमरः । अन्यथा विस्त्रम्भविहाराननुभवादिति भावः । हर्म्यपृष्ठे प्रासादोपरिप्रदेशे । । कर्करीतः गलन्तिकारस्यसच्छिद्रकुण्डिकायाः * पञ्चम्यास्तसिः । नि 'कर्कर्यालुर्गलन्तिके' त्यमरः । सम्भोगकृन्तायास्सुरतायासपरिश्रान्तायाः । कान्तायास्स्वप्रियतमायाः । शिथिलया निरसहायया भुजलतया आवर्जितं धाराकारेण दत्तमिति स्वादातिशयोक्तिः । शारदं शरत्कालसम्बन्धि सलिलं हंसोदकमित्यर्थः । ज्योत्स्नया चन्द्रिकया अभिज्ञा मिलिता अतएवाच्छाधारा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । मन्दपुण्यो भाग्यहीनो न पिबति भाग्यसम्पन्नस्तु पिबतीत्यर्थः । हंसोदकलक्षणमुक्तं द्रव्यरत्नमालायाम् ॥

‘वह्निस्तप्तमहिमांशुरग्निमभि शशीत मम्बु शशिरग्निमभिर्निशि ।

एवमेव तदहर्निशं स्थितं तच्च हंसजलनामकं स्मृतम्’ ॥
इति एतत्पानेन गुणसम्पत्तिरपि तत्रैवोक्ता ।

‘प्रसादकं त्रिदोषघ्नं हृद्यं लघु च शीतलं ।

वृष्यं मनोहरं स्वादु विषघ्नं कान्तिकृत्परम्’ ॥ इति ॥

शरद्येतत्पाने नियमश्चाप्युक्तोऽन्यत्र—

कर्पूरागरुजं (?) सिताद्यभिरसै हंसोदकं वासितं ।

सौधं चातिमनोहरं शिशिरतो मुग्धाङ्गनालिङ्गनम् ।’ स्रग्धरावृत्तम् ॥

हेमन्ते दधिदुग्धसर्पिरशना मञ्जिष्ठवासोभृतः

काश्मीरद्रवसान्द्रदिग्धवपुषः छिन्ना विचित्रैरतैः ।

वृत्तोरुस्तनकामिनीजनकृताश्लेषा गृहाभ्यन्तरे

ताम्बूलीदलपूगपूरितमुखा धन्याः सुखं शेरते ॥

९७

व्या—अथ द्वाभ्यां हेमन्तं वर्णयति—हेमन्त इति ॥ हेमन्ते हेमन्तऋतौ । दधि प्रसिद्धं दुग्धसर्पिषी क्षीरघृते तान्यशनं येषां ते तथोक्ता । ननु दुग्धाज्यादोनां शैत्यावसादकत्वेन सेवनं भवतु दधिसेवनस्य तदतिरेककरत्वात्तत्सेवनं कथं

युक्तमिति चेन्न तस्याप्यायुष्कामस्य हेमन्ते सेवनोपयोगात् । तदुक्तं चारुचर्याया-
मृतुचर्याप्रस्तावे सर्वज्ञभोजराजेन—

‘त्रिषु च दधि निषेव्यं ग्रीष्मकाले वसन्ते
शरदि च परिवर्ज्यं वाञ्छता दीर्घमायुः ।
यदि खलु परिवान्छा सेव्यतां सर्वकालं
सहगुडमधुपात्रे शर्करामुद्रयूषैः’ ॥

मञ्जिष्ठया रज्जकद्रव्येण रक्तानि माज्जिष्ठानि वासांसि सुरक्तवसनानि बिभ्रतीति
तथोक्ताः * ‘तेन रक्तं रागादि’ त्यणप्रत्ययः । यद्यपि—

‘निर्वातं भवनं सुरक्तवसनं वहेः परं सेवनम्’ । इति ॥ वसन्तसमययो-
ग्यत्वेन सुरक्तवसनधारणमभिहितं । तथाऽपि मतान्तरे एव मुक्तमिति न विरोधः ।
काश्मीरद्रवेण कुङ्कुमपङ्केन सान्द्रं यथा तथा । दिग्धानि रूषितानि । वपूंषि
येषां ते तथोक्ताः । विचित्रैः बाह्याभ्यन्तरनिरूपणेन नानाविधैः रतैः । छिन्नः
श्रान्ताः । वृत्तौ वर्तुलौ ऊरु पीनौ च स्तनौ यासां तास्तथोक्ता याः कामिन्यस्ता
एव जनस्तेन कृताश्लेषाः विहितपरिरम्भाः । तदुक्तं—

कस्तूर्याऽगरुकुङ्कुमैरतिकृतं पानं तदाकस्थितं

शीतं नैव विदीर्यते प्रियतमैरालिङ्गनं कम्बलम् ॥ ’

इति ॥

तथा ताम्बूलीदलैर्नागवल्लीदलैः । पूगैः क्रमुकैश्च पूरितानि मुखानि वक्त्रान्तरा-
लानि येषां ते तथोक्तास्ताम्बूलचर्वणरताः । तत्परा इत्यर्थः । नि ‘घोण्टातु पूगः
क्रमुक’ इत्यमरः । इत्थंभूता धन्याः सुकृतिनः । गृहाभ्यन्तरे मन्दिरान्तराले सुखं
यथा तथा । शेरते स्वपन्ति * ‘शीडोरुडि’ति रुडागमः । ताम्बूलस्य मानसोल्ला-
सादिबहुगुणहेतुत्वात्तच्चर्वणोक्तिः । तदुक्तं चारुचर्यायां—

“मनसो हर्षणं श्रेष्ठं रतिदं मदकारणम् ।

मुखरोगहरं हृद्यं दीपनं वस्तिशोधनं ।

मुखशोधि कृमिहरं ताम्बूलं श्रीकरं परम् ॥ ”

इति ॥

तत्कालानुगुणोपचारत्वेन च वीर्यवृद्धिकरत्वेन च प्रथमं दधिक्षीराज्यप्राज्यमृष्टाञ्जं
भुक्त्वाऽनन्तरं कुङ्कुमकस्तूर्यादि मिश्रितचन्दनलेपनपूर्वकं विविधसुरतसंरम्भ-
सम्भोगपरिश्रान्ताः कान्तासमालिङ्गितगात्राश्च सन्तस्ताम्बूलचर्वणरताः सुकृत-
शालिनस्सुखेन निवातगृहाभ्यन्तरे स्वपन्तीति समुदायार्थः ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥

प्रोद्यत्प्रौढप्रियङ्गुच्युतिभृतिविकसत्कुन्दमाद्यद्विरेफे

काले प्रालेयवातप्रचलविलसितोदारमन्दारधाम्नि ।

येषां नो कण्ठलग्ना क्षणमपि तुहिनक्षोददक्षा मृगाक्षी

तेषामायामयामा यमसदनसमा यामिनी याति यूनाम् ॥ ९८

व्या—प्रोद्यदिति ॥ प्रोद्यन्त्यः उदित्वराः । प्रौढाः प्रवृद्धाश्च याः प्रियङ्गवः फलिम्यः । ताभिर्द्युतिमुपचयजनितशोभां बिभर्तीति तथोक्ते । नि 'प्रियङ्गुः फलिनी फली' त्यमरः । द्वौ रेफौ वर्णविशेषौ यस्य स द्विरेफो भ्रमरशब्दः । उप-
चारात्तदर्थोऽपि द्विरेफ उच्यते * यथाऽऽह कैयटः । 'शब्दधर्मेणाप्यर्थस्य व्यप-
देशो दृश्यते तथा भ्रमरशब्दस्य' द्विरेफत्वद्विरेफो भ्रमरः । विकसद्भिः कुन्दै-
र्माच्यकुसुमैः । माद्यन्तो द्विरेफा यस्मिन् तस्मिन् । नि 'माध्यं कुन्दमि' त्यमरः *
'पुष्पमूलेषु बहुळमि'ति लुक् । यद्यपि कुन्दविकसनं शिशिरर्तुलक्षणं तथाऽपि
तत्प्रत्यासत्योक्तमिति न विरोधः । प्रळयादागतं प्रालेयं हिमं * 'तत् आगत'
इत्यणू * 'केकयमित्र युप्रळयानां यादेरिय' इति । यशब्दस्य इयादेशः । प्रालेय-
वातैस्तुषारवायुभिः । प्रचलं चञ्चलम् अत एव विलसितं प्रकाशमानमुदारं रम्यं
च मन्दाराणां सन्तानकतरूणां धाम स्थानं यस्य तस्मिन् । यद्वा मन्दाराणां पारि-
भद्रकतरूणां धामेति उभयत्राप्युपचयहेतुत्वादिति भावः । नि 'पारिभद्रो निम्ब-
तरुर्मन्दारः पारिजातक' इत्यमरः । एवं भूते काले हेमन्तसमये । येषां यूनां
तरूणानां तुहिनक्षोदे शीतनिवारणे दक्षा कुचकुम्भयोरौष्ण्यसम्भवेन तदालिङ्गना-
च्चिवारणसमर्थेत्यर्थः । मृगाक्षी तरुणी । क्षणमल्पकालमपि * अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया । कण्ठलग्ना कण्ठावसक्ता कण्ठालिङ्गनतत्परेति यावत् । नो न भवती-
त्यर्थः । तेषां यूनां । आयामाः अत्यन्तदीर्घा यामाः प्रहराः । यस्यास्ता विरह-
वेदनावशात्तथा प्रतीयमानयामेत्यर्थः । यामिनी रजनी यमसदनसमा यमलोक-
कल्पादुरन्तदुःखावहेत्यर्थः । याति गच्छति तदानीमङ्गनाप्लवाल्लिङ्गनमन्तरेण
दुरन्तविरहवेदनामहानद्यास्तरितुमशक्यत्वादिति भावः । नि द्वौ यामप्रहरौ समौ ।
इति 'रजनी यामिनी तमी' इति चाप्यमरः ॥

अनुप्रासोपमयोऽशब्दार्थालङ्कारयोस्संसृष्टिः ॥ स्रग्धरावृत्तम् ॥

चुम्बन्तो गण्डभित्तीरलकवतिमुखे सीत्कृतान्यादधानाः

वक्षस्सूत्कञ्चुकेषु स्तनभरपुलकोद्भेदमापादयन्तः ।

ऊरुनाकम्पयन्तः पृथुजघनतटात्संसयन्तोऽङ्गुकानि

व्यक्तं कान्ताजनानां विटचरितभृतः शैशिरा वान्ति वाताः ॥९९

व्या—अथ द्वाभ्यां शिशिरर्तुं वर्णयन् निगमयति—चुम्बन्त इति ॥ कान्ता-
जनानां गण्डा भित्तय इव ताः । गण्डभित्तीः कपोलस्थलीः । चुम्बन्तः । ‘स्तन-
नयनकपोलान् चुम्बनस्थानमाहुरि’ति रतिरहस्योक्तेरिति भावः । अत एवालक-
वति विश्लेषणवशाच्चूर्णकुन्तलालंकृते मुखे । नि ‘अलकाच्चूर्णकुन्तला’ इत्यमरः ।
सीत्कृतानि सीत्कारान् सीदित्यनुकरणशब्दः । आदधानाः कुर्वाणाः । उत्पादयन्त
इत्यर्थः । वक्षस्सु उरस्थलीषु । उत्कञ्चुकेषु उद्गूथितकूर्पासकेषु सत्स्वपि । स्तन-
भरेषु पुलकोद्भेदं रोमाञ्जप्रादुर्भावमापादयन्तः । इति सात्त्विकोक्तिः । ऊरुन्
सक्थीनि । आकम्पयन्तः प्रचालयन्तः । पृथु विशालं यजघनतटं जघनप्रदेश-
स्तस्मादङ्गुकानि परिधानांशुकग्रन्थोनीत्यर्थः । संसयन्तः विश्लथयन्तः । अत एव
व्यक्तं स्फुटं विद्यानां पल्लविकानामिव चरितानि कृत्यानि विभ्रतीति तथोक्ताः ।
शिशिरस्यैते शैशिराः । शिशिरर्तुसम्बन्धिनः । ‘तस्येदमि’त्यण् । वाता वान्ति
सञ्चरन्ति । विटसाधारणविश्लेषणविशिष्टत्वाद्वातानां तच्चरितभरणं युक्तमिति भावः ।
तदुक्तं रतिरहस्ये—

“अलकचुबुकराण्डं नासिकाग्रं च चुम्बन्

पुनरुपहितसीत्कं तालुजिह्वां च भूषः ।

भरितलिखितनाभीमूलवक्षोरुहोरु

श्लथयति धृतधैर्यः श्लाथयित्वाथ नीवीम् ॥”

इति ॥

अत्र विटचरितभृत । इत्यत्र उपमालङ्कारस्स च व्यक्तमित्यनेनाभिषयज्ञितो-
न्प्रेक्षयाङ्गेन सङ्कीर्यत इति संक्षेपः ॥ वृत्तं पूर्ववत् ॥

केशानाकुलयन् दृशो मुकुलयन् वासो बलादाक्षिप-

त्रातन्वन्पुलकोद्भमं प्रकटयन्नङ्गेषु कम्पं शनैः ।

वारं वारमुदारसीत्कृतकृतो दन्तच्छदान् पीडय-

न्प्रायः शैशिरएष सम्प्रति मरुत्कान्तासु कान्तायते ॥ १००

व्या—केशानिति ॥ केशान् शिरोरुहान् । आकुलयन् व्याकुलीकुर्वन् एकत्र विश्लेषणादन्यत्र केळिसंरम्भाच्चेति भावः । दृशो मुकुलयन्निमीलयन् एकत्र पुरुष-
स्पर्शवशादपरत्र सुखपारवश्याच्चेति भावः । वासो जघनांशुकं । बलात्प्रसह्याक्षि-
पन् आकर्षन् एकत्र वेगवशादपरत्र सम्भोगेच्छया चेति भावः । पुलकोद्गमं
रोमाञ्च मातन्वन्नुत्पादयन् एकत्र शीतस्पर्शादन्यत्र शृङ्गारोद्धोधनाच्चेति भावः
आवेगेनोद्वेगेन यः कम्पो गात्रवेपथुस्तं । शनैः प्रकटयन्मन्दमभिव्यञ्जयन्—इति
विशेषणद्वयेन सात्त्विकोक्तिः । उदारानि मनोज्ञानि सीत्कृतानि कुर्वन्तीति तथो-
क्तान् । छाद्यन्ते एभिरिति छदाः * 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणे'ति घप्रत्ययः ।
'छादेर्घेऽद्भ्युपसर्गस्ये'ति ह्रस्वः । दन्तानां छदाः । तानधरोष्ठान् । वारं वारं पुनः
पुनः पीडयन् एकत्र शैत्यातिशयेनान्यत्र दन्तक्षतेन च व्यथयन्नित्यर्थः । एषोऽयं ।
शैशिरो मरुत् शिशिरमारुतः । सम्प्रतीदानीं शिशिरतौ । प्रायो भूम्ना । कान्तासु
कामिनीषु विषये । कान्तायते—

‘कथाभिः कमनीयाभिः काम्यैर्भोगैश्च सर्वदा ।

उपचारैश्च रमयेद्यस्सकान्तइतीरतः’ ॥

इत्युक्तलक्षणः कान्त इवाचरति ॥ उक्तविशेषणैः कान्तसादृश्यलाभात्स इव वर्तत-
इत्यर्थः ॥ ‘उपमानादाचार’ इति वयङ् - ‘अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः’ ॥

अतएवोपमा । सा च प्रायश्शब्दादिव्यञ्जितोत्प्रेक्षया संकीर्यते तदुक्तमा-
चार्यदण्डिना—

‘मन्ये शङ्के ध्रुवं नूनं प्राय इत्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिव शब्दोऽपि तादृशः ॥’

इति ॥

शार्दूलविक्रीडितम् ॥

इति शृङ्गारशतके ऋतुवर्णनपद्धतिः सम्पूर्णा ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ भर्तृहरिसुभाषितम् ॥

॥ रामचन्द्रबुधेन्द्रविरचित व्याख्यानसहितम् ॥

॥ वैराग्यशतकम् ॥

॥ तृष्णादूषणम् ॥

चूडोत्तंसितचन्द्रचारुकलिकाचंचच्छिखाभास्वरो
लीलादग्धविलोलकामशलभः श्रेयोदशाग्रे स्फुरन् ।
अन्तःस्फूर्जदपारमोहतिमिरप्राग्भारमुच्चाटय-
श्चेतस्सद्गानि योगिनां विजयते ज्ञानप्रदीपो हरः ॥ १

व्या—चूडेति— चूडोत्तंसितस्य शिरोभूषणीकृतस्य चन्द्रस्य चारुकलिकया मनोहरकोरकयेव चञ्चच्छिखायां प्रकाशमानाग्रेण भास्वरः प्रकाशमानः । विलोलः चञ्चलः काम एव शलभः सः लीलया विलासेन दग्धो येन । श्रेयसां शुभानां दशासु अवस्थासु अग्रे पुरतः स्फुरन् प्रकाशमानः । अन्तर्मनसिस्फूर्जतः विजृम्भमाणस्य अपारस्य अनन्तस्य मोहतिमिरस्य प्राग्भारं गुहं प्राक्प्रदेशम् । उच्चाटयन् निरस्यन् । ज्ञानप्रदीपः ज्ञानप्रकाशकः । हरः भक्तानां ज्ञानाज्ञानकृतमानसिकवाचिककायिकपापहारी भगवान् साम्बशिवः । योगिनां सनकादीनां । चेतस्सद्गानि मनस्येव गृहे विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥

प्रथमतः चूडोत्तंसितेति वाक्ये चन्द्रपदग्रहणात् भक्तानां तापहारीत्यर्थो लभ्यते । लीलादग्धेति वाक्ये कामशलभपदग्रहणात् महाशत्रुसंहारीति लभ्यते । अन्तःस्फूर्जदिति वाक्ये मोहतिमिरपदग्रहणात् यथा उदितस्सूर्यः सर्वतिमिराणि नाशयति तथा अयमपि अज्ञाननाशं करोतीति । चेतस्सद्गानीति वाक्ये ज्ञानदीप-

पदग्रहणात् । कामक्रोधादिपङ्कजहितनिर्मलचित्तानां निस्सङ्गानां योगिनां चेतसि यथा वर्तते तथा भक्तानां सर्वाज्ञाननाशनं कुर्वन् ज्ञानप्रदीपो हरो विजयत इत्यभिप्रायः ॥

भ्रान्तं देशमनेकदुर्गविषमं प्राप्तं न किञ्चित्फलं

त्यक्त्वा जातिकुलाभिमानमुचितं सेवा कृता निष्फला ।

भुक्तं मानविवर्जितं परगृहेष्वाशङ्क्या काकव-

तृष्णे जृम्भसि पापकर्मपिशुने नाद्यापि संतुष्यसि ॥

२

व्या—अथ रागस्य तृष्णामूलकत्वात्तद्गर्हणं विना वैराग्यसिद्धिरित्यभिप्रेत्य तत्सिद्धार्थमादौ तावत्तत्परिपन्थिभूतां तृष्णां दूषयति—भ्रान्तमित्यादि नवभि-
 श्लोकेः ॥ तत्र प्रथमं स्वकर्मकृष्टनिवेदनपूर्वकं तृष्णां सम्बोध्य त्रिभिर्दूषयति
 भ्रान्तमिति ॥ अनेकैर्बहुभिर्दुर्गैः पार्वत वार्क्ष जलदुर्गादिभिः विषमं विकटं
 दुस्संचारमित्यर्थः । देशं भ्रान्तं संचरितं । तथाऽपि किञ्चिदल्पमपि । फलं धनं । न
 प्राप्तं न लब्धं बहुफलापेक्षयैव दुर्गमविदेशसंचारः कृतः । फलंत्वोषदपि न
 प्राप्तमित्यर्थः । अत्र देशशब्दस्य नपुंसकत्वं निघण्टुन्तरेषु स्मर्यं । यद्वा देशमुद्दिश्य
 भ्रान्तम् । भावे क्तप्रत्ययः । अथवा नि 'नीवृज्जनपदौ देशविषयावि' त्यभिधानात्
 पुंलिङ्गस्यापि देशशब्दस्य नपुंसकत्वसंबन्धमनुवर्तत इति भाष्यकारप्रयोगादिष्यते
 तथा । उचितमनुरूपं । जातिकुलयोः जातिः ब्राह्मणत्वादिः कुलं सद्गणः तयोरभि-
 मानमित्यर्थः * सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । त्यक्त्वा विसृज्य । निष्फला
 फलशून्या । सेवा परिचर्या । कृता । धनाढ्यानामिति शेषः । उभयत्रापि
 कष्टमेवावशिष्टं नत्वन्यत्किञ्चिदपीत्यर्थः । नि 'लाभनिष्पत्तियोगेषु बले शल्ये
 धने फलमि' ति वैजयन्ती । तथा मानविवर्जितमभिमानशून्यं यथा तथा
 बहुमानविहीनमिति वा । आशङ्क्या आकाङ्क्षया लोलुपत्वेनेति यावत् । परगृहेषु
 काकेन बलिभुजा तुल्यं काकवत् * 'तेन तुल्यं क्रियाचे द्वितिः' इति वतिप्रत्ययः ।
 भुक्तम् अभिमानत्यागेऽपि न बहुमानपूर्वकं । किंतु सावमानमेव दत्तं परान्नपिण्ड-
 मभ्यवहनमित्यर्थः । तथाऽपि । पापकर्मणां पापात्मनां पिशुने सूचके येषां तृष्णां
 अत एव पापिष्ठा इति भावः । यद्वा पापकर्मणां दुष्कर्मणां पिशुने प्रवर्तके इत्यर्थः ।
 एतद्व्यतिरेकेण दुष्कर्मप्रवर्तकान्तराभावादिति भावः । हे तृष्णे विषयस्पृहे ।

जृम्भसि प्रवृद्धा भवसि । किंत्वद्यापि ईदृक्कृष्कर्मप्रवर्तनदशायाऽमपीतिभावः । न
सन्तुष्यसि सन्तुष्टा न भवसि विरतिं न प्राप्नोषीत्यर्थः । इतः परमपि किञ्चिदुष्टकर्म
कारयितुमपेक्षाऽस्तीवेति प्रतिभातीति भावः ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥

उत्खातं निधिशङ्कया क्षितितलं ध्माता गिरेर्धातवो
निस्तीर्णस्सरितां पतिर्नृपतयो यत्नेन सन्तोषिताः ।

मन्त्राराधनतत्परेण मनसा नीताश्मशाने निशाः

प्राप्तः काणवराट्कोऽपि न मया तृष्णे ! सकामा भव ॥ ३

व्या—उत्खातमिति ॥ निधिशङ्कया निक्षेपोऽत्र तिष्ठतीति भ्रान्त्या । क्षितितलं
किञ्चिदिष्टकादिनिचितभूतलमुत्खातमवधारितं तत्र न किञ्चिल्लब्धमित्यर्थः । तथा
गिरेर्धातवः मनश्शिलाद्याः । ध्माताः सुवर्णभावं प्राप्स्यन्तीति धिया अग्नौ मूषायां
संमूलिकाविशेषं निक्षिप्य यावत्प्राणं पूकारैस्संतापिता इत्यर्थः । तथाऽपि न
किञ्चिज्जातमिति भावः * 'ध्माशब्दाग्नि (वक्त्र) संयोगयोरि' त्यस्माद्धातोः
कर्मणि क्तः । नि 'धातुर्मनश्शिलाद्यदेरि' त्यमरः । अन्यत्राप्युक्तम्—

“सुवर्णरूप्यताम्राश्महरिताल मनश्शिलाः ।

गैरिकाञ्जनकाश्मीरलोहसीसास्सहिङ्गुलाः ।

गन्धकाभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसंभवाः ॥” इति ॥

अत्र सुवर्णरूप्यव्यतिरेकेणैव योज्यमन्यथा प्रकृतासङ्गतेरिति । तथा सरितां
पतिस्समुद्रो । निस्तीर्णः द्वीपान्तरेषु वाणिज्येन बहुधनं सम्पादयिष्यामीति
सांयात्रिकभावेन विलङ्घित इत्यर्थः । नृपतयो राजानश्च यत्नेन छन्दानुवर्तनरूप-
प्रयत्नेन । सन्तोषिताः । तथा मन्त्राराधनतत्परेण मन्त्रजपतात्पर्यवता मनसा
हेतुना । श्मशाने प्रेतभूमौ । निशा रात्रयो । नीताः यापिताः भूतप्रेतपिशाचादिभ्यो
भयमविगणय्य निध्यादिप्रदर्शकदेवताभिमुखोक्तरणसाधनमन्त्रजपतात्पर्येण निशा
सुश्मशाने स्थितमित्यर्थः ॥ तथाऽपि मया काणवराटकः अन्धकपर्दोऽपि न प्राप्तः
धनं तु दूरापास्तमिति भावः । नि 'कपर्दश्च वराटक' इति हलायुधः । अतः । तृष्णे ।
सकामाः सफलमनोरथा । भव । त्वत्प्रतिज्ञातार्थनिष्पत्तेः सिद्धसङ्कल्पा भवेत्यर्थः ।
इत्थमनर्थहेतुभूतया तृष्णया वृथा व्यापारजनितश्रम एवावशिष्टो न वाञ्छितलाभ
इत्यतस्तदुन्मूलने यत्नः कर्तव्य इति भावः ॥

खलालापाः सोढाः कथमपि तदाराधनपरै-

निर्गृह्यान्तर्बाष्पं हसितमपि शून्येन मनसा ।

• कृतो वित्तस्तन्मप्रतिहतधियामञ्जलिरपि

त्वमाशे ! मोघाशे ! किमपरमतो नर्तयसि माम् ॥

४

व्या—खलालापा इति ॥ खलानां दुर्जनानामालापाः दुर्भाषितानि । तदाराधनपरैस्तत्सेवातत्परैरस्माभिरिति शेषः । कथमप्यतिकृच्छ्रेण । सोढाः क्षान्ताः अन्यथाभावे कार्यभङ्गो भवेदिति भयादिति भावः । तथा । अन्तरभ्यन्तर एव बाष्पं तदालापश्रवणजनिताश्रु । निर्गृह्य नियम्य । शून्येन निरुत्सुकेन । मनसा उपलक्षितैर्निर्भिन्नान्तःकरणैरित्यर्थः । हसितं हासोऽपि कृत इति शेषः * कर्तरि क्तः । दुरालापैराक्षिप्ता अपि ते सन्तोषवन्त एव न तु निर्विण्णा अतो विश्वसनीया इति बुद्धु यत्पादनार्थं निर्विषयमिथ्याहासोऽपि विरचित इत्यर्थः । तथा । वित्तेन धनेन यः स्तम्भो जडीभावस्तेन प्रतिहता मूढा विवेकशून्येति यावत् । धीर्येषान्तेषां धनदुर्भेदान्धानामित्यर्थः । नि 'स्तम्भौ स्थूणाजडीभावा वि' त्यमरः । अञ्जलिरपि कृतः प्रह्वीभावोऽपि विहितः तथाऽपि न किञ्चिदुद्धमिति भावः । अतः मोघाशे व्यर्थमनोरथे । आशे तृष्णे ! नि 'आशातृष्णादिशोः प्रोक्ते' इति विश्वः । त्वं मामतोऽस्मात्खलालापादिसहनादिकृत्यात् । अपरमितरत् । किं कार्यं नर्तयसि नाटयसि मया किं कार्यं कारयसीति यावत् । न किमपीत्यर्थः नाटयितव्यार्थस्य वैयर्थ्यादिति भावः । ननु पूर्वश्लोके मयेत्येकवचनं प्रयुक्तं । अत्र तु तदाराधनपरैरिति बहुत्वं । कथमेतत्समञ्जसमिति चेत्सत्यंतृष्णोपहतानां बहुत्वात्तत्प्रयुक्ततत्तत्कर्मभेदेन क्वचिदेकवचनं क्वचिद्बहुवचनं च विवक्षितमित्यवधेयम् । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ शिखरिणीवृत्तम्—' रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभलाग-दिशिखरिणी'ति लक्षणात् ॥

अमीषां प्राणानां तुलितबिसिनीपत्रपयसां

कृते किं नास्माभिर्विगळितविवेकैर्व्यवसितम् ।

यदाढ्यानामग्रे द्रविणमदनिस्संज्ञमनसां

कृतं मानव्रीडैर्निजगुणकथापातकमपि ॥

५

व्या—अथ तृणादुर्विलसितेनैव सहदनुचितमप्याचरितमित्याह—अमीषा-
मिति—किंच तुलितानि स्मीकृतानि बिसनी पत्रपथांसि येषां तेषां नलिनीदल-
गतजललवतरळानां क्षणभङ्गुराणामित्यर्थः । अमीषामविश्वसनीयानां प्राणानां
कृते—एतत्प्राणत्राणार्थमित्यर्थः । नि 'अर्थे कृते शब्दो द्वौ तादर्थ्येऽव्ययसंज्ञिता-
वि'ति वचनात् । विगलितः भ्रष्टः विवेकः कर्तव्याकर्तव्यविचारो येषां तैरस्मा-
भिः । किं दुष्कर्म । न व्यवसितं नोद्युक्तं सर्वमपि व्यवसितमेवेत्यर्थः । कुतः ।
यदस्मात्कारणात् द्रविणमदेन धनमदेन । निस्संज्ञानि स्मिमितानि मनांसि येषां
तेषां विमर्शशून्यान्तःकरणानामाढ्यानां धनिकानाम् । नि 'इभ्य आढ्यो धनी
स्वामी' त्यमरः । अग्रे पुरस्तात् । * मानवोर्द्धनिर्लज्जैरस्माभिर्निजगुणकथापातकं
स्वकीयविद्याविनयादिगुणप्रशंसारूपपापमपि । कृतं । तच्च निषिद्धम् । 'आत्म-
प्रशंसा मरणं परनिन्दा तथैवचे'ति वचनादात्मगुणप्रशंसैवात्मोपघातः । तस्य च
निरयप्रापकत्वेन पातकत्वं च । निजगुणप्रख्यापनेन धनं सेपाद्य तेन प्राणान्सन्तर्प-
यिष्याम इत्याशयेनेदं शानुचितमाचरितं—तथाऽपि न तल्लब्धमित्यपि शब्दार्थः ॥

क्षान्तं न क्षमया गृहोचितसुखं त्यक्तं न सन्तोषत-

स्सोढो दुस्सहशीतवातपवनक्लेशो न तप्तं तपः ।

ध्यातं वित्तमहर्निशं नियमितप्राणैर्निशम्भोः पदं

तत्तत्कर्म कृतं यदेव मुनिभिस्तैस्तैः फलैर्वञ्चिताः ॥

६

व्या—अथ यद्यप्युचितमेवाचरितं तथाऽपि तस्या याथातथ्यान्न फलोप-
धायकमभूदित्याह—क्षान्तमिति ॥ सत्येवाऽपि परिभवहेतौ मनसोऽनुद्वेगः क्षमा
तथा न क्षान्तं न सोढम् अवमानादिकमिति शेषः । किं त्वशक्ततयैवेति भावः ।
तथा । गृहे उचितं युक्तं यत् सुखं मृष्टान्नभोजनकलत्र सम्भोगादिजनितानन्दादि ।
तच्च । सन्तोषतः किमनेन तुच्छेनेति परितोषान्न त्यक्तं किं त्वसम्भावितं ब्रह्मचर्य-
णैवेति भावः । तथा दुस्सहा स्सोढु मशक्याः । ये शीतवाततपनैः । क्लेशा
दुःखानि ते । सोढाः क्षान्ताः । देहयात्रार्थं देशान्तरसञ्चारे तेषामनुभूतत्वादिति
भावः । तपश्चान्द्रायणादिकं तु । न तप्तं न चरितं । तथा । नियमितप्राणै रन्तः-
प्रत्याहृतप्राणैरस्माभिः । अहश्च निशा चाहर्निशम् अहोरात्रं * 'अचतुरे' त्यादिना
निपातनात्साधुः । वित्तं ध्यातं चिन्तितं शम्भोः पदं न ध्यातं । अतो मुनिभि-

यद्यत्कर्म कृतम् अवमानसहनादिकमाचरितं । तत्तदेव कर्म अस्मान्निश्च कृतं ।
किंतु तैस्तैस्तत्त्वमनियतैः फलैर्वञ्चिता वर्जिताः । तेषामयथाचरणेन वैगुण्या-
फलभाजो न जाता इत्यर्थः । क्षन्त्यादिनैव यद्यवमानादिकं क्षान्तं स्यात्तर्हि फल-
लाभो भवेदेव नतु तदाचरितम् । अयं चानर्थस्तृष्णादुर्विलसितमूल एवेति फलि-
सार्थः ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं । लक्षणं तूक्तम् ॥

भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्तास्तपो न तप्तं वयमेव तप्ताः ।

कालो न यातो वयमेव यातास्तृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णाः ॥ ७

व्या—अथ त्रिभिर्जरादूषणद्वारा तृष्णां निन्दति—भोग इति ॥ भुज्यन्त इति
भोगाः स्वकचन्दनादिविषया । न भुक्ता नानुभूताः । किंतु वयमेव भुक्ताः तस्या-
प्यर्थं दुरन्तचिन्तया ग्रस्ताः । तथा । तपः प्रतोपवासादिपुण्यं । न तप्तं नाचरितं ।
किंतु वयमेव तप्ताः आध्यात्मिकादितापत्रयेण सन्तापिताः । तथा । कालो न यातः
न गतः । तस्याखण्डदण्डायमानत्वेन यानासम्भवादिति भावः । किं तु वयमेव
याताः जीवितावधिकाल मुलङ्घ्यावसानं प्राप्ता इत्यर्थः । अथवा कालो न यातः
सदाचारसज्जनसहवासादिना न गतः । तथा चेच्छ्रेयो भवेदेवेति भावः । किंतु
वयमेव याताः देहगोहादियोगक्षेममानुसन्धानलम्पटत्वेन कालमतिक्रम्य गता
इत्यर्थः । तथा तृष्णा । न जीर्णा न शिथिला तच्छैथिल्यहेतो रनुपस्थितत्वा-
दिति भावः । किंतु वयमेव जीर्णाः तृष्णासहकृतजरया शिथिलाङ्गा जाता इत्यर्थः ।
अतः इतः परंवा । क्षिप्रं खट्वाङ्गधारि चिन्तनेनैव तृष्णोन्मूलनहेतुस्सम्पादनीय
इति भावः ॥

इन्द्रोपेन्द्रवज्रालक्षणश्रवणादुपजातिवृत्तम्— ‘अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ
पादौ यदोष्णपुपजातयस्ता’ इति लक्षणात् ॥

वलिभिर्मुखमाक्रान्तं पलितेनांकितं शिरः ।

गात्राणि शिथिलायन्ते तृष्णैका तरुणायते ॥

व्या—वलिभिरिति ॥ वलिभिर्जराविश्लथचर्मरेखाभिर्मुखं वक्त्र माक्रान्तं
वैरूप्यं प्रापितमित्यर्थः । पलितेन जरसा शौक्येन शिरः मस्तकम् । अङ्कितं
चिह्नितं । शिरः केशादयो धवला जाताः इत्यर्थः । तथा गात्राणि करचरणाद्यव-

यवाः । अवयववाचिनो गालशब्दस्यावयवार्थत्वं लक्षणया वेदितव्यम् । अवयववाच-
यविनो रभेदविवक्षया वा न च गात्रबाहुल्यविवक्षायां यथा श्रुतमेव समञ्जस-
मिति वाच्यं । मुखं शिर इत्येकवचनप्रयोगविरोधान् । ननु तत्रापि जात्येकवचनग्रहणे
न कोऽपि विरोध इति चेत् किमनेन बन्धबन्धनप्रयासेनेत्यलमिति प्रसङ्गेन । शिथि-
लायन्ते शिथिलानीवाचरन्ति जराजर्जरभावविशिष्टसन्धिबन्धतया कार्यकरणा-
समर्था न जायन्त इत्यर्थः । किन्तु । एका तृष्णा । तरुणायते तरुणीवाचरति
बलिष्ठा जातेत्यर्थः । जरया सर्वमप्येवं विशकलितं न तृष्णेति महदेतदाश्चर्यमिति
भावः । उभयत्रापि * कर्तुः क्यङ्सलोपश्चे' ति क्यङ् * 'अकृत्सार्वधातुकयो-
र्दीर्घ' इति दीर्घः ॥

निवृत्ता भोगेच्छा पुरुषबहुमानोऽपि गलित-

रसमानास्स्वर्यातारसपदि सुहृदो जीवितसमाः ।

शनैर्यष्ट्युत्थानं घनतिमिररुद्धे च नयने

अहो मूढः कायस्तदपि मरणापायचकितः ॥

९

व्या—निवृत्तेति ॥ भोगेच्छा विषयानुभवस्पृहा ॥ निवृत्ता । विगता । अत्र जरा-
दूषणाभिनिवेशपारवश्येनेत्यमुक्तं । तेन 'तृष्णैकातरुणायत' इत्यविरोधः । पुरुष इति
यो बहुमानरसम्मानस्सोऽपि गलितः अपगत स्तत्प्रयोजकपौरुषाद्यपायादिति
भावः । यद्वा पुरुषाणां बहुमानस्तत्कर्तृकसम्मानस्सोऽपि गलितः । पूर्ववत्पुरुषादिना न
बहुमन्यत इत्यर्थः । इदानीं तादृशगौरवाभादिति भावः । अथ परेतवान्धवशोच-
नापदेशेन स्वस्यापशदतां सूचयन्नाह—जीवितसमाः प्राण तुल्याः । अत्यन्तप्राण-
तुल्या इत्यर्थः । सुहृदो बन्धवश्च । समाना सबहुमानास्सन्त स्सपदि सद्यएव जरा-
वस्थायाः प्रागेवेत्यर्थः । स्वर्याताः स्वर्गगताः । निजसुकृतपाकेन पुण्यलोकं गता
इत्यर्थः । जरादुर्दशापत्त्या बहुमानरहितोऽहं न यातो हीनजीवन इति भावः । यद्वा
समाना स्सवयसः जीवितसमा बन्धवश्च सपदि सद्यएव दुरवस्थापत्तेः पूर्वमेवेति
भावः । स्वर्याता लोकान्तरं गताः न त्वहमित्यर्थः । नि 'स्वरव्ययं स्वर्गनाकन्निदि-
वन्निदशालया' इत्यमरः । ननु कञ्चित्कालं स्थीयतां किमनेन अमङ्गलाशंसनेनेत्यत
आह—शनैर्मन्दं । यष्ट्युत्थानं यष्ट्यवष्टम्भनेनोत्थानं प्राप्तमिति शेषः । पादपादव-
विघट्टनात्स्वयमुत्थाने सञ्चारे वा शक्तिर्नास्तीत्यर्थः । नत्वेतावन्मात्रमेव किन्तु नयने

चक्षुषी च * प्रगृह्यत्वादस्य अहो इत्यनेन संन्यभावः । घनं निविडं यत्तिमिरं पाटलाख्यनेत्ररोगविशेषो वैद्यशास्त्रप्रसिद्धः । नि । 'तिमिरं ध्वान्ते नेत्रामयेऽपि चे'ति विश्वप्रकाशश्च । तेन रुद्धे निरुद्धशुद्धप्रसारे अर्थग्रहणासमर्थं जाते इत्यर्थः । अन्धकपङ्गुजीवनाद्वरं मरणमेवेति भावः । एतत्सर्वमनर्थजातं जराकृतमेवेति हृदयं । तदपि तथाऽपि । मूढः ज्ञानहीनः । कायो देहः । मरणेन योऽपायो विश्लेषः नाश इति यावत् । तस्माच्चकितो भीतः भवतीतिशेषः । अत्र देहिधर्मः तदुपाधौ देहे उपचर्यते । अहो ईदृक्कष्टदशायामपि जीविताशैव बलीयसी न विज्ञानोदय हत्याश्रयमित्यर्थः । एतदपि तृष्णाविलसितमेवेति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥

आशा-नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरङ्गाकुला

रागग्राहवती वितर्कविहगा धैर्यद्रुमध्वंसिनी ।

मोहावर्तसुदुस्तरातिगहना प्रोत्तुङ्गचिन्तातटी

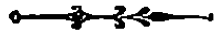
तस्याः पारगता विह्वलमनसो नन्दन्ति योगीश्वराः ॥ १०

व्या—नन्वेतादृशतृष्णामुल्लङ्घ्य स्वात्मसुखानुभवतत्परा ये केचन महान्तस्सन्ति किमित्याशङ्क्य सन्त्येवेति निगमयन् तस्याः पृथग्जनदुस्तरतरत्वद्योतनार्थं महानदीत्वं रूपयति—आशेति ॥ मृष्टान्नपानभोजनविचित्राम्बरभूषणषोडशवार्षिककामिनीसम्भोगादिगोचरमानसव्यापारा मनोरथास्त एव जलानि यस्यास्सा तथोक्ता । अप्राप्येष्वप्यर्थेषु प्राप्यभिलाषविशेषाः तृष्णास्ताभिरेव तरङ्गैः कल्लोलैराकुलासङ्कुला । अभिमतवस्तुषु स्नेहो रागः । उपलक्षणमेतद्वेषादीनां । तथा च रागद्वेषादय एव ग्राहा नक्रादयस्वस्यां सन्तीति तथोक्ता । तत्तत्पदार्थलाभालाभगोचराः वितर्काः त एव विहगाः कारणदवादिपक्षिणो यस्यां सा तथोक्ता । 'मनसोनिर्विकारत्वं धैर्यं सत्स्वपि हेतुष्वि' त्युक्तलक्षणं धैर्यं तदेव द्रुमः तं ध्वंसयति उन्मूलयतीति तथोक्ता । अज्ञानं मोह एव तद्वृत्तयो दम्भदर्पादयो लक्ष्यन्ते तथा च मोहाः अज्ञानवृत्तय एवावर्ता जलभ्रमास्तैस्सुदुस्तरा सुष्ठु तरितुमशक्या । अतिगहना एकत्र दुर्विभाव्यस्वाभाव्यादन्यत्र दुरवगाहत्वाच्चेत्यमिति निर्णेतुमशक्येत्यर्थः । इष्टाधिगमजनितन्यानं चिन्ता बहुविधत्वेऽपि चिन्तानां तद्वच्यरूपणोपयोगार्थं द्वित्वं वक्ष्यते । तथा प्रोत्तुङ्गे अत्युन्नते चिन्ते एव तटे यस्यास्सा तथोक्ता । आशा नाम नैकविधात्यायतातृष्णा । नि 'दशाऽवस्थानैकविधाऽत्याशा

तृष्णाऽपि चायते' त्यमरः । नामेति प्रसिद्धौ । आशेति प्रसिद्धेत्यर्थः । या नदी
वर्तत इति शेषः । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । तस्या आशानद्याः । पारं गताः
ज्ञानप्लवेनेति भावः । अत एव विशुद्धमनसो निर्मलान्तःकरणाः । योगीश्वरा
महायोगिनः । नन्दन्ति ब्रह्मानन्दमनुभवन्तीत्यर्थः । अतस्सर्वदा तृष्णातरणोपायो-
ऽन्वेषणीयः श्रेयस्कामेनेपि भावः ॥

इति शृङ्गारशतके दुर्विरक्तपद्धति स्सम्पूर्णा ॥

॥ विषयपरित्यागविडम्बनम् ॥

न संसारोत्पन्नं चरितमनुपश्यामि कुशलं

विपाकः पुण्यानां जनयति भयं मे विमृशतः ।

महाद्भिः पुण्यौघैश्चिरपरिगृहीताश्च विषया

महान्तो जायन्ते व्यसनमिव दातुं विषयिणाम् ॥

११

व्या—यदुक्तं योगिनस्तृष्णानदीं तीर्त्वा नन्दन्तीति तत्र विषयपरित्याग-
मन्तरा तदसम्भवादथविषयपरित्यागविडम्बनोच्यते—अथेति ॥ अथ तृष्णादूषणा-
नन्तरं । विषयाणां रूपादीनां । नि 'रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमो'
त्यमरः । यद्वा स्रक्चन्द्रनवनितादिभोरयवस्तूनां परित्यागस्सन्ध्यासस्तस्य विडम्ब-
नाऽनुकरणमभिनय इति यावत् । उच्यत इति शेषः । तत्प्रकारमेवाह—दशभिः न
संसारोत्पन्नमिति ॥ संसारे अनादिभवपरम्परायामुत्पन्नमुदितं फलोद्देशेनानुष्ठित-
मिति यावत् । चरितं पुण्याचरणम् * 'आदिकर्मणि कर्तरि चे'दि कर्तरि क्तः ।
कुशलं क्षेमकरं नानुपश्यामि । नानुसन्दधामीत्यर्थः । कुत एतद्वैपरीत्यमित्या-
शङ्क्य तत्रोपपत्तिमाह—विपाक इति । पुण्यानां पुराकृतसुकृतानां । विपाकस्सम्प-
दूपपरिपाकः । विमृशतः तत्फलं परामृशतः । मे मम । भयं । जनयत्युत्पादयति

तत्पर्यालोचने सम्पदां पुण्यव्ययलभ्यत्वेन विपद्रूपत्वाद्भयजनकत्वमित्यर्थः । अत एवोक्तं कविकुलसार्वभौमेन श्रीहर्षेण 'पूर्वपुण्यविभवव्ययलब्धा रसम्पदो विपद एव विमृष्टा' इति । अथ वा पुण्यानां ज्योतिष्टोमादिसत्कर्मणां । विपाकः सर्गादिरूपफलपरिणामः । विमृशतः पूर्वोत्तरं पर्यालोचयतो । मे भयं जनयति 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीति' भगवद्वचनात् यावन्नियतकालं स्वर्गसुखमनुभूय पुण्यक्षये सति पुनर्मर्त्यलोक्तप्रवेशे महाविषादगर्भनिरयवासजन्मपरम्परादुःखप्रभवत्वाद्भयङ्करत्वमित्यर्थः । अतः कुशलं न पश्यामीति सम्बन्धः । एवं तत्फलभूतानां भोगानामप्यनर्थहेतुत्वमेवेत्याह—महद्भिः भूयिष्ठैः पुण्यौघैः पुण्यसञ्चयैः । हेतुभिश्चिरपरिगृहीताश्चिरकालमारभ्य संगृहीता विषयाश्च भोगा अपि । विषयिणां विषयासक्तानां व्यसनं विपत्तिः । दुःखमिति यावत् । दातु मिव दातुमेव इव शब्दोऽत्रावधारणार्थकः । न तूत्प्रेक्षाभिव्यञ्जकः अन्यथाऽर्थान्तरन्यासवदिति वेदितव्यं । महान्तः प्रवृद्धा जायन्ते भवन्ति । व्यसनं प्रदानप्रवणैव एतद्वृद्धिर्नान्यदानप्रवणेत्यर्थः । एव मैहिकामुष्मिकभोगानामनिष्ठानुबन्धित्वात्तत्त्यागः एव श्रेयानिति भावः ॥

शिखरिणीवृत्तम् ॥

अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वाऽपि विषया

वियोगे को भेदस्त्यजति न जनो यत्स्वयं ममून् ।

ब्रजन्तस्वातन्त्र्यादुलपरितापाय मनस-

स्वयं त्यक्ता ह्येते शमसुखं मनन्तं विदधति ॥

१२

व्या—अथ सर्वथा विषयाः परित्याज्या इति वक्तुं तेषां व्यवस्थिति माह अवश्यमिति ॥ विषया भोगाश्चिरतरं बहुकालम् । उषित्वा स्थित्वाऽपि * 'वसति क्षुधोरि' तीडागमः * 'वचिस्वपी' त्यादिना सम्प्रसारणम् । अवश्यं नियतं सिद्धमिति यावत् । यातागे गन्तारः । आगमापायित्वेनास्थिरत्वात्परिचयानादरेण पुरुषं त्यक्त्वा यातार एव न तु परिचयवशाद्यावज्जीवं स्थातार इत्यर्थः । तदुक्तं भगवता—

“मात्रास्पर्शाश्च कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥” इति—

* यातेल्लुट् । अतः वियोगे विषयविरहे । को भेदः कोवा विशेषः न कोऽपीत्यर्थः । स्वकर्तृकत्यागे वा पुरुषकर्तृकत्यागे वा तस्य जायमानत्वादिति भावः । तथाहि । यद्यस्मात्कारणात् । जनो विषयांसक्तः पुमान् । अमून् विषयान् स्वयं न त्यजति गुणान् गृहीत्वा न विसृजति स्वयमेव त्यजति चेत्तर्हि तेन कृतार्थो भवेदिति भावः । एतेन विषयकर्तृकत्यागे तु न कृतार्थत्वमिति सूच्यते । ननु कुत एतद्वैषम्यमित्याशङ्क्य तत्र व्यवस्थामाह—स्वातन्त्र्यात् कर्तृत्वात् स्वाच्छन्द्यादिति यावत् * 'स्वतन्त्रः कर्ते' त्यनुशासनात् । त्यजन्तः पुरुषं विसृजन्तस्सन्तः । विषया इति शेषः । मनसः असुलपरितापाय दुरन्तसन्तापाय भवन्तीति शेषः । अत्यन्तदुःखकारिणो भवन्तीत्यर्थः । स्वयं स्वेन कर्त्रा पुरुषेण । त्यक्ताः तुच्छत्व-भावनया विसृष्टाश्चेत्तर्हि । एते विषया । अनन्तमपरिच्छिन्नं । शमसुखं परमानन्दमिति यावत् । विदधति कुर्वन्ति हि । हिरवधारणे । तदुक्तं—

“यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।

तृष्णाशमसुखस्यैते नार्हतस्षोडशौ कलाम् ॥”

इति ॥

अतोऽनर्थापादकं विषयकर्तृकत्यागात्पूर्वमेव स्वयं तत्त्यागतत्परेण भवितव्यं श्रेय-
स्कामेनेति भावः ॥ वृत्तं पूर्ववत् ॥

ब्रह्मज्ञानविवेकनिर्मलधियः कुर्वन्त्यहो दुष्करं

यन्मुंचन्त्युपभोगभाञ्ज्यपि धनान्येकान्ततो निःस्पृहाः ।

सन्प्राप्तान्न पुरा न संप्रति न च प्राप्तो दृढप्रत्ययो

वाञ्छामात्रपरिग्रहानपि परं त्यक्तुं न शक्ता वयम् ॥ १३

व्या—ननु कीदृशविधाः पुरुषा विषयत्यागसमर्था इत्याकाङ्क्षायां ज्ञानिन एव समर्था न तु मादृशा इत्याह—ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मज्ञानेन यो विवेकस्तत्त्वविचारस्तेन निर्मला निष्कलङ्का असम्भावनादिरहितेति यावत् । साधीर्येषां ते ज्ञानवन्त इत्यर्थः । दुष्करं कर्तुमशक्यं । कुर्वन्ति अहो इत्याश्चर्यं । किं तदुष्करमित्याह—यद्यस्मादुपभोगं भजन्तीत्युपभोगभाञ्जि स्रक्चन्दनादिभोगसाधनत्वेनानुभूयमानान्यपीत्यर्थः । धनानि वित्तानि । निःस्पृहाः निरीहास्सन्तः । एकान्ततः नितान्तं निरवशेषमिति यावत् । मुञ्चन्ति विसृजन्ति इदमेवातिदुष्करमत्यन्ताश्चर्यं

चेत्यर्थः । वयमस्मद्विधा अज्ञानिनस्तु । पुरा पुरातनकाले न सम्प्राप्तान्नाधिगतान् । ततस्सम्प्रीतिदानीं वर्तमानकालेऽपि । प्राप्तौ वा भविष्यत्कालकालाभेऽपि वा न दृढप्रत्युयात्त दृढविश्वासान् अविश्वसनीयानिति यावत् । कालत्रयेऽप्यसम्भाष्यमानान्-
नित्यर्थः । नि 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुष्वि' त्यमरः । किं तु । वाञ्छा-
मात्रपरिग्रहान्मनोरथमात्रसंगृहीतान् मनोव्यापारमात्रगोचरीकृतानपीत्यर्थः ।
अनुभूयमानांस्तु किमुतेति भावः । विषयानिति शेषः । त्यक्तुं परमत्यन्तं न
शक्ता असमर्थाः । अतस्तएव धन्या इति भावः । 'शकष्टवे' त्यादिना तुमुन् ।
विषयपरित्यागे ब्रह्मज्ञानमेव मुख्यसाधनमतस्तत्सम्पादनेन तत्परित्यागोऽवश्यं
कर्तव्य इति फलितार्थः ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥

धन्यानां गिरिकन्दरेषु वसतां ज्योतिः परं ध्यायता-
मानन्दाश्रुजलं पिबन्ति शकुना निशङ्कमङ्केशयाः ।
अस्माकं तु मनोरथोपरचितप्रासादवापीतट-
क्रीडाकाननकेलिकौतुकजुषामायुः परं क्षीयते ॥ १४

व्या—उक्तमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह—धन्यानामिति ॥ गिरिकन्दरेषु गिरिगह्वरेषु
नि 'दरी तु कन्दरी वा स्त्री' त्यमरः । वसतां विविक्ततया वर्तमानानां 'विविक्त-
सेवी लघ्वाशी' ति तच्चेनादिति भावः । तथा । परं ज्योतिः परं ब्रह्म । ध्यायतां ।
धन्यानां पुण्यशालिनां । नि 'सुकृती पुण्यवान् धन्य' इत्यमरः । आनन्देन ये
अश्रुकणाः बाष्पबिन्दवः तान् । निशङ्कं तेषां तपः प्रशान्तत्वान्निर्भयं यथा तथा ।
अङ्के * शेरत इत्यङ्के शयाः उत्सङ्गवर्तिनः * 'अधिकरणे शेतेरि' त्यच्प्रत्ययः ।
शकुनाः पक्षिणः पिबन्ति । किंतु । मनोरथेन वाञ्छामात्रेणोपरचिताः याः । प्रासा-
देषु हर्म्येषु वापीतटेष्वल्पसरस्तोरेषु क्रीडाकाननेषूद्यानेषु च केलयो विहारास्तासु
कौतुकजुषामौत्सुक्यभाजामस्माकं मायुः परम् आयुरेव क्षीयते नश्यति । दुर्लभ-
विषयचिन्तातत्परैः वृथा कालो यापितः न तु तत् ब्रह्मज्ञानं सम्पादितम् अतो
वयमपि तथा न धन्या इति भावः ॥ वृत्तमुक्तम् ॥

भिक्षाऽशनं तदपि नीरसमेकवारं

शय्या च भूः परिजनो निजदेहमात्रम् ।

बलं विशीर्णशतखण्डमयी च कन्था

हाहा तथाऽपि विषया न परित्यजन्ति ॥

१५

व्या—अथ कस्यचिद्विषयाभिभूतस्य निर्वेदनवचनमभिनीयाह—भिक्षाशन-
मिति ॥ भिक्षा भैक्षमित्यर्थः । अशनमाहारः । तदपि भिक्षान्नाशनमपि । नीरसं
मधुराम्लादिरसहीनं । तदप्येकवारं न तु द्वित्रिवारमित्यर्थः । शयया शयनीयं
च । भूः साऽप्यास्तरणादिरहितेति भावः । परिजनः । सेवकजनः । निजदेह-
मात्रं स्वस्य स्वयमेव परिजनो न तु कश्चिदन्योऽस्तीत्यर्थः । वस्त्रमाच्छादनं च
विशीर्णां शतखण्डमयी विशेषेण जीर्णाएकचोवरशकलनिर्मिता । कन्था । तथाऽपि
ईदृक्कष्टदशायामपि । विषयाः भोगवाञ्छाः न परित्यजन्ति न विसृजन्ति ।
मामिति शेषः । हाहेति विषादविस्मयातिशयाभिनिर्वेदनार्थाद्विरुक्तिः । पापिष्ठा-
इमे विषया हतमेव घ्नन्तीति भावः ॥

अत्र विषयपरित्यागकारणसामग्र्यां सत्यां कार्यानुदयाद्विशेषोक्तिरलङ्कारः ।
'तत्सामग्र्या मनुत्पत्तिं विशेषोक्तिं निर्गद्यत' इति लक्षणात् ॥

वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

स्तनौ मांसग्रन्थी कनककलशावित्युपमितौ

मुखं श्लेष्मागारं तदपि च शशाङ्केन तुलितम् ।

स्रवन्मूत्रक्लिन्नं करिकरशिरस्पर्धिं जघनं

मुहुर्निन्द्यं रूपं कविजनविशेषैर्गुरु कृतम् ॥

१६

व्या—अथ विषयाणां कामिनीप्राधान्यात्तदूषणाभावे तत्परित्यागो न सुकर
इति मनसि निधाय तां दूषयति—स्तनाविति ॥ स्तनौ कुचौ । मांसग्रन्थी मांस-
पिण्डौ । तथाऽपि । कनककलशौ अनर्घ्यद्विरणमयकुम्भावित्युपमितौ उपमाविषयी-
कृतौ कनककलशकल्पत्वेनोपवर्णितमित्यर्थः । मुखं वक्तुं तु श्लेष्मागारं कफलाला-
दन्तमलादिस्थानं तदपि च । शशाङ्केन सुधारसमयेन चन्द्रेण । तुलितं
समीकृतं तत्तुल्यत्वेनोपवर्णितमित्यर्थः * अत्र तुलितशब्दस्य सादृश्यवाचित्वात्त-
द्योगेऽपि न * 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यामिति तृतीयाप्रतिषेधः । अत्र सूत्रे सदृश-
वाचिन एव ग्रहणादिति । जघनं कटिपुरोभागस्तु । नि 'पश्चान्नितम्बः स्त्रीकटयाः

क्रीडे तु जूधनं पुर' इत्यमरः । स्वता मदनसदनदाढ्याभावाद्भवता मूत्रेण
क्लिन्नमाद्र्म अपवित्रमित्यर्थः । तदपि । करिवरशिरः स्तर्धिमदजलपरिप्लुति-
श्लाध्यगजेन्द्रकुम्भस्थलसदृशमित्युपवर्णितमिति भावः । अतः । । मुहुः पौनः-
पुन्येन । निन्द्यं ग्रन्थ्याद्याकारेण जुगुप्स्यं । रूपं स्तनाद्यवयवस्वरूपं कामिन्या
इति शेषः । कविजनविशेषैः तत्तद्विशेषकल्पनाचतुरकवीश्वरैः । गुरुकृतंकनक-
कलशादिसादृश्यवर्णनेन श्रेष्ठीकृतं । कविजनवाङ्मात्र सारमेवैतद्रूपं न तु स्वतरिस-
द्धसारवदिति भावः ॥ अत्र मांसग्रन्थित्वेन स्तनयोर्मर्दनानर्हत्वं श्लेष्मागारत्वेन
मुखस्य चुम्बनाद्ययोग्यत्वं । स्वन्मूत्रक्लिन्नत्वेन जघनस्य द्वेयतया सम्भोगापातत्वं
च सूचितम् ॥ एतत्कृत एव कामिनीनां सम्भोगास्पदत्वेनाभिमतत्वम् इदमेवेत्यं
जुगुप्सितत्वेन दूषितं चेत्तर्हि किमन्यत्कामिन्यां भोगयोग्यमस्तीति श्लोक्तात्पर्यम् ।
तदुक्तं—

‘हासोऽस्थिसन्दर्शनमक्षियुग्ममत्युज्ज्वलं तत्कलुषं वसायाः ।

स्तनौ च पीनौ पिशितास्त्रपिण्डौ स्थानान्तरे किं नरको न योषित् ?’ इति ॥
शिखरिणी ॥

एको रागिषु राजते प्रियतमा देहार्धहारी हरो

नीरागेषु जनो विमुक्तललनासङ्गो न यस्मात्परः ।

दुर्वारस्मरबाणपन्नगविषव्याविद्धमुग्धो जन-

श्लेषः कामविडम्बितान्न विषयान् भोक्तुं न भोक्तुं क्षमः ॥

व्या—अथैकः परमेश्वर एवैकान्ततोऽनुरक्तो विरक्तश्च अन्यस्तु तथाऽननुरक्त-
त्वादविरक्तत्वाच्च परिक्लिष्ट एवेत्याह—एक इति ॥ प्रियतमायाः पार्वत्याः देहस्य
शरीरस्य धर्मम् अर्धभागम् * ‘अर्धं नपुंसकं मि’ति समासः । तद्धरतीति तथोक्तः ।
महाकामुक्ततया क्षणमात्रविश्लेषस्याप्यसहिष्णुत्वान्निजदेहवामार्धपरिकृतप्रियतम
इत्यर्थः । वामार्धधारीति च पाठः । एक एव हरो । रागिष्वनुरक्तेषु कामुकेष्वित्यर्थः ।
राजते अप्रतिनिधित्वेन प्रकाशते तादृशकामुकान्तरस्यानुपलभ्यमानत्वादिति
भावः । तथा । नीरागेषु विरक्तेष्वपि । विमुक्तस्त्यक्तो ललनासङ्गो योषिदासक्तिर्येन
स तथोक्तो । जनः वैराग्यपुरुषो । यस्माद्धरात् । परोऽन्यो । नास्ति तपश्चरणसमये

मदनदहनादिना तादृग्वैराग्यप्रकटनात्तथाविधविरक्तो न कश्चिदस्तीत्यर्थः । किंतु ।
 दुर्वाराः निवारयितुमशक्याः स्मरबाणा एव पन्नगास्सर्पा स्तेषां विषेण गरलेन
 तत्सदृशेन व्यामोहेन च व्याविद्धो व्याक्षिप्तः अतएव मुग्धो मूढो निश्चेष्टश्च शेषः
 अवशिष्टः । जनः । कामेन मन्मथेन हेतुना विडम्बिताननुकृतान् स्वीकृतानिति
 यावत् । विषयान् स्त्रीसम्भोगादीन् । भोक्तुमनुभवितुं वा । मोक्तुं त्यक्तुं वा । न
 क्षमः तादृगनुरागविरागोत्कर्षाभावात्तथाविधभोगत्यागयोरसमर्थ इत्यर्थः । कर्तुं-
 मकर्तुमन्यथा कर्तुं समर्थः परमेश्वर एक एवानुरक्तेषु विरक्तेषु च परां काष्ठां
 प्राप्तस्तदन्यस्सर्वोऽप्युभयभ्रष्टएवेति भावः ॥ स्मरबाणपन्नगेत्यत्र रूपकालङ्कारः ॥
 शार्दूलविक्रीडितम् ॥

अजानन्दाहात्म्यं पततु शलभस्त्रीप्रदहने

स मीनोऽप्यज्ञानाद्बुडिशयुत मश्नातु पिशितम् ।

विजानन्तोऽप्येते वयमिह विपज्जालजटिला-

न्न मुञ्चामः कामानहह गहनो मोहमहिमा ॥

१८

व्या—अथ विषयदोषपरिज्ञानेऽप्यत्यागे कारणमाह—अजानन्निति । शलभः
 पतङ्गः । दह्यते अनेनेति दाहः *करणे घञ् । तस्य आत्मनः स्वभावस्य भावो दाहात्म्यं
 भस्मीकरणस्वाभाव्यमित्यर्थः । नि 'आत्मा देहे धृतौ जीवे स्वभावे परमात्म-
 नी'ति विश्वः । अजानन् अनवबुध्यन् । तीव्रदहने जाज्वल्यमानाग्नौ । पततु प्रवि-
 शतु प्रविश्य भस्मीभवत्वित्यर्थः * सम्भावनायां लोट् । तथा । स प्रसिद्धो । मीनो
 मत्स्योऽपि । अज्ञानादात्मविनाशकारणमेतदित्यविवेकात् । बुडिशयुतं मत्स्यवेधन-
 सन्दानितम् अथोमयवक्रकण्ट काग्रस्यूतमित्यर्थः । पिशितं मांसमश्नातु भक्षयतु
 आमिषलोभात्कण्टकगिळनेन गळनिरोधात्सोऽपि म्रियतामित्यर्थः । नात्नानयोरप-
 राधः नाज्ञानमपराध्यति 'पतङ्गमातङ्गकुरङ्गभृङ्गमीना हताः पञ्चभिरेव पञ्चे'ति च
 न्यायादिति भावः । नि 'बुडिशं मत्स्यवेधनं' 'पिशितं तरसं मांसमि'ति चामरः ।
 किंत्विहास्मिन् लोके । विजानन्तोऽपि विनिपातहेतव इति विवेकवन्तोऽप्येते
 वयं । विपज्जालैरापस्परम्पराभिर्जटिलान् ग्रथितान् उपद्रवहेतून्पीत्यर्थः *
 पचादित्वान्मत्वर्थोयो अच्प्रत्ययः । कामान्विषया न्न मुञ्चामो न त्यजामः विषय-
 स्वरूपपरिज्ञानेऽप्यमुञ्चतामस्माकमेक एवापराध इति भावः * 'शो मुचादीनामि'

ति नुमागमः ॥ विचार्यमाणे नास्माकमप्यपराधः प्रबलतरकारणसद्भावादित्याह
मोहस्य अज्ञानस्य । महिमामाहात्म्यं । गहनो दुर्विज्ञेयः अवहितघटनापदु-
तराविद्याविलासमहिम्ना लोको जनः अविहितमपि करोति अतो नास्माक मपराधः
इति भावः ॥ शिखरिणीवृत्तम् ॥

तृषा शुष्यत्यस्ये पिबति सलिलं शीतमधुरं
क्षुधार्तं शाल्यन्नं कबळयति मांसादिकलितम् ।
प्रदीप्ते कामाग्नौ सुदृढतर मालिङ्गति वधूं
प्रतीकारं व्याधेस्सुखमिति विपर्यस्यति जनः ॥

१९

व्या—अज्ञानमहिम्नैव सुखाभावेष्वाप्यक्षपानादिविषयेषु सुखबुद्धिं करोतीत्याह
तृषेति तृषा तृष्णया । आस्ये वक्त्रे । शुष्यति शेषं प्राप्नोति सति । शीतं च तन्मधुरं
चेति विशेषणयोरपि मिथो विशेषणविशेष्यभाव विवक्षायां * 'विशेषणं विशेष्येण
बहुल मि' ति समासः । शैत्यगुणयुक्तं सन्तापहरं चेत्यर्थः । 'शीतलोक्रियते
तापो येन तन्मधुरं स्मृत मि' ति लक्षणात् । यद्वा मधुरं शर्करापानकवन्माधुर्यसं-
युक्तं सलिलमुदकं पिबति । तथा क्षुधार्तः बुभुक्षापीडितस्सन् । मांसादिना मांस-
घृतपयो दध्यादिव्यञ्जनद्रव्येणेत्यर्थः । कलितं रुचिरं स्वादूकृतमित्यर्थः * कलिः
कामधेनुः । शाल्यन्नं । कबळयति भुङ्क्ते । तथा कामाग्नौ मदनदहने । प्रदीप्ते
प्रज्वलिते सति मन्मथोद्वेके सतीत्यर्थः । सुदृढतरमतिगाढं । वधूं स्त्रियमालिङ्ग-
त्याश्लिष्यति । अतः व्याधेः क्षुत्तृष्णादिरूपामयस्य । प्रतीकारं तदुपशान्तिकरान्न-
पानालिङ्गनरूपौषधसेवनरूपप्रतिक्रियामित्यर्थः । सुखं भोग इति । जनो विपर्य-
स्यति विपर्यस्तबुद्धिं प्राप्नोति न तु तत्त्वं जानातीत्यर्थः । अतस्सिस्तदूहो विपर्यासः ।
अयं च अज्ञानदुर्विलास एवेति भावः ॥ वृत्तं पूर्ववत् ॥

तुङ्गं वेश्म सुतस्सतामभिमतास्सङ्ख्यातिगास्सम्पदः
कल्याणी दयिता वयश्च नवमित्यज्ञानमूढो जनः ।
मत्वा विश्वमनश्चरं निविशते संसारकारागृहे
संदृश्य क्षणभङ्गुरं तदखिलं धन्यस्तु सन्नयस्यति ॥

२०

व्या—एवं तावदज्ञो जनस्संसारविषयासक्त्या बद्धो भवति ज्ञानी तु सर्वसङ्गं परित्यज्य कृतकृत्यो भवतीति निगमयति—तुङ्गमिति ॥ वेश्म प्रासादादि । तुङ्गमुन्नतं । सुताः पुत्रास्सतां साधूनां विदुषाम् । अभिपता इष्टास्संप्रसविद्याविनयादिगुणा इत्यर्थः * ‘मतिबुद्धी’ त्यादिना वर्तमानार्थे क्तः । अत एव * ‘क्तस्य च वर्तमान’ इति षष्ठी । प्रनिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वक्तव्यमिति समासनिषेधः । सम्पदः धनधान्यादिद्रव्यसमृद्धयः संख्यातिगाः असंख्येयाः । अपरिमिता इत्यर्थः । दयिता प्रियतमा कल्याणो आनुकृत्यादिगुणसम्पन्नत्वाच्छोभना । तदुक्तम्—

‘अनुकूलां विमलाङ्गीं कुलजां कुशलां सुशीलसम्पन्नान् ।
पञ्चलकारां भार्यां पुरुषः पुण्योदयालभते’ ॥

वयश्च नवं नूतनं । यौवनमित्यर्थः । नि ‘वयः पक्षिणि बाल्यादावि’ त्यमरः । इत्येवमज्ञानेन मोहेन मूढो विवेकशून्यो जनः । विश्वं गृहापत्यवित्तदारादिप्रपञ्चम् । अनश्वरं शाश्वतं । मत्वा आलोच्य । संसार एव कारागृहं बन्दीगृहं तत्र निविशते प्रविशति । तदासक्तो भवतीत्यर्थः । न तु तस्यानर्थमूलत्वं जानातीति भावः * ‘नेर्विश’ इत्यात्मनेपदम् । अतिसङ्केततया परमनिबन्धहेतुत्वात्संसारस्य कारागृहत्वरूपणं । नि ‘कारा स्याद्वन्धनालय’ इत्यमरः । धन्यस्तु ज्ञानी । तु शब्दः पूर्वस्माद्वैलक्षण्यं द्योतयति । तदेवाह—तदखिलं वेश्माद्यशेषप्रपञ्चं क्षणमङ्कुरमशाश्वतं । संदृश्य सम्यगालोक्य सम्पूर्वाद्दृष्ट्वा त्वाचो लयबादेशः । सद्यस्यति न तत्रासक्तो भवति । किं तु विरक्तो भवतीति भावः । अतः ज्ञानेन सर्वानर्थमूलमज्ञानं निरस्य कृतकृत्येन भवितव्यमिति तात्पर्यम् ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥

— इति वैराग्यशतके विषयपरित्यागविडम्बनं सम्पूर्णम् ॥

॥ याच्नादैन्यदूषणम् ॥

दीनादीनमुखैस्सदैव शिशुकैराकृष्टजीर्णाम्बरा

क्रोशद्भिः क्षुधितैर्निरन्नविधुरा दृश्या न चेद्देहिनी ।

याच्नाभङ्गभयेन गद्गदगळत्रुम्यद्विलीनाक्षरं

को देहीति वदेत्स्वदग्धजठरस्यार्थे मनस्वी पुमान् ॥

२१

व्या—अथ याच्नादैन्यदूषणमारभते—अत्रायमभिप्रायः विषयाणां याच्ना-
दैन्यप्रयोजकत्वाद्विषयपरित्यागविडम्बनानन्तर्येणैतत्प्रयोज्ययाच्नाजनितदैन्यमपि
दूषणीयमेवेति अतस्तत्प्रसङ्गानन्तरमेतदूषयितुमारभते—दीनेत्यादिश्लोकदशकेन
दीनादीनमुखैरिति ॥ दीना दारिद्र्याः । अत एव दीनानि शोभाहीनानि मुखानि
येषां तैः । कुतः । क्रोशद्भिः रुदद्भिः । तत्कुतः । क्षुधितैः सञ्जातक्षुधैः । बुभुक्षितै-
रित्यर्थः । क्षुधाशब्दोऽप्याबन्तस्तस्मात् * ‘तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतजिती-
तचप्रत्ययः । तारकादिशकृतिगणः । क्षुदिति दकारान्तपक्षे तु क्षुधं प्रातैः क्षुधितैः
क्षुधातुरैः * कर्तरिक्तः * ‘वसतिक्षुधो’ रिडि’ तीडागमः । शिशुकैरत्यन्तबालकैः
* अल्पार्थे कन्प्रत्ययः । सदा सर्वदैवाकृष्टमन्नपानादियाच्नापूर्वकमाक्षिप्तं जीर्ण-
म्बरं विशोर्णवस्त्रं यस्यास्सा । तथा । निरन्ना अन्नपानरहिता अत एव विधुरा
विह्वला निरन्ना च सा विधुरा चेति विशेषणसमासः । अन्नाभावात्कृष्टजीवनेत्यर्थः ।
नि ‘विधुरः प्रत्यवेतेस्यात्कृष्टविश्लिष्टयोरपो’ति विश्वः । देहिनी गृहिणी । दृश्या
दृष्टिगोचरा । न चेन्नस्याद्यदि । तर्हि । मनस्वी सुमेधाः । धैर्यशाली * प्रशंसाया-
मिनिः । कः पुमान् । याच्नाभङ्गाद्यद्भ्यं तेन । गद्गदो हीनस्वरः । अनुकरण-
शब्दोऽयं यो गळः कण्ठः । तत्र त्रुम्यन्ति शकलीभवन्ति अत एव विलीनान्य-
नुच्चारितप्रायाण्यक्षराणि वर्णा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । स्वस्य दग्धः फुष्टो
यो जठरः उदरं तस्यार्थे तत्पूरणार्थमित्यर्थः । नि ‘अर्थे कृते च शब्दौ द्वौ तादर्थ्येऽ-
व्ययसंज्ञितावि’त्यमरः । दग्धशब्दोऽत्र निर्वेदाभिद्योतकः । यथोक्तं सुरेश्वर-
वार्तिके ‘अस्य दग्धोदरस्यार्थे किञ्च कुर्वन्त्यसाम्प्रतमि’ति । देहीति । वदेत्
ब्रूयात् । न कोऽपीत्यर्थः । तस्याः दृश्यत्वादीदृगवस्थापन्नो भवत्यतोऽनर्थमूलत्वात्
तत्परित्यागोऽवश्यं कर्तव्य इति भावः ॥

शार्दूलविक्रीडितम् ॥

अभिमतमहामान ग्रन्थिप्रभेदपटीयसी
 गुरुतरगुणग्रामान्भोजस्फुटोज्ज्वलचन्द्रिका ।
 विपुलविलसलज्जावल्लीवितानकुठारिका
 जठरपिठरी दुष्पूरेयं करोति विडम्बनम् ॥

२२

व्या—इदानीं दैन्यानर्थमूलं जठरं निन्दति—अभिमतेति ॥ अभिमतः कीर्तिं प्रतिष्ठावहत्वादिष्टः । यो महामानग्रन्थिर्गारिष्ठाभिमानग्रन्थिः । तस्य प्रभेदे विश्लेषणे पटीयसी समर्थतरा * पटुशब्दादीयसुन्युगितश्चेति डीप् । गुरुतरा अतिशयेन वर्तमाना ये गुणग्रामाः गाम्भीर्यधैर्यादिगुणगणाः । त एवाऽम्भोजानि तेषां स्फुटयथा तथा उज्ज्वलचन्द्रिका पूर्णिमाकौमुदी तत्सङ्कोचहेतुभूनेत्यर्थः । विपुलं विस्मृतं यथा तथा विलसत्प्रकाशमानं यल्लज्जावल्लीवितानं व्रीडालताविततिस्तस्य कुठारिका परशुः । तदुच्छेदनसाधनभूतेत्यर्थः । दुष्पूरा पूरयितुमशक्या प्रत्यहमन्नपानादि पूरिताऽपि पर्याप्त्यभावादिति भावः * 'ईषहुरि' त्यादिना खलप्रत्ययः । इयं जठरमुदरमेव पिठरी कुण्डी । नि 'पिठरः स्थाल्युखा कुण्ड मि' त्यमरः * गौरादित्वात् डीप् । तथा च कृष्णामृतस्तवे 'जठरपिठरीपूर्तये नर्तितासी' ति । विडम्बनं याञ्चानुकरणं करोति याच्नादैन्यमस्माभिरभिनाटयतीत्यर्थः । एतद्व्यतिरेकेण दैन्यकारिणी न काऽप्यस्तीति भावः । 'वल्ली कठोरकुठारिके' ति पाठे निश्चिततरपरशुरित्यर्थः ॥ रूपकालङ्कारः । हरिणीवृत्तं । 'भवति हरिणीन्सौ श्रीरत्नौ गोरसाम्बुधि विष्टपैरिति लक्षणात् ॥

पुण्ये ग्रामे वने वा महति सितपटच्छन्नपालीं कपालिं
 ह्यादाय न्यायगर्भद्विजहुतहुतभुग्धूमधूम्रोपकण्ठे ।
 द्वारं द्वारं प्रविष्टो वरमुदरदरीपूरणाय क्षुधातौ
 मानी प्राणैस्सनाथो न पुनरनुदिनं तुल्यकुल्येषु दीनः ॥

२३

व्या—अथ मानिनस्तावद्वन्बुयाच्नायाः परमन्यत्र भिक्षाशनतात्पर्येण प्राणधारणमित्याह—पुण्य इति ॥ न्यायगर्भं मीमांसाशास्त्रोक्तप्रकारगर्भितं यथाः

तथा यद्वा नोयन्ते ज्ञाप्यन्ते बुभुत्सितार्था एभिरिति न्यायाः वेदशास्त्रपुराणादयः
ते गर्भेकुक्षौ येषां ते न्यायगर्भाः अधीताखिलविद्या इत्यर्थः । 'कुक्षिभ्रूणार्भका
गर्भा' इत्यमरः । तथाभूता द्विजाः ब्राह्मणाः तैः हुताः आज्यादिहविर्भिस्मुतर्पिताः
ये हुतभुजोऽग्न्यस्तेषां धूमेन धूम्राणि कृष्णलोहितवर्णानि उपकण्ठानि
अन्तिकप्रदेशाः यस्य तस्मिन् । नि 'धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते' 'उपकण्ठान्तिकाभ्य-
र्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽग्न्ययसि'ति चामरः । अतएव पुण्ये पवित्रे । महति विपुले
च । विशेषणद्वयेन निस्सङ्कोचसञ्चाराहृत्यं सूच्यते । ग्रामे अग्रहारे । वने अरण्येवा
तत्रापि वानप्रस्थादीनां विद्यमानत्वादिति भावः । सितपटेन श्वेतवस्त्रेण छान्ना
परेषां दृष्टिगोचरत्वाभावार्थं माच्छादिता । तथा विशिष्टाचारात् पालिरभिर्यस्यास्तां
नि 'पालिः स्यप्रयङ्गपङ्क्तिष्वि'ति वैजवन्ती । कपालिं भिक्षाहरणोचितशराव
मादाय गृह्यत्वा । क्षुधार्तः क्षुत्पीडितः । मानी अभिमानवान् पुरुष इति शेषः ।
उदरमेव दरो गिरिगह्वरं तस्याः । पूरणाय पूर्यर्थमित्यर्थः * तादर्थ्यं चतुर्थी ।
अथवा उदरं पूरयितु मित्यर्थः * 'तुमर्थाच्च भाववचनादि'ति चतुर्थी । द्वारं
द्वारं प्रतिद्वारं गृहमेधिनामिति शेषः * 'नित्यवीप्सयोरि'ति वीप्सायां द्विरुक्तिः ।
प्रविष्टः भिक्षार्थमित्यर्थः । प्राणैस्सनाथस्सहितश्चेत् भिक्षाशनेन प्राणधारणत-
त्परस्स्याच्चेदित्यर्थः । वरं मनाविप्रयं । नि 'दैवाद्भुते वरश्श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाविप्रयसि'
त्यमरः । दिने दिने अनु दिनं प्रत्यहमित्यर्थः * यथार्थेऽव्ययीभावः । तुल्यकुल्येषु
समानकुल्येषु समानकुलोद्भवेषु तन्मभ्य इत्यर्थः । दीनः पुनः दैन्यवांश्चेन्न वरं
बन्धुमभ्ये याच्यादैन्यनीचजीवनाद्वरं भिक्षान्नेन प्राणधारणं 'न बन्धुमभ्ये
धनहीनजीवन मि'ति वचनादिति भावः । अत्र यद्यपि 'त्यजन्त्यसून् शर्म च
मानिनो वरं त्यजन्ति नत्वेकमयाचितव्रतमि'ति वचनान्मानिनः सर्वथा
अयाचितत्वमेव मुख्यव्रतं तथाऽपि यदि क्षुधातुरत्वेन याच्याप्रवृत्तिस्स्यात्तदा
कुत्रचिदपरिज्ञातदेशे श्रोत्रियगृहेषु कपालभिक्षान्नभक्षणेनोदरपूरणं कर्तव्यं न तु
बन्धुजनयाच्याप्राणसङ्कटेऽपि तस्याः परमनैच्यावहत्वादिति गूढाभिसन्धिः ॥

स्त्रग्धरावृत्तं । तदुक्तं केदारेण 'अभनैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्त्रग्धरा
कीर्तितेयम्' ॥

गङ्गातरङ्गकणशीकरशीतलानि

विद्याधराध्युषितचारुशिलातलानि ।

स्थानानि किं हिमवतः प्रळयं गतानि

यत्सावमानपरपिण्डरता मनुष्याः ॥

२४

व्या—अथ विशिष्टगत्यन्तराभाववितर्कद्वारा दूषयति—गङ्गेति ॥ गङ्गातरङ्गणां भागीरथीकल्लोलानां ये कणाः बिन्दवः तेषां शीकरैः प्रालेयप्रायलेशैः अथवा कणाः स्थूलबिन्दवः शीकराः सूक्ष्माः तैः शीतलानि शिशिराणि ‘घनशीकरे’ ति वा पाठः । तथा सान्द्रा इत्यर्थः । विद्याधरैर्देवयोनिविशेषैरघ्युषितानि अधिष्ठितानि * ‘गत्यर्थकर्मके’ त्यादिना वसेः कर्मणि क्तः * ‘वचिस्वपी’ त्यादिना सम्प्रसारणं अत एव चारुणि मनोहराणि शिलातलानि येषु तानि तथोक्तानि * विशेषण-द्वयेनैतेन परमपवित्रत्वं च सूच्यते । हिमवतः हिमाद्रेस्सम्बन्धीनि स्थानानि भ्रान्तप्रदेशाः प्रळयं गतानि किं नष्टानि किं ? किं शब्दो ऽत्र वितर्केन । ‘कुत्साप्रश्रवितर्केषु क्षेपे किं शब्ददृश्यते’ इति शाश्वतः । ननु कुतः एवं विद्यमानेष्ववस्थानेषु विनाशो वितर्क्यत इत्याशङ्क्य तत्र कारणमाह—यद्यस्मात्कारणा-न्मनुष्या जनाः । सावमानेषु याचजयातिरस्काराचरणपूर्वकं दत्तेषु परपिण्डेषु पराजेषु रता आसक्ताः तादृक्परपिण्डाशनेन प्राणत्राणतत्परा जाता इत्यर्थः । यदि स्थानानि न नश्येरन् तर्हि जना ईदृक्कष्टयाच्चातत्परा न भवेयुः । तेषां नष्टत्वादेवे-द्वदुरवस्थापन्ना इति कृत्वा एवं वितर्क्यत इति वाक्यार्थः । यद्वा—गत्यन्तराभावं प्रश्रद्धा दूषयति—गङ्गेति । किंशब्दोऽत्र प्रश्ने । नन्वेवं कुतः पृच्छयेत इत्यत आह यस्मात्कारणात् हे मनुष्याः सावमान परपिण्डरताः यूयं जाता इति शेषः । अतः प्रश्रस्यावक्ताश इति भावः । अन्यत्समानम् । एतेन दुर्भगयाच्चापिशाचिकामूर्धन्य-शानिं पातयित्वा गिरिपरिसरेषु सुखेन वर्तितव्यमिति सूचितम् ॥

वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

किं कन्दाः कन्दरेभ्यः प्रळयमुपगता निर्झरा वा गिरिभ्यः

प्रध्वस्ता वा तरुभ्यः सरसफलभृतो वल्कलिन्यश्च शाखाः ।

वीक्ष्यन्ते यन्मुखानि प्रसभमपगतप्रश्रयाणां खलानां

दुःखात्स्वल्पवित्तस्मथपवनवशानर्तितभ्रूलतानि ॥

२५

व्या—इदानीमुपनर्जीवनोपायान्तराभाववितर्कद्वारा दूषयति—किमिति ॥ कन्द-रेभ्यो गुहाभ्यस्सकाशात् कन्दाः कन्दमूलादिपदार्थाः क्षुब्धिवारणक्षमा इति

भावः । प्रकथं विनाशं विराममिति यावत् । उपगताः प्राप्ताः किं * जुगुप्साविरामे-
त्यादिना पञ्चमी । एवमुत्तरत्रापि किंशब्दो वितर्कः । तथा गिरिभ्यस्सकाशा-
न्निर्झरावा प्रवाहाश्च वा उपशमकरा इति भावः । प्रकथमुपगताः किमिति संबन्धः
'प्रवाहो निर्झरो झर' इत्यमरः । नि 'वास्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चय'
इति चामरः । तथा तरुभ्यः वृक्षेभ्यस्सकाशात् । सरसानि माधुर्यसयु-
क्तानि फलानि बिभ्रतीति तथोक्ताः । वल्कलिन्यः वल्कलवत्यः । एतेन विशेष-
णद्वयेन सुभोज्यवस्तुसमृद्धत्वाच्छादनयोग्यवस्तुसमृद्धत्वे सूचिते । शाखाश्च ।
प्रवृत्ता वा विनष्टाः किम् ? अव्ययानामनेकार्थत्वात् । ननु विद्यमानकन्दमूलादि-
ष्वविद्यमानत्वं कुतो वितर्क्यत इत्यत आह—यद्यस्मात्प्रसभमत्यन्तम् अपगतप्रश्न-
याणां विनयशून्यानां । खलानां दुरीशानां दुःखासमतिक्लेशेन प्राप्तं तदपि स्वल्पं
यद्वित्तं धनं तेन यः स्मर्यो गर्वस्त एव पवनः । स्मर्यः पवन इव च तद्वशादा-
नर्तिताश्चलिताः । भ्रुव एव लताः भ्रुवोलता इव च येषां तानि । सविकाराणी-
त्यर्थः । स्मर्यपवनेत्यत्र भ्रूलता इत्यत्र च उपमारूपकयोस्माधकबाधकप्रमाणा-
भावात्सन्देहसङ्करः । मुखानि । वीक्ष्यन्ते दृश्यन्ते याचकजनैरिति शेषः । कन्द-
मूलादीनां विनष्टत्वादेव जनैर्दुरीश्वरपरिचर्यात्परैर्भूयते जीवनोपायार्थमतस्तद-
भाववितर्कस्यावकाश इति भावः । यद्वा जीवनोपायान्तराभावप्रश्नद्वारा निन्दति
किं कन्दा इति । किं वा शब्दो प्रश्ने । अत एव प्रश्नः क्रियत इत्यत आह—यस्मात्का-
रणादुर्विनीतदुरीश्वरमुखान्यवलोक्यन्ते युष्माभिस्तस्मादभावप्रश्नो युज्यत इति
भावः । शेषं समानम् । अत्रायमभिसन्धिः । परमनैव्यावहं शास्त्रनिषिद्धं च
दुर्विनीतसेवनोपजीवनं परित्यक्तव्यम् ॥ स्रग्धरा ॥

पुण्यैर्मूलफलैः तथा प्रणयिनीं वृत्तिं कुरुष्वधुना
भूशय्यां नवपल्लवैरकृपणै रुत्तिष्ठ यावो वनम् ।

क्षुद्राणामविवेकगूढमनसां यत्रेश्वराणां सदा

वित्तव्याधिविकारविह्वलगिरां नामापि न श्रूयते ॥

२६

व्या—अथ खलानां मुखानि दृश्यन्त इत्यनेन सूचितनिन्दनां प्रकटयितुं
चिरकालदुरीशसेवाखिन्नस्य कस्याचिन्निर्वेदवचनमभिनीयाह—पुण्यैरिति ॥ अधुने-
दानीं । पुण्यैः पवित्रैः । मूलैः कन्दमूलैः । फलैः कदलीरसालपनसादिफलैश्च

अपवित्ररक्तमूलक कलिङ्ग फलादि भक्षणानिषेधस्मरणात्पुण्यैरित्युक्तं । तथा अनिर्वाच्यतया । 'प्रियप्रणयिनी मि' ति पाठे हा प्रियसखे इत्यर्थः । प्रणयिनीं परमसुखावहतया प्रियतमां—विशिष्टकन्दमूलाद्यशनस्यानशनप्रायत्वात्तस्यापि 'तपो नानशनात्पर मि'ति तपः पर्यवसानत्वात्तस्य च 'तपसा कल्मषं हन्ती'ति सकलकर्मनिवर्तनद्वारा परमसुखावहत्वादिति भावः । वृत्तिं जीविकां । नि 'वृत्तिवर्तनं जीवन' इत्यमरः । कुरुष्व विधेहि । तथा अकृपणैरग्लानैः नवपल्लवैर्भुवि क्षार्यां च कुरुष्व । अतः उत्तिष्ठ उत्थितो भव विलम्बं माकुर्वित्यर्थः । वनं प्रति यावो गच्छावः । यास्याव इत्यर्थः । किमनेन नीचसेवनेनेति शेषः * वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रत्ययः । 'यामो वनमि'ति न साधीयान्पाठः । गमने अभ्युच्छ्रयफलमाह—यत्र वने क्षुद्राणां दीनानां । कुतः अविवेकेनाज्ञानेन मूढानि कर्तव्याकर्तव्यविचारशून्यानि मनांसि येषां तेषां । तथा सदा सर्वदा वित्तमेव व्याधिरसञ्चिपातादिरोगस्तेन यो विकारः विपरीतभावस्तेन विह्वला विकला अविस्पष्टा इति यावत् । तथाभूतागिरो येषां तेषामीश्वराणां राज्ञां । नामापि नामधेयमपि न श्रूयते नाकर्ण्यते किमुत दशनसेवनादिकथेति भावः । तस्मादैहिकामुष्मिकफललेशसम्बन्धशून्यं नीचसेवनं परित्यज्य सकलश्रेयसम्पादकं वनं ब्रज । वनवास एवावश्यं कर्तव्य इति तात्पर्यम् ॥ शार्दूल विक्रीडितम् ॥

फलं स्वेच्छालभ्यं प्रतिवनमखेदं क्षितिरुहां

पयस्थाने स्थाने शिशिरमधुरं पुण्यसरिताम् ।

मृदुस्पर्शा शय्या सुललितलतापल्लवमयी

सहन्ते सन्तापं तदपि धनिनां द्वारि कृपणाः ॥

२७

व्या—अथ च पुनस्सत्यामपि निर्वधधिक निरातङ्कजीवन साधनसामग्र्यां कृपणाः स्वकार्पण्यमत्यजन्तः परयाच्नादैर्न्येन क्लिश्यन्ति । किं कर्तव्यमित्याह—फलमिति ॥ वने वने प्रतिवनं वने वने न त्वैकत्रैव क्लृप्तमित्यर्थः * अव्ययं विभक्ती'त्यादिना यथार्थेऽव्ययीभावः । न विद्यते खेदो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा अखेदं मङ्गलं । स्वेच्छया स्वच्छन्देन लभ्यं प्राप्त्यं न तु परप्रेष्यमिति भावः । क्षिप्ता रोहन्तीति क्षितिरुहः क्षिप् । तेषां कदलीरसालपनसादितरूपां फलमस्तीति शेषः । उदरपूरणपर्याप्तमिति भावः । तथा । स्थाने स्थाने प्रतिस्थानं * वीप्सायां

द्विहक्तिः । शिशिरमधुं व्याख्यातमेतत् 'पिबति सलिलं शीतमधुरमि' त्यत्र ।
पुण्यसरितां गङ्गागोदावर्यादिपुण्यनदीनां । पयस्तीर्थं । अस्तीति शेषः । स्नान-
पानाभ्यां बाह्याभ्यन्तरपङ्कप्रक्षालनद्वारा तृष्णोपशान्तिरुपपन्नमिति भावः । एतेनो-
भयेषामपि शास्त्रसिद्धं परोपकारत्वं सूचितं । तदुक्तं 'परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः
परोपकाराय वहन्ति नद्यः' इति । तथा । मृदुः अकठिनः कोमल इति यावत् ।
स्पर्शो यस्यास्सा हंसतूलिकातल्पकल्पेत्यर्थः । कुतः सुललितान्यतिकोमलानि
यानि लतापल्लवानि तन्मयी तत्प्रचुरा तैर्निर्मितेत्यर्थः । अथवा तन्मयी तद्विकारा *
'प्राचुर्ये विकारार्थे मयडि'ति डीप् । शय्या चास्तीति शेषः । सुखस्वापोचितेति
भावः । तदपि तथाऽपि धनिनां धनढ्यानां । द्वारि प्रतीहरप्रदेशे । नि 'स्त्रीद्वाद्धारं
प्रतीहार' इत्यमरः । कृपणाः धनलिप्सापरतन्त्राः । सन्तापं । तदनुवर्तनाद्यायास-
परितापं सहन्ते मृष्यन्ति । श्रेयार्थेनां किं तत्रास्माकं कर्तव्यमिति भावः ॥ अतः
फललाभसम्बन्धशून्यां प्रत्युत बलवदनिष्ठानुबन्धिनीं दुरन्तसन्तापकारिणीं
परमकार्पण्यकर्णेजया मिहामुत्र च कीर्तिप्रतिष्ठाभङ्गनीं याच्जदैन्यपरमनीचत्वा-
दूषणीयां पपिष्ठामिमां दुरीश्वर द्वारा बहिर्वितर्दिता दुराकराडाकिनीं विवेकोच्चादन-
मन्त्रे गोत्सायानेकश्रेयस्सम्पादिकां वनवासजीविकां श्रियमेव समाश्रयेद्विद्वानिति
तात्पर्यम् । तदुक्तं श्रीभागवते—

‘चीराणि किं पथि न सन्ति ? दिशन्ति भिक्षां ?

नोवाङ्मियाः परभृतः ? सरितोऽप्यशुष्यन् ? ॥

शुद्धा गुहाः किमु न सन्ति ? महानुभावा

यस्माद्भजन्ति यतयो धनदुर्मदान्धान्’ ॥ इति शिखरिणोवृत्तम् ॥

ये वर्तन्ते धनपतिपुरः प्रार्थना दुःखभाजो

ये चाल्पत्वं दधति विषयाक्षेपपर्याप्तबुद्धेः ।

तेषामन्तस्फुरिताहसितं वासराणि स्मरेयं

ध्यानच्छेदे शिखरिकुहरग्रावशय्यानिषण्णः ॥

२८

व्या—इदानीं दुरीश्वरसेवनयाच्जदैन्यतत्परविषयाक्षिसचित्तनिन्दावशेन
स्वस्य सिद्धवद्भाविश्रेयोदशां सूचयन्नाह—य इति ॥ धनपतेः धनढ्यस्य पुरः अग्रे ।
प्रार्थनादुःखं याच्जदैन्यं भजन्तीति तथोक्ताः सन्तः * ‘भजोष्वि’ । ये पुरुषाः ।

वर्तन्ते । तथा ये च पुरुषाः । विषयाक्षेपे भोगसङ्गहे पर्याप्ता तावन्मात्र एव पर्यव-
सिता न तु तत्त्वविचार इत्यर्थः । तादृशी या बुद्धिः तस्याः 'पर्यस्त' इति पाठे
विषयाक्षेपेण भोगासक्त्या पर्यस्ता विपरीता । यद्वा विषयाक्षेपेण विषयकृतोपप्लवेन
पर्यस्ता विक्षिप्ता या वृद्धिः तस्याः हेतोः अल्पत्वं नीचत्वं । दधति । तेषां पुरुषाणां
वासराणि दिवसान् तदनुभूतदुर्दिनानीत्यर्थः । नि 'वातुक्कीवे दिवसवासरौ'
इत्यमरः । अभिमतदेवतायां चित्तस्थिरीकरणं ध्यानं तस्य च्छेदे अवसाने ब्रह्मध्यान-
व्युत्थानसमय इत्यर्थः । शिखरिकुहरे गिरिगह्वरे यो ग्रावा पाषाणरस एव शय्या
तस्यां निषण्णः विश्रमार्थं शयितरसन्नित्यर्थः । अन्तरन्तः करण एव स्फुरितं समु-
त्पन्नं हसितं हासो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा तदानीं तेषामपहास्यत्वात्तदनु-
भावत्वेनोत्पन्नहासगर्भितमित्यर्थः । स्मरेयं 'सदृशा दृष्टिचिन्ताद्याः स्मृतिबीजस्य
बोधका' इति वचनात्कुतश्चिन्तावशाद्दृष्टिवशाद्वा समुद्बुद्धसंस्कारस्तदीयदुर्दि-
नानि स्मृतिविषयाणि कुर्यामित्यर्थः । 'वासराणां स्मरेय' इति वा पाठः । तथा *
'अधीगर्थदयेशां कर्मणो' इति कर्मणि षष्ठी । अधीगर्थानां च शेषाधिकारात् अशो-
षत्वविवक्षायां तु द्वितीयैव स्मर्यते । सम्भावनायां मुत्तमपुरुषैकवचनं । यथाऽहं
याज्ञादुःखाभिसन्तप्त विषयाक्षिप्तचित्तजनदुर्दशादर्शनात्सञ्जातनिर्देदः केनाचि-
द्भाग्योदधेन परमेश्वरानुगृहीतस्तच्छानोत्थाने तदीयदुर्दिनस्मरणतत्परो भवेयम्—
तथा विवेकिभिः श्रेयोर्थिभिः भवितव्यं न तु तद्वद्दुर्दशाभाभिभरिति निगूढोपदेशः
स्वात्पर्यार्थविषयीकृत इत्यवधेयम् ॥ मन्दाश्रान्तावृत्तम् ॥

ये सन्तोषनिरन्तरप्रमुदिता स्तेषां न भिन्ना मुदो

ये त्वन्ये धनलुब्धसंकुलधियस्तेषां न तृष्णा हता ।

इत्थं कस्य कृतेः कृत रसविधिना कीदृक्पदं सम्पदां

स्वात्मन्येव समाप्तहेममहिमा मेरुर्नमे रोचते ॥

२९

व्या—अथ तृष्णायां यावताऽप्युपसंहाराभावात्किं याज्ञादैर्न्येनेत्याह—य
इति ॥ ये पुमांसः । दैवालुब्धेन वस्तुना जनितो मनोविलासस्सन्तोष स्तेन
निरन्तरं सततं प्रमुदिता परिगृष्टाः । तृप्ता इति यावत् । तेषां मुदः आनन्दो न
भिन्नाः । किंतु प्रवृद्धा एवेत्यर्थः । तथाऽन्ये इतरे ये पुमांसः । धने लुब्धा
गाद्वर्धवती अतएव सङ्कुलाधीर्येषां ते तथोक्तास्तेषां । तृष्णा वस्तुगृष्टा न

हता । न विरतेत्यर्थः । धनलोभस्येयत्ताभावादिति भावः । इत्थमेवं व्यवस्थिते सतीति शेषः । सः प्रसिद्धः । सम्पदां रत्नादिसमृद्धीनां । तादृगित्थमिति वक्तु-
मशक्यं । पदं स्थानमनिर्वाच्यधनसम्पदास्पदमित्यर्थः । तथा । स्वात्मन्येव
स्वस्मिन्नेव समाप्तः पर्यवसितः । न तु परोपकारपर्याप्त इत्यर्थः । तादृशो । हेम-
महिमा काञ्चनसम्पत्तिर्यस्य तथोक्तो । मेरुर्विधिना ब्रह्मणा । कस्य कृते कस्य
पुंसः प्रयोजनार्थं । कृतो निर्मितः । नित्यसन्तोषसम्पन्नानामनपेक्षितत्वदर्थ-
लुब्धानां मपर्याप्तत्वाच्चानुपयोगादिति भावः । अतो निरर्थकत्वात् । मे मह्यं । न
रोचते रुचिगोचरो न भवति । न सम्मत इत्यर्थः ।* 'रुच्यार्थानां प्रीयमाणः' इति
चतुर्थी । तस्मात्सुमेरुलुब्धधनलाभेऽपि तृष्णाधनपिशाच्याः परितोषाभावात्तत्प्रयुक्त-
याच्जादैन्यविभ्रान्तिं तत्त्वविचारेण निरस्य सन्तुष्टान्तःकरणैर्भवितव्यमायुष्मद्भि-
रिति तात्पर्यम् ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥

भिक्षाहारमदैन्यमप्रतिसुखं भीतिच्छिदं सर्वतो

दुर्मात्सर्यमदाभिमानमथनं दुःखौघविध्वंसनम् ।

सर्वत्रान्वहमप्रयत्नसुलभं साधुप्रियं पावनं

शम्भो स्सत्रमवार्यमक्षयनिधिं शंसन्ति योगीश्वराः ॥

३०

व्या—तर्हि कथं जीवनमित्याशङ्क्य तदुपायं सपरिकरं निवेदयन्निगमयति
भिक्षेति । योगीश्वराः परमार्थतत्त्वज्ञाः महायोगिनः । भिक्षाहारं भैक्षाशनं कर्म ।
न विद्यते याच्जादैन्यं याच्जाकार्पण्यं यस्मिंस्तत्तथोक्तं । देहीत्युच्चारणानन्तरमेव
सद्गृहस्थैर्बहुमानपर्वकं दीयमानत्वादिवि भावः । वद्वा व्यावहारिकदैन्यसम्भवेऽपि
पारमार्थिकदैन्याभावादिति भावः । न विद्यते प्रतिसुखं यस्य तत्तथोक्तं स्वयमेव
निरतिशयमुखं न तु स्वस्य प्रतिभटभूतं सुखान्तरमस्तीत्यर्थः । सर्वतस्सर्वत्राऽपि ।
भीतिच्छिदं भयविनाशकं भिक्षाशनतत्परस्याकुतोभयत्वादिति भावः । दुष्टानां
दुस्स्वभावानां मात्सर्यमदाभिमानानामसहिष्णुत्वदर्पादङ्काराणां मथनं निरासकं
दुःखौघविध्वंसनं सांसारिकाशेषबाधानिवर्तकं । यद्वा दुःखौघस्य एकविंशतिमहादुः-
खसमुदायस्य विध्वंसनं विच्छेदकं एकविंशतिमहादुःखव्यंसरूपमोक्षनिदानमि-
त्यर्थः 'आत्यन्तिकदुःखव्यंसो मोक्ष' इति त्रैशेषिकास्तार्किकाश्च । अत्र यरिकञ्चि-
द्वक्तव्यं मस्ति विस्तरभयाज्ज्ञेयते । सर्वत्र सर्वेष्वपि देशेष्वित्यर्थः । तत्राऽप्यगवहं

प्रतिदिनं । तत्राऽपि चाप्रयत्नं यत्नं विनैव सुलभं सुखलभ्यमित्यर्थः । साधूनामन-
हङ्कारिणां प्रियमिष्टं पावनं पवित्रं शम्भोश्शिवस्य । सत्त्वं तृप्तिसाधनमित्यर्थः
'रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटनं सेवते' इत्यनेनैवोक्तत्वात् । यद्वा शम्भोस्सत्त्वं
शम्भुभक्तिनिरतास्तत्त्वमित्यर्थः । खण्डमण्डलाधिपतिसत्त्वं तु नश्वरं हृदं तु
सकलभुवनाधीश्वरप्रवर्तितत्वाच्छाश्वतमिति भावः । अत एवावार्यं न केनाऽपि
निवारयितुं शक्यम् । अक्षयनिधिमविनाशि निधानं च नित्योपयोगेऽपिक्षया-
भावादिति भावः । शंसन्ति कथयन्ति अनुभवसिद्धत्वादित्यं वर्णयन्तीत्यर्थः ।
अतोऽनर्थपरम्पराजनितदैन्यं याच्जादैन्यं विहायोक्तरीत्या समस्त सद्गुण विचित्रं
शम्भुसत्त्वं प्रामाणिकोक्तं समाश्रयणीयमिति भावः ॥ वृत्तं पूर्ववत् ॥

इति वैराग्यशतके याच्जादैन्यदूषणं सम्पूर्णम् ॥

॥ भोगास्थैर्यवर्णनम् ॥

भोगे रोगभयं कुले च्युतिभयं वित्ते नृपालाद्भयं
माने दैन्यभयं बले रिपुभयं रूपे जराया भयम् ।
शास्त्रे वादिभयं गुणे खलभयं काये कृतान्ताद्भयं
सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ॥ ३१

व्या—अथ भोगानामस्थैर्याकथने याच्जादैन्यमदूषितप्रापमेवेति मनसि
निधाय तद्दूषणानन्तरं भोगास्थैर्यमाह—भोगइति—भोगे स्वकचन्दनवनिता-
सम्भोगसुखानुभवे । नि 'भोगस्तुखेऽस्यादिभृतावहेश्च फणकायथो रि'त्यमरः ।
रोगाद्वात्तपित्ताद्यामयाद्भयमस्तीति शेषः । तस्य तदन्तरायत्वादिति भावः । कुले
सद्वंशे च्युतेराचारभ्रंशाद्भयं तस्यास्तदप्रतिष्ठावहत्वादिति भावः । अथवा च्युते-
स्सन्तानविच्छेदाद्भयं तस्यास्सम्प्रदायोपहतिहेतुत्वादिति भावः । वित्ते द्रव्य
समृद्धौ । नृपालाद्राजो भयं तस्य तदपहर्तृत्वादिति भावः । माने अभिमाने ।

दैन्यात्कार्पण्याद्भयं तस्य तद्भङ्गहेतुत्वादिति भावः । बले सामर्थ्ये । रिपोऽशत्रोर्भयं तस्य तद्वमनशीलत्वादिति भावः । रूपे सौन्दर्ये । जराया वार्धकावस्थायाः भयं तस्यास्तद्विलोपित्वादिति भावः । शास्त्रे वेदान्तादिशास्त्रकलापे वादिभ्यः शुष्क-
तर्ककलहकण्टकेभ्यः । भयं तेषां तदपरोक्षकत्वादिति भावः । गुणे विद्याविनयादि-
गुणगणे । खलाद्दुर्जनाद्भयं तस्य तद्दूषकत्वादिति भावः । काये देहे । कृतान्ताद्य-
माद्भयं तस्य तदन्तकरत्वादिति भावः । नि 'कायो देहः क्लीबपुंसोः' 'कृतान्तौ
यमसिद्धान्तावि'ति चामरः । सर्वत्र* 'भीतार्थानां भयहेतु' रित्यपादानत्वा-
त्पञ्चमी । अतः भुवि नृणां सम्बन्धि । सर्वं वस्तु भोगाद्यशेषार्थजातं भयान्वित-
मुत्तरीत्या भयसहितं—सान्तकत्वात्सापायमित्यर्थः । किंतु । विगतो रागो विष-
याभिलाषो येषां ते विरागास्तेषां भावो वैराग्यं तदेकमेव । न विद्यते भयं यस्य
तदभयं भयहेतुत्वाभावाच्चिर्भयं निरातङ्कत्वाच्चिरपायमित्यर्थः । यद्वा विरागाः
अस्थिरभोगा स्तेषां भावो वैराग्यं तदेकमेव—न विद्यते भयं यस्य तदभयं । भय-
हेतुत्वाद्यभिनिवेशं परित्यज्य सुस्थिरवैराग्यमेवाश्रयणीयं श्रेयस्कामैरिति भावः ।
इत्थं भोग इत्यभिध्वधिकरणसप्तम्याश्रयणेन व्याख्यातं सति सप्तम्याश्रयणेत्वेवं
व्याख्येयम्—अतस्सर्वं भुवि नृणां भयान्वितं भयकरमित्यर्थः । किंतु वैराग्यमेव
न विद्यते भयं यस्मात्तत् अभयं भयनिवारणमित्यर्थः । सति वैराग्ये सर्वस्यापि
मिथ्यात्वेन प्रतीयमानतया द्वितीयाभावात् । अतः भयावहं भोगादिकं परित्यज्य
भयापहं वैराग्यमेवाश्रयणीयमिति तात्पर्यम् । शेषं समानम् ॥

एतदाद्यापञ्चमात् शार्दूलविक्रीडितम् ॥

आक्रान्तं मरणेन जन्म जरसा चात्युज्ज्वलं यौवनं

सन्तोषो धनलिप्सया शमसुखं प्रैढाङ्गनाविभ्रमैः ।

लोकैर्मत्सरिभिर्गुणा वनभुवो व्यालैर्नृपा दुर्जनै-

रस्थैर्येण विभूतयोऽप्युपहता ग्रस्तं न किं केन वा ॥ ३२

व्या—उपक्रान्तं भोगास्थैर्यं तत्तद्भङ्गयन्तरेण नवभिर्वर्णयति—आक्रान्त-
मित्यादिभिः । आक्रान्तमिति ॥ जन्म उत्पत्तिः । मरणेन स्वरूपनाशकेन
मृत्युना । आक्रान्तं ग्रस्तं ॥

‘जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

अद्य वाऽब्दशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः’ ॥

इत्यादिवचनादिति भावः । अत्युज्ज्वलमतिशयेन भास्वरं । यौवनं नूतनवयः
तारुण्यमिति यावत् । जरसा जरया अपायहेतुभूतया । आक्रान्तं * ‘जरायां
जरसन्यतरस्यामि’ति जरसादेशः । सन्तोषः दैववशाल्लब्धवस्तुजनितपरितोषः ।
धनलिप्सया तदुपद्रवकारिण्या धनवाञ्छया । आक्रान्तः * लभे स्सन्नन्तत्ति-
ष्ठियामप्रत्यये ऽटप् । शमसुखमिन्द्रियव्यापारोपरमापादितानन्दः प्रौढाङ्ग-
नानां प्रगल्भविलासिनीनां विभ्रमैस्तदुपमदंकैः कटाक्षविक्षेपकर्णकण्डूय-
नेन कोमलकुचमर्दनादिविलासैराक्रान्तं । गुणाः । विद्याविनयादयः ।
मत्सरिभिः परोत्कर्षासहिष्णुभिर्लोकैर्जनैस्तदपवादकैरित्यर्थः । उपहताः ग्रस्ता
इति यावत् । वनभुवः पुण्यारण्यप्रदेशाः । व्यालैः दुष्टाजैः मर्षैर्वा तत्प्रवेशानव-
काशप्रदैरिति भावः । उपहताः ग्रस्ताः । नृपा राजानः । दुर्जनैर्दुर्मन्त्रोपदेशेन
तद्बुद्धिविपर्यासकारिभिः पिशुनैरुपहतास्समाक्रान्ता इत्यर्थः । विभ्रमयस्सम्पदो-
ऽप्यस्थैर्येण तदप्रतिष्ठावहेनास्थिरत्वेन । उपहताः । दूषिताः । अतः किं वस्तु ।
केन वा उपद्रवेण । न ग्रस्तमुक्तीत्या सर्वमपि ग्रस्तमेवेत्यर्थः । अतस्सर्वस्याप्य-
स्थिरत्वान्न कुत्रापि विस्रम्भः कर्तव्य इति भावः ॥

आधिव्याधिशतैर्जनस्य विविधैरारोग्यमुन्मूल्यते

लक्ष्मीर्यत्र पतन्ति तत्र विवृतद्वारा इव व्यापदः ।

जातं जातमवश्यमाप्नु विवशं मृत्युः करोत्यात्मसा-

त्तत्किं तेन निरङ्कुशेन विधिना यन्निर्मितं सुस्थिरम् ॥ ३३

व्या—पुनः श्रोतृजनस्य विश्वासदाढ्यार्थमुक्तमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह—आधीति ॥
विविधैः नानाप्रकारैः । आधीनां मनोव्यथानां व्याधीनां पित्तादिशारीररोगाणां च
शतैरनेकैराधिव्याधिभिरित्यर्थः । नि ‘पुंस्याधिर्मानसी व्यथा’ ‘रोगव्याधिगदा-
मया’ इति चामरः । जनस्यारोग्यं देहस्वास्थ्यमुन्मूल्यते निर्मूलीक्रियते तथा
यत्र यस्मिन् पुरुषे । लक्ष्मीरैश्वर्यसमृद्धिस्तिष्ठतीति शेषः । तत्र तस्मिन् पुरुषे ।
व्यापदः महोपद्रवाः विवृतान्युद्घातितकवाटानि द्वारणि कवाटानि यासां तास्त-

थोक्ता इव पतन्ति तद्विघटनार्थं मप्रतिबन्धं प्रविशन्तीत्यर्थः । तथा । मृत्युरन्तकः जातं जातं प्रारब्धकर्मवशात्पुनः पुनरुत्पन्नं * वीप्सायां द्विर्भावः । अत एव विवशं । विह्वलं । जन्तुमिति शेषः । अवश्यं नियतमाशु शीघ्रमेवात्मसात् आत्माधीनं करोति मारयतीत्यर्थः * 'तदधीनवचने सातिरि' ति सातिप्रत्ययः । अतस्तेन प्रसिद्धेन । निरङ्कुशेन निरगळेन अप्रतिहतव्यापारेणेत्यर्थः । विधिना ब्रह्मणा । यद्वस्तु निर्मितं तत्किं वा सुस्थिरं न किमपीत्यर्थः । अतोऽस्थिरभोगाशंसनं न कर्तव्यमिति भावः ॥

भोगास्तुङ्गतरङ्गभङ्गतरळाः प्राणाः क्षणध्वंसिनः

स्तोकान्येव दिनानि यौवनसुखस्फूर्तिः प्रियासु स्थिता ।

तत्संसारमसारमेव निखिलं बुद्ध्वा बुधा बोधका

लोकानुग्रहपेशलेन मनसा यत्नस्समाधीयताम् ॥

३४

व्या—तर्हि किं कर्तव्यमित्याशङ्कायां तेषामस्थैर्यकथनपूर्वकं कर्तव्यं तावत् त्रिभिरुपदिशति—भोगा इति ॥ भोगाः स्वचन्दनादिविषयाः । तुङ्गतरङ्गाः कल्लोलाः भङ्गाः अल्पतरङ्गाः त इव तरळाश्चपलाः अतिसूक्ष्मा इत्यर्थः । न तु कतिपयेष्वपि दिवसेषु स्थायिन इति भावः । प्राणाः क्षणध्वंसिनः क्षणे क्षणकाल एव ध्वंसो विनाशः एषा मस्तीति तथोक्ताः । अस्थिरा इति यावत् । यौवने या सुखस्फूर्तिर्वैयधिकसुखाभिव्यक्तिस्सास्तोकान्येव दिनान्यल्पेष्वेव दिवसेष्वित्यर्थः * अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्रियासु कान्तासु । स्थिता स्थायिनी * कर्तरिक्तः न तु यावज्जीवभाविनी वार्धकदशायां तदपायादिति भावः । तत्तस्मात्कारणात् । बोधका हितोपदेशारः । हे बुधा विद्वांसः । निखिलं संसारं भागादिरूपम् । असारमच्चिरमेव बुद्ध्वा आलोच्य लोकानुग्रहपेशलेन मनसा यतः समाधीयताम् परमदयालुत्वप्रयुक्तानुग्रहतया युष्माभिर्ज्ञानोपदेशादिना संसारार्णवनिमग्नाञ्जनास्तारयितव्याः न तूपेक्षयाः तथाविधजनोद्धरणे महाफलश्रवणादिति भावः । यद्वा लोकानुग्रहे लोकसङ्ग्रहे पेशलेनानुरक्तेन मनसा यतः ब्रह्मव्यानप्रयत्नस्समाधीयतां कृतार्थत्वेऽपि युष्माभिरयं यत्नः कर्तव्यः । यतः युष्मत्कृतप्रयत्नतात्पर्येण जना अपि कृतार्था भविष्यन्ति—

‘यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते’ ॥ इति ॥

भगवद्वचनात् इति भावः । समाधीयतामिति विन्यर्थे विहितोऽयं लोदप्रबोगः ।
परमपुरुषार्थसाधकब्रह्मज्ञानप्रयत्नस्यावश्यविधेयताविवक्षया विपक्षे अनर्थप्राप्ति
च ज्ञापयतीत्यवधेयम् ॥

भोगा मेघवितानमध्यविलसत्सौदामिनीचञ्चला

आयुर्वायुविघटिताब्जपटलीलीनाम्बुवद्भ्रमम् ।

लोला यौवनलालसास्तनुभृतामित्याकलय्य द्रुतं

योगे धैर्यसमाधिसिद्धिसुलभे बुद्धिं विधध्वं बुधाः ॥ ३५

व्या—पुनः प्रत्ययदार्ढ्यार्थं युक्त्यन्तरलाभाच्च उपदिष्टमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणो-
पदिशति—द्वाभ्यां गोगा इति ॥ तनुभृतां शरीरिणां भोगाः पूर्वोक्ताः । मेघवितान-
स्याभ्रवृन्दस्य मध्ये विलसन्त्यः परिस्फुरन्त्यो यास्सौदामिन्यः तदिनस्ता इव
चञ्चलाः क्षणिका इत्यर्थः । नि ‘तटित्सौदामिनी विद्युदि’ त्यमरः * सुदाम्ना अद्रिणा
एकदिक् सौदामिनीति विग्रहः * ‘तेनैकदिगि’ त्यण् । तथा आयुजीवितं च ।
वायुना विघटितं तरलितं यदब्जपटलीलानाम्बु पद्मपत्रप्रान्तसंश्लिष्टजलबिन्दुः
तद्वद्भ्रमं भङ्गलीलावत्तन्मयमित्यर्थः । तथा । यौवने लालसाः महाभोगाभिलाषाः
नि ‘कामोऽभिलाषस्तर्षश्च स महान् लालसा द्वयोरि’ त्यमरः । लोला अस्थिरा ।
इत्येवमाकलय्य आलोच्य । हे बुधाः । द्रुतं शीघ्रमेव विलम्बस्यानवकाशादिति
भावः । धैर्यं धीरत्वं समाधिश्रित्तस्थैर्यं तयोस्सिद्ध्या निष्पत्त्या सुलभे सुखलभ्ये ।
योगे ब्रह्मध्याने । बुद्धिं निश्चयात्मिकां मनीषां विधध्वं कुरुत । ब्रह्मज्ञाननिष्ठा
भवतेत्यर्थः ॥

आयुः कल्लोललोलं कतिपयदिवसस्थायिनी यौवनश्री-

रर्थाः सङ्कल्पकल्पा घनसमयतटिद्विभ्रता भोगपूगाः ।

कण्ठाश्लेषोपगूढं तदपि च न चिरं यत्प्रियाभिः प्रणीतं

ब्रह्मण्यासक्तचित्ता भवत भवभयान्मोधिपारं तरीतुम् ॥ ३६

व्या—आयुरिति आयुः । कलोललोलं कलोलवलोलमतिभङ्गुरं न स्वा-
चन्द्रार्कस्थायीत्यर्थः । यौवनश्रीयौवनसम्पत् । कतिपयेष्वल्पेषु दिवसेषु तिष्ठतीति
तथोक्ता । न तु यावज्जीवं वर्तिनीत्यर्थः । अर्थाः धनधान्यग्रामपश्वादिवस्तु-
विभवास्सङ्कल्पकल्पाः मनोरथतुल्या इत्यर्थः । तेऽपि न चिरस्थायिन इति भावः *
'ईषदसमाप्तौ कल्पब्देऽयं देशीयर' इति कल्पपू प्रत्ययः । भोगपूगाः विषयपरम्पराः ।
घनसमये वर्षाकाले यास्तदित स्तासामिव विभ्रमाः स्फुरणानि येषां ते तथोक्ताः
क्षणभङ्गुरा इत्यर्थः । तथाप्रियाभिः प्रौढाङ्गनाभिर्यत्कण्ठाश्लेषेण कण्ठग्रहेणोपगूढमुप-
गूढनमालिङ्गनमिति यावत् * भावेक्तः । प्रणीतं रचितं । तदपि प्रौढाङ्गनालिङ्गन-
मपि । न चिरं चिरकालावस्थायि न भवतीत्यर्थः । अतः हे बुधाः भवात्संसारार्थ-
द्वयं तदेवाभ्योधि स्तस्य पारं । तरीतुं संसारसागरमुलङ्घितुमित्यर्थः । ब्रह्मण्या-
सक्तचित्ता भवत ब्रह्मण्यानैकतत्परा भवतेत्यर्थः । न ह्येतद्व्यतिरेकेण तरणोपायं
किञ्चित्पि पश्यामीति भावः । त्रिवारशुद्धा दृढतरविश्वासोत्पादनार्थं त्रिभिश्चोक्तैः
परमार्थपर्यवसायिनी ब्रह्मव्याननिष्ठोपदिष्टा न त्वनर्थपर्यवसायिनी संसारासक्तिः ।
यदत्र युक्तं तद्ग्राह्यं तत्त्वविचारपारावारपारीणैरिति श्लोकत्रयतात्पर्यम् ॥

स्वधरावृत्तम् ॥

कृच्छ्रेणामेध्यमध्ये नियमिततनुभिस्स्थीयते गर्भवासे

कान्ताविश्लेषदुःखव्यतिकरविषमो यौवने चोपभोगः ।

वामाक्षीणामवज्ञाविहसितवसति वृद्धभावोऽप्यसाधुः

संसारे रे मुनुष्या वदत यदि सुखं स्वल्पमप्यस्ति किञ्चित् ॥ ३७

व्या—ननु लोके प्रायशस्संसारसुखतत्परा एव दृश्यन्ते अतः कथमर्थं निषि-
ध्यत इत्याशङ्क्यादित आरभ्य विचार्यमाणे न तत्र सुखलेशोऽप्यस्तीत्याह—कृच्छ्रे-
णेति ॥ गर्भवासे गर्भावस्थानदशायाम् अमेध्यमध्ये मूत्रपुरीषमध्ये । नियमित-
तनुभिस्संकुचितगात्रैः । प्राणिभिरिति शेषः । कृच्छ्रेणातिकष्टेन स्थीयते । तथा
यौवने । उपभोगस्सम्भोगश्च । कान्ताविश्लेषेण प्रियतमावियोगेन यो दुःखव्यति-
करो दुःखसम्पर्कं स्तेन विषमः विकलः । भवतीति शेषः । तथा । वामाक्षीणां
मनोहरनयनानामवज्ञाविहसितानामवमानपूर्वकपरिहासानां वसतिः स्थानं तासां
तस्य हेतुत्वात्परिहासास्पदमित्यर्थः । वृद्धभावो वृद्धत्वमप्यसाधुरसमीचीनः ।

अपहासास्पदोभूतस्य कुतस्साधुत्वमिति भावः । अतः । रे मनुष्याः । रेइति नीचसम्बोधने नीचत्वं च सांसारिकत्वादिति द्रष्टव्यं । नि 'नीचसम्बोधने तु रे' इत्यमरः । संसारे गर्भवासजन्मजरादिरूपे । स्वल्पं सुच्छं । किञ्चिदीषदपि । सुखमस्ति यदि वर्तते चेत् । तर्हि । तद्वदत ब्रूत । अतः किमर्थं क्लिश्यत गर्भनिर्य-
वासादिसांसारिकदुःखैः । पुनरावृत्तिरहितनित्यनिरतिशयानन्दबन्धुरब्रह्मपदमा-
त्यर्थमेव प्रयतन्त्वमित्यर्थः ॥

व्याघ्रीव तिष्ठति जरा परितर्जयन्ती
रोगाश्च शत्रव इव प्रहरन्ति देहम् ।
आयुः परिस्त्रवति भिन्नघटादिवाम्भो
लोकस्तथाप्यहितमचारतीति चित्रम् ॥

३८

व्या—अथ स्वविनिपातहेतौ सन्निहिते लोका न कुशला भवन्ति महदेत-
दाश्चर्यमित्याह—व्याघ्रीति ॥ जरा वार्धकावस्था । व्याघ्रो व्याघ्राङ्गनेव * 'जातेर-
ह्योविषयादयोपधादि' ति डीप् । परितर्जयन्ती भीषयन्ती सती तिष्ठति कलेबर-
कबळनाभिनिवेशेन वर्तमाना मृत्योः प्रत्यासत्ति मभिनिवेदयतीत्यर्थः । रोगाः
वातपित्तश्लेष्मादिव्याधयश्च । शत्रवो वैरिण इव । देहं प्रहरन्ति ताडयन्ति ।
परिपीडयन्तीत्यर्थः । आयुश्च भिन्नघटात् सच्छिद्रकलशात् अम्भ इव परिस्त्रवति
प्रतिक्षणं नश्यतीत्यर्थः । तथाऽपि लोको जनः अहितं परापकारमाचरतीति
चित्रमाश्चर्यम् । परापकारादन्यत्किमकुशलमिति भावः । यद्वा अहितं स्वस्यानिष्ट-
माचरति स्वविनिपातहेतुभूतमेव कर्म करोति न त्वात्मोद्धरणार्थं ब्रह्मव्यानादि
करोतीत्यर्थः । चित्रमाश्चर्यं । तदुक्तं गीतासु—

‘उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मान मवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धु रात्मैव रिपुरात्मनः’ ॥

इति ॥

* तर्जयन्तीत्यत्र तर्जयते परस्मैपदं । 'तर्जयन्निव केतुभिरि' त्यादिमहाकवि-
प्रयोगात्सिद्धं तर्जयते रनुदात्तेत्वेऽपि चक्षिडो डित्करणेन अनुदात्तेत्वनिमित्तस्या-
त्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात्परस्मै पदमिति । उपमा । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

भोगा भङ्गुरवृत्तयो बहुविधास्तैरेव चायं भव-

स्तत्कस्येह कृते परिभ्रमत रे लोकाः कृतं चेष्टितैः ।

आशापाशशतोपशान्तिविशदं चेतस्समाधीयतां

कामोत्पत्तिवशात् स्वधामनि यदि श्रद्धेयमस्मद्वचः ॥ ३९

व्या—अथ सर्वथा यद्यस्मदुपदेशे विश्वासस्तर्ह्यात्मन्येव । मनस्समाधेयं न स्वन्यत्रेत्याह—भोगा इति ॥ भोगाः विषयाः । भङ्गुरा भङ्गशीला वृत्तिर्येषां ते तथोक्ताः आगमापायित्वादस्थिरा इत्यर्थः । बहुविधाः नानाप्रकाराश्च कारणवैचित्र्यपूर्वकत्वात्कार्यवैचित्र्या इति भावः । अस्तु ततः किं ? तत्राह—तैर्भोगैरेवायं परि वर्तमानो भवः शरीरधारणादिसंसारः कल्पित इति शेषः । जन्मान्तरीयकत्वात्तस्येति भावः । ‘भोगायतनं शरीरमिति वैशेषिकाः । तत्तस्मात्कारणात् । रे लोकाः जनाः । इहात्र भवे । कस्य कृते कस्य भोगस्य प्राप्त्यर्थमित्यर्थः । अर्थे कृते च शब्दौ द्वौ तादर्थ्येऽव्ययसंज्ञकाविति वचनात् । परिभ्रमत सञ्चरत न परिभ्रमितव्यमित्यर्थः । सञ्चितकर्मवशात्स्वत एव तेषां सम्भाव्यमानत्वादिति भावः । अतश्चेष्टितैर्भोगसङ्ग्रहव्यापारैः । कृतं तत्सङ्ग्रहव्यापारा न कर्तव्या इत्यर्थः । कृतमिति निषेधार्थकमव्ययं चादिषु पश्यते ‘कृतमिति निवारणातिनिषधयोरिति गणव्याख्याने । तर्हि किमतः परं कर्तव्यमुपदिश्यत इत्यत आह—अस्मद्वचः अस्मदीयमुपदेशवचनं । श्रद्धेयं यदि विश्वसनीयं चेत् युष्माभिरिति शेषः । आशा अतितृष्णा तस्याः पाशा रज्जवद्बन्धहेतुत्वात् । नि ‘आशादिगति तृष्णयो रि’ति वैजयन्ती । तेषां शतानि अनेकआशापाशा इत्यर्थः । तेषामुपशान्त्योपशमनेन विशदं निर्मलं चेतश्चित्तं कामोत्पत्तिवशात् अनुरागोदयवशात् अनुरागमुत्पाद्येत्यर्थः । स्वरूपमात्मा तद्रूपं धाम ध्यानं तस्मिन् । नि ‘स्वो ज्ञातावात्मनि स्वमि’त्यमरः । समाधीयतां स्थिरीक्रियताम् अन्तरात्मप्रवणमेव क्रियतां न बाह्यविषयासक्तमित्यर्थः । अन्यथा तु महाननर्थस्यादिति भावः । यद्वा स्वशब्देन जीव उच्यते । तस्य धामनि निलयस्थाने परब्रह्मणि अथवा स्वधामनि स्वयंज्योतिषि स्वरूपभूततेजसीति वा । इहात्यन्तविप्रकृष्टार्था बहवः परिस्फुरन्ति विस्तरभयाञ्जलिख्यन्ते । समाधीयतां समाहितं क्रियतामित्यर्थः । अयमेव हितोपदेष्टृत्वात्पुनरुपगुरुणामस्माकं परमोपदेशः । एतद्विश्वासेनान्यासङ्गं परित्यज्य मनो ब्रह्मणि कृत्वा तदाज्ञया श्रेयस्सम्पादनीयम् ॥

‘सत्सम्प्रदायसंयुक्तब्रह्मविद्याविशारदः ।

एवमादिगुणोपेतो देशिकोऽशेषवन्दितः ॥’

इत्युक्तलक्षणदेशिकाचार्योपदेशवचनश्रद्धाभक्ति युक्तस्य श्रेयोलाभावश्यंभावात् ॥

‘यस्यदेवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

मन्त्रे तीर्थे द्विजे देवे दैवज्ञे भेषजे गुरौ ।

यादृशी भावना यत्र सिद्धिर्भवति तादृशी ’ ॥

इत्यादि श्रुतिस्मृतिसहस्रेभ्योऽयमर्थो निश्चीयत इत्यलमति प्रसङ्गेन ॥

शार्दूलविक्रीडितम् ॥

ब्रह्मेन्द्रादिमरुद्गणां स्तृणकणान्यत्र स्थितो मन्यते

यत्स्वादाद्विरसा भवन्ति विभवास्त्रैलोक्यराज्यादयः ।

भोगः कोऽपि स एक परमो नित्योदितो जृम्भते

भोस्साधो क्षणभङ्गरे तदितरे भोगे रतिं मा कृथाः ॥ ४०

व्या—ननु यदि ते सर्वथा भोग एव स्पृहा तर्ह्यस्मदुपदिष्ट एवाभिरतिं कुरु-
नान्यत्तैत्युपसंहरति—ब्रह्मेति ॥ यत् यस्मिन् निरतिशयैकनित्यभोगसाम्राज्ये ।
स्थितो वर्तमानस्सन् पुमानिति शेषः । ब्रह्मेन्द्रावादी येषां ते तथोक्ता ये मरुद्गणा-
स्सुरसङ्घाः । तानपि किमुतान्यानिति भावः । नि ‘मरुतौ पवनामरात्रि’ति ॥
वैजयन्ती । तृणकणान् तृणलेशान् अत्यन्तनिस्सारान् परमनीचानिति यावत् ।
मन्यते अवबुध्यते पारमेष्ठ्यस्वाराज्ययोरप्येतादृशभोगसाम्राज्यसहस्रांशसादृश्य-
स्याप्यनर्हत्वादिति भावः । * ‘मन्य कर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिष्विति विकल्पा-
द्वितीया । तथा यस्या विशिष्टभोगसाम्राज्यस्य स्वादात् रुच्यनुभवात् । तयो-
लोकाः त्रैलोक्यं * ब्राह्मणादित्वात् ष्यङ् । तत्र यद्राज्यमाधिपत्यं तदादिर्येषां ते
तथोक्ताः विभवास्सम्पदो । विरसाः अनभिमताः । हेया इति यावत् । भवन्ति
तेषु तथाविधरुच्यतिशयाभावादिति भावः । यद्वा यस्य ब्रह्मानन्दरूपभोगस्य
स्वादात् । त्रैलोक्यराज्यमादिः कारणं येषां ते तथोक्ताः । सकलभुवनाधिपत्यसम्भवा-
दित्यर्थः । विभवास्सुखसम्पदः । विरसाः रसहीनाः । निकृष्टा इति यावत् । भवन्ति
ब्रह्मानन्दे क्षुद्रानन्दानामन्तर्भूतत्वात् । ‘एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रा-
मुपजीवन्ती’ति श्रुतेरिति भावः । कोऽप्यनिर्वाच्यः । कुतः परमस्सर्वोत्कृष्टः ।
निरतिशय इति यावत् । तत्कृतः । नित्योदितः नित्याभ्युदयसम्पन्न इत्यर्थः । स

एक एव भोगो ब्रह्मानन्दरूपो जृम्भते महाराजश्रोत्रियाद्यानन्दानामुत्तरोत्तरतार-
तम्यमुत्तवाऽस्य सर्वोत्कृष्टत्वस्य श्रुत्युक्तत्वादिति भावः । अतः भोगपाधो सज्जने-
त्युपदेशश्रवणाभिमुखीकरणार्थं स्तुतिः । अत्रैकवचनं समुदायाभिप्रायमत एव
रे लोका इति न पूर्वश्लोकोक्तबहुवचनविरोधः । अत्रास्मदुपदेशं ये न शृण्वन्ति
तएव नीचाः । यस्तु शृणोति स एव साधुरिति सम्बोधनद्वयतात्पर्यं । क्षणभङ्गुरं
अनित्यं उपलक्षणमेतत् । परमनीच इत्यर्थः । तदितरे तस्माद्विशिष्टभोगादितर-
स्मिन् * अत्रास्मिन्नादेशाभावश्चिन्त्यः । भोगे सांसारिकसुखानुभवे । राते
रागं प्रीतिमिति यावत् । नि 'रतिस्मरप्रियायां च रागेऽपि सुरतेऽपि चे'ति
विश्वः । माकृथाः मा कार्षीः । किंतु पूर्वोक्त एव तस्मिन् भोगे रतिं कुरु तस्यैव
परमश्रेयस्करत्वादिति भावः * कृजा लुडि 'न माङ्गयोग' इत्यङ्गागमप्रतिषेधः ॥
वृत्तं पूर्ववत् ॥

इति वैराग्यशतके भोगास्थैर्यवर्णनं सम्पूर्णम् ॥

॥ कालमहिमानुवर्णनम् ॥

सा रम्या नगरी महान्स नृपतिस्सामन्तचक्रं च त-
त्पाश्र्वं तस्य च सा विदग्धपरिषत्ताश्चन्द्रबिम्बाननाः ।
उद्धृत्तस्स च राजपुत्रनिवहस्ते वन्दिन स्ताः कथा-
स्स यस्य वशादगात् स्मृतिपथं कालाय तस्मै नमः ॥ ४१

व्या—अथ सर्वस्यापि कालनियम्यत्वात्तन्महिमानं दशभिर्वर्णयति—तत्रादौ
तस्य निशामकत्वं प्रकटयन्नस्मरति—सेति ॥ अत्र सर्वत्राऽपि तच्छब्दः पूर्वानुभूत-
विषयः । अत एव न यच्छब्दापेक्षा । तदुक्तं काव्यप्रकाशे 'प्रक्रान्त प्रसिद्धानुभूतार्थ
गोचरस्तच्छब्दो न यच्छब्दमपेक्षत' इति । तथा च । सा पूर्वानुभूता । रन्तुं

योग्या रम्या मनोहरा नगरी राजधानी च । तत्र स महान् साम्राज्यभारधौरेयतया
 पूज्यः । नृपतिः राजा च । * तस्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी सर्वत्र संबध्यते । तस्य
 नृपतेस्तत् सामन्तचक्रं प्रत्यक्षराजमण्डलं । यद्वा सेवार्थं समागताखण्डमण्डलाधि-
 पतिपरिवारश्च । तस्य पार्श्वे स्थितमिति शेषः । सा विदग्धपरिषत् विद्वत्सभा च
 अथवा विदग्धानां कर्तव्यार्थचतुराणां परिषत् समुदायश्च 'कृत्यवस्तुषु चातुर्यं
 वैदग्ध्यं परिकीर्तितम्' लक्षणात् । तस्य ताश्चन्द्रबिम्बमिवाननं यासां तास्सुन्द-
 र्यश्च । यस्य सः । उद्धृतः उत्पद्यमानः । उद्गुण्ड इति यावत् । राजपुत्रनिवहः राज-
 कुमारवर्गश्च । तस्य ते । वन्दिनस्तुतिपाठकाश्च । नि 'वन्दिनः स्तुतिपाठकाः'
 इत्यमरः । यस्य ताः कथाश्च । श्रव्यवाचश्चेति । सर्वमशेषमपि । यस्य कालस्य ।
 वशादायत्तत्वात् । नि 'वश आयत्ततायां चे'त्यमरः । स्मृतिपथं स्मरणमार्गं *
 'ऋक्पूरि'त्यादिना समासान्तोऽच्प्रत्ययः । अगात् प्रापत् । कालमहिम्ना सर्वमपि
 नष्टमभूदित्यर्थः । सर्वसंहर्तुः कालस्य महिमा वर्ण्यत इति भावः * 'इणो
 गालुङी'ति इणो लुङि गादेशः , तस्मै कालाय । नमः प्रह्वीभावः । 'कालः कल-
 यतामहमि'ति भगवद्वचनात्कालो भगवानेव । तथा च तन्ममस्काररूपमङ्गला-
 चरणं युज्यत इति भावः * 'नमस्स्वस्ती'त्यादिना चतुर्थी ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥

यत्रानेकः कचिदपि गृहे तत्र तिष्ठत्यथैको

यत्राप्येकस्तदनु बहवस्तत्र नैकोऽपि चान्ते ।

इत्थं नेयौ रजनिदिवसौ लोलयन्द्वाविवाक्षौ

कालः कस्यो भुवनफलके क्रीडति प्राणिशरैः ॥

४२

व्या—अथास्याक्षधूर्तसाम्येन सर्वप्राणिनियन्तृत्वमाह—यत्रेति ॥ यत्र यस्मिन्
 गृहे वेश्मनि कोष्ठे च । कचिदपि कदाचित् । यद्वा यत्र कचिदपि यस्मिन् कस्मिन्
 श्चिद्गृहे । अनेकः बहुलः । प्राणी शारश्च तिष्ठति अथानन्तरं तत्र तस्मिन्नेव
 गृहे । कदाचिदेकस्तिष्ठति एकत्र कालभेदवशादन्यत्र परिणामवशाच्चेति भावः ॥
 तथा यत्र यस्मिन् गृहे कदाचिदेकस्तिष्ठति तदनु तदनन्तरं बहवश्च तिष्ठन्तीति
 शेषः । तत्र तस्मिन् गृहे । अन्ते, अवसानकाले द्यूतसमाप्तौ च ।
 एकोऽपि च न तिष्ठति । इत्थमुक्तरीत्या । भुवनं फलकमिव शारप्रवर्तनोचित-

कोष्ठयन्त्रमिव तस्मिन् । नेयैः प्रवर्तनीयैरिति यावत् । प्राणिनः शाराः द्यूतगुह्य-
इव अक्षोपकरणानीवेति यावत् । तैस्साधनैः नि 'पल्याणेऽस्त्रोविहङ्गे ना (शारो)
द्यूतगूढे नपुंसकमि'ति वैजयन्ती । कल्यः कलनासमर्थः देवनचतुरश्च । कालः
कर्ता अक्षधूर्तश्च गम्यते । रजनिदिवसौ रात्र्यहनी कर्मणी । द्वावेक्षौ पाशकाविव ।
नि 'पणोऽक्षेषु ग्लहोऽक्षास्तु देवकाः पाशकाश्च त' इत्यमरः । लोलयन् पौनःपुन्येन
गृह्णन् । विसृजंश्चेत्यर्थः । क्रीडति दीव्यति । प्राणिसंयोगवियोगयोः वृद्धिक्षयादीनां
च काल एव कर्तेति भावः ॥

अत्राक्षाविवेति स्पष्टोपमालिङ्गात्सर्वत्रोपमितिसमासः अत एवोपमालङ्कारः ।
यदि चाक्षक्रीडनोपयोगित्वाद्वूपकमेवाश्रयणीयमित्यभिमानस्तदैकदेशवर्तिरूपक-
मुपमात्वङ्गमिति संक्षेपः ॥ मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥

आदित्यस्य गतागतैरहरहस्संक्षीयते जीवितं

व्यापारैर्बहुकार्यभारगुरुभिः कालोऽपि न ज्ञायते ।

दृष्ट्वा जन्मजराविपत्तिमरणं त्रासञ्च नोत्पद्यते

पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ॥

४३

व्या—अथ नित्यममत्तोऽयं लोको नैतन्महिमानं ज्ञातुं शक्नोतीत्याह—आदि-
त्यस्येति ॥ आदित्यस्य सूर्यस्य गतागतैरुदयास्तमयैरिति यावत् । अहरहः प्रत्यहम्
अहन्यहनीत्यर्थः * वीप्सायां द्विरुक्तिः * अत्यन्त संयोगे द्वितीया । जीवितमायु-
स्संक्षीयते विनश्यति । कालक्रमेणायुः क्षयो भवतीत्यर्थः * 'क्षि क्षय' इत्यस्माद्धातोः
कर्तरि लट् । तथापि । सोऽयं न ज्ञायत इत्याह—बहवोऽनेके ये कार्यभाराः
देहगेहादिनिमित्तकर्तव्यार्थपरम्पराः तैर्गुरुभिर्गौरिष्टैर्व्यापारैर्जीवनोपायोद्योगैः ।
कालोऽपि जीवितक्षयकरसमयोऽपि न ज्ञायते । कार्यशतपर्याकुलव्यापारपारव-
श्यान्नावबुध्यत इत्यर्थः । तथा । जन्मजराविपत्तिमरणम् उत्पत्ति जरावस्थाविपत्ति-
धनानीत्यर्थः * 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवती' त्येकवद्भावः । दृष्ट्वा । त्रासो
भीतिश्च नोत्पद्यते नोदेति । किंतु जगत्सर्वोऽपि लोकः । मोहमयीमज्ञानप्रचुरं
बुद्धिविपर्यासकारिणीमिति यावत् * प्राप्नुयै मयद् । टित्वात् ङीप् । नि 'प्रमादोऽन-
वधानते' त्यमरः । मदिरा मद्यं तां । पीत्वा निषेव्य । उन्मत्तभूतं क्षीबकल्पं

विवेकशून्यमिति यावत् । भवतीति शेषः । [कालेनैव प्रसादं प्रापितोऽयं लोकः
कथङ्कार मन्त्रमहिमानं ज्ञास्यतीति भावः ॥

एतदादि श्लोकपञ्चकं शार्दूलविभीषिण्डितम् ॥

रात्रिसैव पुनरसएव दिवसो मत्वा मुधा जन्तवो

धावन्त्युद्यमिनस्तथैव निभृतप्रारब्धतत्तत्क्रियाः ।

व्यपारैः पुनरुक्तमुक्तविषयैरेवंविधेनामुना

संसारेण कदर्थिता वयमहो मोहान्न लज्जामहे ॥

४४

व्या—उक्तमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह—रात्रिरिति॥ रात्रिरियं प्रवर्तमानारजनी ।
सैव पुनः गतरात्रिसदृश्येवेत्यर्थः । पुनश्शब्दो वाक्यालङ्कारे । अथवा रात्रिः पुनः
भूयोऽपि । सैव गतरात्रिरेव नैतद्भेदो विज्ञायत इति भावः । तथा दिवसः अहस्स
पुनस्स एव गतदिवससदृश एवेत्यर्थः । पूर्ववद्विकल्पोऽत्राऽप्युन्नेयः । इति मत्वा
बुद्धाऽपि । जन्तवः प्राणिनः उद्यमिनः तत्तदर्थसाधनोद्योगवन्तः । तथैव । निभृतं
निगूढं परेषामप्रकाशमिति यावत् । प्रारब्धा उपक्रान्तास्तत्तत्क्रियास्तत्तदर्थसाधक-
कर्माणि येषां ते तथोक्ताश्च सन्तः । पुनरुक्तभूताः पुन पुनरनुभूतकल्पाश्चरितचर्चण-
प्राया इति यावत् । तथाभूता विषयाः जग्धियव्यादिभोगा येषु तैर्व्यपारैश्चेष्टाभिः ।
मुधा व्यर्थं । धावन्ति वृथाप्रयासमन्तरेण फलान्तरसम्भवादिति भावः । किं
स्वित्थं विधेनैवं प्रकारेणामुना परिवर्तमानेन । संसारेण कुत्सितोऽर्थः कदर्थः *
कोः कृत्तपुरुषेचेति लुशब्दस्य वददेशः । कदर्थवन्तः कृताः कदर्थीकृताः
हीनार्थीकृता अपि * कदर्थशब्दात्तत्करोतीति ण्यन्तात्कर्मणि क्तः * णाविष्टवद्भावे
विन्मत्तोल्लेखः । वयं मोहादज्ञानाद्गलज्जामहे न जिहीमः । अहो, एवं कालमहिम्ना
निस्सार्य स्तिरकृता अपि लज्जां न प्राप्नुम इत्याश्चर्यमित्यर्थः ॥

न ध्यातं पदमीश्वरस्य विधिवत्संसारविच्छिन्नये

स्वर्गद्वारकवाटपाटनपटु धर्मोऽपि नोपार्जितः ।

नारीपीनपयोधरोरुयुगलं स्वप्नेऽपि नालिङ्गितं

मातुः केवलमेव यौवनवनच्छेदे कुठारा वयम् ॥

४५

व्या—अथ लोके तावत्पुरुषाणां धर्मार्थकाममोक्षरूपचतुर्विधपुरुषोऽसंस्पादन-
साधनीभूततया परमेश्वरपदव्यानेज्याव्ययनयशोवित्तार्जेन गुरुशुश्रूषाङ्गनालिङ्गना-
दयो यथायोगं विधेयाः । अस्माभिस्तु तेषां मध्ये न कश्चिदपि विरचितः । अतोऽस्म-
ज्जन्म निरर्थकमिव जातमिति वारं वारं शोचतां वचनमभिनीयाद्—न व्यातमि-
त्यादिभिः त्रिभिः न व्यातमिति ॥ संसारविच्छिन्नये संसारोच्छेदार्थं मोक्षप्राप्त्यर्थ-
मित्यर्थः । ईश्वरस्य शम्भोः * ‘स्थेशभासे’ त्यादिना वरच् । पदं पादारविन्द-
युगलमित्यर्थः । विधिवत् विध्यहं । यथाशास्त्रमित्यर्थः * ‘तदर्हमि’ति वतिप्रत्ययः ।
न व्यातम् एकाग्रचित्ततया न व्यानविषयीकृतं । यतः ‘शम्भुपादाम्बुजव्यानें
साक्षान्मोक्षैकसाधनमि’त्यनेकपुराणेतिहाससंहितावचनैस्साक्षान्मोक्षसाधनतया
विधेयमित्यभिहितं शम्भुपदव्यानें न विहितमितस्तत्साध्यमोक्षपुरुषार्थो न
सम्पादित इति भावः । तथा धर्मार्थोऽसम्पादनानुशोचनं कथयन्ति ‘अत्र अथातो
धर्मजिज्ञासे’त्युपक्रममाणस्तूत्रकृन्महर्षिर्धर्मस्य प्राधान्येन स्वतस्सिद्धं पुरुषार्थत्वं
मन्यते । फलं त्वानुषङ्गिकम् । अन्ये पुनस्पाक्षत्परम्परया च स्वर्गापवर्गपुरुषार्थद्वय-
साधनतया सुखहेतोः चन्दने सुखत्ववदौपचारिकं मन्यते । तत्र च द्वितीयं
पक्षमाश्रित्याह—स्वर्गेति । अत्र स्वर्गशब्दोऽपवर्गस्याप्युलक्षकः । तथा च स्वर्गा-
पवर्गयोः कवाटयोः पादने विदलने पटुः समर्थः । स्वर्गापवर्गसाधक इत्यर्थः ।
धर्मो ज्योतिष्टोमादिरपि नोपार्जितः न सम्पादितः । यतः ‘ज्योतिष्टोमेन
स्वर्गकामो यजेत’ ‘धर्मात्सुखं च ज्ञानं च ज्ञानान्मोक्षमवाप्नुयादि’त्यादिश्रुति-
स्मृतिभिः पुरुषार्थद्वयसाधकत्वेनावश्यमनुष्ठेय इति बोधितो धर्मोऽपि नानुष्ठितः
अतस्तत्साध्यपुरुषार्थद्वयमपि न सिद्धमिति भावः । अत्र देहलोदीपन्यायेन स्वर्गा-
पवर्गसाधकत्वकथनं धर्मस्य कश्चिदतिशयं द्योतयति ततो न पौनरुक्त्यमित्यनु-
सन्धेयं । तथा नारीणां पीनो पीवरौ यौ पयोधरौ स्तनौ तयोः उरु दुर्भरं यद्युगलं
पीवरदुर्भरकुवकुम्भयुग्ममित्यर्थः । यद्वा पयोधरौरुवौश्च युगलं पयोधरयुगल-
श्रुयुगलं चेत्यर्थः । तत् । स्वप्नेऽपि स्वप्नावस्थायामपि किमुत जाग्रदवस्थायामिति
भावः । नालिङ्गितं नाश्लिष्टं—

“संसारे पटलान्ततमेयतरले सारं यदेकं परं

यस्यायं च सप्तम एष विषयग्रामप्रपन्नो जनः ।

तत्सौख्यं परतत्त्ववेदनमहानन्दोपमं मन्दधीः

को वा निन्दति सूक्ष्ममन्मथकलावैचित्र्यमूढो जनः ? ॥

हत्यादिकामशास्त्रोक्त्या कामपुरुषार्थस्याप्युपादेयत्वात्तन्निष्पादकत्वेनाधिगतमङ्ग-
नाकुचकुम्भालिङ्गनाधरचुम्बनादिकमपि न कृतमतस्तन्निष्पाद्यकामपुरुषार्थोऽपि
न समर्थित इति भावः । अयमेव भावः उत्तरपद्यद्वयेऽप्यनुसन्धेयः । अत्र बाह्य-
सुरते पयोधरालिङ्गनं सुरतप्रयोज्यग्राभ्यकरणे डोलयितबन्धे ऊरुयुगळालिङ्गन-
मिति विवेकः । अत्र वात्स्यायनीयाः—

“ बाह्यमाभ्यन्तरं चेति द्विविधं रतमुच्यते ।

तत्राद्यं चुम्बनाश्लेषनखदन्तक्षतादिकम् ।

द्वितीयं सुरतं साक्षान्नानाकरणकल्पितम् ॥ ”

इति ॥

किं तु केवलमत्यन्तं मातुर्जनन्याः यौवनं तारुण्यमेव वनं सुपुष्पितोद्यानं तस्य
च्छेदै विदारणे । वयं कुठाराः परशव एव । यौवनस्य पुत्रोत्पत्त्यवधिकत्वात्तदुच्छे-
दनसाधनभूता एव न त्वर्थान्तरसाधका अतो निरर्थकमस्मज्जन्मेति भावः ॥

नाभ्यस्ता प्रतिवादिबृन्ददमनी विद्या विनीतोचिता

खङ्गाग्रैः करिकुम्भपीठदलनैर्नाकं न नीतं यशः ।

कान्ताकोमलपल्लवाधररसः पीतो न चन्द्रोदये

तारुण्यं गतमेव निष्फलमहो शून्यालये दीपवत् ॥

४६

व्या—नेति ॥ दयते भज्यते अनयेति दमनी भजनी प्रतिवादिबृन्दानां
प्रतिभटवादीश्वरनिवहानां दमनी । अथवा प्रतिवादिनां वृन्दानि दमयतीति तथोक्ता
सम्प्रदायशुद्धदेशिकाचार्यशिक्षानिवन्धननिष्कृष्टववृत्प्रयुक्तवीर्यातिशयवर्धमान
प्रतिवादिपाण्डित्यगर्वनिर्वापणसमर्थेत्यर्थः * ‘कृत्यल्युटो बहुळमि’ त्युभयत्रापि
कर्मकर्तरि ल्युट् । टित्वात् डीप् । तथा । विनीतानां साधूनामुचिता सहृदयहृदया-
ह्लादिनीत्यर्थः । यद्वा विनीतानां विनयविधेयत्वादिगुणोपेतानां शिक्षितानामिति
यावत् । उचिता अभ्यासार्हा । नि ‘अभ्यासेऽप्युचितं न्याय्य मि’ त्यमरः । विद्या
वेदशास्त्रपुराणादिरूपा । नाभ्यस्ता नाभ्यासविषयीकृता । सम्यक् न परिशीलितेति
यावत् । अधीताऽपि विद्या सम्यक्परिशीलनाभावे फलवदर्थवबोधकापर्यवसा-
यित्वादनधीतप्रायैव भवतीति भयात् ‘आवृत्तिरसकृदुपदेशादि’ ति न्यायेन
तत्परिशीलनस्य कल्पोक्तेश्च सर्वथा परिशीलनस्यैव प्रथमतः अनधीतैव चेन्न-तत्र

प्रत्युत्तरावकाशः । एवं व्यवस्थायां सत्यां 'विद्यानामनरस्य रूपमधिक मि' त्यादिवचनेन कीर्तिप्रतिष्ठाविज्ञानादिफलसाधनतया अभ्ययनपूर्वकं मभ्यसनीयेति बोधिता । विद्या नाधीता नाम्यस्या च । ततस्तत्साध्यफलजातमपि न संगृहीतमिति भावः । तथा करिकुम्भाः पीठानीव तेषां दलनैर्विदारकैः । अथवा करिकुम्भपीठानि दलयन्तीति तथोक्तानि । तैः * शत्रुसेनासंरम्भ विजृम्भमाण करिकुम्भस्थलपाटननिराघाटपाटवैरित्यर्थः * 'दलविदलन' इति धातोः पूर्ववल्ल्युट् । खङ्गाग्रैः । यशः कीर्तिः । नाकं स्वर्गं । नि 'स्वर्गान्तरिक्षयोर्नाक इ' त्यमरः । न नीतं न प्रापितं क्षत्रधर्मेण लोकान्तरश्चाधनीयकीर्तिरपि न सम्पादितेत्यर्थः । यथा लोके प्रासादाद्युन्नतस्थानं प्रापणीयं वस्तु वेणुदण्डाग्रादिना प्रापयन्ति तद्वदिति श्वनिः । अथवा खङ्गाग्रैः । खड्गधाराभिस्साधनैर्यानि करिकुम्भपीठानां दलनानि विदारणानि तैर्हेतुभिः । शत्रुसेनादन्तिनिवहारुन्तुदखड्गप्रहारैरित्यर्थः । यशः नाकं न नीतं 'कीर्तिं स्वर्गफलमाहुरासंसारं विपश्चित' इत्यादिवचनैः स्वर्गसाधनत्वेन निवेदिताऽपि कीर्तिर्न सम्पादिता ततस्तत्साध्यफललाभो न जात इति भावः । अत्र क्षितितले 'किं जन्मकीर्तिं विने' ति वचनाज्जन्मसाफल्यार्थम् । कीर्तेः पृथङ्मुख्यत्वेन सम्पादनीयत्वादनुषङ्गिकफलकत्वात्साधनान्तरत्वात्स्वर्गमात्रसाधकत्वाच्च 'स्वर्गद्वारकवाटपाटनपटु धर्मोऽपि नोपार्जित' इत्यनेन नपौनरुत्तयमित्यवगन्तव्यं । नाकं न नीतं यशः' इत्यत्र * 'नीवह्योर्न' इति वचनाद्विकर्मकान्नयतेः कर्मणि क्तप्रत्ययः । अत एव यशसः प्रधानकर्मत्वम् अन्यत्र 'अकथितं' चेति ॥

‘प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणां ।

अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः’ ॥

इति वचनात् । तथा चन्द्रोदये चन्द्रोदयसमये । कान्तायाः प्रियतमायाः । कोमलो मृदुलो यः । पल्लवाधरः किसलयकल्पाधरोष्ठः तस्य रसः अधरामृतमित्यर्थः । न पीतः नास्वादितः । नि 'तिक्तादौ चामृते चैव निर्यासे पारदे श्वनौ रस' इति शब्दार्णवे । 'पल्लवाधरसुधा पीते' ति पाठे स्पष्टोऽर्थः । अतो न तृतीयपुरुषार्थोऽपि सम्पादित इति भावः । तटस्थोद्दीपनविभावश्च चन्द्रस्य शृङ्गाररसनिमित्तकारणत्वात्तदुदयोक्तिः । तदुक्तं शृङ्गारतिलके 'मलयानिलचन्द्राद्यास्तटस्थपरिकीर्तिता' इति । अतस्तारुण्यं यौवनं । शून्यालये निर्जनगोहे । दीपेन सुलभं

दीपवत् * 'तेन तुल्यं क्रियाचेद्विनिर्'ति वनिप्रत्ययः । निष्फलं निरर्थं ह्यमेव ।
गतं यथा शून्यगृहदीपस्य कस्यचिदप्यनुपयोगान्निरर्थकत्वं तथा तारुण्यस्यापि
कस्यचिदप्यर्थस्यासाधकत्वान्निरर्थकत्वमित्यर्थः । अहो इत्याश्चर्ये विषादेवा ॥

तद्धितगतेयमुपमा ॥

विद्या नाधिगता कळङ्करहिता वित्तं च नोपार्जितं

शुश्रूषाऽपि समाहितेन मनसा पित्रोर्न सम्पादिता ।

आलोलयतलोचनाः प्रियतमास्वप्नेऽपि नालिङ्गिताः

कालोऽयं परपिण्डलोलुपतया काकैरिव प्रेरितः ॥ ४७

व्या—विद्येति ॥ कळङ्करहिता निष्कलङ्का सप्रमाणेत्यर्थः । विद्या नाधिगता
नाभ्यस्ता । नाधीतेति यावत् । 'नाभ्यस्ताप्रतिवादिबृन्ददमनो' त्यत्र उक्तभाव
एवात्राप्यनुसन्धेयः । वित्तं त्यागभोगपर्याप्तं धनं च नोपार्जितम् ।

'यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनस्सपण्डितस्सश्रूणवान् गुणज्ञः । स एव वक्ता
स च दर्शनीयस्सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते' । इत्युक्तेः ।

'धनमाजय काकुतस्थ धनमूलमिदं जगत् ।

अन्तरं नाभिजानामि निर्धनस्य मृतस्य च' ॥

इत्यादिवचनेन च बहुफलसाधनतया अर्जनीयमित्युपदिष्टं वित्तं नार्जितं ततस्त-
त्साध्यफलमपि न साधितमिति भावः । ननु—

'अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानां च रक्षणे ।

रक्षितानां व्यये दुःखं धिगर्थं दुःखभाजनम्' ॥

इति निषेधोक्तेः कथं तद्रूपार्जनाभावानुशोचनमिति चेत्सत्यं तस्याप्यवहितावि-
संवाद्यैहिकामुष्मिकफलजनकत्वेनाभ्यर्हितत्वात्पुरुषार्थपर्यवसानाच्च न दोष इति
मन्तव्यं । तथा समाहितेन सावधानेन प्रसन्नेनेत्यर्थः । मनसा अन्तःकरणेन अन्तः-
करणशुद्धिपूर्वकं विहितस्य कर्मणः फलजनकत्वनियममिति भावः । पित्रोर्मातापि-
त्रोरित्यर्थः । नि 'मातापितरौ पितरावि' त्यमरः * 'पितामात्रे' त्येकशेषः ।
शुश्रूषा परिचर्या । सेवेति यावत् । नि 'शुश्रूषा श्रोतुमिच्छायां परिचर्यावधानयो'
रिति विश्वः । न सम्पादिता न कृता ।

‘मातापितृसमं दैवं सर्वेषां न हि विद्यते ।

तस्मात्समर्चयेन्नित्यं पितरौ देवरूपिणौ’ ॥

इत्यादिद्वचनैः सर्वेश्वराराधनकल्पतया बहुफलदायकत्वेन कर्तव्येति बोधिता पितृसेवा न कृता । ततस्तत्साध्यफलमपि न सम्पादितमिति भावः । आलोले चञ्चले तरले आयते कर्णान्तविश्रान्ते च लोचने यासां ताः जगन्मोहननयन-विलासवत्य इत्यर्थः । प्रियतमा अत्यन्तमनोविनोदकारिण्यः सम्भोगयोरयास्स-मानुरागिण्यस्तरुण्य इत्यर्थः । अन्यथा रसाभासप्रसङ्गात् । स्वप्नेऽपि नालिङ्गिताः । एतेनान्यन्तमिथ्याभूतस्वप्नालिङ्गनादभावानुशोचनेन जाग्रदृशायां तस्यात्यन्ता-सम्भावितत्वं सूच्यते । ननु कागनिष्पत्त्यर्थमङ्गनालिङ्गनाधरचुम्बनादिकमावश्यकं तत्र पूर्वश्लोके अधरचुम्बनमुक्तं किं तु पूर्वतरश्लोकोक्तमेव आलिङ्गनं पुनरत्राप्युक्तम् अतः पौनरुक्त्यदोषः प्रसक्त इति चेन्न-तत्र कतिपयालिङ्गनाभावमात्रानुशोचनमत्र तु सर्वाङ्गनालिङ्गनाभावानुशोचनमिति न दोषप्रसक्तिरिति वेदितव्यम् । किं त्वयं परिवर्तमानः कालः । काकैर्बालभुग्भिरिव अस्माभिरिति शेषः । परपिण्डेषु पराङ्गेषु लोलुपतया लालसतया सावमानपरपिण्डादनकुक्षिम्भरितयेत्यर्थः । प्रेर्यते याप्यते न त्वर्थसाधकतयेति भावः । नि ‘पराङ्गः परपिण्डाद’ इत्यमरः * प्रपूर्वादीरयतेः कर्मणि लट् । एतत्सर्वं कालविलसितमेवेति तात्पर्यम् । यद्यप्यत्र वैराग्यप्रकरणे धर्मार्थपितृशुश्रूषाविद्यायशोऽधिगमानां यथाकथञ्चि-त्पुरुषार्थोपयोगितया तदभावानुशोचनं वक्तुं युक्तं न त्वङ्गनालिङ्गनादिसम्भोगा-भावानुशोचनं तदपि श्लोकत्रयेण त्रिवारसिद्धयर्थं कथयितुमत्यन्तायुक्तं । ननु विद्याध्ययनाभावे द्विवारानुशोचनं युक्तमिति चेत् न तस्य उपादेयत्वेन शतकृत्व-सुदभावानुशोचनेऽप्यर्नाचित्याभावात् । अन्यस्य त्वनुपादेयत्वादेतदनुशोचन-मनुचितमिव प्रतिभाति । तथापि तस्यापि पुरुषार्थमध्यपरिगणनया सम्प्राप्तापात-त्वात् । प्रसूतिभाजो विश्वस्य ‘छांपुंसाभ्यामेव निष्पन्नत्वात्कामस्य पुरुषार्थत्वेन च पितृऋणविमोचनेहेतुभूततया च तादृशशास्त्रस्य महापुरुषप्रणीतत्वात् ‘धर्मावि-रुद्धो भूतेषु कामोऽस्मिभरतर्षभे’ति भगवद्वचनान्तद्विरुद्धस्यैवानुपादेयत्वात् । अत्र तदविरुद्धस्यैतत्कामस्य विवक्षितत्वेनोपादेयत्वाच्च तदेवानुशोचितमुचितं । यद्वा लोके तावदुत्तमवस्त्रलाभे अधमवस्त्रपेक्षा तस्याप्यलाभे तदनुशोचनं प्रायशः प्रसिद्धं । यथा पिपासितस्यालब्धशर्करापानकस्यारनालापेक्षायां तदलाभे अनुशोचनं

उद्यत्कालविप्रलब्धस्याधिगतपरमार्थानामपेक्षायां तदलाभेऽनुशोचनमुचितमेव
अत एव श्लोकत्रयेऽपि प्रतिश्लोकं पूर्वार्धे उत्तममन्यमभेदेन पक्षद्वयाभावानु-
शोचनमुक्त्वा अधमत्वातिशयेन तृतीयपक्षे तदभावानुशोचनमुक्तमित्यलमिति
प्रपञ्चेन ॥

वयं येभ्यो जाताश्चिरपरिगता एव खलु ते
समं यैस्संवृद्धास्मृतिविषयतां तेऽपि गमिताः ।
इदानीं मेते स्मः प्रतिदिवसमासन्नपतना
गतास्तुल्यावस्थां सिकतिलनदीतीरतरुभिः ॥

४८

व्या—अथ कालविकलनाविपाकवचनमाह—वयमिति । वयं येभ्यो मातापितृ-
भ्यो जाता उत्पन्नास्ते चिरपरिचिता एव चिरकालपरिचयवन्त एव विनष्टा
एवेत्यर्थः । खलु शब्दोऽत्र निश्चये वाक्यालङ्कारे वा । तथा यैर्जनैस्समं
संवृद्धास्सम्यग्वृद्धिं गताः ‘संवृत्ता’ इति पाठे प्रवृत्ता इत्यर्थः । तेऽपि स्मृति-
विषयतां स्मरणगोचरत्वं गमिताः प्रापिताः । कालेनेति शेषः । तेऽपि नष्टा इत्यर्थः *
गमेर्ण्यन्तात्कर्मणिक्तः * ‘गतिबुद्धी’त्यादिना अणि कर्तुः कर्मणि ‘ण्यन्ते कर्तुश्च
कर्मण’ इति वचनात् । अथवा गमिता गता इत्यर्थः । स्वार्थे णिच् ‘रामो राज्य-
मकारयति’ति वत् । इदानीं वार्धकावस्थायामेते वयः । प्रतिदिवसं प्रत्यहं *
यथार्थेऽव्ययीभावः । आसन्नं समीपवर्ति पतनं निधनं येषां ते तथोक्ताः । अत
एव । सिकतास्मिन्नस्तीति सिकतिलं सैकतप्रायं * ‘देशे लुबिलचौ चे’ त्यनेन
तदस्यस्मिन्नित्यर्थे इलच् प्रत्ययः । यन्नदीतीरं नदीतटप्रदेशः तत्र ये तरवः वृक्षा स्तै-
स्तुल्यावस्थां गताः समदशां प्राप्तास्सः । क्षिप्रमेव यास्याम इत्यर्थः । एतत्सर्वं
कालकृतमेव अन्यथा कथमन्यस्येद्वक्सामर्थ्यमिति भावः ॥

अत्र तरङ्गभङ्ग्याघातैस्सिकतापनये अविलम्बेन तरूणां निर्मूलोन्मूलः
तदूद्योतनार्थं नदीतीरस्य सिकतिलविशेषणं—

नि ‘स्त्री शर्करा शर्करिलशर्करश्शर्करावति ।

देश एवादिमावेव मुञ्चेयो सिकतावति’ ॥ इत्यमरः ॥

शिखरिणीवृत्तम् ॥

आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदर्थं गतं
तस्यार्धस्य परस्य चार्धमपरं बालत्ववृद्धत्वयोः ।

शेषं व्याधिवियोगदुःस्वसहितं सेवादिभिर्नीयते

जीवे वारितरङ्गचञ्चलतरे सौख्यं कुतः प्राणिनाम् ॥

४९

व्या—अथ प्राणिनां विचार्यमाणे सुखलेशस्याप्यवकाशो नास्तीत्याह—आयुरिति ॥
नृणां मर्त्यानां मायुर्जीवितावधिकालो वर्षशतं शतसंवत्सरात्मकं । परिमितं कृत्स्नं
ब्रह्मणेति शेषः । नि 'विंशत्याद्यास्सदैकत्वे सर्वा स्संख्येयसंख्ययोरिति' त्यमरः । तदर्थं
तस्यवर्षशतस्यार्धं पञ्चाशद्वत्सरात्मकं । रात्रौ गतं इन्द्रियव्यापारोपरमरूप
निद्रावस्थया गलितं भवतीत्यर्थः । परस्य तस्य जागरूकेण वर्तमानस्यार्धस्य
पञ्चाशद्वत्सरात्मकस्यापरमन्यदर्थं पञ्चविंशति संवत्सरात्मकं । बालत्ववृद्धत्वयो-
र्गतमज्ञानाशक्तत्वावस्थाविषयतया नष्टमित्यर्थः । द्वादशसंवत्सरात्मकं मेकं मर्धं
बालत्वे अन्यद्वृद्धत्वे इति विवेकः । शेषं पञ्चविंशतिसंवत्सरात्मकमेतदवशिष्टार्धं
व्याधिभिः रोगैः । वियोगदुःखैः पुत्रकलत्रादिविरहप्रयुक्तदुःखैस्सहितं सत् सेवा-
दिभिः स्वजीवनार्थं वित्तवत्परिचर्यादिकष्टकर्मभिर्नीयते अतिवाह्यते । अतः
वारितरङ्गवच्चञ्चलतरे अतिचञ्चले क्षणिक इत्यर्थः । जीवे जीवने प्राणिनां ।
सौख्यं सुखं । कुतः । नकुतोऽपीत्यर्थः । उक्तीत्या विचार्यमाणे सुखलेशस्याप्य-
वकाशादिति भावः ॥

क्षणं बालो भूत्वा क्षणमपि युवा कामरसिकः

क्षणं वित्तैर्हीनः क्षणमपि च सम्पूर्णविभवः ।

जराजीर्णैरङ्गैर्नट इव वलीमण्डिततनु-

नैरस्संसारान्ते विशति यमधानीयवनिकाम् ॥

५०

व्या—अथ कालत्रययुक्तबाल्याद्यवस्थाक्रमेण मर्त्यः सर्वोऽपि म्रियत इत्युप-
संहरति—क्षणमिति ॥ क्षणं क्षणमात्रमीषत्कालमित्यर्थः * अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
बालः शिशुर्भूत्वा तथा क्षणमपि । कामेन मन्मथेन रसिकः शृङ्गाररसाभिनिविष्टः ।
यद्वा काम्यन्ते अभिलष्यन्त इति कामाः । कामिनीसम्भोगादिविषयास्तेषु रसिकः

अनुरागवान् युवा तरुणश्च । भूत्वा । तथा क्षणं । वित्तैर्हीनो निर्धनो भूत्वा । क्षण-
मपि सम्पूर्णविभवः परिपूर्णधनश्च भूत्वा । नि 'अर्थरै विभवा अरी' ति पर्याये-
ष्वमरः । तथा । क्षणं जरया जीर्णैः शिथिलैः । विच्छिष्टसन्धिवन्धैरिति यावत्
अङ्गैरुपलक्षितः । अत एव । वलीभिर्विच्छिद्यचर्मभङ्गिभिर्मण्डिताभूषिता चिह्नितेति
यावत् * 'मडिभूषण' इति धातोः कर्मणि क्तः । तनुर्गात्रं यस्य तथोक्तो
भूत्वा । नरस्सर्वोऽपीत्यर्थः ॥ नटस्तत्तद्वेषधारी नर्तक इव संसारस्य बाल्ययौवना-
द्यवस्थानुभवरूपसंसारकपटनाटकस्य नाट्यप्रसङ्गादम्बरस्य च अन्ते अवसाने ।
यमो धीयतेऽत्रेति यमधानी यमराजधानी संयमनीनाम्नी यमपुरी * 'करणाधि-
करणयोश्च' ति ल्युट् । टिप्त्वात् डीप् । सा यवनिका प्रतिमोरा तिरस्करणीव तां
विशति मृतो भवति । अन्यत्र प्रविष्टो भवतीत्यर्थः । नि 'प्रतिमोरा यवनिके'-
त्यमरः । नटे विशेषणानि योज्यानि ॥ उपमालङ्कारः । शिखरिणीवृत्तम् ॥

इति वैराग्यशतके कालमहिमानुवर्णनं सम्पूर्णम् ॥

॥ यतिनृपतिसंवादवर्णनम् ॥

त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः

ख्यातस्त्वं विभवैर्यशांसि कवयो दिक्षु प्रतन्वन्ति नः ।

इत्थं मानधनातिदूरमुभयोरप्यवयोरन्तरं

यद्यस्मासु पराङ्मुखोऽसि वयमप्येकान्ततो निःस्पृहाः ॥ ५१

व्या—अथ इह कश्चित्कृतश्चिद्गारयोदयादित्थं भूतकालवैषम्यं ज्ञात्वा वैरा-
ग्याद्यदि यतिर्भवेत्तदा नैरपेक्ष्यत्तृणमिव जगज्जालमालोकयन्नवधीरितानुवर्तनेच्छु
राज्ञा सह संवादं कर्तुं शक्नुयान्नान्यथा । अतो निरङ्कुशत्वयतिभावोऽवश्यं सम्भाव-
नीय इति विवेकिनां ज्ञापयितुं तत्संवादप्रकारमाह—त्वमिति ॥ त्वं रजयतीति
राजा महोन्नत इत्यर्थः । वयमप्युपासितास्सेविता गुरवः आचार्याः । यया सा

तथोक्ता 'आचार्यवान् पुरुषो वेदे'ति श्रुतेः । निरन्तरगुरुसेवातत्परेत्यर्थः । यद्वा
उपासिता गुरुपासनावशात्संपादिता गुरुः श्रेष्ठा च या प्रज्ञा तैकाग्र्यगोचरबुद्धि-
विशेषप्रवृत्तिस्तयायोऽभिमान आग्रहस्तेनोज्ञताः उत्कृष्टाः । त्वं । विभवैधनसंपन्निः ।
ख्यातः सर्वत्र प्रसिद्धः । तथा कवयः विद्वांसः । यद्वा—विचित्रप्रबन्धवचनरचना-
चातुरीधुरीणप्रतिभासम्पन्नाः कवयितारः । नोऽस्माकं यशांसि वीर्तिः । दिक्षु
दिगन्तरालेषु । प्रतन्वन्ति विस्तारयन्ति । एते महान्तस्सन्तनपरिचर्याभिनन्दि-
ताचार्यकृपाकटाक्षलब्धप्रज्ञाभिमानमानसमहोत्सवशालिनः । ज्ञानविज्ञानसम्पन्ना
मोक्षसाम्राज्यपट्टबद्धाः तृणीकृतब्रह्मपुरन्दरा इत्यस्मानपि कीर्तयन्तीत्यर्थः । तस्मा-
द्वयमपि ख्याता एवेति भावः । अतः इत्थमनेन प्रकारेण । त्वं चाहं चावान्तयोः ।
* 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमि'त्येकशेषः । उभयोरप्यन्तरं तारतम्यं मानधनाभ्या-
मतिदूरमत्यन्तविप्रकृष्टं त्वं केवलधनवान् वयं तु प्रज्ञाप्रयुक्ताभिमानधनवन्तः ।
अतः त्वं चास्माकं च सुमेरुसर्षपयोरिव महदन्तरमित्यर्थः । अतस्त्वमस्मासु
विषये । पराङ्मुखः अनादरपरोऽसि यदि तर्हि । वयमप्येकान्ततो निस्स्पृहाः
निरपेक्षाः । अनादरपरा इत्यर्थः । त्वयीति शेषः । अनादरेऽप्यवस्थानेनास्माकमत्र
प्रयोजनमस्ति तवास्मात्वादरश्चेदस्माकमपि त्वयादरस्तद्वशादत्र स्थास्यामः ।
अन्यथान्यत्र गमिष्याम इति भावः । अत्र 'त्वं राजा वयमि'त्युपक्रमे 'वय-
मप्येकान्ततो निस्स्पृहा' इत्युपसंहारे च बहुवचनं प्रयुज्य आवयोरिति द्विवचन-
प्रयोगः कथं मुपयुज्य इति चेत्सर्वेषां समुदायविवक्षया वा आत्मसम्भावनायां
बहुवचनप्रयोगेण वा युक्तत्वान्न कोऽपि विरोधः । एवमुत्तरत्वाऽपि द्रष्टव्यम् ॥

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

अर्थानामीशिषे त्वं वयमपि च गिरा मीरमहे यावदर्थ

शूरस्त्वं वादिदर्पव्युपशमनविधावक्षयं पाटवं नः ।

सेवन्ते त्वां धनाढ्या मतिमलहतये मामपि श्रोतुकामा-

मय्यप्यास्था न ते चेत्त्वयि मम नितरामेष राजन्ननास्था ॥ ५२

व्या—उक्तमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह—अर्थानामिति ॥ त्वमर्थानां धनानां मीशिषे
ईश्वरो भवसि तथा वयमपि च यावानर्थो यावदर्थ । यावदभिधेयं यथा तथे-
त्यर्थः * 'यावदवधारण' इत्यव्ययीभावः । नि 'अर्थोऽभिधेयैवस्तुप्रयोजन'

‘निवृत्तिष्वि’ त्यमरः । गिरां शास्त्रवचनानामोऽमहे अशेषशास्त्रविशेषार्थानां
 प्रभवाम इत्यर्थः । ‘विद्महे’ इति पाठे गिरां यावदर्थमशेषविशेषार्थानित्यर्थः ।
 विद्महे जानीमहे । तथा । त्वं शूरः शौर्यवान् रिपुदमन इति शेषः । तथा
 नोऽस्माकं । वादिदर्पन्युपशमनविधौ प्रतिवादिगर्वनिर्वापणविधाने । नि ।
 ‘त्रिधिर्विधाने दैवे चे’ त्यमरः । अक्षयमविनाशि पादवं सामर्थ्यमस्तीति शेषः ।
 त्वां । धनाढ्या धनस्वामिनः । नि ‘इभ्य आढ्यो धनी स्वामी’ त्यमरः । सेवन्ते
 भजन्ते तदविनाशार्थं तदभिवृद्ध्यर्थं चेति भावः—यद्वा धनाढ्या धनाढ्यत्वाभि-
 लाषिनः । राजसेवया धनसम्पादनेच्छत्र इत्यर्थः । त्वां सेवन्ते । मामप्यस्मानपी-
 त्यर्थः । मतिमलहतये बुद्धिजाड्यनिवृत्त्यर्थः ॥

‘यस्तु पर्यटते देशान् यस्तु सेवेत पण्डितान् ।

तस्य विस्तारिता बुद्धिस्तैलबिन्दुरिवाम्भसि’ ॥

इति वचनादिति भावः । यद्वा मतिमलानि रागद्वेषादयः । तेषां हतये
 प्रक्षालनार्थं बुद्धिशुद्धिद्वारा ज्ञानावाप्त्यर्थमित्यर्थः । श्रोतुं कामोऽभिलाषो येषां
 ते श्रोतुकामाः शुश्रूषवः ‘गुरुमुखाच्छ्रोतव्यमि’ति न्यायेनास्मन्मुखाच्छा-
 ख्यार्थश्रवणेच्छवः ‘गुरुशुश्रूषया विद्ये’ त्युपदेशवचनविश्वासवन्तश्शिष्या इत्यर्थः ।
 सेवन्ते इति सम्बन्धः * ‘तुं काममनसो रपी’ति तुमुनो मकारलोपः । अतः हे
 राजन् । ते मय्यपि । आस्था न चेदनादरो यदि । तदा ममस्वयपि । नितरा-
 मत्यन्ते * अव्ययादाम्प्रत्ययः । अनास्था निरपेक्षत्वादिति भावः । ‘एष राजन्
 गतोऽस्मि’ इति पाठे अन्यत्र गमिष्यामीत्यर्थः * वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रत्ययः
 स्वस्य निरङ्कुशस्वद्योतनार्थमेतच्छब्दप्रयोगः । पूर्वश्लोकोक्तभाव एवात्राप्यनु-
 सन्धेयः ॥

स्वधरावृत्तम् ॥

वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं दुकूलै-

स्सम इह परितोषो निर्विशेषो विशेषः ।

स तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला

मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः ॥

५३

व्या—अथ कथमन्यत्र गमिष्यसीत्याशङ्क्यामस्माकं नित्यसन्तुष्टागतः कर-
 णस्वान्नकिञ्चिदपि कृच्छ्रमित्याह—वयमिति ॥ हे राजन् । वयमिहेदानीं । वल्कलै-

दर्शित्वनिर्मितचीवरैः । परितुष्टास्सन्तुष्टाः । त्वं दुकूलैः क्षौमैर्विचित्रचीनाम्बरै-
रित्यर्थः । परितुष्ट इति वचनपरिणामेन सम्बन्धः । परितोषः । सन्तोषः ।
अस्माकं तव च । सम इव तुल्य एव । इव शब्दोऽत्रावधारणार्थकः । विशेषः
अन्यतरोत्कर्षस्तु । निर्विशेषो विशेषरहितः । मामक तावक परितोषयोरन्तरं न
किञ्चिदप्यस्तीत्यर्थः । 'सम इव परितोषो जायते को विशेष' इति वा पाठः । किंतु
यस्य पुंसस्तृष्णा धनलिप्सा । विशाला अत्यायता स पुमान् । दरिद्रोऽकिञ्चिनो
भवतु न त्वन्य इत्यर्थः * सम्भावनायाम् लोट् । कथमेतदित्याशङ्क्योक्तमर्थ-
मर्थान्तरन्यासेन द्रढयति—मनसि च परितुष्टे चित्ते येन केनचित्सन्तुष्टे सति । कः
पुमानर्थवान् द्रव्यसम्पन्नः । कश्चवा दरिद्रः द्रव्यहीनः । न कोऽपीत्यर्थः । मनः-
परितोषे लाभालाभयोरकिञ्चित्करत्वादिति भावः । अतो न किञ्चिदप्यस्माकं
ऋच्छमिति वेदितव्यम् ॥

मालिनीवृत्तम् ॥

‘ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति लक्षणात् ॥

फलमलमशनाय स्वादु पानाय तोयं

क्षितिरपि शयनार्थं वाससे वल्कलं च ।

नवधनमधुपानभ्रान्तसर्वेन्द्रियाणा-

मविनयमनुमन्तुं नोत्सहे दुर्जनानाम् ॥

५४

व्या—तथाऽपि शरीरयात्राया अन्यथा सम्भाव्यमानत्वाच्चदुर्जनाविनयं
सोढुं शक्नोमीत्याह-फलमिति ॥ फलम् अशनाय भोजनाय क्षुत्तिवारणार्थमित्यर्थः ।
अलं पर्याप्तं * अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणात् 'नमस्स्वस्तो' त्यादिना चतुर्थी
एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । तथा स्वादु मधुरं नि 'त्रिष्विष्टे स्वादु मधुरे' इत्यमरः ।
तोयमुदकं । पानाय तृष्णोपशान्त्यर्थमित्यर्थः । अलं । तथा । । क्षिति-रपि शयनार्थं
संवेशनाय । अलं । तथा वल्कलं च । वाससे आच्छादनार्थम् । अलम् । अतः । वनं
सद्यस्सम्भावितं यद्धनं तदेव मधुपानं मर्द्यपानं तेन भ्रान्तान्यमार्गवर्तीनि
सर्वाणीन्द्रियाणि येषां तेषां धनमधुपानस्य चित्तविकाराविवेकादिकारित्वेन
यथाकथञ्चिद्विवेकलेशसम्भवे तन्निवृत्त्यर्थं धनविशेषणम् । अतस्तस्य दुर्जनानां
दुर्मार्गशालिना मविनयं दुर्विनयमनादर मिति यावत् । अनुगन्तुमङ्गीकर्तुं नोत्सहे
न मृष्यामि । सति गत्यन्तरे किमर्थं सोढव्यमिति भावः ॥

अनीमहि वयं भिक्षामाशावासो वसीमहि ।

शयीमहि महीपृष्ठे कुर्वीमहि किमीश्वरैः ॥

५५

व्या—एनमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह—अनीमहीति ॥ वयं भिक्षाज्जमनीमहि भोक्ष्यामहे * 'अश भोजन' इति धातेर्लिङ् आत्मनेपदोत्तमपुरुषबहुवचनम् एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं । तथा आशादिशएव वासो वसीमहि आच्छादयिष्यामः । दिगम्बरा भविष्याम इत्यर्थः । महीपृष्ठे भूतले शयीमहि स्वप्स्यामः । अतः ईश्वरैः राजभिः किं कुर्वीमहि किं करिष्यामः । न किमपीत्यर्थः । शरीरयात्रायः अन्यथैव सम्भाव्यमानत्वादिति भावः । इत्थं स्थितित्वमेव ब्रह्मनिष्ठयतिलक्षणं । तदुक्तं महाभारते उद्योगपर्वणि धृतराष्ट्रं प्रति सनत्सुजातेन—

। 'येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः ।

यत् कचन शायी स्यात्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।' इति ॥

उक्तं च श्रीमद्भागवते—

'चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां

नोवाङ्मिषाः ? परभृत स्सरितोऽप्यशुष्यन् ? ।

रुद्धा गुहाः किं ? मजितोऽवति नोपपन्नान् ?

कस्माद्भजन्ति यतयो धनदुर्मदान्धान् ?' इति ॥

तथाचोक्तं शिवगीतायां—

'संवीतो येन केनाश्नन्भक्ष्यं वाऽभक्ष्यमेव वा ।

शयानो यत्र कुत्राऽपि रुर्वात्मा मुच्यतेऽत्र सः' ॥

इति ॥

न नटा न विटा न गायका न च सभ्येतरवादचुञ्चवः ।

नृपमीक्षितुमत्र के वयं स्तनभारानमिता न योषितः ॥

५६

व्या—अथ स्वस्य राजदर्शनायोग्यतायाः प्रकटनापदेशेन तं निन्दति—नेति वयं । नटाः विविधवेषधारिणो विचित्रनाट्यनिपुणाः । न न भवाम इत्यर्थः । येन नयनानन्दो भवेदिति भावः । विटा एकविद्याः नायकानुकूलनचतुराः । न न भवामः येन तत्तन्नायिकानुकूल्यप्रयोजनं सिध्येदिति भावः । तदुक्तमलङ्कारशास्त्रे 'नायकानर्हं नायिकानुकूलेन सहायाः पीठमर्दविटचेद्विदूषकादयः' इति तल्लक्षणं च तत्रैव—

‘ किञ्चिदूनः पीठमर्द एकविद्यो विटः स्मृतः ।

सन्धानकुशलश्चेदो हास्यप्रायो विदूषकः ’ ॥

इति ॥

गायन्तीति गायकास्सङ्गीतकुशलाः । ते न नभवामः येन श्रवणानन्दो भवेदिति भावः । सभायां साधवस्सभ्याः * ‘ तत्र साधुः ’ इति यत्प्रत्ययः । तेभ्य इतरे ये वादचुञ्चवः अशिष्टगर्हालापाः साधारणजनमनोविनोदमात्रपर्यवसायिनो न तु शास्त्रसंवादिन इत्यर्थः । यद्वा सभ्याः विद्वासः तदितरे साधारणजना स्तेषां वादास्तद्वदनयोग्यवाक्यानि तैर्वित्ताश्चुञ्चवः वित्ता हास्यकारिण इत्यर्थः । न न भवामः । येन मनोविनोदो भवतीति भावः * ‘ तेन वित्तश्रुञ्चुच्चणपा ’ ति चुञ्चुप्रत्ययः । तथा । स्तनभारैः कुचकुम्भभारै रानमिता ईषन्नम्राङ्गयः योषितोऽपि । न न भवामः । येन ससंरम्भसम्भोगौत्सुक्यं भवेदिति भावः । अतो नृपं राजान मीक्षितुं द्रष्टुम् । अत्र नटादिषु वयं । के न केचिदित्यर्थः । एतेषामन्यतरत्वे योग्यता स्यादिति भावः । एतेन असभ्यानामेवावकाशप्रदो न तु सभ्यानामिति नृपस्य निन्दा गम्यते । ‘ नृप वीक्षितु मि ’ ति पाठः । तदा हे नृपेत्यामन्त्रणं । त्वामिति शेषः । अन्यदुक्तार्थम् ॥

वैतालीशाख्यमर्धसमवृत्त—

‘ षड्विधमेऽष्टौ समे कलाषट्च समे स्युर्नो निरन्तराः ।

न सप्ताऽत्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः ’ ॥

इति लक्षणात् ॥

विपुलहृदयैरीशैरेतज्जगज्जनितं पुरा

विधुतमपरैर्दत्तं चान्यै विजित्य तृणं यथा ।

इह हि भुवनान्यन्ये धीराश्चतुर्दश भुञ्जते

कतिपयपुरस्वाम्ये पुंसां क एष मदज्वरः ॥

५७

व्या—निन्दामेव चतुर्भिः प्रपञ्चयति—विपुलेति ॥ पुरा पूर्वकाले । विपुलहृदयैर्महामानसैरुदारबुद्धिभिरित्यर्थः । ईशैर्हरिश्चन्द्रादिसार्वभौमैः । एतत्परिदृश्यमानं जगद्गमण्डलं । जनितमुत्पादितं समग्रधर्माचरणेन संस्थापितमित्यर्थः । तथाऽपरैर्ययातिप्रभृतिभिरीश्वरैर्विधुतं विशेषेण धृतं सम्यक्परिपालितमित्यर्थः । तथाऽन्यैर्बलिप्रभृतिभिः विजित्य शत्रुजयेन स्ववशं कृत्वा । तृणं यथा तृणमिव । दत्त

मर्थिसाकृतम् एतेनैतेषां महौदार्यं सूच्यते । इह हि इदानीमपि । अन्ये धीराः
 धैर्यशालिनः । चतुर्दशभुवनानि भूरादीनि चतुर्दश विष्टपानि भुञ्जते अनुभवन्ति ।
 तादृक्सामर्थ्यसम्पन्नास्तिष्ठन्तीत्यर्थः * 'भुजपालनाभ्यवहारयो रि' ति धात्वेर्लट् ।
 'भुजोऽनवन' इत्यात्मनेपदम् । अतः कतिपयानि च यानि पुराणि च तेषां
 द्वित्राणां पञ्चषाणां वा पुराणामित्यर्थः । स्वाभ्ये आधिपत्ये सति । पुंसां मेघ परि-
 दृश्यमानो मदो दर्पएव ज्वरः सन्निपातः बुद्धिभ्रंशहेतुत्वात् । कः किमर्थमित्यर्थः ।
 अतः पुरातनमहाराजचरितानुस्मरणाल्लज्जितव्यं न तून्मत्तेन भवितव्यमिति भावः ॥
 हरिणीवृत्तम् ॥

अभुक्तायां यस्यां क्षणमपि न यातं नृपशतै-
 भुवस्तस्यालाभे क इव बहुमानः क्षितिभृताम् ।
 तदंशस्याप्यंशे तदवयवलेखेऽपि पतयो
 विषादे कर्तव्ये विदधति जडाः प्रत्युत मुदम् ॥

५८

व्या—अभुक्ताया मिति ॥ नृपशतैः अनेकभूपालकैः यस्यां भुवि । अभुक्ताया-
 मननुभूतायां सत्यां क्षणं क्षणमात्रमपि न जातं किंतु क्षणमात्रव्यवधानरहित-
 मेवानुभूयते इत्यर्थः । तस्या भुवो लाभे प्राप्तौ क्षितिभृतां राज्ञां क इव
 इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । 'इवेतीषदर्थोपमा वाक्यालङ्कारेष्वि' ति गणव्याख्याने ।
 बहुमान उत्कर्षो न कोऽपीत्यर्थः । सर्वसाधारण्यादिति भावः । किं तु तस्याः
 भुवोऽंशस्यापि अंशे भागे च तथा तस्यांशस्य योऽवयवः एकदेश स्तस्य लेखे
 अत्यल्पकोणेऽपि चेत्यर्थः । पतयः ईश्वराः । जडा मन्दाः विषादे स्वल्पतमभूखण्डा-
 धिपतयो वयं जाता इति विषादे दुःखे । कर्तव्ये सति प्रत्युत वैपरीत्येन
 मुदं सन्तोषं विदधति कुर्वन्ति । मोदन्त इत्यर्थः । अहो महानयमेतेषामविवेक
 इत्यर्थः । 'प्रत्युतेत्युक्तवैपरीत्य' इति गणव्याख्याने ॥

मृत्पिण्डो जलरेखया वलयितस्सर्वोऽप्ययं नन्वणुः

स्वांशीकृत्य स एव सङ्गरशतैराज्ञां गणा भुञ्जते ।

ते दद्युर्ददतोऽथवा किमपरं क्षुद्रा दरिद्रा भृशं

धिग्धिक्तान् पुरुषाधमान् धनकणान् वाञ्छन्ति तेभ्योऽपि ये ॥

व्या—आस्तां तावत् क्षुद्रनृपवार्ता तद्याच्चापरास्तु ततोऽप्यत्यन्तक्षुद्रा इत्याह—मृत्पिण्ड इति ॥ जलरेखया समुद्राकारेण जलरेखया जलधारया च । वलणितो वेष्टितः पुञ्जीकृतश्च । योऽयं परिदृश्यमान रसर्वः अशेषोऽपि मृत्पिण्डश्च अगुर्ननु । तं तादृश मृत्पिण्डमेव सङ्गरशतैः युद्धशतैः स्वांशीकृत्य स्वभागीकृत्य ये राज्ञां गणाः भुञ्जते अनुभवन्ति । ते राजगणा दद्युर्हि अर्थ वितरेयुर्वा । * दधातेर्भविष्यति लिङ् । अथवेति पक्षान्तरे । ददतः वितरन्तो वा * ददातेर्वर्तमाने शत्रुप्रत्ययः । 'नाभ्यस्ताच्छतु रिर' ति नुमभावः । 'ददतेऽथवेति वा पाठः । अपरमन्यदुष्करं । किमपि नास्त्येवेत्यर्थः । भृशमत्यर्थं क्षुद्रा हीनाः दरिद्रा दीनाश्च अनेकसंयुगक्लेशार्जितमृत्पिण्डभोक्तृत्वात् क्षुद्रत्वं तत्ताप्यंशभागित्वाद्दरिद्रत्वं चावगन्तव्यं । ततस्तेभ्यः क्षुद्रदरिद्रेभ्यो राजगणेभ्यो ये पुरुषाधमाः धनकणान् धनलेशान् वाञ्छन्त्यभिलषन्ति । तान् पुरुषाधमान् मानुषापशदान् धिग्धिक् । कूर्पराधः प्रसृतजलपातवत्तथाविधक्षुद्रयाच्चायाः परमनैच्यावहत्वात्तद्याचितारस्ततोऽपि नोचास्ते नराधमाः पौनःपुन्येन निन्द्या इत्यर्थः । नि 'धिङ्निर्मर्त्सननिन्दयोरि' त्यमरः ॥

* ' उभसर्वतसोः कार्याधिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाऽऽश्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ' ॥

इति वचनात्पुरुषाधमानिति द्वितीया * वीप्सायां द्विर्भावः । स्वदग्धकुक्षिकुण्ड-
पूरणैकप्रयोजनायाः पुरुषाधमत्वजनन्याः क्षुद्रयाच्चायाः धिकारं विधाय स्वत-
स्सिद्धानन्दनिर्व्याकुलस्य पुरुषोत्तमत्वजनकस्य यतिभावस्यैव जीवातोर्मार्गणं
विधेयमिति तात्पर्यम् ॥

स जातः कोऽप्यासीन्मदनरिपुणा मूर्ध्नि धवलं

कपालं यस्योच्चैर्विनिहितमलङ्कारविधये ।

नृभिः प्राणत्राणप्रवणमतिभिः कैश्चिदधुना

नमद्भिः कः पुंसामयमतुलदर्पज्वरभरः ॥

व्या—किं बहुना स एव सफलजन्मेति निगमयति—स इति ॥ स पुमान् । कोऽपि कश्चिदेव । जातः सफलजन्माऽसीत् । न सर्वं इत्यर्थः । कोऽसावित्यत आह यस्य पुंसः । धवलं शुभ्रं । कपालं शिरोऽस्थि मदनरिपुणा शम्भुना उच्चैरुक्षते सर्वोपरिवर्तमान इत्यर्थः । मूर्ध्नि निजमस्तके । अलङ्कारविधये भूषणविधानाथ । विनिहितं निक्षिप्तं । स एक एवेति सम्बन्धः । सकलसुरासुरमौलिविचित्रमणिप्रभा-दीपितपादारविन्दस्य कैलासमेरुगिरीश्वरस्य भगवतश्शम्भोः कपालशेखरत्वादिति भावः । किं त्वधुनेदानीं प्राणत्राणे तुच्छप्राणसंरक्षणे प्रवणा सक्ता मतिर्येषां तैस्तथोक्तैः । अत एव नमद्भिर्नमस्कुर्वाणैः कैश्चित्कतिपयैरैव नृभिर्मनुष्यैः * हेतौ तृतीया । अथवा नमद्भिर्पुंसां नरवरमन्यानां राज्ञामयं परिदृश्यमानः । अतुलोनि-स्सोमो यो दर्पो मदस्स एव ज्वरभरो ज्वरोद्रेकः । अपभ्रंशहेतुत्वात् । कः किमर्थ-मित्यर्थः । मरणानन्तरेऽपि यस्य शिरः आदरपूर्वकं महदुपादेयं भवति स एव सफलजन्मा पुरुषोत्तमश्च अन्यस्सर्वोऽपि निष्फलजन्मा पुरुषाधमश्चेति भावः ॥

इति वैराग्यशतके यतिनृपतिसंवादवर्णनं सम्पूर्णम् ॥

॥ मनस्सम्बोधननियमनम् ॥

परेषां चेतांसि प्रतिदिवसमाराध्य बहुधा
प्रसादं किं नेतुं विशसि हृदयक्लेशकलितम् ।
प्रसन्ने त्वय्यन्तस्स्वयमुदितचिन्तामणिगणो
विविक्तस्सङ्कल्पः किमभिलषितं पुष्यति न ते ॥

६१

व्या—अथ मनोनिग्रहप्रसङ्गस्यैव यतिस्वात्तत्प्रसङ्गानन्तरं मनस्सम्बोधनपूर्वकं तन्निग्रहप्रकारमाह—परेषामिति ॥ हे हृदय ! प्रतिदिवसमनुदिनं । बहुधा बहु-प्रकारैः * प्रकारवचनेनाल् (?) । परेषां चेतांसि आराध्य प्रसाद्य तत्कालोवि-

तानुवर्तनै रुन्मुखीकृत्येत्यर्थः । क्लेशेनातिप्रयासेन । कलितं सम्पादितं । प्रसाद-
मनुग्रहं नेतुं प्रापयितुं मनांस्येवेत्यर्थः * नयतेः द्विकर्मकात्तुमुन् प्रत्ययः । विशसि
किं ? प्रवर्तसे किमित्यर्थः । अथ यथा कथंचित्परचित्तप्रसादनेनाभिलषितं साध-
यिष्यामि अतः किमर्थमेवं निषिष्यत इत्यत आह—प्रसन्न इति ॥ त्वयि अन्त-
रभ्यन्तरे प्रसन्ने समाहिते सति बहिर्मुखत्ववैमुख्येन स्वस्थानः एव स्थिते सती-
त्यर्थः । स्वयं स्वप्रयत्नं वित्तैवेत्यर्थः । उदितः आविर्भूत श्रिन्तामणि गणः चिन्ता-
रत्ननिचयरूप इत्यर्थः । एवमेव चिन्तामणिशेषाभिलषितदानसमर्थस्तद्गुणश्च किं
वक्तव्य इति भावः । विविक्तो निष्कलङ्कः सङ्कल्पः इच्छाविशेषः ते तवाभि-
लषितं वाञ्छितं न पुष्यति किं ? न पुरयति किं पुरयत्येवेत्यर्थः । अथवा किं वाऽभि-
लषितं न पुष्यति ? सर्वमपि पुष्यत्येवेत्यर्थः । अतः आत्मप्रसन्नैवाभिलषितप्राप्तौ
किमन्यप्रसादनायासेनेत्यर्थः । अन्यथा सर्वक्षेत्रं विहायारण्यकर्षणन्यायः प्रसज्ये-
तेति तात्पर्यम् ॥

परिभ्रमसि किं मुधा कचन चित्त विश्राम्यतां

स्वयं भवति यद्यथा भवति तत्तथा नान्यथा ।

अतीतमननुस्मरन्नपि च भाव्यसङ्कल्पय-

न्नतर्कितसमागमाननुभवामि भोगानहम् ॥

६२

व्या—एवं मनः प्रसादे गुणमुक्तवा तस्यागुणत्वमाह—परिभ्रमसोपि ॥ हे
चित्त ! मुधा व्यर्थं किं किमर्थं परिभ्रमसि सञ्चरसि ? न सञ्चरितव्यमित्यर्थः ।
प्रयोजनाभावादिति भावः । तर्हि किं कर्तव्यमत आह—कचन कुत्रचित् स्थले ।
विश्राम्यतां स्थीयतां । स्वस्थान एव स्वैरं वर्ततामित्यर्थः । न न्वेवंचेत्कथं कार्य-
सिद्धिरित्यत आह—यत्कार्यं । यथा येन प्रकारेण भवति तत् । तथा स्वयमप्रयत्ने-
नैव भवति अन्यथा वैपरीत्येन । न भवति । 'यद्भावि तद्भवत्येवे' त्यादिवचना-
त्सर्वमेतत् दैवायत्तमिति भावः । अतो विश्राम्यतामिति सम्बन्धः । विश्रमे किं
फलमित्यत आह—अहम् । अतीतमतिक्रान्तमर्थमननुस्मरन्नचिन्तयन्नननुशोचय-
न्नित्यर्थः । तथा भावि चापि भविष्यदर्थमपि च वस्तु * सामस्त्ये नपुंसकत्व-
निर्देशः । असङ्कल्पयन्ननाकाङ्क्षन् अतर्कितोऽनभ्यूहितस्समागमो येषां ता-

नचिन्तितोपनतानित्यर्थः । भोगान्विषयाननुभवामि दैववशात्सम्भावितार्थान्
भोक्ष्यामि * वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रत्ययः । यद्वा अनुभवामि भुञ्जे अतो मदर्थं
न परिभ्रमितव्यमिति भावः । एवं चेत्सर्वेश्वरस्याप्यवश्यं प्रियो भवेद्यमिति
तात्पर्यम् । तदुक्तं भगवता—

‘ यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यस्स मे प्रियः ’ ॥

अन्यत्राप्युक्तं—

‘ गतार्थान्नानुशोचन्ति नार्थयन्ते मनोरथान् ।

वर्तमानेन वर्तन्ते तेन मे पाण्डवाः प्रियाः ’ ॥ इति ॥

पृथ्वीवृत्तं । ‘ जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः ’ इति लक्षणात् ॥

एतस्माद्विरमेन्द्रियार्थगहनादायासकादाश्रय

श्रेयोमार्गमशेषदुःखशमनव्यापारदक्षं क्षणात् ।

स्वात्मीभावमुपैहि सन्त्यज निजां कलोललोलां गतिं

मा भूयो भज भङ्गुरां भवरतिं चेतः प्रसीदाधुना ॥

६३

व्या—अथ विशिष्यसम्बोधनप्रकारमेवाह—एतस्मादिति ॥ हे चेतः ! एतस्मात्
परिदृश्यमानात् । आयासयतीत्यासकात् दुःखजनकात् । इन्द्रियार्थादशब्दादि-
विषया एव गहनमरण्यं तस्मात् दुर्विगाहत्वादेतद्रूपणं । विरम विरामं प्राप्नुहि ।
अत्यन्तदुःखविषयासक्तिं माकुर्वित्यर्थः * ‘ जुगुप्सा विरामे ’ * त्यादिना पञ्चमी ।
‘ व्याहृपरिभ्यो रमः ’ इति परस्मैपदं । किंतु क्षणात् क्षणमात्रेणैव । अशेषदुः-
खशमनमेकविंशतिमहादुःखविष्वंसनमेव व्यापारस्तत्र दक्षं समर्थं । श्रेयोमार्गम् ।
ज्ञानमार्गम् । आश्रय अनुसर । तत्र प्रवर्तस्वेत्यर्थः । तथा स्वात्मीभाव स्वरूपानु-
सन्धानतत्परम् । उपैहि प्राप्नुहि । तथा निजां स्वकीयां ‘ चञ्चलं हि मनः कुण्ठे ’
त्यादौ प्रसिद्धामित्यर्थः । कलोलवल्लोला मतिचला । गतिं व्यापारं संत्यज ।
सम्यग्विवसृज्य सुस्थिरं भवेत्यर्थः । भूयः पुनरपि भङ्गुरां भङ्गशीलामशाश्वतीं
भवरतिं संसारासक्तिं मा भज मा सेवस्व । किंत्वधुनेदानीं प्रसीद प्रसन्नं भव ।
चित्तप्रसादमन्तरा पुण्यशतैरपि श्रेयः प्राप्त्यसम्भवादिति भावः ॥

मोहं मार्जय ता मुपाजय रतिं चन्द्रार्धचूडामणौ
चेतस्स्वर्गतरङ्गिणीतटभुवामासङ्गमङ्गीकुरु ।

• को वा वीचिषु बुद्बुदेषु च तटिलेखासु च श्रीषु च
ज्वालाग्रेषु च पद्मगेषु च सरिद्वेगेषु च प्रत्ययः ? ॥ ६४

व्या—अथ विश्वसनीयेष्वेव विश्वासं कुरु नान्यत्रेत्याह—मोहमिति ॥ हे चेतः !
मोहं पुत्रमित्राद्यासक्तिजनकाज्ञानं मार्जय शोधय । त्यजेति यावत् । तत्र विश्वासं
माकुर्वित्यर्थः । किं तु चन्द्रार्धं चूडामणिर्यस्य तस्मिन् चन्द्रशेखरे शाम्भौ ।
तां तथाभूतामनिर्वाच्यामित्यर्थः । रतिमनुरक्तिमुपाजय संपादय । तथा
स्वर्गतरङ्गिण्या मन्दाकिन्याः यास्तटभुवस्तीरप्रदेशास्तासामासङ्गं तत्र निवासा-
सक्तिम् अङ्गीकुरु अनुमन्यस्व । उभयत्रैव विश्वासं कुर्वित्यर्थः । एतस्यैव श्रेयस्कर-
त्वादिति भावः । कुत एतदित्याशङ्क्यान्यत्राविश्वासोत्पादनार्थमस्वरसमुद्भावन्यति-
वीचिषु वारितरङ्गेषु च । बुद्बुदेषु जलस्फोटेषु च । तटितो लेखा इव तासु च विद्यु-
लतासु च श्रीषु सम्पत्सु च । ‘तटिलेखामतलीषुचै’ ति पाठे । प्रशस्तास्तटिलेखास्त-
टिलेखामतलयः । तासु च * ‘प्रशंसावचनैश्चे’ति नित्यसमासः । ‘मतस्त्रि-
कामचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतलज्जावि’ त्यमरः । ज्वालाग्रेष्वग्निशिखामुखेषु च । पद्म-
गेषु सर्पेषु च सुहृद्गणेषु च बन्धुजनसमुदायेषु च । को वा प्रत्ययः । उत्तरोत्तरं
तारतम्येन नश्वरतया प्रत्यक्षसिद्धेषु विचित्रसंस्थितिषु चतुर्षु । गृहदीप इति
‘चुम्बनकरणे श्मश्रुदाह’ इति लोकन्यायेन च प्रत्यक्षेण च दाहहेतुतया प्रसि-
द्धेषु ज्वालाग्रेषु च । स्पृष्टतया प्राणहर्तृषु पद्मगेषु च । विपत्सु परित्यागशीलेषु
बन्धुजनेषु च । को वा विश्वासः न कोऽपीत्यर्थः । उत्तरोत्तरमविश्वसनीयत्वा-
दितिभावः । नि ‘प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतु ष्वि’ त्यमरः ॥

अत्र प्रस्तुतानां स्वबन्धुजनानामप्रस्तुतानां वीचीप्रभृतोनां च यथाकथञ्चि-
दौपम्यस्य गम्यमानत्वाद्दीपकालङ्कारभेदः । तदुक्तं विद्यानाथेन—

‘प्रस्तुताप्रस्तुतानां च सामस्ये तुल्यधर्मतः ।

औपम्यं गम्यते यत्र दीपकं तज्जिगद्यते’ इति ॥

चेतश्चिन्तय मा रमां सकृदिमामस्थायिनीमास्थया

भूपालभ्रुकुटीकुटीविहरणव्यापारपण्याङ्गनाम् ।

कन्थाकञ्चुकिनः प्रविश्य भवनद्वाराणि वाराणसी-

रथ्यापङ्क्तिषु पाणिपात्रपतितां भिक्षामपेक्षामहे ॥

६५

व्या—अथ प्रकारान्तरेण सम्बोधयति—चेत इति ॥ हे चेतः ! अस्यायिनी-
मस्थिरां । कुतः । भूपालानां राज्ञां भ्रुकुटी भ्रूमङ्ग एव कुटी कुटीरं तत्र विहरणं
विहारो यस्य तथोक्तो यो व्यापारस्तेनपण्याङ्गनां व्यभिचारिणीमिति यावत् ।
भ्रूसंज्ञयानरवरणशीलामित्यर्थः । तदायत्तत्वात्तस्या इति भावः । यद्वा भूपाल-
भ्रुकुटीकुटीरे विहरणमेव व्यापारो यस्यास्सा तथोक्ता सा च पण्याङ्गना वारविला-
सिनी तां तथाभूतां तदधीनत्वात्तत्प्रयुक्तप्रवृत्तिनिवृत्तिकामित्यर्थः । अत्रपण्याङ्गना-
रूपणं विहारे विशृङ्खलत्वद्योतनार्थं नैयत्येन व्यभिचरणशीलत्वप्रकटनार्थं च यथा
वारवनिता कुत्रचित् कञ्चित् कालं विहृत्यानन्तरमन्यत्र गच्छति तद्वदिति ध्वनिः ।
इह कानिचिदर्थान्तराणि स्फुरन्ति बुद्धिमद्भिरुन्नेयानि ग्रन्थगौरवभयान्नलिख्यन्ते ।
तामिमां परिदृश्यमानां रमां सम्पत्तिम् आस्थया आदरेण । सकृत्कदाचिदपि
माचिन्तय माकाङ्क्षय तत्सम्पादनप्रयत्नं माकुर्वित्यर्थः । तर्हि कथं जीविकेत्या-
शङ्कायामाह—कन्थैव कञ्चुकभेषामस्तीति कन्थाकञ्चुकिनः । कन्थावर्मितगात्रा-
स्सन्तः । अत्र यद्यपि बहुव्रीहिणैव विवक्षितार्थलाभात्पुनः प्रत्ययान्तरग्रहणे
प्रक्रियागौरवं * ‘न कर्मधारयान्मत्वर्थीय’ इति निषेधात् । तथाऽपि ‘त्वगुत्तरा-
सङ्गवर्ती’ कोकप्रीतिचकोरपारणपटुज्योतिष्मतीलोचने’ इत्यादिमहाकविप्रयोग-
गश्च वर्तते इति वैयाकरणाः कथयन्ति । यद्वा कन्थया कञ्चुकिनः कञ्चुकवन्तः
कन्थाच्छादितगात्रास्सन्त इत्यर्थः । वयमिति शेषः । वाराणस्याः काशीपट्टणस्य ।
नि ‘काशी वारणास्यवन्ती’ त्यमरः । रथ्यापङ्क्तिषु राजमार्गश्रेणिषु । नि ‘रथ्या-
प्रतोळिर्विशिखे’ ति मार्गपर्यायेष्वमरः । भवनद्वाराणि गृहप्रतिहारप्रदेशान् ।
प्रविश्य पाणिरेव पात्रं तत्र पतितां निक्षिप्ताम् एतेनायाञ्चापूर्वकत्वं सूच्यते ।
भिक्षामपेक्षामहे स्पृहयामहे ‘पाणिपात्र उदरमात्रपात्रे पतित मश्रीया’ दित्यादि
श्रुतेरनायाससिद्धभिक्षाऽऽहारेण शरीरयात्रां निर्वर्तयन्तः पुण्यक्षेत्रेषु सुखेन
निवत्स्याम इत्यर्थः । तदुक्तं—

‘भिक्षाहारो निराहारो भिक्षाच्चेन प्रतिग्रहः ।

असतो वा सतोवाऽपि सोमपानं दिने दिने’ ॥ इति ॥

अग्रे गीतं सरसकवयः पार्श्वयोर्दाक्षिणात्याः

पश्चालीलावलयरणितं चामरग्राहिणीनाम् ।

• यद्यस्त्येवं कुरु भवरसास्वादने लम्पटत्वं

नोचेचेतः प्रविश सहसा निर्विकल्पे समाधौ ॥

३६

व्या—अथ तत्र यदि सर्वदा संसाररसानुभवेऽभिनिवेशस्तावदित्यं भूत-
सामग्र्यां तत्राभिरतिं कुरु । अन्यथा ध्याननिष्ठो भवेत्याह—अग्र इति ॥ अत्र गीत-
शब्देन गायकजनो लक्ष्यते । तथा च हे चेतः इत्यध्याहारः । अग्रे पुरस्ता द्गीतं
वीणावादनप्रवीणगायक समुदायश्च । तथा । पार्श्वयो रपीत्यर्थः । दाक्षिणात्याः
दक्षिणदेशोद्भवाः । तेषामेव विचित्रप्रबन्धनिर्माणकौशलसम्भवादिति भावः *
'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यगि'ति त्यक्प्रत्ययः । सरसा रसोलसितशब्दार्थसङ्घटन-
चतुरा ये कवयः कवयितारस्ते च । तथा पश्चात् पृष्ठभागे चामराणि प्रकीर्णकानि
गृह्णन्तीति चामरग्राहिण्यः । तासां बालव्यजनवीजनतत्पराणां रमणीनां । नि ।
'चामरं तु प्रकीर्णक मि' त्यमरः । लीलया वीजनवैचित्र्यविलासेन यद्वलयरणितं
मणिकङ्कणझणत्कार स्तुत्येतत्सर्वं * 'नपुंसक मनपुंसकमि' त्यादिना नपुंस-
कैकशेषः । एवमुक्तप्रकारेणास्ति यदि वर्तते चेत्तर्हि । भवे संसारे यो रसस्तस्या-
स्वादने अनुभवे लम्पटत्वं लोलुपत्वं कुरु । तदासक्तं भवेत्यर्थः । नि 'लोलुपो
लोलुभो लोलो लालसो लम्पटश्च स' इति यादवः । नो चेदेवं नास्ति चेत्सहसा
अविलम्बेनैव * 'स्वरादिपाठादव्ययत्वमि'ति शाकटायनः । निर्विकल्पे निरा-
तङ्गे । समाधौ ध्याने प्रविश ब्रह्मध्याननिष्ठं भवेत्यर्थः । किमन्यथोभयभ्रंशहेतुना
वृथादैर्न्येनेति भावः ॥ मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥

प्राप्ताः श्रियस्सकलकामदुघास्ततः किं

न्यस्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ।

सम्पादिताः प्रणयिनो विभवै स्ततः किं

कल्पं स्थिताः तनुभृतां तनवस्ततः किम् ? ॥

६७

व्या—अथ विद्यार्थमाणे सम्पत्तिलाभशत्रुजयादीनामप्यकिञ्चित्करत्वमेवे-
त्याह—प्राप्ता इति ॥ हे चेतः ! तनुभृतां शरीरिणां सकलकामान् दुहन्तीति सकल-

कामदुघाः अशेषमनोरथपरिपूरका इत्यर्थः । श्रियः प्राप्ताः । ततः किम् ? तथा विद्विषताममित्राणां * 'द्विषोऽमित्र' इति शतृप्रत्ययः । शिरसि पदं न्यस्तं निक्षिप्तम् । पराक्रमातिशयेन सर्वे शत्रवः पादाक्रान्तीकृता इत्यर्थः । ततः किम् ? विभवैर्धनैः । प्रणयिनस्सुहृदस्सम्पादिताः संगृहीताः वशंवदीकृता इत्यर्थः । 'सम्मानिता' इति पाठे बहुमानिताः । ततः तथा कल्पस्थिताः कल्पान्तरस्था-
यिन्यइत्यर्थः । तनवः शरीराणि । सम्पादिता इति सम्बन्धः । केनचिद्योगेन संगृहीताः । ततः किम् ? तेषां श्रेयस्साधनत्वनिषेधादिति भावः ॥ एतदादि-
श्लोकचतुष्टयं वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

भक्तिर्भवे मरणजन्मभयं हृदिस्थं

स्नेहो न बन्धुषु न मन्मथजा विकाराः ।

संसर्गदोषरहिता विजना वनान्ता

वैराग्यमस्ति किमितः परमर्थनीयम् ॥

६८

व्या—नन्वेवं श्रेयस्साधनत्वेन व्यवहृतानामेतेषां निषेधे किमन्यच्छ्रेयस्सा-
धनमित्यत आह—भक्तिरिति ॥ हे चेतः ! भवे शम्भौ । भक्तिर्भजनानुरागः कार्य-
इति शेषः । किं च मरणजन्मभ्यां सहोपद्रवकारिभ्यां निधनोत्पत्तिभ्यां भयं 'हृदि
तिष्ठतीति हृदिस्थं कर्तव्यमिति शेषः । न तु विस्मर्तव्यमिति भावः । बन्धुषु
पुत्रमित्रकळत्रादिषु विषये स्नेहोऽनुरागो न न कार्यः । तथा मन्मथाज्जायन्त
इति तथोक्ता विकाराः स्त्रीपरतन्त्रत्वादयः । न न कार्याः श्रेयोन्तरायत्वादिति
भावः । इत्थं श्रेयस्साधनत्वेन कर्तव्यद्वयं तदसाध्यत्वेनाकर्तव्यद्वयं चोपदिश्येदानीं
पुनर्मुख्यं कर्तव्यान्तरमुपदिशति—संसर्गदोषैस्सङ्गदोषैः रहिताः कामक्रोधादिप्रसङ्ग-
वर्जिता इत्यर्थः । 'सङ्गात्संजायते काम' इत्यादिभगवद्वचनेन सङ्गजनितकामादि
दोषपरम्पराया अनर्थहेतुत्वादिति भावः । कुतः विजनाः विवक्ताः । वनान्ताः
वनप्रदेशा स्सेव्या इति शेषः । तत्र किमस्तीत्याशङ्क्यामाह—वैराग्यात्परमार्थ-
किमर्थनीयमभिलषणीयं न किमपीत्यर्थः । तस्यैव परमश्रेयस्साधनत्वादिति
भावः ॥

तस्मादनन्तमजरं परमं विकासि

तद्ब्रह्म चिन्तय किमेभिरसद्विकल्पैः ।

यस्यानुषङ्गिण इमे भुवनाधिपत्य-

भोगादयः कृपणलोकमता भवन्ति ॥

६९

व्या—अथ ब्रह्मविचारतत्परस्य ते सर्वेऽपि भुवनाधिपत्यादयस्तुच्छा एव प्रतिभान्तीत्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ तस्मात् यस्माद्वैराग्यमेवार्थनीयं तस्मादित्यर्थः । हे चेतः ! अनन्तमपरिच्छिन्नं त्रिविधपरिच्छेदशून्यं । तथा अजरं जन्मजरा-मरणवर्जितम् । अत एव परमं सर्वोत्कृष्टं । तथा विकासि विकस्वरं सर्वव्यापी-त्यर्थः । यद्वा विकासि भास्वरं तद्ब्रह्म चिन्तय विचारय । एभिः क्रियमाणै रसद्वि-कल्पै रसद्भिरसाधुभिः असत्यैर्वा विकल्पैस्तत्तद्भोगप्राप्त्यप्राप्तिगोचरविचारैः किं विकल्पसाध्यं नास्तीत्यर्थः । * गम्यमानसाधनक्रियापेक्षयाकरणत्वात्तृतीया * 'न केवलं श्रूयमाणैव क्रियानिमित्तकारकभावस्य अपि तु गम्यमानापी'ति वचनात् * यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्तच्छब्दस्य यच्छब्दाकाङ्क्षायामाह—यस्य ब्रह्मणः अनुषङ्गिणः सम्बन्धवन्तः यद्ब्रह्मविचार इत्यर्थः । तवेति शेषः । इमे काम्यमानाः । भुवनाधि-पत्यं लोकाधिपत्यं भोगः स्वर्गादिसत्यान्तलोकसमुदायस्थः तावादी येषां ते तदादयो भोगाः । कृपणलोकानां ब्रह्मविचारहीनजनानां मतादृष्टा योग्या इति यावत् । भवन्ति प्रतिभान्ति । तेषामेव योग्याः तेन मादृशनामिति प्रतीयन्त इत्यर्थः । भुवनाधिपत्यादीनमेवं प्रतीयमानत्वे किमुतान्येषामिति भावः । तदानीं तव तृणीकृतब्रह्मपुरन्दरत्वात्सर्वेऽपि तुच्छा एव प्रतिभान्तीति परमार्थः । यद्वा ननु सर्वथा भोगजातमेव ममाभिलषितं नान्यदिति यदि मन्यसे तदा इत्थंभूतस्य तव सर्वे भुवनाधिपत्यादिभोगा अनुषङ्गात्स्वयमेव सम्भवन्तीति समाधानमभि-प्रेत्याह—हे चेतः ! तत् सकलवेदान्तप्रसिद्धं । यद्वा तच्छब्दलक्ष्यार्थभूतमित्यर्थः 'तत्त्वमसी'ति महावाक्ये तथा व्याख्यानादिति भावः । ब्रह्मचिन्तया । चिन्तन-फलमाह—यस्य ब्रह्मचिन्तनतत्परस्य ते कृपणलोकमता इमे भुवनाधिपत्य-भोगादयः । अनुषङ्गिणः भवन्ति अनुषङ्गात्स्वयमेव सम्भवन्तीत्यर्थः । ब्रह्मध्यान-निष्ठासाम्राज्यलक्ष्मीपतेः किं ते दुर्लभमिति भावः । शेषं समानम् । यद्वा यस्य ब्रह्मचिन्तनस्य इमे भुवनाधिपत्यादयः अनुषङ्गिणः अनुबन्धिनः भवन्ति । तथाच सति ब्रह्मचिन्तने तदनुबन्धवशात्सर्वेऽपि स्वयमेव सम्भवन्तीति भावः । अत्र 'शिखाते वर्धते नूनं गुळूचीं पिबशाबके'ति शास्त्रवचन मनुसृत्य तात्पर्यान्तरेणैवं

समाहितमित्यनुसन्धेयम् । कृपणलोकमता इत्यत्र यद्यपि * 'मतिबुद्धौ'त्यादिना
वर्तमानार्थे क्तप्रत्यये * 'क्तस्य च वर्तमान' इति षष्ठीसमासनिषेधः । तथाऽपि
निरङ्कुशाः कवयः इत्यलम् ॥

पातालमाविशसि यासि नभो विलङ्घ्य

दिङ्मण्डलं भ्रमसि मानस चापलेन ।

भ्रान्त्यापि जातु विमलं कथमात्मनि

न ब्रह्म संस्मरसि निर्वृतिमेषि येन ॥

७०

व्या—एनमेवार्थं पुनः प्रकारान्तरेणोपदिशन्निगमयति—पाताळमिति ॥ हे
मानस ! चापलेन तत्तद्विषयासक्तिजनितचापल्येन * युवादित्वादणू * हेतौ
तृतीया । पाताळमाविशसि अत्यन्ताधः प्रदेशमपि गच्छसीत्यर्थः । तथा नभोऽन्त-
रिक्षं विलङ्घ्य यासि । अत्यूर्ध्वप्रदेशमपि गच्छसीत्यर्थः । तथा दिङ्मण्डलं
दिक्चक्रवालं भ्रमसि । अतिदूरदेशमपि धावसीत्यर्थः । सर्वत्रापि मनोगतेर्निरा-
कृत्वादिति भावः । किं तु भ्रान्त्या भ्रमवशेनापि मास्तुविवेकेनेत्यपि शब्दार्थः ।
तथापि जातु कदाचिदपि । विमलं निर्मलम् अविद्याकार्यसम्बन्धशून्यमित्यर्थः ।
किन्तु आत्महितमात्मनीनं सुखस्वरूपत्वात् * 'आत्मन्विश्वजन भोगोत्तरपदात्मा'
इति स्वप्रत्ययः 'आत्मलीनमि' ति पाठे आत्मन्यन्तरात्मनि लीनं निलीय स्थितं
सर्वान्तर्यामित्वात् ब्रह्म कथं । संस्मरसि न व्यायसि । सर्वथा स्मर्तव्यमित्यर्थः ।
कुतः येन संस्मरणेन । निर्वृतिमानन्दमेषि प्राप्नोषि । अतः यथाकथञ्चिदस्मरणे-
ऽप्यानन्दजनकत्वादवश्यं स्मर्तव्यमेव—

‘हरिर्हरति पापानि द्रुष्टचित्तैरपि स्मृतः ।

अनिच्छयाऽपि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः’ ॥

इत्यादिवचनादिति भावः ॥

॥ इति वैराग्यशतके मन्दसम्बोधननियमनं सम्पूर्णम् ॥

॥ नित्यानित्यवस्तुविचारः ॥

किं वेदैः स्मृतिभिः पुराणपठनैश्शास्त्रैर् महाविस्तरैः

स्वर्गश्रामकुटीरनिवास फलदैः कर्मक्रियाविभ्रमैः ।

मुक्त्वैकं भवदुःखभाररचनाविध्वंसकालानलं

स्वात्मानन्दपदप्रवेशकलनं शेषैर्वणिग्वृत्तिभिः ॥

७१

व्या—अथ वेदाध्ययनस्मृतिपर्षालोचनशास्त्रपठनपुराण श्रवणादिभिर्न कोऽपि लाभः किंतु विचारात् श्रवणमनननिदिद्धयासनादिभिरात्मानुभव एव लाभ इति मत्वा जनानुद्दिश्य बोधयति 'किं वेदैः' इति श्लोकेन । किमिति ॥ वेदैः ऋग्यजुस्सामाधर्वण संज्ञकैः चतुर्भिर्वेदैः । किं किं प्रयोजनं ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । स्मृतिभिः मन्वाद्यष्टादशस्मृतिभिरुपस्मृतिभिश्च । किं प्रयोजनं ? न किमपीत्यर्थः । पुराणपठनैः ब्रह्माण्डपुराणाद्यष्टादशपुराणीपपुराणपठनैश्च । न किमपीत्यर्थः । महाविस्तरैः अतिविस्तृतैः । शास्त्रैः तर्कव्याकरणादिषड्दर्शनैः किम् ? न किमपीत्यर्थः । स्वर्गे सर्वपुण्यकृत्तिवासे नाकलोके च ग्रामेषु ब्राह्मणप्रधानवर्णानां निवासेषु कुटीषु पर्णगृहेषु यः निवासः तेन फलदैः फलप्रदैः कर्मणां स्नानसंख्यावन्दनौपासनयज्ञादीनां क्रियाभिः व्यापारैः विभ्रमैश्च । न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । भवात् जननमरणरूपसंसारान् यदुःखं दारिद्र्यभार्यापुत्रादिनाशादितस्य भारः असह्यातिशयः तस्य रचना कलना तस्याः विध्वंसः नाशः तस्य कालानलं प्रलयान्निरूपं । स्वस्य आत्मानन्दः आत्मसुखानुभवः तस्य पदं स्थानं तस्मिन् प्रवेशः तस्य कलनं एकं केवलं । नि 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । मुक्त्वा विहाय । शेषैः उक्तेभ्यः अन्यैः वणिग्वृत्तिभिः वर्तकव्यापारसदृशैः न किमपि प्रयोजनम् । आत्मज्ञानं विना उक्तानां वेदादीनामध्ययनादिभिरपि फलं नास्तीत्यर्थः । सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्यमित्युक्तरोत्या ब्रह्मज्ञानमेव सम्पादनीयं न त्वितरदित्याशयः ॥

यतो मेरुश्श्रीमान्निपतति युगान्ताग्निवलितः

समुद्राश्शुष्यन्ति प्रचुरमकरग्राहनिलयाः ।

धरा गच्छत्यन्तं धरणिधरपादैरपि धृता

शरीरे का वार्ता करिकलभकर्णाग्रचपले ? ॥

७२

व्या—अथातिरिक्तस्यानित्यत्वमेव प्रपञ्चयति-यत इति ॥ यतो यस्मात्कारणात् । श्रीमान् मणिहिरण्यादि सकलवस्तुसमृद्धिमान् मेरुः मेरुगिरिरपि । युगान्ताग्निना प्रलयकालानलेन वलितस्संवेष्टितस्सन्निपतति विशिष्टाग्निसम्पर्कान्निलीनो भवतीत्यर्थः । तथा प्रचुराः प्रभूताः मकरा नकाः ग्राहा जलग्राहाश्च तेषां निलयाः समाश्रयास्समुद्रास्सप्तसागराश्च । शुष्यन्ति शोषं प्राप्नुवन्ति । तथा धरन्तीति धराः * पचाद्यच् धरण्याः धराः महेन्द्रादि सप्तकुलाचला स्तेषां पादैः प्रत्यन्तपर्वतैः । नि 'पादाः प्रत्यन्तपर्वता' इत्यमरः । धृता सम्यगवष्टब्धा । धरा भूमिश्च ॥ अन्तं नाशं पाताळं वा । गच्छति प्राप्नोति उभयत्रापि प्रलयाग्निमेळनादेवेति भावः । तस्मात् कारणात् * यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । करिकलभय करिपोतस्य कर्णाग्रं कर्णाञ्चलं तद्वच्चपले । शीर्यत इति शरीरे । का वार्ता का कथा ? न काऽपीत्यर्थः । यतोऽत्यन्तस्थिरतराणामपि ईदृश्यवस्था किमुत क्षणभङ्गुराणां शरीराणां । 'गजा यत्र न गण्यन्ते मशकानां तु काकथे'ति न्यायादिति भावः । सर्वेऽपि नश्वरा एव ततोऽप्यतिनश्वरं शरीरमिति तात्पर्यम् । करिकलभेत्यत्र करिशब्दस्या विशेषप्रतिपत्तिहेतोर्वैशेष्यप्रतीत्यर्थत्वादपौनरुक्त्यम् । अत एव 'वैकार्यं पदप्रयोज्यमि'त्युक्त्वा 'करिकलभकर्णाग्रचपलसादिषु प्रतिपत्तिविशेषकरोषु न दोषः' इत्याह वामनः ॥

गात्रं संकुचितं गतिर्विगळिता भ्रष्टा च दन्तावलि-

दृष्टिर्नश्यति वर्धते बधिरता वक्त्रं च लालायते ।

वाक्यं नाद्रियते च बान्धवजनो भार्या न ह्यश्रूषते

हा ! कष्टं ! पुरुषस्य जीर्णवृषसः पुत्रोऽप्यमित्रायते ॥ ७३

व्या—अथ शरीरिणो जरया दुरवस्थामाह—द्वाभ्यां गात्रमिति ॥ गात्रं शरीरं । संकुचितं भुग्मभूदिति शेषः । गतिस्सञ्चारोऽपि गळिता सञ्चारशक्ति-

रपि नष्टेत्यर्थः । दन्तावलिर्दन्तपङ्क्तिश्च । अष्टा पतिता । दृष्टिश्चक्षुरिन्द्रियं च नश्यति अर्थग्रहणापटुर्भवतीत्यर्थः । बधिरता श्रोत्रेन्द्रियापादवं । वर्धते वृद्धिं प्राप्नोति । वक्त्रं च लाला दन्तार्गतजलं लालेवाचरति लालायते लालामयं भवतीत्यर्थः । नि 'सृणिका स्यन्दिनीलाले' त्यमरः । तथा बन्धव एव बान्धवाः * स्वार्थेऽणप्रत्ययः । त एव जनो बन्धुवर्गश्च । वाक्यं वचनं । नाद्रियते न रोचयत इत्यर्थः । किं बहुना । भार्याऽपि न सेवते । यद्वा सेवितुं नेच्छति सेवतू दूरापास्तेति भावः । अतः जीर्णवयसो जरावस्थासम्पन्नस्य पुरुषस्य । हेति विषादे । कष्टं कृच्छ्रं । कुतः पुत्रोऽप्यात्मसम्भवोऽपि । अमित्रायते अमित्रं शत्रुमिवाचरति प्रतिकूलाचरणतत्परो भवतीत्यर्थः । लालायत इत्यतः * 'कर्तुः क्यङ्क-सलोपश्चे'ति क्यङ् । अत्रतु * 'उपमानादाचार' इति क्यच् । उभयत्रापि * 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ' इति दीर्घः ॥

वर्णं सितं शिरसि वीक्ष्य शिरोरुहाणां

स्थानं जरापरिभवस्य तदा पुमांसम् ।

आरोपितास्थिशतकं परिहृत्य यान्ति

चण्डालकूपमिव दूरतरं तरुण्यः ॥

७४

व्या—वर्णमिति ॥ तरुण्यो युवतयः कर्ण्यः * 'वयसि प्रथम' इति ङीप् । शिरसि रोहन्तीति शिरोरुहा श्रिकुराः तेषाम् * इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । सितं वर्णं धावल्यगुणं पलितत्वमिति यावत् । झडित्यञ्जसा वीक्ष्य दृष्ट्वा । नि 'द्राग्झ-डित्यञ्जसाहाये' त्यमरः । तदा तस्मिन् समये । दर्शनसमनन्तरकालएवेत्यर्थः । जरया वार्धकावस्थया यः परिभवः अवमानस्तस्य स्थानमास्पदं । तथा आरोपितं बहिः स्फुटलक्ष्यत्वादारोपितप्रायमस्थिशतकं यस्य तं तथोक्तं । अन्यत्रारोपितं निक्षिप्तं अस्थिशतकं यस्मिन् तं 'आरोपितास्थिशतकल' मिति पाठे एकत्रारोपित-प्रायकीकसखण्डं अन्यत्र निक्षिप्तकीकसखण्डमित्यर्थः । पुमांसं पुरुषं । चण्डाल-कूपं चण्डालसम्बन्धि जलाशयमिव । परिहृत्य परित्यज्य । दूरतरमतिविप्रकृष्टं । यान्ति हेयत्वाद्विहायान्यत्र गच्छन्तीत्यर्थः । अतः कष्टं जीर्णवयसोऽपि जीवन-मिति भावः ॥

यावत्स्वस्थमिदं शरीरमरुजं यावच्च दूरे जरा

यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत्क्षयो नायुषः ।

आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान्

सन्दीप्ते भवने तु कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥

७५

व्या—अतः दुरवस्थाक्रान्तेः पूर्वमेव श्रेयस्सम्पादनार्थं यत्नः कर्तव्यः नान्य-
थेति सदृष्टान्तमाह—यावदिति॥ यावत् यावत्पर्यन्तमिदमेतच्छरीरं । स्वस्थं पीडा-
रहितं । भवतीति शेषः । एवमुत्तरत्रापि । तथा यावत् न विद्यते रुजा रुजस्य
तत्तथोक्तम् आरोग्ययुक्तं भवति । नि 'स्त्री रुग्णजा चोपताप' इत्यमरः । यद्वा
अरुजं सत् स्वस्थमविकलं भवति । तथा यावज्जरा दूरतः दूरे भवति । वार्धक-
दशा यावत्पर्यन्तं नाक्रामतीत्यर्थः । तथा यावदिन्द्रियशक्तिश्चक्षुरादीन्द्रियपादवं
च अप्रतिहता अखण्डिता भवति । यावदायुषः क्षयो नाशो न भवति । तावत्ता-
वत्पर्यन्तमेव तन्मध्यकाल एवेत्यर्थः । वेत्तीति विद्वान् तेन विदुषा अभिज्ञेन *
'विदेशशतुर्वसु' रिति वसुप्रत्ययः । आत्मनः श्रेयसि विषये । मोक्षप्राप्तावित्यर्थः ।
महान् फलजननपर्याप्तत्वेन पूज्यः । प्रयत्नः ज्ञानवैराग्यतपस्सम्पादनोद्योगः
कार्यः । ननु कोऽयं नियमः ? अवसानेऽपि प्रयत्नस्य कर्तुं युक्तत्वादित्याशङ्क्याव-
काशाभावाच्च युक्त इति व्यतिरेकसदृष्टान्तमाह—भवने गृहे सन्दीप्ते अग्निना दह्य-
माने सति । कूपखननं प्रति कूपनिर्माणं प्रति उद्यमः प्रयत्नः । कीदृशः कीदृग्विधः ।
न युक्त इत्यर्थः । अवकाशाभावादिति भावः । गृहदाहवेळायां कूपखननप्रयत्न-
इव अवसानकाले श्रेयःप्राप्त्यर्थोद्यमोऽपि न युज्यत इति भावः । तस्मात्स्वस्थाव-
स्थायामेव श्रेयस्साधनसम्पादनतत्परेण भवितव्यमवश्यं बुद्धिमतेति तात्पर्यम् ॥

तपस्यन्त स्सन्तः किमधिनिवसाम स्सुरनदीं

गुणोदारान्दरानुत परिचरामस्सविनयम् ।

पिबामश्शास्त्रौघानुत विविधकाव्यामृतरसा-

न्न विद्मः किं कुर्मः कतिपय निमेषायुषि जने ॥

७६

व्या—अथ तपश्चरणादीन् बहून् कर्तव्यतया विवक्ष्यमानन्तरमवश्यं तप एव सम्पादनीयमिति वेषांचिन्निश्चयमनुसन्धायाह—तपस्यन्त इति द्वाभ्यां तपस्यन्त इति ॥ तपस्यन्तः तपश्चरन्तस्सन्तः । केवलमिति शेषः * ‘कर्मणो रोमन्थ-तपोभ्यां वर्तिचरोरि’ ति क्यप्प्रत्ययः । सुरनदीं मन्दाकिनीम् । अधिनिवसामः किं अधितिष्ठामो वा वैराग्येणेति भावः । किंशब्द उत्तरत्राप्यनुवर्तनीयः * ‘उपान्वध्याङ्गवस’ इति सुरनद्याः कर्मत्वम् । उत अथवा । विनयेनानुकूल्येन सहितं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा । तथा गुणैस्सांभाग्यसांशील्यादिभिरुदारान् रम्यान् । दारान् जायां । परिचरामः किं अनुसरामो वा । सांसारिकधर्मेणेति भावः । नि । ‘भार्या जायाथ पुंभूम्नि दारा’ इत्यभिधानाद्दारशब्दस्य पुंस्त्वं बहुत्वं च । तथा शास्त्राघान् शास्त्रकलापान् । पिबामः किं अद्यैव कीर्तिप्रतिष्ठाविज्ञानार्थमित्यर्थः * ‘पात्राग्ने’ त्यादिना पातेः पिबादेशः । उत यद्वा । विविधानि काव्यानि काव्यनाटकालङ्कारा एवामृतरसास्सुधाद्रवाः । अथवा विविधेषु काव्येषु ये अमृतरसास्तान् पिबामः । सकलकलाकौशलार्थमिति भावः । जनशब्देनात्र तत्समुदायो विवक्षितः । तथा च जने जनसमुदाये । कतिपये कियन्तः ये निमेषास्तावन्मात्रकालपरिच्छिन्नमायुर्यस्य तस्मिन् सतीत्यर्थः । जात्येकवचनविवक्षायां तु जनेष्वस्मासु कतिपयनिमेषायुषुसस्त्वित्यर्थः किम् उक्ततपश्चरणादिषु किं वा कुर्मः । सर्वेषामाचरणे अवकाशाभावादिति भावः । न विद्मः न जानीमः निश्चयाभावादिति भावः ॥

दुराराध्याश्चामी तुरगचलचित्ताः क्षितिभुजो

वयं तु स्थूलेच्छास्सुमहति फले बद्धमनसः ।

जरा देहं मृत्युर्हरति दयितं जीवितमिदं

सखे ! नान्यच्छ्रेयो जगति विदुषोऽन्यत्र तपसः ॥

७७

व्या—ततः किमित्याशङ्क्य ततो निश्चयमाह—दुराराध्या इति ॥ तुरगाः उत्तमाश्वाः तद्वच्चलानि चित्तानि येषां ते अस्थिरहृदया इत्यर्थः । अमी परिदृश्यमानाः । क्षितिभुजो राजानः । दुराराध्याः आराधयितुं प्रसादयितुमशक्याः प्रसादोन्मुखीकरणाशक्या इत्यर्थः । तथा स्थूलेच्छा अधिकाशातत्पराः । वयं च । सुमहति बहुले फले धने बद्धं मनो येषां ते तथोक्ताः । बहुधनाकाङ्क्षिण इत्यर्थः ।

आकाङ्क्षामात्रमेवास्माकं न तु ते दास्यान्तीति भावः । तथा जरा वार्धकदशा ।
देहं हरति क्षिणोति मृत्युगन्तवश्च दयितं प्रियतममिदं जीवितम् । इमान्
प्राणानित्यर्थः । हरति । अतः हे सखे ! जगत्स्मिन् लोके विदुषस्तत्त्वज्ञस्य पुंसः
तपसोऽन्यत्रान्यत् । इतरदित्यर्थः । अन्यदसाधारणमुत्तमं । श्रेयः मोक्षसाधनं
नास्ति ततोऽन्यत्परमं श्रेयोन्तरं नास्ति । अतस्सर्वथा तदेव सम्पादनीयमिति
भावः ॥

माने म्लायिनि खण्डिते च वसुनि व्यर्थे प्रयातेऽर्थिनि

क्षीणे बन्धुजने गते परिजने नष्टे शनैर्यौवने ।

युक्तं केवलमेतदेव सुधियां यज्जहु कन्यापयः-

पूतग्रावगिरीन्द्रकन्दरतटीकुञ्जे निवसः कचित् ॥

७८

व्या—अथ तपसः श्रेयोहेतुत्वे तदाचरणस्य किं वा योग्यस्थानमित्याशङ्क्या-
माह-मान इति ॥ माने अभिमाने म्लायिनि भग्ने सति । तथा वसुनि धने च खण्डिते
विनष्टे सति । नि 'देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वस्वि'ति विश्वः । अतः
एवार्थिनि याचके । व्यर्थे अलब्धमनोरथत्वान्निरर्थके प्रयाते सति वाञ्छितार्था-
लाभाद्वैमुख्यं गते सतीत्यर्थः । बन्धुजने पुत्रमित्रादि बन्धुजनसमूहे । क्षीणे
अज्ञाद्यलाभात्कुशे सति । परिजने भृत्यवर्गे । गते वेतनदानाभावादन्यत्र गते
सति । तथा शनैर्मन्दं यौवने तारुण्ये नष्टे गलिते सति । अनित्यत्वस्वाभा-
व्यात्सर्वस्मिन्निवपन्ने सतीत्यर्थः । सुधियां बुद्धिसम्पन्नानामेतदेव इदमेवैकं
केवलमत्यन्तम् युक्तमुचितं किमेतदित्यत आह—कचित् कस्मिंश्चित् । जह्नुकन्दा-
पयः पूताः गङ्गाजलपवित्राः ग्रावाणः पाषाणाः यस्मिन् स तथोक्तो यो गिरीन्द्रः
तस्य हिमवद्गिरेः कन्दरतट्यां गुहाबहिः स्थल्यां निकुञ्जो लतामण्डपः तस्मिन्निवास
इति यत् तदेतद्युक्तमिति सम्बन्धः । तस्यैव श्रेयस्साधनभूततपोयोग्यस्थलत्वा-
दिति भावः । नि 'निकुञ्ज कुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे' इत्यमरः ॥

रम्याश्चन्द्रमरीचयस्तृणवती रम्या वनान्तस्थली

रम्यं साधुसमागमागतसुखं काव्येषु रम्याः कथाः ।

कोपोपाहितबाष्पविन्दुतरलं रम्यं प्रियाया मुखं

सर्वं रम्य मनित्यतामुपगते चित्ते न किञ्चित्पुनः ॥ ७९

व्या—अथ चित्तस्य नित्यानित्यवस्तुविवेके सति रम्यमपि सर्वमरम्यमेव प्रतिभातीत्याह द्वाभ्याम्—रम्या इति ॥ चन्द्रमरीचयश्चन्द्रकिरणारम्याः रमणीयाः उद्दीपत्वादिति भावः । तथा तृणवती शाद्वलप्राया । वनान्तः स्थली वनमग्न्य-भूमिः । रम्या रन्तुं योग्या * ‘जानपदे’ त्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीप् । तथा साधुसमागमात् सजनसहवासादागतं प्राप्तं यत्सुखं तदपि रम्यं कवयति वर्णयतीति कविः तस्य कर्म काव्यं * ब्राह्मणादित्वात् ण्यञ् । तस्य पङ्कजादिव-द्रुढत्वादसोल्लसितशब्दार्थसङ्घटनमर्थः न कर्ममालं । तथा च काव्येषूक्तप्रकारेषु काव्यनाटकादिषु । कथाः श्रव्यवाचः उपाख्यानानि वा । रम्या महोहराः तथा कोपोपाहिताः प्रणयकलहादिषु क्रोधवशादुत्पन्ना ये बाष्पविन्दवः अश्रुकणास्तैः तरलम् आविलं प्रियाया मुखं रम्यम् । अतस्त्वमपि रम्यमुक्तीत्या सकलमपि मनोहरमेव । किंतु चित्ते मनसि अनित्यतां नित्यानित्यवस्तुविचारतत्परता-मित्यर्थः । उपगते सति किञ्चिदपि रम्यं न भवति । ब्रह्मानन्दं विनेति शेषः ॥

रम्यं हर्म्यतलं न किं वसतये श्राव्यं न गेयादिकं

किं वा प्राणसमागमागमसुखं नैवाधिकप्रीतये ।

किं तु भ्रान्तपतङ्गपक्षपवनव्यालोलदीपाङ्कुर-

च्छायाचञ्चलमाकलय्य सकलं सन्तो वनान्तं गताः ॥ ८०

व्या—उक्तमेवार्थं विवृण्वन्निर्गमयति—रम्यमिति ॥ हर्म्यतलं प्रासादोपरिप्रदेशः । वसतये निवासाय । न रम्यं किं? रम्यमेवेत्यर्थः । तथा गेयं गानं * ‘भव्य गेये-त्यादिना कर्तरि निपातः । तदादिः यस्य तत्तथोक्तं । आदिशब्देन वीणावादनादि-कमपि संगृह्यते * ‘शेषादिभाषे’ ति कप्प्रत्ययः । न श्राव्यं किं श्रोत्रसुखा-वहं न किं? श्राव्यमेवेत्यर्थः । तथा प्राणसमायाः प्राणप्रियनायिकायास्समागमेन सम्भोगेन यत्सुखं तच्च अधिकप्रीतये अत्यन्तसन्तोषाय । नैव भवति किं? भवत्येवेत्यर्थः । किन्तु सन्तः वस्तुविचारतत्परपुरुषाः । सकलमशेषं हर्म्यतल-निवासादिकमपि । भ्रान्तः पतनेच्छया परिभ्रमन् यः पतङ्गश्चलभः । नि-

‘पतङ्गदशोलभे भाना वि’ति विश्वः । तस्य पक्षयोः पवनेन गरुतोः वायुनाव्यालोलो-
 व्यतिचञ्चलो यो दीपाङ्गुलो दीपकलिका तस्य छाया कान्तिस्तद्वच्चञ्चलं तरलं
 नन्दरमित्यर्थः । आकलस्यालोच्य वनान्तं वनमध्यं गताः । शाश्वतब्रह्मानन्द-
 साधनतपश्चर्यार्थमिति भावः ॥

॥ इति वैराग्यशतके नित्यानित्यवस्तुविचारः सम्पूर्णः ॥

॥ शिवार्चनम् ॥

आसंसारं त्रिभुवनमिदं चिन्वतां तात ! तादृ-
 ङ्नैवास्माकं नयनपदवीं श्रोत्रमार्गं गतो वा ।
 योऽयं धत्ते विषयकरिणी गाढगूडाभिमान-
 क्षीबस्यान्तः करणकरिणस्संयमालानलीलाम् ॥

८९

व्या—ननु वस्तुविचारप्रसक्त्या तपसोत्यन्तावश्यकत्वमुक्तं तत्किंविध मित्या-
 न्नायां शिवार्चनव्यतिरेकेणान्यन्नकिञ्चिदप्यस्तीति मनसि कृत्वेदानीं तावन्निष्ठा-
 र्चनं वर्णयति—तच्चार्चनं वर्णयति—तच्चार्चनं द्विविधं बाह्यमाभ्यन्तरं चेति । तत्राद्यं
 बहुपकरणसाध्यं बहिर्मुखेविषयत्वादमुख्यं चेत्यभिप्रेत्यादौ तदुपेक्ष्य मुख्य माभ्य-
 न्तरपूजनप्रकारमेवाभिनीयाद्—आसंसारादिति । अत्र तातेत्याश्चर्यं श्रवणाभिमुखी-
 करणार्थं मादरातिशयद्योतकं पृथग्जनं प्रति सम्बोधनवचनम् । हे तात जनक !
 नि ‘तातस्तु जनकः पिते’त्यमरः । आ संसारात् अनादिसंसार मारभ्येत्यर्थः *
 पदद्वयमेतत् * विकल्पादसमासः इदं प्रसिद्धं त्रयाणां भुवनानां समाहार-
 स्त्रिभुवनं भुवनत्रयमपि । * ‘तद्वितार्थे’त्यादिना समाहारसमासे पात्राद्यदन्त-
 र्त्वाज्ज्ञ स्तीत्वं । चिन्वतां मार्गमाणानां वर्मवशात्त्र प्रवेशलाभादिति भावः ।
 अथवा चिन्वतां परामृशताम् अस्माकं । नयनपदवीं लोचनमार्गं वा श्रोत्रमार्गं
 श्रवणपथं वा । तादृक्त्वाविधः पुमान् । न गतो न प्राप्त एव तादृक्पुमान् न श्रुता

न दृष्ट्वेत्यर्थः । कोऽसावित्यत आह—योऽयं पुमान् प्रतीयमानतया भोगसाधनानि स्वचन्दनवनितादीनि विषयास्त एव करिष्यः इम्यः । तासु गूढोऽतिगूढो गूढः अप्रकाशश्च योऽभिमानः अत्यन्तासक्तित्वाग्रहः तेन क्षीबस्य मत्तस्य । नि । 'मत्तेशौण्डोत्कटक्षीबा' इत्यमरः * 'क्षीबमद' इत्यस्य धातोर्गुणसर्गात् * 'फुल्लक्षीबकृशोल्लाघा' इति निष्ठान्तो निपातः । अन्तःकरणमेव करी तस्य वित्तमत्तेभ्यः । संयमे सम्यङ्नियमने । आनायस्य रज्जुनिर्मितजालस्य । नि 'आनायः पुंसि जालं स्यादि' त्यमरः—'आलाने' ति पठे आलानस्य बन्धनस्तम्भस्य लीलां । धत्ते दुर्दममनोनियमनसमर्थो भवतीत्यर्थः । तादृगिति सम्बन्धः ॥

अत्रेद्वक्पुरुषस्य नयनश्रोत्रपथविषयसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्त्यासम्बन्धे असम्बन्धरूपातिशयोक्तिः । तथा च मनोनियमनस्यात्यन्ताशक्यत्वरूपं वस्तु व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुञ्च निः । तथाच केनचिद्योगेन मनो नियम्य तत्र ब्रह्मानन्दसाधनभूतान्तरङ्गशिवार्चनतपोऽवश्यं कर्तव्यमिति गूढोऽयं मभिप्रायः । तथा अन्यधर्मस्यान्यत्वं सम्बन्धासम्भवादानायलोलामिव लीलामित्यौपम्यपर्यवसानादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपो निदर्शनालङ्कारः । स चोक्तरूपकेणाङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्यते ॥ मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥

यदेतत्स्वच्छन्दं विहरणमकार्पण्यमशनं

स हार्यैस्संवासश्श्रुतमुपशमैकव्रतफलम् ।

मनोमन्दस्पन्दं बहिरपि चिरस्यापि विमृश-

न्नजाने कस्यैषा परिणतिरुदारस्य तपसः ॥

८२

व्या—अथ तपः प्रवृत्तिमेवाह—यदिति ॥ स्वच्छन्दं यथेच्छम् अपराधीनमिति यावत् । विहरणं विहारश्च । न विद्यते कार्पण्यं दैन्यं यस्मिंस्तत्तथोक्तमशनं भिक्षान्नभोजनं कन्दमूलाद्याहारो वा । तथा अविज्ञानसम्पन्नैः सह संवासस्समागमश्च । तथा उपशमो विषयभोगविरतिरेव एकं मुख्यं व्रतफलं यस्मिंस्तत्तथोक्तं । शान्तिफलकतपश्चरणबोधकमित्यर्थः । श्रुतं वेदान्तशास्त्रश्रवणं च । नि 'श्रुतं शास्त्रावधृतयो रि' ति विश्वः । तथा बहिः बाह्यदेशे मन्दस्पन्दं मन्दप्रसारम् अन्तर्मुखत्वादिति भावः । मनोऽप्यन्तः करणं चेति यदेतत्सर्वं वर्तत इति शेषः * 'नपुंसकमनपुंसके नैकवच्चे' त्यादिना एकशेषः * एषेति विभेयप्राधा-

न्यात् स्त्रीलिङ्गता 'शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्ये' ति वत् । कस्योदारस्य महत्-
स्तपसः परिणतिः परिपाको वा न जाने न देहीत्यर्थः । यद्वा परिणतिः परिणामो
वा न जाने किंवा तपः एवरूपेण परिणतं तन्न जानामीत्यर्थः । कथंभूत्स्सन्नपि
चिरस्य चिरकालमित्यर्थः । विमृशन् परासृशन्नपि । नि 'चिराय चिररात्राय
चिरस्याद्याश्चिरार्थका' इत्यमरः । * विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं । तच्च तपश्शिव-
पूजनमेव । कथमन्यथाऽस्येद्वफलसाधने एवंविधपरिणमने वा सामर्थ्यं सम्भवे-
दिति भावः ॥

जीर्णा एव मनोरथाश्च हृदये यातं च तद्यौवनं

हन्ताङ्गेषु गुणोश्च बन्ध्यफलतां याता गुणज्ञैर्विना ।

किं युक्तं सहसाऽभ्युपैति बलवान्कालः कृतान्तोऽक्षमी

हा ! ज्ञातं मदनान्तकाङ्क्षियुगळं मुक्त्वास्ति नान्या गतिः ॥ ८३

व्या—अथ शिवचरणमेव शरणमिति स्मरणमभिनीयाह—जीर्णा इति ॥ मनो-
रथा विषयाभिलाषाश्च हृदये अन्तरङ्ग एव । जीर्णाः नष्टाः । वाञ्छामात्रमेव न
त्वनुभूता इत्यर्थः । तथाऽङ्गेषु । अवयवेषु तत्तथाभूतं कामिनीसम्भोगोपयुक्त-
मित्यर्थः । यौवनं यातं गळितं । हन्तेति विषादे । तथा गुणज्ञागुणग्राहिण-
स्सहृदया इति यावत् । तैर्विना * 'पृथग्वि ने' त्यादिना तृतीया । गुणा विद्या-
विनयादयश्च बन्ध्यफलतां निष्फलतां याता गताः । अनुभावकाभावान्निरर्थका
जाता इत्यर्थः । तथा बलवान् बलिष्ठः । दुर्जय इत्यर्थः । कालः कालस्वरूप अप-
रावत्ये इति यावत् । अक्षमी असहनश्च । कृतान्तो यमस्सहसाऽभ्युपैति अभि-
युक्ते । प्राणापहरणार्थमिति भावः । नि 'कृतान्तो यमसिद्धान्तावि' त्यमरः । अतः
किं । युक्तमुचितम् ईदृग्दशायां किं कर्तव्यमित्यर्थः । हा कष्टं तथाऽपीदमेकं तरण-
साधनमस्तीति स्मरणमभिनीयाह—ज्ञातमवगतं किं ज्ञातमित्यत आह—मद-
नान्तकस्य शम्भोः । अङ्क्षियुगळं पादयुग्मं । मुक्त्वा विहायान्या गतिश्शरणं
नास्ति । अतस्तदेव श्रयणीयमिति भावः ॥

महेश्वरे वा जगता मर्धेश्वरे जनार्दने वा जगदन्तरात्मनि ।

न वस्तुभेदप्रतिपत्तिरस्ति मे तथाऽपि भक्तिस्तरुणेन्दुशेखरे ॥ ८४

व्या—ननु—

‘यत्पादनिस्सृतसरित्प्रवरोदकेन
तीर्थेन मूर्धन्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत् ।
व्यातुर्मनश्च कुलशैलविसृष्टवज्रं
द्याये चिरं भगवत श्रृणारविन्दम् ॥

इत्यादिना शिवाद्यशेषदेवताकल्याणप्रदे अखिललोकाराभ्ये संसारार्णव तरणयान-
पाले भगवतश्रृणारविन्दे जाग्रति कथं शिवाङ्घ्रियुगलं विनाऽन्या गतिर्नास्तीति
प्रलपयि इत्याशङ्क्याह—महेश्वर इति ॥ जगतां चतुर्दशभुवनाना मधीश्वरे स्वामिनि
महेश्वरे शिवे वा । तथा जगतः मन्तरात्मनि अन्तः करणसाक्षिणि अन्तर्यामि-
णीति वा । अथवा अन्तर्भूतात्मनि जीवात्मस्वरूपे अविद्याप्रबिम्बितचैतन्यत्वेन
तथाभूतत्वादिति भावः । यद्वा जगन्त्यन्तरात्मनि यस्य तस्मिन् तथोक्तं । कुक्षिस्था-
खिलभवन इत्यर्थः । जनानर्दयतीति जनार्दने विष्णौ वा । मे मम वस्तुभेद प्रतिपत्तिः
अयं महेश्वरोऽयं जनार्दन इति वस्तुगोचर भेदबुद्धि नास्ति ‘शिवाय विष्णुरूपा ये’
त्यादिना तयोर्वस्तुनो भेदाभावा दिति भावः । तथाऽपि भेदप्रतिपत्त्यभावेऽपि ।
तरुणेन्दु इशेखरः शिवोभूषणं यस्य तस्मिन् शिवे । भक्तिः भजनानुरागोऽस्तीति
शेषः । अतएव नान्या गतिरित्युक्तमिति भावः । इदं च ‘स्वभावो दूरतिक्रम’
इति न्यायादित्यवगन्तव्यम् । वंशस्थवृत्तम् । ‘जतौ तु वंशस्य मुदीरितं जरा-
वि’ति लक्षणात् ॥

स्फुरत् स्फारज्योत्स्नाधवलिततले काऽपि पुलिने
सुखासिनाशशान्तध्वनिषु रजनीषु द्युसरितः ।
भवामेगोद्विग्राशिव शिव शिव शिवेत्युच्चवचसः
कदा यास्यामोऽन्तर्गतबहुलबाष्पाकुलदशाम् ॥

८५

व्या—अथ स्याद्यिनश्शमस्योदयवशाच्छान्तरसाभिव्यञ्जकवाक्याभ्याह
पञ्चभिः—स्फुरत् स्फारज्योत्स्नेति ॥ शान्ता उपरनाः ध्वनयः पक्षिमृगादिरुतानि यासु
तासु तथोक्तासु एतेन चित्तविक्षेपहेतुराहित्यं सूच्यते । रजनीषु रात्रिषु ।
स्फुरन्ती प्रकाशमाना स्फारा प्रवृद्धा च या ज्योत्स्ना चन्द्रिका तथा धवलितं

पाण्डुरीकृतं तलं प्रदेशो यस्य तस्मिन् । काऽपि कस्मिंश्चित् । द्युसरि नो गङ्गायास्सं-
बन्धिनि पुलिने संकृते सुखं यथा तथा आसोना उपविष्टास्सन्तः भवा-
भोगासंसारविस्तारादुद्विग्नाः विह्वलाः दुःखजनकत्वादिति भावः । वय मेति शेषः ।
अतश्शिवेत्यादिप्रिवारमुच्चानि ताराणि वचांसि आक्रन्दवचनानि येषां ते
तथोक्ताः । 'आर्तवचस' इति पाठे दैन्यवचनास्सन्तः । कदा कस्मिन्वा समये ।
अन्तरभ्यन्तरे गताः नियमनवशादन्तर्लीना इति थावत् । बहुलाश्च ये बाष्पा
आनन्दाश्रूणि तैराकुला या दशा अवस्था तां यास्यामः । अन्ननिमित्तानन्दबाष्प-
पर्याकुलावस्थां कदा गमिष्याम इत्यर्थः । 'दशमि' ति पाठे बाष्पाकुला या
दृग्दृष्टिस्तां यास्याम इत्यन्वयः । 'कदा स्यामानन्दोद्भूतबहुलबाष्पाकुलदश' इति
पाठे आनन्दादुद्भूता उपजा ये बहुल बाष्पाः तैराकुला दशा येषां ते तथोक्ताः
कदा स्याम भवेम । तदानीं खलु वयं कृतकृत्या इति भावः ॥

वितीर्णे सर्वस्वे तरुणकरुणापूर्णहृदयाः

स्मरन्तस्संसारे विगुणपरिणामां विधिगतिम् ।

वयं पुण्यारण्ये परिणतशरच्चन्द्रकिरणा-

स्त्रियामा नेष्यामो हरचरणचिन्तैकशरणाः ॥

८६

व्या—वितीर्ण इति ॥ सर्वस्वे निखिलधने वितीर्णे दत्ते अर्थिसात्कृते सति ।
नि 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोच्छ्रिथां धन' इत्यमरः । ततस्तरुणा
प्रत्यगा या करुणा भूतदया तथा पूर्णानि पूरितानि हृदयानि येषां ते तथोक्ताः ।
तथा संसारे विधिगतिं दैवप्रवृत्तिं विगुणपरिणामां विषमपरिपाकाम् ।
अकुशलपर्यवसायिनीमिति यावत् । स्मरन्तस्मन्तः मनस्यनुसन्दधानास्मन्तः वयं ।
पुण्यारण्ये तपोवने हरचरणचिन्ता शिवपादारविन्दद्वयानमेवैकं मुख्यं शरणं
रक्षणं येषां ते तथोक्तास्मन्तः । परिणताः परिणो व्याप्ताः शरच्चन्द्रकिरणाश्शर-
देन्दुमयूखा यावु तास्तथोक्ता स्त्रियामाः रात्रीः नेष्यामो गमयिष्यामः । कदेति
शेषः । द्वयोः प्रथमचरमयामार्धयोर्दिनव्यवहारात् त्रयो यामा यस्यास्सात्रियामेति
स्वामी ॥

कदा वाराणस्याममरतटिर्नरोधसि वसन्

वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम् ।

अये ! गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! शम्भो ! त्रिनयन !

प्रसीदेति क्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि दिवसान् ॥

८७

व्या—कदेति ॥ कदा कस्मिन्वा काले वाराणस्यां काश्याममरतटिनीरो-
धसि गङ्गातीरे वसन् तिष्ठन् । तथा कौरीनं गुह्याच्छादनचेलखण्डं वसानः
आच्छादयन् । लोकविरोधपरिहारार्थं तावन्मातृपरिग्रह एव न तु परिग्रहान्तरापेक्ष
इत्यर्थः । * 'वस आच्छादन' इति धातोश्चानच् । शिरस्यञ्जलिपुटं करसम्पुटं ।
निदधानस्मन् । अये भोः । गौरीनाथ पार्वतीपते ! त्रयाणां पुराणां समाहार-
स्त्रिपुरं * पात्रादित्वाञ्ज डीप् । तस्य हरतीति हरः । हे त्रिपुरहर त्रिपुरान्तक ! शं
सुखमस्माद्धवतीति शम्भो ! त्रिनयन हे त्र्यम्बक ! * क्षुभ्रदित्वाञ्ज णत्वम् । एतदा-
मन्त्रणचतुष्टयं परमेश्वरस्य लोकसङ्ग्रहकारणत्वशक्यकार्यकरणसामर्थ्यं भक्तजन-
सुखसन्धायकत्वासाधारण महिमास्त्वद्योतनार्थमित्यवगन्तव्यं । प्रसीद प्रसन्नो
भवेति आक्रोशञ्चैरटन् । दिवसानेकान् निमिषमिव क्षणमिव नेष्यामि ।
अत्र भावितोन्नतनरकयातनानुचिन्तनादिभिर्विभावैर्जनितः कौपीनधारणशिरो-
ञ्जलिपुटसङ्घटनादिभिरनुभावैरभिव्यक्तः कदेति पदसूचितेन चिन्ताख्येन
सञ्चारिभावेन च परिपुष्टः स्वात्मावमानलक्षणो निर्वेदस्थायी शान्तरसः परि-
स्फुरतीत्यवगन्तव्यम् ॥ एवमुत्तरत्वापि योज्यम् ॥

स्नात्वा गङ्गैः पयोभिश्शुचिकुसुमफलैरर्चयित्वा विभो ! त्वां

ध्येये ध्यानं निवेद्य क्षितिधरकुहरग्रामपर्यङ्कमूले ।

आत्मारामं फलाशी गुरुवचनरतस्त्वत्प्रसादात्स्मरारे

दुःखं मोक्षये कदाऽहं समकरचरणे पुंसि सेवासमुत्थम् ॥

८८

व्या—स्नात्वेति ॥ गङ्गाया इमानि गाङ्गानि * तस्येदमित्यणू । तैः पयोभि-
र्गङ्गाजलैरित्यर्थः । स्नात्वा शुद्धो भूत्वा । हे विभो शम्भो ! शुचिभिः शुद्धैश्शास्त्र-
सम्मतैरिति यावत् । कुसुमैः फलैश्च त्वामर्चयित्वा समाराध्य एतेन बाह्यपूजाया
अप्यंशतः प्राधान्यमस्तीति सूचितं ध्येये ध्यातुं योग्ये वस्तुनि । त्वच्चणाविन्द-
एवेत्यर्थः । ध्यानं निवेद्य एकाग्रचित्तो भूतेत्यर्थः । तथा क्षितिधरकुहरे यो
ग्रावा पाषाणस्स एव पर्यङ्कः सुखशय्या तस्य मूले । निषण्णस्सन्निति शेषः ।

समाधिव्युत्थानानन्तरं सुखसंवेशयोग्यताद्योतनार्थं ग्राहिण पर्यङ्कत्वरूपणम् ।
 आत्मन्येवारमत इत्यात्मारामो विषयान्तरासक्तिशून्यस्सन्नित्यर्थः । 'रमन्ते
 योगिनोऽनन्तेनित्यानन्दे चिदात्मनी'ति स्मृतेः । तथा फलाशी फलाहारः ।
 शरीरधारणार्थमिति भावः । गुरुवचनरतः आचार्योपदिष्टकर्माचरणतत्परस्सन्
 अहम् इत्थंभूतताया एव श्रेयोहेतुत्वादिति भावः । हे स्मरारे मदनान्तक !
 त्वत्प्रसादात् त्वदनुग्रहात् मकरेण मकराकाररेखया सह वर्तत इति समकर-
 श्ररणो यस्य तस्मिन् तथोक्ते । पुंसि महाभाग्यसम्पन्ने पुरुषे विषये राज्ञीत्यर्थः ।
 सेवासमुत्थं परिचर्यासमुत्पन्नं दुःखं । कदा मोक्ष्ये ? तथा मामनुगृहाणेत्यर्थः ।
 परमेश्वरानुग्रहं विना श्रेयोलाभाभावादिति भावः । समकरचरणस्य महाभाग्यसम्प-
 न्णत्वमुक्तं सामुद्रिके—

‘मकरो मत्स्यरेखा च पद्म शङ्खाकृतिः पदे ।

महाधनी महाभोगी दाता दीर्घायुरेव च’ ॥ इति ॥

एकाकी निस्पृहश्शान्तः पाणिपात्रो दिगम्बरः ।

कदा शम्भो ! भविष्यामि कर्मनिर्मूलनक्षमः ॥

८९

व्या—एकाकीति ॥ एकाकी असहायः । सङ्गरहित इति यावत् । 'सङ्गात्संजायते
 काम' इत्यादिसङ्गजनित कामादिपरम्परायाः अनर्थहेतुत्वादिति भावः * 'एका-
 दाकिनिष्वासहाये' इत्याकिनिच् प्रत्ययः । कुतः निस्पृहः विषयाभिलाषशून्यः ।
 अतएव शान्तः रागाद्यनुपहतचित्तः । 'शान्तो दान्तउपरतस्तितिक्षुस्समाहितो
 भूत्वा' इति श्रुतेः । अतः पाणिरेव पात्रं यस्य स तथोक्तः । तथा दिश एवाम्बराणि
 यस्य स तथोक्तः सन्नहमिति शेषः । हे शम्भो कर्मणां सञ्चितप्रारब्धानां निर्मूलने
 समूलविष्वंसने क्षमस्समर्थः । कदा भविष्यामि कर्मबन्धात्कदा मोक्ष्ये इत्यर्थः ।

‘भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे’ ॥ इति ॥

ईश्वरसाक्षात्कारमन्तरा कर्मक्षयाभावात्तदर्थं त्वं प्रत्यक्षो भवेति भावः ॥

पाणिं पात्रयतां निसर्गशुचिना भैक्षेण सन्तुष्यतां

यत्र काऽपि निर्षिदतां बहुतृणं विश्वं मुहुः पश्यताम् ।

अत्यगोऽपि तनोरखण्डपरमानन्दावबोधस्पृशा-

मध्वा कोऽपि शिवप्रसदसुलभस्संपत्स्यते योगिनाम् ॥ ९०

व्या—अथैवम्भूतानां शिवप्रसादान्मोक्षमार्गो ऽविलम्बेनैवसुलभो भवतीति निगमयति—पाणिमिति ॥ पाणिं करतलमेव पात्रं भोजनमाजनं कुर्वतां पात्रयतां * पात्रशब्दात्तत्करोतीति ण्यन्ताह्दशत्रादेशः । निसर्गशुचिना स्वभावपरिपूतेन । भैक्षेण भिक्षाकदम्बकेन । सन्तुष्यतां सन्तोषं प्राप्नुवतां * ‘भिक्षादिभ्योऽण्’ ॥ ‘भैक्षं भिक्षाकदम्बक मि’ त्यमरः । यत्र कापि यस्मिन् कस्मिन् प्रदेशे श्मशाने वने वेत्यर्थः । निषीदतामुपविशतां मुहुः पौनः पुण्येन विश्वं प्रपञ्चं बहुतृणमीषदसमाप्तं तृणं तृणकल्पमित्यर्थः * ‘विभाषा सुपो बहुचपुरस्तात्तु’ इति बहुचप्रत्ययः * प्रकृतेः पूर्वं भवति ‘स्यादीषदसमाप्तौ तु बहुचप्रकृतिलिङ्गक’ इति प्रकृतिवचनात्प्रकृतिलिङ्गता । पश्यतामाकलयतां तथा तनोरत्यगोऽपि देहसम्बन्धशून्यत्वाभावेऽपि । अखण्डोऽपरिच्छिन्नो यः परमानन्दो ब्रह्मानन्दस्तस्यावबोधमनुभवं स्पृशन्ति । अनुभवन्तीति तथोक्तानां जीवन्मुक्तावादिति भावः * स्पृशोऽनुदके क्तिन्प्रत्ययः । योगिनां ध्याननिष्ठानां शिवप्रसादेन सुलभस्सुलभ्यः कोऽप्यनिर्वाच्यः अग्रा मोक्षमार्ग इत्यर्थः । सम्पत्स्यते सम्पन्नो भवति ॥

॥ इति वैराग्यशतके शिवार्चनं सम्पूर्णम् ॥

॥ अवधूतचर्या ॥

कौपीनं शतखण्डजर्जरतरं कन्था पुनस्तादृशी

नैश्चित्यं निरपेक्षभैक्षमशनं निद्रा श्मशाने वने ।

स्वातन्त्र्येण निरङ्कुशं विहरणं स्वान्तं प्रशान्तं सदा

स्थैर्यं योगमहोत्सवेऽपिच यदि त्रैलोक्यराज्येन किम् ? ॥

व्या—शिवाचनस्य मोक्षोपयोग्यावधूतभावफलकत्वा 'दत्यागेऽपि तनो-
खण्डपरमानन्दावबोधस्पृशामि' त्युपक्रान्तत्वाच्चेदानीं तावदवधूतचर्यामाह-
अथावधूतचर्येति ॥ अवधूतो नाम ब्रह्मात्मैक्यानुसन्धानतत्परः विस्मृतबहिः-
प्रपञ्चः जीवन्मुक्तशब्दवाच्यो मलिनो योगपुरुषस्तस्य चर्या आचारः । उच्यते इति
शेषः ॥ उपक्रान्तामवधूतचर्यां दशभिर्वर्णयति—कौपीनमिति—शतखण्डैरनेक-
शकलैः जर्जरतरमतिविशीर्णं कौपीनं गुह्याच्छादनचीरखण्डं । यदि अस्तिचे-
दित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । नि 'कौपीनं स्यादकार्यं च गुदचीरप्रदेशयोरिति
विश्वः । तादृशी तथाभूतशतखण्डजर्जरतरैवेत्यर्थः । कन्था पुनः कन्था च ।
अस्तियदि नैश्चिन्त्यं विषयचिन्तनाराहित्यं च यदि । तथा निरपेक्षमनुवर्तनापेक्षा-
रहित भैक्ष मशनं भोजनं यदि श्मशाने प्रेतभूमौ वने महारण्ये वा निद्रा
च यदि स्वातन्त्र्येण स्वच्छन्देन निरङ्कुशमप्रतिबन्धं विहरणं विहारश्च ।
यदि सदा प्रशान्तं प्रसन्नं * 'वादान्ते' त्यादिना निपातः । स्वान्तं चित्तं यदि
योगमहोत्सवे योगसमाधिरेव महोत्सवतस्मिन् स्थैर्यं च यदि अस्तिचत्तार्हं
त्रैलोक्यराज्येन त्रिलोकाधिपत्येन किं न किमपीत्यर्थः । तस्यैव परमौख्यावह-
त्वादिति भावः * त्रयो लोकः सैलोक्यं * चतुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे व्यञ्ज ॥

ब्रह्माण्डमण्डलीमात्रं किं लोभाय मनस्विनः ।

शफरीस्फुरितेनाब्धिः क्षुब्धो न खलु जयते ॥

९२

व्या—नन्वत्यन्तसौख्यावहत्वेन प्रसिद्धं त्रैलोक्यराज्यं निषिष्य कौपीनादि-
सम्पत्तरेवोत्तमत्वं प्रतिपादितं । तदसत् यतस्तस्यैवात्यन्तप्रलोभकत्वादित्याशङ्क्य
मनस्विनस्तवदेवतादेव प्रलोभकं किंतु ब्रह्माण्डमपि तत्राकिञ्चित्करमेवेति सद-
ष्टान्तमाह—ब्रह्माण्डमिति ॥ मण्डलीमात्रं विम्बमात्रं घटादिवदिपत्तया परि-
च्छिन्नमित्यर्थः । 'मण्डलीभूतमि'ति वा पाठः । तथा अपण्डं मण्डलं सम्पद्य-
मानं मण्डलीभूतम् * अभूततद्भावे चिः * ऊर्गदिचिचिडाचश्चे'ति गतिसंज्ञायां
* 'कुगनिप्रादय' इति समासः । नि 'बिम्बाऽस्त्री मण्डलं त्रिष्वि'त्यमरः ।
ब्रह्माण्डं चतुर्दशभुवनगर्भितब्रह्माण्डकटाहः मनस्विनो धीरस्य । योगिन इत्यर्थः ।
* प्रशंसायामिनिः । लोभाय चित्तप्रलोभनाय । किं भवतीति शेषः । न भक्त्येव
किमुत तदेककीर्णे निलीनं त्रैलोक्यराज्यमिति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह—अब्धिः
समुद्रः शफरीस्फुरितेन मत्स्यविशेषोल्लण्ठनेन । क्षुब्धः क्षोभितः मथित इति

यावत् * 'क्षुब्धस्वान्ते' त्यादिना निपातः । न जायते खलु । 'नि प्रोष्टी तु शफरी द्वयोरि' त्यमरः । मत्स्योलुण्ठनेनाब्धिक्षोभणमिव त्रैलोक्यराज्येन मनस्वि-
मनः प्रलोभनमित्यर्थः । अतस्तदेवातिसौख्यावहमिति भावः ॥

मातर्लक्ष्मि ! भजस्व कञ्चिदपरं मत्काङ्क्षिणी मास्म भू-

भोगेषु स्पृहयाळवस्तव वशे का निः स्पृहाणामसि ।

सद्यस्स्यूतपलाशपत्रपुटिकापात्रे पवित्रीकृतै-

र्भिक्षावस्तुभिरेव सम्प्रति वयं वृत्तिं समीहामहे ॥

९३

व्या—अथ वैराग्यप्रकारमाह—मातरिति ॥ मातर्जननि हे लक्ष्मि ! * 'अम्बार्थे नद्योर्हस्व' इति ह्रस्वः । अत्र मातृग्रहणमेतावन्तं कालं त्वया रक्षिता वयमिति भक्त्यतिशयसूचनार्थमित्यवगन्तव्यम् । अपरमन्यं कञ्चिद्भाग्यवन्तं पुरुषं भजस्व सेवस्व । मत्काङ्क्षिणी मद्विषयाभिलाषिणी । मास्मभूर्माभवेत्यर्थः । * 'स्रोत्तरेलङ्घ्ये' ति चकारादाशीर्थे लुङ् * 'न माङ्गन्योग' इत्यङागमप्रतिषेधः । नन्विदानीं कुतएतद्वैराग्यमित्यत आहु—भोगेषु स्रक्चन्दनादिविषयानुभवेषु । स्पृहयाळवः स्पृहावन्तः पुमांसः । * 'स्पृही' त्यादिना चुरादीदन्ताण्यतादालु-
चप्रत्ययः । तव वशे त्वदायत्ततायां वर्तन्त इति शेषः । त्वदधीना भवन्तीत्यर्थः । नि । 'वश आयत्ततायां चे' त्यमरः । तहि यूय क इत्याशङ्कयामाहुः—निस्पृहाणां भोगाभिलाषशून्यानां काऽसि कीदृग्विधाऽसि । न काप्यस्येत्यर्थः । वयं च निस्पृहा इति भावः । अतोऽस्मान्विहायान्यत्र गच्छेति सम्बन्धः । नन्वेवं चेद्युष्माकं कथं जीविकेत्याशङ्कयामाहुः—वयं सम्प्रतीदानीं सद्यस्तत्काल एव * 'सद्यः परुत्परारो' त्यादिना निपातनात्साधुः । स्यूता विरचिता * वर्मणि क्तः * 'छत्रोः शूडनुनासिके चे' ति ऊठि यणादेशः । पलाशपत्रपुटिका किंशुकपर्णपुटिकैव पात्रं भिक्षाहरणो-
चितभाजनं तस्मिन् । पवित्रीकृतैः पावनीभूतैरित्यर्थः * अभूततद्भावे चिवः * 'अस्य च्वा वि' तीकारः । भिक्षावरुभिः अन्नकबलरोपितशाकादिभिक्षाद्रव्यैरेव 'भिक्षासक्नुभि रि' ति पाठेऽपि भिक्षासक्नुविशेषैरित्यर्थः । वृत्तिं जीविकां समीहामहे अभिलषामहे । विरक्ता भवाम इत्यर्थः । अतः किमर्थं त्वमस्माकमिति भावः । अत्रपलाशपत्रपुटिकायास्सद्यस्स्यूतत्वकथनमविशदत्वद्योतनार्थम् । अन्यथा

भिक्षाहरणानुपयुक्ता स्यादिति वेदितव्यं । तथा 'पलाशं पद्मपत्रं चे'त्यादिवचना-
स्पवित्रीकरणयोग्येषु पलाशपत्रेषु निक्षिप्तसाधारणाच्चादीनामपि पवित्रत्वं किमुत
निसर्गशुचि भिक्षावस्तूनामिति चावगन्तव्यम् ॥

महीशय्या पृथ्वी विपुलमुपधानं भुजलता
वितानं चाकाशं व्यजनमनुकूलोऽयमनिलः ।
शरच्चन्द्रो दीपो विरतिव्रतितः सङ्गमुदितः
सुखी शान्तश्शेते मुनिरतनुभूतिर्नृप इव ॥

९४

व्या—अथ योगिनस्सर्वभोगसाम्यमाह—महाशयेति ॥ पृथ्वी भूमिः ।
महाशय्या विशङ्कटपर्यङ्कः 'मही शय्या पृथ्वी'ति पाठे पृथ्वी पृथुः * 'वोतो
गुणवचना'दिपि ङीष् । महीशय्या । नि 'गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्षमाऽवनिर्मे-
दिनी मही'त्यमरः । भुजलता बाहुवल्ली विपुलं विस्तीर्णं उपधानं 'उपधानं
तूपर्बहमि'त्यमरः । आकाशं च वितानमुल्लोचः । नि 'अस्त्री वितानमुल्लोच'
इत्यमरः । अयं प्रवर्तमानोऽनुकूलः अनिलः पवनः व्यजनं तालवृन्तकमित्यर्थः ।
"व्यजनं तालवृन्तकमि"त्यमरः । शरच्चन्द्रो दीपः शब्दग्रहणं चन्द्रस्य
प्रकाशातिशयद्योतनार्थः । इत्येतत्सर्वमयत्नमिदमपरिच्छिन्नं चेयर्थः । प्रसिद्धं तु
नैवम्भूतमिति भावः । स्वयं विरतिर्विरक्तिरेव वनिता तस्यास्पृङ्गेन मुदितस्सन्तुष्टः ।
अत एव सुखी आनन्दपूर्णः शान्तश्शमशीलो मुनिः ।

'निवृत्तस्सर्वतत्त्वज्ञः कामक्रोधत्रिवर्जितः ।

ध्यानस्थो निष्क्रियो दान्तस्तुल्यमृत्काञ्चनो मुनिः' ॥

इत्युक्तलक्षणः कश्चिद्योगीश्वरः । अतनुभूतिरखण्डितैश्वर्यसम्पन्नो नृपस्सर्वभोग
इव शेते स्वपिति । निरातङ्कं निद्रातीत्यर्थः ॥

रूपकसङ्कीर्णोऽयं मुपमालङ्कारः । तथा उपमानान् नृपादुपमेयस्य मुनेरपरि-
च्छिन्नशय्यादिसम्पन्नत्वेनाधिक्यप्रतीते व्यतिरेको व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कार-
व्रतिः ॥

भिक्षाशी जनमध्यसङ्गरहितस्स्वायत्तचेष्टः सदा
हानादानविरक्तमार्गनिरतः कश्चित्तपस्वी स्थितः ।

रथ्याकीर्णविशीर्णजीर्णवसनम्सम्प्राप्तकन्थासनो

निर्मानो निरहङ्कृतिश्शमसुखाभोगैकबद्धस्पृहः ॥

९५

व्या—अथ योगिस्वरूपं निरूपयति—भिक्षेति ॥ भिक्षामश्नातीति भिक्षाशी भिक्षान्नमात्रभोजनेन शरीरधारणतत्पर इत्यर्थः । जनमग्रे सङ्गरहितः आसक्ति-
विहीनः । 'सङ्गात्सञ्जायते काम' इत्यादिस्मृतेस्तस्य निदानत्वादिति भावः । किंतु ।
सदा सर्वदा । स्वायत्ता स्वाधीना चेष्टा व्यापारो यस्य स तथोक्तः । स्वच्छन्द-
विहारनिरत इत्यर्थः । स्वाधीनात्मीयव्यापारो वा । नि 'अधीनो निम्न आयत्त'
इत्यमरः । तथा हानादानयोस्त्यागस्वीकारयोः विरक्तः असङ्कीर्णः यो मार्गं स्वत्र
निरत आसक्तः । नियमेन हेयवस्तु हानोपादेयोपादानतत्पर इत्यर्थः । यद्वा हानम्
इदं हेयमितित्यागः । आदानमिदमुपादेयमिति स्वीकारः । हेयोपादेयबुद्धिशून्य
इत्यर्थः । 'निष्कैगुण्ये पथि विहरतां को विधिः को निषेध' इत्यादिवचनात्तस्य
विधिनिषेधातीतत्वादिति भावः । तथा रथ्यायां वीथ्यामाकीर्णम् अनुपयुक्तत्वा-
ज्जनैर्विक्षिप्तः । कुतः विशीर्णं विगकलितं । तत्कुतः जीर्णं पुरातनं तथाभूतं
वसनमाच्छादनं यस्य रथ्याकीर्णविशीर्णजीर्णवसनः । 'चीराणि किं पथि न सन्ति
दिशन्ति भिक्षा' मित्यादिना तस्य तथाविधवसनधारणस्वाभाव्यादिति भावः । *
अर्श आदिस्त्वान्मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः । * अर्श आदिराकृतिगणः । यद्वा रथ्यायां
कीर्णमनादरेण विक्षिप्तं विशीर्णं जीर्णं च वसनं निजाच्छादनं येन स तथोक्तः
सम्प्राप्तं समधिष्ठितं कन्थैवासनं येन स तथोक्तः । चतुर्गुणितकन्थोपर्युपविष्ट
इत्यर्थः । अत एव निर्मानोऽभिमानशून्यः । संसाराभ्यासरहित इत्यर्थः । निरहं-
कृति रहङ्कारशून्यः । तदात्माभ्यासरहित इत्यर्थः । शमो नाम वैराग्येण निर्वि-
कारचित्तत्वं तेन यः सुखाभोगः आनन्दाऽतिशयः तत्र एकं मुख्यं यथा तथा
बद्धा स्पृहा येन स तथोक्तः । ब्रह्मभ्याननिष्ठ इत्यर्थः । कश्चित्कोऽपि तपस्वी महा-
तपाः योगेश्वरः । * प्रशंसायामिनिः । स्थितः निरातङ्कं वर्तत इत्यर्थः । रथ्याकीर्णेति
सम्प्राप्तेति च विशेषणद्वयेन बाह्यवैराग्यमुक्तं मन्यैरान्तरवैराग्यमित्यवगन्तव्यम् ॥
स्वभावोक्तिरलङ्कारः । 'स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनमि'ति लक्षणात् ॥

चण्डालः किमयं द्विजातिरथवा शूद्रोऽथ किं तापसः

किं वा तत्त्वविवेकपेशलमति र्योगीश्वरः कोऽपि किम् ? ।

इत्युत्पन्नविकल्पजल्पमुखरैराभाष्यमाना जनै-

र्न क्रुद्धाः पथि नैव तुष्टमनसो यान्ति स्वयं योगिनः ॥ ९६

व्या—अथ योगिनां मानावमानतुल्यतामाह—चण्डाल इति ॥ अयं परिदृश्यमानः चण्डालः किं अन्यजो वा । अथवेति पक्षान्तरे । द्वे जाती शूद्रत्वब्राह्मण्यरूपे यस्य स तथोक्तः किं ब्राह्मणो वा । ‘जन्मना जायते शूद्रः कर्मणा जायते द्विज’ इति वचनादिति भावः । यद्वा द्वे जाती जन्मनी गर्भनिर्गमसंस्काराभ्यां यस्य सः द्विजातिः किम ? अथ यद्वा शूद्रः किं वृषलो वा किं ? वा यद्वा तापसः किं तपोनिष्ठो वा किं ? किं वा तत्त्वविवेकपेशला परमार्थपर्यालोचनतत्परा मतिर्यस्य स तथोक्तः कश्चित्कोऽपि योगीश्वरः किं ? ध्याननिष्ठो वा इत्यनेन प्रकारेणोत्पन्नैरुदितैः विकल्पजल्पैर्विकल्पवाक्यैर्मुखरा वाचालास्तैरित्थं भूतानि वाक्यानि वदद्भिरित्यर्थः । जनैः पथि मार्गे आभाष्यमाणा अधिक्षिप्यभाणा अपि न क्रुद्धाः न कोपिताः । चण्डालत्वाद्याक्षेपेणेति भावः । नैव तुष्टमनसः न सन्तुष्टान्तःकरणाश्च । द्विजातित्वाद्याक्षेपेणेति भावः । योगिनो योगारूढाः स्वयं यान्ति तूष्णीं गच्छन्ति । ब्रह्मनिष्ठत्वादिति भावः । तथा च गीतावचनं ।

‘न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।

स्थिरबुद्धि रसम्मूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानावमानयोः ।

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ॥

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥’ इत्यादि ॥

हिंसाशून्यमयत्नलभ्य मशनं धात्रा मरुत्कल्पितं

व्याळानां पशवस्तृणाङ्कुरभुजस्तुष्टास्थलीशायिनः ।

संसारार्णवलङ्घनक्षमधियां वृत्तिः कृता सा नृणां

तामन्वेषयतां प्रयान्ति सततं सर्वे समाप्तिं गुणाः ॥ ९७

व्या—अथ हिंसादिराहित्यवृत्तिमाह—हिंसेति—हिंसया अन्योपतापकवधादिभिः शून्यं रहितं । अयत्नेन यत्नं विना लभ्यं प्राप्यम् । अशनमन्नं । नि ‘भिस्सास्त्री भक्तमन्धोऽन्न मि’ त्यमरः । धात्रा चित्रविचित्रसृष्टिकर्ता ब्रह्मणा व्याळानां

सर्पाणां । नि 'व्याळो दुष्टगजे मर्पे' इति विश्वः । मरुता वायुना कल्पितं निर्मितं पशवः गोप्रभृतयः तृणाङ्गुलान् बालतृणानि भुञ्जन्तः सन्तः स्थलीशायिनः अकृत्रिमप्रदेशे शयनवन्त स्तुष्टा स्सन्तुष्टाः । संसारः पुत्रमित्र-कलत्रादिधारावाहिरूपा संसृतिः स एव अर्णवः तस्य लङ्घने अतिक्रमणे क्षमा-धीः येषां तेषां नृणां जनानां यथा तरणिद्वारा समुद्रं तरन्ति तथा ज्ञानद्वारा संसारं तरन्तीत्यर्थः । सावृत्तिः पूर्वोक्तप्रसिद्धजीवनं । कृता निर्मिता ब्रह्मणेत्यर्थः । तां वृत्तिं अन्वेषयतां मार्गमाणानां निरस्तरजस्तमोजनितदोषाणां सर्वे गुणाः सततं सर्वदा समाप्तिं नाशं प्रयान्ति प्राप्नुवन्ति ॥

‘यो मे गर्भगतस्यापि वृत्तिं कल्पितवान्प्रभुः ।

शेषवृत्तिविधानाय सुप्तः किन्नु मृतोऽपि वा’ ॥

इति वचनरोत्या वृत्तिकल्पने जागरूकस्सन् भगवान् वर्तत इति मत्वा हिंसादि-राहित्येन वृत्तिं कुर्वन् यदृच्छया सम्प्राप्तद्वारेण दुष्टस्सन् यत्र कुत्रवा वसन् रजस्तमोदोषैः अलिप्तस्सन् योगी सर्वदा आत्मानुसन्धानं कुर्वन् स्थातव्य इत्याशयः ॥

गङ्गातीरे हिमगिरिशिलाबद्धपद्मासनस्य

ब्रह्माध्यानाभ्यसनविधिना योगनिद्रां गतस्य ।

किं तैर्भाव्यं मम सुदिवसैर्यत्र ते निर्विशङ्काः

कण्डूयन्ते जरठहरिणास्त्वाङ्गमङ्गे मदीये ॥

९८

व्या—अथ निर्वृत्तिप्रकारमाह—गङ्गेति ॥ गङ्गायाः सुरनद्याः तीरे कूले । नि 'कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तदं त्रिष्वि' त्यमरः । तीरग्रहणं तद्वत्शीतत्वपावित्र्यादि-सिद्धर्थः । हिमगिरेशोतमगस्य शिलायाः पाषाणस्य उपरि बद्धं पद्मासनं येन तस्य । किञ्च ब्रह्मणः ध्यानमुपासनं तस्य अभ्यसनमभ्यासः तस्य विधिः विधानं तेन । नि 'विधिर्विधाने दैवेऽपी' त्यमरः । योगनिद्रां गतस्य प्राप्तस्य योगिनः मम । तै स्सुदिवसैः पुण्यदिनैः । भाव्यं किं । यत्र ते । जरठहरिणाः वृद्धकुरङ्गाः । निर्विशङ्काः निर्भीकास्सन्तः । स्वाङ्गं स्वशरीरं । मदीये 'अङ्गे शरीरे कण्डूयन्ते । तैर्भाव्यं किमित्यभिप्रायः । एवं च ग्रामनिवासं त्यक्त्वा गङ्गातीरे

हिमवत्पर्वतपाषाणोपरिपद्मासनासनवर्ती ब्रह्मव्यानाभ्यासविधानेन योगनिद्रां
गतस्सन्नहं निर्विशङ्कैः जरठहरिणै रसकं यदा स्थास्ये तदामे सुदिवसाजायन्त
इत्यभिप्रायः ॥

पाणिः पात्रं पवित्रं भ्रमणपरिगतं भैक्षपक्ष्यमन्नं

विस्तीर्णं वस्त्रमाशा दशकं मचपलं तल्पमस्वलपमुर्वी ।

येषां निःसङ्गताङ्गीकरणपरिणतस्वान्तसन्तोषिण स्ते

धन्या रसंन्यस्तदैर्न्यव्यतिकरनिकराः कर्म निर्मूलयन्ति ॥ ९९

व्या—अथ केवलं सर्वमङ्गपरित्यागमाह—पाणिः पात्रमिति श्लोकेन ॥ पाणि-
रिति ॥ पवित्रं परिशुद्धं । पाणिः हस्त एव पात्रं भाजनं । नि 'योग्यभाजनयोः पात्र-
मि'त्यमरः । भ्रमणेन सञ्चारेण परिगतं प्राप्तं भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् । अक्षय्यं नाश-
रहितम् अन्नम् अशनम् आशानां दिशां दशकं विस्तीर्णं विशालं वस्त्रं वासः
ऊर्वी भूमिः अस्वल्पं महत् अचपलम् अचञ्चलं तल्पं शय्या येषां
निःसङ्गतायाः सङ्गरहितस्य अङ्गीकरणेन परिणतं परिपाकं गतं यत् स्वान्तं तेन
सन्तोषिणः सन्तुष्टास्ते धन्याः । सन्नयस्ता सत्यक्ताः दैन्यस्य व्यतिकरनिकराः
यैस्ते तथोक्तास्सन्तः । कर्म निर्मूलयन्ति नाशयन्ति । एवं च यत्र कुत्रवावसन्
पाणिपात्रेण भैक्षार्जं भुक्त्वा दिगम्बरः उर्वीशयनः निःसङ्गपरिणतचित्तेन सन्तुष्ट-
स्सन् त्यक्तदैर्न्यव्यतिकरनिकरः धन्यः । धारावाहिकजन्मपरम्पराप्रदं कर्म निर्मूल-
यन्तीत्यभिप्रायः ॥

मातर्मेदिनि ! तात मारुत ! सखे ! तेजः सुबन्धो जल ?

भ्रातर्व्योम ! निबद्ध एष भवतामन्त्यः प्रणामाञ्जलिः ।

युष्मत्सङ्गवशोपजातसुकृतस्फारस्पुरन्निर्मल-

ज्ञानांपास्तसमस्तमोहमहिमा लीये परब्रह्मणि ॥

१००

व्या—अथ पञ्चभूतानि सम्बोध्याह—मातरिति ॥ हेमातः जननि मेदिनि
वसुमति ! हे तात जनक ! मारुत वायो ! हे सखे सुहृत् ! तेजः ! हे सुबन्धो
शोभनबन्धो ! हे जल उदक ! हे भ्रातः सद्योदर ! व्योम अम्बर ! भवतां युष्माक-

मन्यः चरमः । प्रणामाञ्जलिः नमस्कारपूर्वकाञ्जलिः निबद्ध एव । नि 'पाणिनि-
कुब्जः प्रसूतिस्तौ युतावञ्जलिः पुमानि' त्यमरः । युष्माकं सङ्गस्य योगस्य वशेन
अधीनेन उपजातं यासुकृतं तेन स्फारं विस्तारं स्फुरत् निर्मलं च यद् ज्ञानं तेन
अपास्त दूरतस्त्यक्तः । समस्तमोहमहिमा पुत्रमित्रकलत्राद्यभिनिवेशाज्ञानाति-
शयस्सन् अहं परे ब्रह्मणि सच्चिदानन्दस्वरूपिणि निर्विकारे निष्कलङ्के निरञ्जने
ब्रह्मणि लीये । एवं च दारैषणा विसैषणा पुत्रैषणा रहित स्सन् चिदानन्दस्वरूपः
सन् विदेहकैवल्यपर्यन्तं जीवन्मुक्त स्सन् अहं वर्ते इत्याशयः ॥

॥ वैराग्यशतके अवधूतचर्या सम्पूर्णा ॥

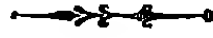
इति श्रीभर्तृहरियोगीन्द्रविरचितसुभाषितत्रिशती

॥ सम्पूर्णा ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

शृङ्गार - वैराग्यशतकयोः

॥ श्लोकानामकारादिक्रमसूची ॥

अ	श्लोकाः	पुटसङ्ख्या.	श्लोकाः	पुटसङ्ख्या.
	अच्छाच्छचन्दन	... ६७	आवर्तः संशयाना	... ३७
	अजानन्दाहास्यं	... ९२	आवासः कियतां	... ३२
	अदर्शने दर्शन	... १८	आवासः किलकिञ्चि	... ६४
	अपसर सखे	... ४२	आक्रान्तं मरणेन	... १०५
	अभिमतमहामान	... ९६	आशा नाम नदी	... ८५
	अभुक्तायां यस्यां	... १३०	आसंसारं लिभु न	... १४८
	अमीषां प्राणानां	... ८१	आसारेण न हर्म्यतः	... ७१
	अथ सुहृद्वानिशा	... ७२	इ	
	अर्थानामीशिषे त्वं	... १२५	इतो विद्युद्वली	... ७०
	अग्रे गीतं सरस	... १३७	इदमनुचित	... २२
	अवश्यं यातारश्चि	... ८७	इमे तारुण्यश्री	... १३
	अश्रीमहि वयं भिक्षां	... १२८	इयं बाला मां	... ५०
	असाराः सन्त्वेते	... २९	इह हि मधुर	... ४४
	असूवासञ्चारे	... ७०	उ	
आ			उत्खातं निधि	... ८०
	आदित्यस्य गतागतै	... १०८	उपरि घनं घन	... ६९
	आधिज्याधिशतै	... १०६	उन्मत्तप्रेमसंर	... ५९
	आमोलितनयनानां	... २२	उन्मीलित्तिवली	... ४१
	आयुः कल्लोललोलं	... १०८	उरसि निपतिता	... २१
	आयुर्वर्षशतं नृणां	... १२३	उद्धतः स्तनभार	... १३

श्लोकाः

पुरसङ्ख्या.

ग

गङ्गातरङ्गकणशी	...	९७
गङ्गातीरे हिम	...	१६१
गात्रं सङ्कुचितं	...	१४२
गुरुणा स्तनभारेण	...	१४

च

चण्डालः किमयं	...	१५९
चुम्बन्तो गण्डभित्ति	...	७६
चूडात्तंसितचन्द्र	...	७८
चेतश्चिन्तय मा रमां	...	१३५

ज

जल्पन्ति साधेमन्येन	...	८१
जात्यन्धाय च दर्मु	...	४६
जाणिं एव मनोरथा	...	१५०

त

तपस्यन्तः सन्तः	...	१४४
तस्मादनन्तमजरं	...	१३८
तस्याः स्तनौ यदि	...	१५
तरुणीवेषोद्दीपित	...	६८
तावदेवामृतमयी	...	३६
तावदेव कृतिनाम	...	५६
तावन्महत्वं पाण्डित्यं	...	५९
तुङ्गं वेश्म सुतस्सता	...	९३
तृषा शुष्यत्यास्ये	...	९३
त्वं राजा वरमप्युपा	...	१२७

श्लोकाः

पुटसङ्ख्या

ए

दिश वनहरिणे	...	२८
दीनादीनमुखैस्स	...	५५
दुराराण्याश्रामी	...	१४५
द्रष्टव्येषु किमु	...	७

ध

धन्यास्त एव	...	४८
धन्यानां गिरिक	...	८९

न

न गम्यो मन्त्राणां	...	४५
न नटा न विटा न	...	१२८
न प्यातं पदमोक्ष	...	११६
न संसारोत्पन्नं	...	८६
नामृतं न विषं किं	...	३७
नाभ्यस्ता प्रतिवा	...	११८
निवृत्ता भोगेच्छा	...	८४
नूनमाज्ञाकर	...	११
नूनं हि ते कवि	...	१०
नो सत्येन मृगाङ्ग	...	३८

प

परिमल भृतो वाताः	...	६३
परिभ्रमसि किं मुधा	...	१३३
परेषां चेतांसि प्रति	...	१३२
पातालमात्रिशसि	...	१४०
पाणिं पात्रयतां निस	...	१५४
पाणिः पात्रं पवित्रं	...	१६२

श्लोकाः

पुटसङ्ख्या.

र

रम्यं हर्म्यतलं	...	१४७
रम्याश्चन्द्रमरी	...	१४६
रागन्यागारमेकं	...	२४
राजंस्त्रुणाम्बु	...	२३
रात्रिस्त्वैव पुन	...	११६
रे कन्दर्प करं .	...	५०

ल

लीलावतीनां	...	३९
------------	-----	----

व

वचसि भवति	...	५६
वक्तुं चन्द्रविभासि	...	५५
वयमिह परितुष्टा	...	१२६
वयं येभ्यो जाता	...	१२२
वर्णं सितं शिरसि	...	१४३
वलिभिर्मुखमा	...	८३
वितीर्णे सर्वस्वे	...	१५२
विस्तारितं मकर	...	४२
वि लहदधैर्धन्यैः	...	१२९
विद्यानाधिगता	...	१२०
वियदुपचितमेघं	...	६९
विश्वामित्रपराशर	...	६२
विरमत बुधा	...	५३
विरहेऽपि सङ्गमः	...	५२
विश्रम्य विश्रम्य	...	१७
वेद्यासौ मदन	...	४६
व्याघ्रीव तिष्ठति	...	१५०
व्यादोर्ध्वेन चलेन	...	४३

श्लोकाः	पुटसङ्ख्या.	श्लोकाः	पुटसङ्ख्या.
श		सिदाग्यासित	... २६
सम्भस्वयम्भुं	...	सुधाशुभ्रं धाम	... ६८
शास्त्रज्ञोऽपि प्रगु	...	स्तनौ मांसग्रन्थी	... ९०
शृङ्गारद्रुमनीरदे	...	स्रजो हृद्यामोदा	... ६७
स		स्मितं किञ्चित्	... ६
स जातः कोप्यासी	...	स्मितेन भावेन	... २
सति प्रदीपे स	...	सप्रता भवति तापा	... २६
सह्यं जना वचिम	...	स्वपरप्रतारकोऽसौ	... ५७
संसार तव पर्य	...	स्रग्वा गङ्गैःपयो	... १५३
संसारेऽस्मिन्न	...	स्फुरस्फुरज्योत्ना	... १५१
संसारे स्वप्नसारे	...	स्त्रीमुद्रां कुसुमा	... ६१
सन्मार्गे तावदास्ते	...	ह	
सहकारकुसुम	...	हिंसाद्यून्यमयत्न	... १६०
सा रम्या नगरी	...	हेमन्ते दधिदुग्ध	... ७३

BHARTRIHARI'S SRINGARA SATAKA

PRAISE OF WOMAN'S POWER

Sloka. 1. First twenty slokas come under the heading “स्त्रीप्रशंसा”, “The power of women”. This mangala sloka is in praise of Cupid, Manmatha, as the greatest god of love, he is saluted in preference to the Murtis of the cosmic rulership Trinity. Are they not भगवान्'s 3 cosmic rulers? They may be, but they are wholly subordinate to and ruled by Lord Cupid, by making them the house-hold servants (slaves) dasas of women, (their consorts). The power of the women over their husbands is the power of Cupid. How do they exercise that power? By their wonderful eyes, resembling the eyes of the timid deer which takes fright at everything. They are the servants of their consorts at home (गृहकर्मदासाः). Why at home only? In public, they are shown and paraded as husbands, not as slaves for obvious reasons. How long is this service to be? सततम्, for ever. They are gods eternal and their consorts are goddesses eternal and the services naturally eternal. They are dubbed with the name of भगवान् that respectful appellation is theirs and ‘Aiswarya’ and five other great गुण known as षड्गुणाः are imported by that word. That may be in regard to cosmic rulership, but the God whom the poet salutes here is sovereign over these भगवान्. He is ‘Bhagavan of Bhagavans. Does not the Veda sing the glory of the Bhagavan as beyond words and thought?

यतोवाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । They do. But that description will apply more truly to Manmatha. His

achievements are most wonderful and baffle description. Has this great sovereign a flag ? He is मकरध्वज । वृषभ, इंद्र and गरुडध्वज of the three Murtis have gone down and lord Cupid's fish flag is flying high. The word ईक्षण points to the movements of the eyes, wherein lies Cupid's power. Their ladyships conquer by merely looking. 'I saw, I conquered.' 'vede vice'. No arms, no battle. In sloka 93 of 'Nithisathaka' कर्म, 'fate' was saluted by the words तस्मै नमः कर्मणे in preference to the three Murthis, ब्रह्म, विष्णु and रुद्र who are also subject to the power of fate. Here Cupid is saluted by the words तस्मै नमो भगवते मकरध्वजाय । शंभु is mentioned here first evidently because, it is a very 'good Mangala name meaning 'wishing and effecting. शं, मङ्गलम् to all. That name would be the best मङ्गल beginning for this शतकम् । रामचन्द्र बुधेन्द्र says in his great commentary that the word स्वयंभु here is formed like the word शंभु with an Unadi suffix. With a kvip suffix the form would be स्वयंभूः, long. The commentary also mentions the fact of Cupid being the son of हरि । born as प्रद्युम्न and therefore appropriately called भगवान्. He is the Atma (self) of his father. Vasanta Thilaka metre.

Sloka. 2. Women enslave men and bind them by chains, which are their amorous graces. Their भावs, every one of them enchain men. What are those भावs ?

i. स्मितेन by one smile they bind and make you captive.
 ii. भावेन, by one amorous gesture. दावेन is another reading
 iii. लज्जया by bashfulness, or the affectations of it. iv. भ्रिया by seeming fright. v. पराङ्मुखै by turning of faces. The word may be taken as भावार्थ meaning परान्मुखैः. vi. अर्धकटाक्षवीक्षणैः by half glances not so much danger in full glances. vii. वचोभिः by words. viii. ईर्ष्याकलहन by jealous anger; ix. लीलया amorous gait etc. बन्धनं स्त्रियः, women are veritable chains, by every one of their movements. The word बन्धनम्, singular form, is used.

The commentary says the singular denotes जाति, a whole class meaning a multitude of chains. It cites the usage वेदाःप्रमाणम् in illustration. The word खलु indicates that this is well-known. It also means 'surely'. वशंस्य metre.

Sloka. 3. In the previous sloka, holding captive in chains is mentioned. Here the glances, the words, the smiles and the gait are all said to be *both* weapons and ornaments. The word एतत् in the last line refers collectively to all the foregoing, in the first three lines. This is an ornament to them enhancing their loveliness. It is at once a powerful weapon for conquering men. The movements of the eye-brows and the half closed eye-glances have the greatest power in the process of conquest and are mentioned first. The first word denoting the eyebrows is of great significance as the eye-brows are fancied to be Manmatha's bow from which arrows are darted स्निग्धा, वाचः. The words spoken or whispered are charged with love लज्जितान्ताश्रयासा. Mere smiles might not so much matter. The mixture of bashful expression at the end of the smile matters very much. The gait is slow and sportive. प्रस्थितं च स्थितं च ।, the elegance of the gait, and the elegance of the stoppage of the gait. The standing posture just after the cessation of the gait is lovely. मालविका's स्थितं, mere standing posture, was admired by अग्निमित्र more than her dancing. शालिनी metre.

Sloka. 4. The air all round is filled with black lilies as it were. By glances with the knitting of the eye-brows, sometimes and in some places लज्जापरिगतैः । The appearance of bashfulness in the glances, भीतित्रसैः fear and fright shown in the glances. लोलविलसितैः graceful eye movements pregnant with inner feeling. All these qualify नेत्रवलितैः circling eye

movement, which are lovely and enchanting because of amorous passion. प्रकर means a number (of lilies). They look on all sides and at frequent intervals and the black lily-like impressions made in the air seem to continue, at any rate in the mind of the lover. शिखरिणी metre.

Sloka. 5. Natural graces of person स्वाभाविकं मण्डनम् are described here. Artificial women-made graces are described later. Face, eyes, colour, locks, breasts—all compete with other lovely things in Nature, and invariably conquer. परिहास and परीहास are both good. The dirgha form is used here to emphasize the superiority. अलिनीनां जिष्णुः अलिनी is a female bee. The bees hover over the locks for the fragrance and for the flowers and an opportunity is afforded them for comparison. Gold ornaments worn also afford occasion for comparison of the colour. The sweet, soft speech stealing the heart, is placed last. The month is the last to open, and lisp words pregnant with passion. Previously, the passion was unuttered by words, but shown only by natural graces. स्वभावतः आगतं स्वाभाविकं, तद्धित suffix.

Sloka. 6. Commencing youth powerfully adds to the charms of women. At that stage she is called मुग्धा । In the last line the question is put 'what is not lovely in a deer-eyed woman touching youth ?' स्पृशन्त्याः just beginning to touch it. किमिव हि न रम्यं मृगदृशः, The poet has in mind दुष्यन्त's similar question-form-description of शकुन्तला । किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनां । The smile is partially innocent, but it is a bit cunning. The eye movements are not yet cunning. They are सरल, तरल means 'moving to and fro'. वाचां परिस्पन्दः words begin to vibrate slowly with pauses, on account of bashfulness. स्पन्द is a gentle

movement. They breathe budding warm passion which is like nectar to the lover. The beginnings of her gait show sprouting elegant graces and are closely observed by the lover. The plural in the word गतानां suggests that the beginnings of every movement are closely watched with interest. 'She rises', 'she begins to walk' शिखरिणी metre. किसलयित, like a tree sprouting tender leaves. The suffix इत as in तारकित means 'studded with,' sprouting fresh leaves, as the sky is studded with stars. The तद्धित suffix इत applies to the words in the तारकादिगण.

Sloka. 7. The 'प्रश्नोत्तर, question and answer, method of expression is adopted here to show that the highest one could wish for in any matter could be found only in her. The commentary says this is called उत्तरालङ्कार, a variety of उदात्त । which shows up the best in a great thing. What is the loveliest sight to see? Her love-responsive face. The mere face is lovely, but with the love expression there, it is charming beyond words. प्रेमप्रसन्नमुखं is suggestive of this.

The answers all begin with तत्. Hers!. Hers! is the admiring answer. The last question is 'what is the sweetest to meditate upon ever and anon without break? Her graces in her budding youth. The word सर्वत्र qualifies व्येयं । The word सहृदयैः suggests, 'if you have a heart you must always meditate upon her, Her budding youth, and the innumerable graces !

Sloka. 8. एतासरूपाः, These wonderfully great young girls, कस्य मनो न विवशं कुर्वन्ति whose mind will they not overpower? By what? कटाक्षैः By their side-half-glances. They are lovely like the timid eyes of female deer looking with bewilderment in fear. In the first half, their conquest over the female swans by the ringing noise of their moving bracelets, and the gold

beads in their waist ring, and the resounding of their anklets—all these are suggestive of her walking gently with all the grace of swans, and even more. वसन्त तिलक metre.

Sloka. 9. रामा is a lovely woman captivating the lover's heart. Whom would she not captivate with her body anointed with thick Kesari Paste? The words पङ्क and कलङ्कित suggest that this paste is intended to beautify her, mar her superior natural beauty like mire and stain, कलङ्क. The necklace hanging over the yellow gold coloured breasts is gently moving in the respiratory movements moving the breast or in the proverbial कम्प shakings indicative of amorous passion. The swans closely follow the moving lotus feet, resounding with the noise of the moving anklets which will be mistaken for the warm cries of the swan closely following. They are also attracted and follow admiringly. 'Dodhaka' metre. रमयति इति रामा ॥

Sloka 10. Women are called the *weaker* sex; the Sanskrit language also calls them अबला-weak and wanting in strength. Poets describe them as such. The framers and developers of the Sanskrit language must have been very great men. कविवराः have given her that name. They never call her strong. They always (नित्यं), call her weak. The word नित्य is suggestive of this. However strong she may be physically and temperamentally, the name अबला is used to denote her. नूनं, surely. विपरोक्ताः—Their description is the reverse of the truth. तः कामिनीः Those women with passion for their lovers.—Their passion also will be stronger. In the second half, he gives a very powerful and well-known illustration. शक्र is Indra. He is the deity representing and embodying बलं, physical

strength. He is the lord of स्वर्ग which comes in for attacks frequently by mighty असुरs and he defeats them in battles. He was conquered hopelessly by the person and the glances of अहल्या. The weak sex conquers men's hearts by their looks even if they are moving in fear. In the case of अहल्या she must have been in terrible fear. Even their fear, helps them to conquer. Panini says Indiya is so called because it is इन्द्रजय, unconquerable to Indra. Indra is there interpreted to be जीवात्मा । He was only a morally weak जीव, not a strong तपस्वी । वसन्त तिलक metre.

Sloka. 11. The great Cupid with his victorious flag is an humble servant of hers, obeying her commands loyally and quickly. How is this made out? The second half gives the proof. He goes and attacks the heart of any young man on whom her wandering glances alight for the moment. The falling of her moving eyes on any person is a signal to her servant 'Manmatha' to attack him violently and make him her captive. The words सुभ्रुः is significant. She has a pair of charming eye-brows which together are proverbially described and known as Cupid's bow. The knitting of the brows and the eye movements are sharp arrows darting from that bow. The expressions भ्रुकुटी भट and भ्रू विभ्रम किंकर are common.

Sloka. 12. Here a contradiction विरोध is ought to be shown by Slesha, *pun* on words. The woman is all passion, and her heart is agitated and she inspires passion and agitates men's hearts. She is diametrically opposed to anything like शान्तिरस of austere persons of self control. The Sringara Rasa which is hers is directly opposite of शान्ति रस peculiar to

संयमी, practisers of योग । The Slesha is managed in this way. The Kesas (locks) are संयमी meaning they are tied up. संयमी also means योगी of self control. धारुणा-ज्ञानं and समाधि are called संयम । The locks are tied up and are संयमीs and they are therefore comparable to योगी संयमी. This is only a word conceit by pun. The eyes are long and reach the border of the ears. Such long eyes are a mark of beauty. पारंपरं is the extreme border. Sruthi means both Veda and the ears. तपस्वी, ऋषि, योगी would have mastered the Vedic Sruthi lore and reached the shore of the Vedic Ocean. The eyes again come in for comparison with योगी, masters of Vedic learning. Inside her mouth are her naturally white and clean teeth in two rows (गण). The teeth are called द्विजः, twice born. They are twice-born like the twice-born classes called द्विजाः । The breasts are comparable to the मुक्ति region inhabited by मुक्ताः because they are the resting place (habitation) for numerous pearls मुक्ताs in their necklace. The fourth line sums up the result as a contradiction between the passion she and her person inspires and the intense शान्ति रस made out in regard to these by a pun. She is herself addressed here and jocularly she is described as an embodiment and inspirer of शान्ति रस । The metre is शार्दूल विकीर्णित—the sportive roaming of a tiger. The name of the metre is also appropriate for the matter. The tiger skin is used by योगी for योगासन.

Sloka. 13. A lovely woman is addressed. It may be mentally and not directly in person; or it may be in person. The word मुग्ध means here a सुन्दरी—beautiful woman. The word धानुक्ता means—skill in archery. The word धानुक् is derived as धनुः प्रहरणमस्य धानुक्ः—The man who has a bow for

his weapon. धानुस्कस्य भावः—धानुस्कता । What is this wonderful archery skill in you which has not been seen before anywhere, and which is seen in you! The second half expounds her superiority. Archers use strings (गुण-s) for their bow and dart arrows at targets with the help of the strings. They don't dart the strings at the targets. The woman's गुणs or her charms and graces—these proceed from her person and hit targets of young men's hearts. The गुणs themselves are the arrows here. There is a pun on the word गुण which has two meanings, and the superiority admired in the previous first half is made out only with the help of this pun श्लेष in this double-meaning word. The second half gives the proof of the statement asserted in the first half with the help of श्लेष. There is काव्यलिङ्ग अलङ्कार here. There is also a च्वनि suggestion of व्यतिरेक अलङ्कार which shows up one as greater than the उपमानः This woman's method of archery outbeats great archer's methods. As the commentary shows, the woman's targets are invisible and incorporeal, being the hearts of young men. This is another great superiority. श्लोक. (3) said the woman's elegant graces are her weapons.

Sloka. 14. प्रदीप is a brightly burning lamp. Without my dear, her company missing, this entire world is pitch dark to me. The world lamps—Sun and Moon, lighting the entire world, shed no light to my eyes when they do not see her eyes. She has got the eyes of a young deer. Her eyes are the real light to me. In her presence looking at each other face to face, my eyes enjoy a power of vision. In her absence, without the light and joy of her looking at me, my eyes have not got the power to see. Dasaratha said—his eyes had gone away with Rama and were not with him to see anything around. The eyes of this lover are perhaps in a similar plight. The first

half begins with सति meaning an effect 'with' ('where there is'). The second half begins with विना—meaning—'without'. This is charming. The word तारा in the first-half means 'star'. When there is 'star light'—what is the good of that तारा light? Her eye तारा is not here. अक्षि—eye is said to be a तेजस् मृगशाबस्य अक्षिणी यस्याः—The commentary says finely—she is my नयनज्योतिः—The अलङ्कार here is विशेषोक्ति. Though there are adequate causes of light in the shape of Sun, Moon etc., there is no effect of light—it is dark all around. The Commentary says also that by this अलङ्कार here it is suggested by च्वनि that the lover—speaker is blind with महामोह.

Sloka. 15. The lover is content to allow her heavy and massive breasts, un-steadily moving eyes, her knitting eye-brows, her tender lips red with passion to torment him but she seriously objects to the रोमलेख which he paints as painted by मन्मथ in a middle position as मद्यस्य depart from its मद्यस्य position of neutrality begin to attack him furiously and produce fever-heat of love. There is श्लेष here in the word मद्यस्य of double-meaning. The breasts are उद्भूत—quite circular—the word also means an "unruly and going away from the right path". The eyes are तरल (moving)—the word also means 'in-constant' and unsteady and turning. चल means moving and fickle. All these described in the first half are depicted as mischievous by nature by a pun. The श्लेष meanings make out the mischievous nature taking pleasure in the mischief of causing pain to the lover. There is काव्यलिङ्ग here. The आक्षेप made in the second-half is also based on a श्लेष. There is काव्यलिङ्ग here also.

Sloka. 16. Her body is described here as being studded with precious stones, because of her limbs etc., being comparable or identifiable with valuable stones. Her face is the moon-stone crystal, known as चन्द्रकान्त. Here also there is श्लेष in all the three comparisons or रूपकs. चन्द्रकान्त means 'lovely like the moon'. The शिरोरुह-s-hairs grown on the head are महानीरु-very black. The word also means black gems of great value. The beauty in the moon-face is entranced by the black hair. The palms of the hand are of पद्मराग or lotus colour. पद्मराग is the name of a precious stone of the पद्म colour. रेजे is perfect tense III person singular of the root राज—in आत्मनेपद. रत्नमयी means 'full with. Ratnas'. The meaning of the suffix मय is प्राचुर्य (fullness or abundance). सा—placed at the end of the sloka is expressive of the admiration for this unique moon. Her loveliness is indescribable. She is a remarkable 'she'. The great बहान beyond description is named as तत् and सह.

Sloka. 17. She is pictured here as full of planets—ग्रह-s. She is ग्रहमयी. Her स्तनभार—heavy breasts, is गुरु which means both 'Jupiter' and 'heavy.' स्तनभार is singular and appropriate for being equated with Jupiter. मुखचन्द्र means-the face itself is चन्द्र—मुखमेव चन्द्रः—मुखचन्द्रः भास्वत! means both 'shining' and the 'sun'. This is an attribute to the moon-face or the face-moon. The face is two planets-moon and sun. Her legs are शनैश्चर meaning both 'Saturn' and 'slow gait'. Her legs are two Saturn planets. This is another unique महिमा. The उत्प्रेक्षा here indicated by the word इव is based upon श्लेष in the words denoting the planets.

Sloka. 18. The lover addresses his mind—"Why do you get agitated by her breasts being heavy, buttocks lovely, and

face beautiful. If you aspire for them, you must try to deserve them by gathering great पुण्य. Without that अदृष्ट—merit you cannot be blessed with the fulfilment of your desire. You must either keep quiet or amass enough पुण्य to make yourself fortunate as to get her hand and heart. The last contains an अर्थान्तरन्यास अलङ्कार—a general proposition applying to the particular case. Keenly desired objects would not come without the necessary adequate पुण्य. The plural is used to denote a large number of meritorious धर्म acts bringing abundant पुण्य. वसन्ततिलका metre.

Sloka. 19. Here actual approaches and love sports between lovers are described as indescribably sweet. इमे (these) is the first word of the Sloka referring to the various details mentioned here. They are fresh in the memory of a man. तारुण्यश्री नवपरिमलाः—तारुण्यश्री is the splendour of beginning youth. Word नव indicates that the youth is just setting in, then sweet fragrances begin to rise from her person. These fragrances etc., प्रौढसुरत प्रताप प्रारम्भाः—advanced skill in keen and vigorous love sports. These begin to come into play after some period of intimacy when coyness was present. प्रौढसुरते प्रतापः—सामर्थ्यं तस्य प्रारम्भाः स्वरविजयदानप्रतिभुवः—guaranteed victory to the Cupid. अभिनवविकारैकगुरवः—filled with fresh bodily indications or bodily involuntary indications of surging love passion inside which exhibits itself outwardly in that shape. गुरवः means here full with. एक means 'largely' चिरं चेतश्चोराः—which have been stealing the heart forcibly for a long time. किमपि indicates 'indescribability. विजयन्ते, with the prefixes of वि and परि, the root जि gets the आत्मनेपद—शिखरिणी metre.

Sloka. 20. Genuine passion exhibited by sweet words of dear wives described in this closing stanza of this chapter. **किमपि स्वैरालापः**—their free sweet words-indescribably sweet;—**रहसि** uttered while alone; **प्रणयमधुराः**—very very sweet because of the hearty nature of the love; **प्रेमोदाराः**—Lovely because of the sincere warmth; **रसाश्रयतां गताः**—grounded on basic **शृङ्गार** रस, erotic passion. **फणिति मृदुलाः**—soft words softly uttered; **सुग्धप्रायाः**—maiden with innocent sweetness. **प्रकाशितसम्मदाः**—imparting a desire for close union. **प्रकृति सुभगाः**—naturally beautiful. **विस्त्रम्भाद्राः**—saturated with full unsuspecting confidence shown by their secret nature and the unreserved disclosure of the passion in the heart. **स्मरोदयदायिनः**—which rouse Cupid in the mind. The commentator says that the **नायक** in this context is a genuine lover.

DESCRIPTION OF LOVERS IN UNION

Sloka. 21. **शृङ्गार** is of two kinds. **संभोग** and **विप्रलम्भ**—**संभोग** is when the lovers are in near company-unseparated. **विप्रलम्भ** denotes separation and absence. In this one sloka **विप्रलम्भ** is described. A woman separated from her lover wanders from place to place in a forest. When the Moon is shining she is not quite in her wits. She is love-mad. She moves from one tree to another, resting for a while in the dark shade under each tree. The dark shade gives her protection from the moon's rays which pain her badly. The twice-repetition of the word **विश्रम्य** is called **वीप्सा**: The repetition is grammatically twice. Roaming about aimlessly in the gardens or forests is one thing a separated woman does. Being restless she would not stay long under the shade of any one tree. But,

she moves on restlessly from one tree to another. Travellers walking in the sun would seek the shade of trees in succession and rest under them. To this woman, the moon is scorching like the sun. She seeks the shade and rests there not for protection from heat but for avoiding sight of and contact with the moon's rays which are unbearable to her. What does she do to protect herself from them when she is exposed to them in the intervals between the trees? She tries to ward off the rays of the moon with her upper garment, taken from her breasts and raised above by her hand. This is another piece of love-madness. उपजाति metre.

Sloka. 22. The reading of this sloka available to the commentator is not correct. The plural forms दर्शनमात्रकामाः परिवङ्गरसैकलोलाः are undoubtedly the correct readings. The speaker in the sloka uses the royal 'we' in regard to himself. These two words qualify the speaker and not the woman. This sloka is quoted in a प्रबन्ध commentary of the 12th century. The correct reading is given there, and the sloka is also explained in Tamil. That reading is given in a recent Poona Edition. The great commentator here has suffered from want of the correct reading. अदर्शने—before seeing her of long-eyes. आयताक्षि. दर्शनमात्रकामा.—it would be sufficient if he got a sight of her दृष्ट्वा having seen her. परिवङ्गरसैकलोलाः—there is a desire only for the sweetness of embrace. आलिङ्गितायां पुनः— but when the embrace has been got. आशास्महे विग्रहयोरभेदं— permanent union by the oneness of the two bodies; perhaps he thinks that the Divine couple Parvathi and Siva. The mention of the oneness of the bodies suggests that the two souls have already become one. The commentary quotes the Upanishad's texts saying as follows—"May be embraced intensely by dear consort.—The man knows not - has no consciousness of

himself or any externals. Illustrations given with regard to the state of deep sleep in which the जीव is in the closest union with the परमात्मा in His loving and eager embraces. The काव्य-प्रकाश says that the Rasas including शृङ्गार are sweet like ब्रह्मानन्दरस and the commentary quotes those words here without mentioning the source.

Sloka 23. In the previous sloka, there was a suggestion, the union of the ईश्वर couple and a comparison with ब्रह्मयोगरस. Here it is stated that स्वर्गलोक—happiness cannot compare with the pleasure derived from the presence and contact of the dearest partner. मालति जाति flower on the head. जृम्भणं मुख—yawnings in the mouth जृम्भणमुखे is the reading adopted by the commentator. This is indicative of love-passion. कङ्कुमात्रिलं चन्दनं वपुषि—sandal paste with Kesari powder wet in the body. All these may apply to the woman also. वक्षसि प्रियतमा—the dearest in the bosom in hard embrace. मदालसा—with a little stupour by intoxication. स्वर्ग एषः—this is स्वर्ग. स्वर्गे means the greatest सुखं - निरतिशयसुखं and also means the स्वर्गलोक. आगमः—the Puranas and Sastras which speak of Swarga Loka परिशिष्टः—is only a supplementary appendix of secondary importance. रथोद्धत metre.

Sloka. 24. This sloka praises the संभोग शृङ्गार of family women (कुलस्त्री). In the various stages, the gradual diminution and final disappearance of coyness are indicated. प्राक् in the beginning मा मा इति repelling my approaches with the prohibitory words—don't-don't. मनाक्—even a little-visibly. अनागततरसं—passion concealed or not materially ripened or not appreciable ततः जातामिलावं then passion beginning to be born; सवीडं with

coyness and shame sense not freely exhibiting the passion. तदनु—after that श्लथीकृत तनुः—slackening the resistance of the body and limbs. प्रत्यस्तर्धैर्य पुनः—The bold stiffness of the resistance disappearing. This is the reason for the slackening of the stiffness of the limbs indicated by the previous word. This may be taken along with that. ततः—afterwards—प्रेमाद्र— with fresh, keen passion. स्पृहणीयनिर्भर रहःक्रीडाप्रगल्भं - स्पृहणीय— covetable; निर्भर—full and intense; रहःक्रीडा—secret love sport; प्रगल्भं—forward and bold in taking the initiative; ततः—then निदशङ्काङ्गविकर्षणाधिकसुखं—without any coyness and freely stretching out and prolonging each others limbs and thereby giving great pleasure. रम्यं कुलस्त्रीरतं—contact with कुलस्त्री is very pleasing.

Sloka. 25. The description here is of the woman being above the man. No comments are necessary. The स्तनि flows from her lips above. मालिनो metre.

Sloka. 26. आमीलितनयनाः—with her eyes closed or half closed in the excessive joy. यस्यसुरतरसः—that love-union. रस संविदं अनुभाति—is clearly visible as it comes after obvious sweetness of experience. (संवित्—the sweet experience and joy by each of the couple becomes perceivable to each of them.) मिथुनैः—The author is speaking of loving couples in general. मिथो अवधारितं—visibly certain to each other. मिथः also means— 'in secret.' She knows first hand to a certainty his joy and he knows her joy. Their minds are evident to each other and speak to each other, as it were, confirming the identity and simultaneity of the sweetest joy. अवधारितं मिथः—mutually confirmed-not necessarily by speaking but by the meeting of the two hearts, so as to enjoy unity and oneness. आख्यातिहृदयं

हृदय—the words of Valmiki in regard to the love between Sita and Rama may be called to mind here. इदमेव—this above is अवितर्क—wholly true and real, and decent and respectable which calls forth a loud praise of भगवान् in the गीता as one of his विभूति-s, glorious अंश-s; the words of भगवान् are ‘धर्मावितर्को लोकेऽस्मिन् कामोऽस्मि भरतर्षभ ।’ I am the Kama not inconsistent with धर्म. In this sloka—Oh best man of Bharatavamsa, Arjuna had several wives and was a reputed intense Sringarist. But his Kama was always most legitimate. He repelled the approach of the most beautiful Apsaras, Urvasi, because of his own manliness for a year. The word ऋषभ—possibly reminds us of this virile man enjoying his काम in full with his several legitimate wives, and losing his Rishabha manliness in resisting and repelling an illegitimate approach from a woman who had once been a sweet consort of his grandsire. कामनिर्वहणं—the combination of pure and legitimate Kama. Kama should be enjoyed legitimately or not at all. निर्वहणं is a very appropriate and suggestive word. निर्वहणसन्धि is famous in Kavyas and Natakas. This is the best culmination of Kama-Sandhi. The वृत्त is आर्या—suitable for the कामवृत्त of decent and noble couples.

Sloka. 27. This Sloka begins with the line—इदमनुचितं अकमश्च पुंसां what is going to be referred to in this sloka is improper, and even a grave wrong against decency. These lines coming immediately after the previous sloka suggest that there is nothing improper or अकम in what was described in the previous slokas. What is it now protested against as improper and outrageous (अकम) यदि हजरास्वपि मान्मथाविकाराः—that there should be amorous passions and indulgent attempts even in

Sringara—2

old age in this world. The world इह 'in this world' is significant. Here there is जरा but in Swarga, there is no old age and indulgences continue unrestrictedly during the whole time of the life in Swarga. The word पुत्रां means that in the case of men this first-half sloka applies; to women नितम्बिनी-s—the second half applies. They must make the stage of their breasts falling down the limit of their sexual indulgence. If after coming to that condition of age, better death for them than sexual indulgence attempts. स्तनपतनं अवधिः यस्य तत्—स्तनपतनावधि—The word नितम्बिनीनां suggests—"What if they have big buttocks, if their breasts are fallen." जीवितं रत्नं वा—Let her close her indulgences or close her life. पुष्पिताग्रा—Metre.

Metre of this name is ironically selected from the old woman who has passed all पुष्पं periods. She had पुष्प before.

Sloka. 28. This is addressed by a person in a King's service in a foreign land living away from his young wife. He requests him to relieve him from service so that he may go to his wife so that his youth and her youth may not be wasted, without legitimate enjoyment. No doubt he may earn wealth and propitiate his own grief by continuing to serve but what is the good of hoarded riches? The youth of the body with all the keenness of passion is faded and gets lost. तृष्णाम्बुराशेः—तृष्णा एव अम्बुराशिः Greed for riches is itself an uncrossable ocean. No one has, in this world, gone to the other shore of the ocean; everyone is immersed in, hardly rises out of it. कोवा अर्थो अर्थैः—The first अर्थ means—value-good; the plural अर्थ means countless dollars. सानुरागे यौवनेस्त्वपुषि गलिते—When youth of impetuous passion has dropped out of one's own body. यौवन here is not coordinate

with स्वयं: Why do you want to be relieved? I want to get home before my dear's lovely beautiful person is disfigured by beginnings of old age which quickly attacks and attacks the beauty of black-lily eyed woman. विकसितानि कुमुदानि इन्दीवराणि च—विकसितकुमुदेन्दोवराणि तत्सदृशा आलोकाः आसां सन्ति इति;—मेयसीनां means 'dearer' (comparative) अर्थ = money may be dear (प्रिय) but the sweet heart is dearer. आक्रम्य आक्रम्य—The repetition shows that the old age begins to set in; it very quickly and in rapid succession attacks and disfigures one limb after another. जरा—old age—is an old woman who is jealous of the beauties and charms of youthful women and is eager to make them old and charmless like herself in the quickest time. The connection between this sloka speaking of the catastrophe of women's old age with the previous sloka is obvious. The words of Ramachandra on the sea-stone at Setu [न मे दुःखं प्रिया दूरे न मे दुःखं हृदेति च । एतदेवानुशोभमि वयोस्याह्यते वर्तते]—may be called to mind here.

Sloka. 29. This sloka is sung in a vein of Vairagya despising the bad features of youth. There is nothing else which is the home and birth place of a number of evil temptations and evil doings and consequent disasters, besides impetuous youth. It is the birth place and one dwelling home of many an evil passion. It is the cause effecting one's fall into hundreds of great hells. It is the seed fruitful of passion madresses. It is a cluster of thick clouds observing the moon of good knowledge (spiritual). One—the most powerful friend of proud कन्दर्प—एक means both 'one' and 'important' प्रकटितविविधस्पष्टदोषप्रबन्धं—प्रबन्ध—means a 'series.' Youth exhibits various kinds of evil propensities and actions. व्रज. means a number. The commentary quotes the proverbial sloka about यौवन etc.

Sloka. 30. नवे यौवने प्राप्ते = On the setting of fresh youth, which is described by the various compound words in the first three lines. Some rarely blessed man does not lose himself and his head, and is unaffected then. It is a water-giving cloud growing the tree of ऋङ्गार—erotic sentiment. The word नीरद literally meaning giving water, used for denoting a cloud is significant. It is a stream of the pleasures of the various sports. It is a dear friend of Cupid. It is an ocean yielding fine pearls of clever pearl-like words. पार्वणविधि is the full-moon. The chakora birds drink the moon's rays with zest; so do the chakora like-eyes of youthful women drink the beauty of their lovers. It is a mind of splendid loveliness in youths. The commentary points out that in this, and in the previous sloka the अलङ्कार is रूपक not सावयव but निरवयव. शार्दूल विक्रीडित metre.

Sloka. 31. This royal author appreciates the hardships of service under bad masters. He refers in this sloka to the indignity and unbearability of service under kings—‘कुनृपति’ and of waiting at their doors for doles of alms. He pictures both these in the long compound word beginning with कुनृपति. संसार may literally mean passing of well-good असारं—The poet describing it as असारं suggests that the word is a misnomer and ironically used. What is really दुस्सारं is named as संसारम्. It is a tragedy of words कुत्सितो नृपतिः—कुनृपतिः—संनिदभ्युः—potential III per. plural form of धा with सं and नि. The root is of the III conjugation where there is reduplication. Who would bear all these indignities of संसार but for the enchanting moon-like faces of lotus-eyed young women with jingling anklets and waists bent under the weight of massive breasts? Seeing their faces is like seeing the rising bright moon. The अलङ्कार is काव्यलिङ्ग.

possibility of what is stated in

self is held out beautiful alternative
hill-caves washed with Ganga-
rees with trunks rubbed by हर's
fact सिद्धs who come and occupy
erence to the Himalayan hill-top
good for the soul unlike the
half which is only प्रेयस् and not
en the two is stressed in the

उत्प्रेयः''

o are Cupid's arrows piercing
es lovely like those of little deer
ould sully his head by undignified
ers? सरस्व—though singular is
eality of women as in the usage
er gender word not changeable
य. A singular may indicate जाति-
the plural. स्वराम् metre.

self is addressed. It will not be
not for the unfordable whirl-
eyes and forcibly encircling eyes.
the संसार road. दवीयसा is the
the suffix ईयस्. पदवीनदवीयसि is a
hich has caught the ear and mind

(गोपालविंशति)

:—

प्रयसार - मङ्गलश्लोक)

Raghava Bhatta's commentary on the word मदिरेक्षणे in sloka 16 of Sakuntalam Act III gives लक्षण of मदिरादृष्टि from आदिभरत—“आघूर्णमानमभ्या या क्षमा चाञ्चिततारका । दृष्टिर्विकसितुपाङ्गा मदिरा तक्षणेमदे” ॥

In sloka (22) of Act I he explains the word as मदिरे संजातमदे त ईक्षणे—मदिरेक्षणे । The आवर्त्स of the eye glances circle around like whirlpools into which the youth looked at is caught from which he could not get out. The sea is full with dangerous whirlpools like Scylla and Charibdys, very difficult to cross except by avoiding them altogether; unless these young women are avoided you will be caught in the vertex of their clever cunning glances encircling far and wide, and catching the young man aimed at within the circles. The word आघूर्णमान in the मङ्गल श्लोक is perhaps suggestive of this idea. There was a lot of controversy over the meaning of this word between great scholars into which we could not enter.

DESCRIPTION OF BOTH THE ALTERNATIVES (BETWEEN विराग AND काम).

Sloka. 34. Though this is शृङ्गार शतक, the poet who sang the नीति शतक before and is going to sing the वैराग्य शतक next, is keen about pointing out the दोष of काम शृङ्गार and putting forward the alternative of the शान्ति Rasa of वैराग्य. The poet spoke of मदिरेक्षणा: in the previous sloka. Evidently he came after Kalidasa, and was saturated with Kalidasa Literature. In sloka (22) of Sakuntala Act I the enquiry was about the choice between two alternatives one of which was a life of celibacy in the forest आश्रम in the company of female deer to whom Sakuntala used to give grass cuds. Here also just after the mention of मदिरेक्षणा: at the end of the previous sloka, the poet, with Kalidasa's sloka in his mind, mentions the

celibate forest life in the company of forest deer giving them कुश—grass cuds. The colour of the कुश grass is like that of the green bamboo. The top portion of the कुश would be tender and soft to eat. The lower portion would be hard and rough. That portion is removed by the edge of sharp stones. The foresters are too primitive to use iron blades. They would use sharp stones like men of the stone age though iron and steel and their products were well known even to the Upanishads. The sloka begins with the word दिश—‘give’. This is more important than even giving उपदेशs to शिष्यs. Service to the forest deer is very sweet to the आश्रम मुनिs. In the second half the other alternative of giving to young consorts betel leaves torn in twain by the tips of the red-coloured nails, is described. The white colour of the betel leaves is like that of the cheeks of शक girls—contact with शकs was frequent. The commentary cites a sloka saying that red nails are indication of a life of joy and fortune.

Sloka. 35. Be the pleasures of the senses (विषयs) विरस — repulsive just after the event culminating in a sense of exhaustion. Be they असार विरतिविरसाः. विरति means—the closing. भगवान् describes राजससुखं as follows.—

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।

परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥

The words परिणामे, विषमिव are echoed by the description विरतिविरसाः. शुभाचार्य describes विषयs as विरस at the end of the act of pleasure. He says.

“ क्रियावसानं विरसैः विषयैश्च पद्वारिभिः ” Sukraniti.

The second line speaks in stronger language and uses the word जुगुप्सन्ति—let them be spurned or revulsed from as disgusting things. Although the form of the word जुगुप्सा is

desiderative, it does not give the meaning of 'wish' here. It has the निन्दा force. The commentary quotes the Panini's Sutra "गुपेर्निन्दायां". The form here is passive III person singular Imperative. यद्वा means 'or'. Let them not be merely discarded as not सार or त्रिरस at the end after trying them. The alternative in the second line is—or be one disgusted with them and stand at a great distance condemning them as attended with ever so many evils—सकलदोषास्पदं - सकलदोषानां आस्पदं - आस्पदं means—'repository'. The commentary gives the synonym प्रतिष्ठा—The fixed habitation. In the second half he praises two alternatives. The third line says 'there is nothing more meritorious in this world than doing good to others.' (i. e.,) पुण्यं and हितं—doing हितं to others is हितं to oneself. 'परहितं हि स्वहितं.' The forth line says—There is nothing sweeter in this संसार than women with कुचलय eyes. The commentary quotes the famous भारत श्लोक of व्यास declaring 'परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्' शिखरिणी metre. The क्लृप्त alternative is given in these slokas as the latter and better alternative.

Sloka. 36. Here the poet invites the unbiased and dispassionate opinion and choice of wise men, addressing them as आर्य-s. आर्य-s one supposed to give the lead in right conduct. मात्सर्यं उत्पार्य—The alliteration is sweet. मात्सरस्य भावः—मात्सर्यं—Keeping away and driving out prejudices. कार्यं विचार्य—Considering deeply as to what should be done by us. कर्तुं योग्यं. कार्यं समर्थादं—without transgressing propriety and wisdom. आर्याः इदं वदन्तु—Let them declare their opinion about this. इदं—refers to the choice between the alternatives to be recited later in the second-half. किमु—question inviting an answer.

भूधराणां नितम्बाः सेव्याः किमु—The word नितम्ब has two meanings.—
(1) A mountain side or (2) a woman's buttocks. In the
Sanskrit original, the choice is between two नितम्ब-s. Would
you resort to the hill-side नितम्बs and attach yourself to them
or to the नितम्बs of women smiling with amorous passion
exhibiting symptoms of love and with captivating personal
charms. उत means 'or.'

Sloka. 37. There are only two ways for wise men of learn-
ing to choose between, संसार—was described before as असार—Now
in the beginning of this sloka, it is described as सार—what is the
सारं—स्वप्नसारं is the comic answer—Let us not depict संसार as
other than सारं—we will describe it as सारं consistent with the
word संसारं with prefix सं. It is of the stuff of dreams. The
सारं is only imaginary and even the imaginary vision is momen-
tary and realised as false immediately on awakening. संसारस्य
परिणति-s results and fruits are very transitory—तरल-द्वेगती—
There are only two courses open to पण्डितs. The second line
gives the first alternative of being sweetly immersed in the
nectar ocean of true Brahmic-joy-experience. ललित धियां—Their
thought streams are joyous. Let their time be spent in some
indescribably sweet way. The word कथञ्चित् suggests this.
The second half begins with नोचेत्—'if not.' The second
alternative is fully explained in the commentary.

Sloka. 38. Live on the holy sin-removing Ganga-bank—
गाङ्गे वारिणि—The word वारि—literally meaning 'water' denotes
the water bank by a trope (लक्षणा). The other place to spend the
life with or in is mind—captivating, necklace bearing—couple
of breasts of a young women. मनोहारिणि हारिणि. हार-s=necklaces.
Commentary quotes श्री-हर्ष's sloka—'तरुणी स्तन एव दीप्यते'

मणिहारवल्हिरामाणीयकम्. श्री हर्ष might have had Bharthru-Hari in mind.

Sloka. 39. The poet is conscious that his slokas extolling शृङ्गार to some extent in a love-vein or प्रलापा-s. He says in the opening line almost at the end of this chapter—‘why enter into long vain descriptions without cogent reasons’—suggesting a preference of the शृङ्गार alternative in preference to शान्तिरस alternative. Let us recommend both alternatives equally. Let यौवनं be chosen or वनं be chosen. मालिनी metre.

Sloka. 40. In the winding up of this chapter, the poet who is the author of नीति and वैराग्य शतक-s wants to declare the truth. He begins to swear like the great व्यास. He begins the श्लोक with the truth-affirmation word ‘सत्यं’—‘Truly do I speak here—Verily I say unto you.’—He uses the Biblical language. न पक्षपातात्—I am not speaking from any bias for either पक्ष. The chapter on पक्षद्वय is now closing and he refers to the two पक्ष-s here. पक्षपात is consciously or unconsciously *falling into* one side and leaning in favour of it. This truth holds firmly in all the seven lokas. What is this great truth which is heralded with such loud trumpeting solemn affirmations. I declare the truth about the alternative of living with women sweetly. I will assess the merit and demerit without any basis. There is nothing so sweet and mind-captivating than they with heavy नितरङ्ग-s. There is nothing which is productive of so much evil and pain. There is nothing which can be said to be productive of pain alone and no other.

DESCRIPTION OF CENSURE OF WOMEN WHO LOVE AND HER LOVED

Sloka. 41. The love-madness and the morbid imaginations of a lover are described in the first three lines. A number of

इति-s are used after word after word to show the out-breaks of the lover's admiring frenzy for the woman. कान्ता इति—'My beloved dear'-is the loving admiring expression used even by men of learning including religious scriptural learning. प्रस्तौति विद्वानपि—Even the Vidwan begins to loudly admire her in public from time to time in various ways.—उत्पललोचना इति—'O her black-lily eyes'—he says—He could not speak full sentences. His admiration is ventilated by frequent out-breaks of single words of glorious description at intervals. विपुलश्रोणिभरा इति—She is pressed by the weight of her big buttocks which make her gait slow. He wishes he could carry her on his back or on his shoulders as Lover Gopala did in Gokulam. The word भर suggests this. The legs are oppressed by this weight; the bosom and the hip are oppressed by the weight of the massive breasts which bend her while standing or moving. सुमुखाम्भोज इति—The face is lovely like the lotus. दृष्ट्वा—Seeing the limbs mentioned above—one by one admiring them with short but highly eulogistic words. मुह्यति—perhaps he was describing her gloriously in her absence in the first two lines. In her absence he was acclaiming her praise bit by bit; now when he sees her, he loves himself—दृष्ट्वा मुह्यति—Raising from that condition of ecstasy putting him beside himself for a short time, he rejoices—मोदते - अभिरमते—feels joy all round. In the last line the poet exposes the absurdity of the Vidwan's मोह—labouring under the spell of love-madness for a woman who is comparable to a leather-bellows filled with dirt of various kinds, which one can see for himself. What is the magic evil power of stupid and mad love for women!—is the exclamation of the poet laughing at the admiring exclamations of the Vidwan-lover. The commentary quotes very apt slokas. शार्दूल विक्रीडित. metre.

Sloka. 42. The poet asks in the last line of this short अनुष्टुप् sloka—"How can she be called a दयिता—a loving and dear woman when she produces unpleasant and unwholesome effects when she is remembered, seen or touched. "Remembered she at once produces fever heat by inducing love-fever," is the first line. "Seen—she drives one mad"—is the second line. "Touched—she stupifies you"—is the third line. "How can you call her दयिता as you repeatedly do? Not at all—says the commentary. "She is the reverse of dear" it also says."

Sloka. 43. None here, the danger of allowing love-passion to seize our mind is pointed out. Separation must come now and then. So long as you are in sight of her and she is in sight of you, she is all nectar—अमृतमयी the suffix मयी imports fulness. 'Taking it as स्वाथ—it may mean अमृतस्वरूप—nectar itself. यावत्—so long as she is with us—चक्षुस्पर्थात् अतीता तु—but when she goes away from your sight. The thought of her burns you like poison because of the unbearability of her separation. विषादपि अतिरिच्यते—It is more burning than a burning poison. The poet perhaps has in mind the Geetha words—"मरणादप्यतिरिच्यते"—How can any poet-scholar forget Geetha even for a moment? चक्षुस्पर्थात्—suggests that he is closely looking at her when he has to leave her and go away to some place. He is looking at her as he is advancing away from her. When he goes away to a long distance (i.e.) out of seeing distance, he begins to burn as if under the effects of a burning poison. Or it may be that she has to go away to some other place, and he is looking at her closely as far as he can see, when she goes out of sight his burning pain begins.

Sloka. 44. What was said in the previous sloka is described in the negative form in this sloka. There is no nectar so sweet, no poison of such deleterious effects except woman (like a

woman). The same thing is expressed in a positive form in the second-half. How can a beloved woman be both nectar and poison? Is it not a contradictory statement? The diametrically opposed descriptions are justified by qualifying the applicability of the descriptions to different times with different attitudes, on her part. युक्ता—If her mind is united lovingly with the man, she is an अमृत creeper; if she lost her love-passion for him and is with him merely to conform to social obligations, she is a poisonous creeper. विरक्ता—If her mind is estranged from her husband she would be unpleasant, disagreeable and poisonous like a poisonous creeper though she may be युक्ता—in close embrace of pretended affection.

Sloka. 45. Here 'woman' is described as a यन्त्र—a trap or an artifice. Here she is said to be poison, seeming as all nectar. Previously she was described as poison and nectar in changed conditions. Here she is 'really poison' deceitfully showing herself as all-nectar. She is also described as an entrapping net-पाश for men. Who created such a cunning artifice for deceiving and entrapping men? Who created this nectar-seeming poison? Who created this entrapping net-catching men? These questions are in the fourth line. The question "By whom was this created" is intended to apply also to the various paintings of woman in the previous three lines. The question कन सृष्टं—with the neuter word सृष्टं can be co-ordinated grammatically with the masculine and neuter words like आवर्तः, पट्टं, विघ्नः, पाशः etc., by the rule of एकशेष. सृष्टं here refers to the entire body of all the individual descriptive words beginning with आवर्तः—The combination of आवर्तः, भवनं, पट्टं etc., is included in the question word सृष्टं. In the combination of neuter words with non-neuter words-the resulting word must be neuter and may be singular or plural. That is the

grammatical rule of ए शेष. Here the singular neuter form is adopted. आवर्तः संशयानां—never-ending circle of doubts. She is an object of doubts returning again and again. अविनयभवनं—a dwelling place of all breaches of decorum and modesty. पट्टणं सहस्रानां—A crowded city of rash actions and adventures. दोषाणां सन्निधानं—Inexhaustible mine of faults. कण्टशतमयं—full with hundreds of cunning devices and dissemblings. क्षेत्रमप्रत्ययानां—A soil breading suspicions and no-confidences. स्वर्गद्वारस्य विघ्नः—An obstacle bolting the door to Swarga. स्वर्ग in the Vedanta Sastra would mean मोक्ष the highest happiness. स्वर्ग may be given both meanings here. नरकपुरमुखं—The opening gate-way of hell-city सर्वमायाकरण्डं—a box containing all illusion-creating magics. विषममृतमयं मयद्—Suffix here has the force of 'रूपं' (seeming as). But when closely examined and tested, she is really विषं-प्राणिलोकस्य पाशः—A net spread out to catch men. The commentary says—'the word केन conveys the idea of कुत्सितं—censure. केन means—"By which cursed and despicable person." The creator of this artifice of a woman is censured. केन—'By whom'—without naming the person who created, suggests an unwillingness to utter the name of such a bad creator. The creator ब्रह्मदेव is called 'कः' 'केन' might mean—"By the creator" whose name is 'कः' There are a number of रूपक-s here of स्त्रीयन्त्र. स्रग्धरा metre.

Sloka. 46. The poet says 'woman has been extolled by poets falsely as moon-faced etc. and men have been thereby deceived into entertaining highest notions of women and doting upon their person. Even men who are learned and know the truth, are deceived and dote on women like unlearned people.' The sloka begins with the negation word 'नो' which means 'no.' English is Aryan language claiming Sanskrit as a parent.

East and West meet. There are two further negations beginning with the word 'न' in the first and second lines. This poet says "No, No," to the exaggerated description of women by other poets. सत्येन—should be taken with every negation. सत्येन means 'in truth.' What is the poet's fancy praise? मृगाङ्ग एष वदनीभूतः This moon in the sky with its figure of an antelope in the middle has become the face of this woman with eyes like the antelope's. मृगदंशां वदनी भूतः. The poet is finely suggesting by the use of the word मृगाङ्ग for चन्द्र and मृगदंशां for woman. 'The only thing in common between The moon and these women praised to the skies is the word मृग in the names given for them both here.' वदनं—face. भूतः—'has become.' In this word there is the प्रत्यय called च्चि in the middle making वदन into वदनी. The प्रत्यय is used to denote अभूत तत् भाव' 'One thing newly made into another which it was not before. The Lakshana compound word of Panini is capable of meaning 'a description which is not true to fact.' अभूत means-not true. Such a meaning for this term of Panini has been given also somewhere. In describing a ब्रह्मन्—see as ब्रह्मभूत this प्रत्यय of च्चि is avoided for obvious reasons. They want to show the ब्रह्मभावन as real. भूत conveys the meaning of परमार्थ also. The ब्रह्मन् seen is ब्रह्मन् in truth. It is also wanted to be conveyed that he was already ब्रह्मन् as the श्रुति- 'ब्रह्मैव सन्' affirms. न च इन्दीवर द्वन्द्वं सत्येन लोचनतां गतं—The blue black lilies have not in truth become her two eyes, as poets fancifully describe. अङ्गयष्टिः-यष्टि—means a 'twig' and also a 'creeper.' At the end of compounds, denoting body, it means 'slim or slender.' पार्श्वी is described as सरसाङ्गयष्टिः in Kumara Sambhava V 85. यष्टिः—mean a 'branch with leaves' and the plural in कनकैः suggests that the lovely-branch like body bears

gold leaves. After these three negations by this poet of other poet's poetic descriptions as not true, he begins the second-half with किन्तु. This statement praising women is not true सत्ये. प्रतारित means—'deceived.' प्रतारितमनाः—प्रतारितं मनः अस्य इति. विज्ञानम्—The prefix वि indicates the clearness of the knowledge. There is a distinction between ज्ञानं and विज्ञानं in the Vedanta—not mere book-knowledge or beginning unripe knowledge, but developed clear knowledge. त्वङ्मांसस्थिमयं दपुः skin, flesh and bone form the bulk and the weight of the body. मांस अस्थि are hidden by the skin. त्वक् is placed first in the compound to show that the outer skin and the colour and the shine of it conceal the not-lookable flesh and bone within, and deceives people into doting upon women. Description of Prahlada of human body in विष्णुपुराण is called to mind by this description. मन्दोजनः dull, unwise man. Even the knowing Vidwan becomes a dull man or the अन्वय may be मन्दोजनः - विज्ञानम् जनोऽपि. Both the dull unlettered man and the intelligent learned man. शर्दूलविक्रीडित metre.

Sloka. 47. Here is described the foolish notion of stupid lovers, that the natural graces naturally appearing in women are gestures of love to them. Kalidasa's sloka of दुष्यन्त's confession of this is in the poet's mind. 'अहो कामी स्वतां पश्यति'—king's soliloquy at the beginning of Act II. सहजाः विलासाः—The ordinary natural smiles, eye-movements etc., without any idea of any particular youth. Her graceful walk, her graceful looks, her graceful movements of hands etc. The word लीलावतीनां denotes that woman is full of beautiful natural graces. ते एव—those meaningless and aimless graces. स्फुरन्ति—this spring up again and again in the lover-fool's mind's picture. There is a parallel description given in the second half which

reflects on the first half as the दृष्टान्त and contains दृष्टान्त अलङ्कार containing बिम्बप्रतिबिम्बमात्र—The redness of the lotus is natural. The bees mistaking the redness as a Raga gesture to them to come and sit upon them, coming near, hover around and roll themselves on them foolishly in vain with all their six-feet. There is a श्लेष in the word राग taken as meaning (1) 'red' and (2) 'passion.' The word सहजा in the first half means the same as निसर्गसिद्ध in the second half. उपजाति metre.

48. What was once very lovely and sweet in youth becomes in advanced eye repulsively ugly and bitter like poison. It becomes detestable like poison with the advance of time. It becomes totally unrecognisable with what it was in youth. व्यतीते अस्मिन्काले—When this time of youth has gone (in advanced age) इदं तत् किं—in the opening of the second half may mean—'Is it that' Is this, that which was मधु? The अधर which contained मधु then, contains विष now. Is this the same as that? What gave indescribable सुखं then gives indescribable अयुखं now. पाकद्रुमफलं . पाक means 'just ripened, young.' The first fruit of a young tree beginning to bear अतिरसं—beyond description—most exquisite. These two attributes refer to तत् which refers to the youthful flesh and sweetness, described in the first-half. भविष्यति—the poet predicts the future as certain. The word किंपाक according to the शब्दरत्नकोश means 'a useless tree.' 'विषमुष्टौ निरर्थकं च' is the question. These two words may be taken as picturing advanced old age stage. विषमुष्टि and निरर्थक will be suitable to the description of विष. अतिरसं may be then interpreted as 'past' beyond the stage of रस'—having become quite dry and sapless.

Taking किपाक as one word, this might be the meaning. शिखरिणी metre.

49. She is described here as a river which is apparently lovely but is really attended with dangers. इयं नदी कान्ताकारधरा— 'presents lovely exteriors.' The word अभितः in the middle may be taken both before and after. अभितःकूराः Containing cruel dangers like alligators etc., throughout. The outer lovely features are described in the first-half. उन्मीलित्त्रिवलीतरङ्गनिलया— The attributes apply both to the young women and a river. त्रिलालि—three folds in the belly. The river has तरङ्ग-s (waves) rising in three rows or three folds. तिस्रो वलयः - त्रिवलयः— द्विगुणमास—compound word is a संज्ञा for the three folds in her person. उन्मीलन्त्यः त्रिवलयः एव—तरङ्गाः तेषां निलया—The chakravaka-like. स्तन—pair in the woman's bosom are compared to look like a pair of chakravaka birds sitting in the river. The lotus face of the woman is like the lotuses in the river. This is a सावयवरूपक. If you do not want to dive into the संसार ocean, do not go near this woman-river.

50. The inconstancy of women who flush with this and that person is painted. को नाम योषितां प्रियः—Who can be said to be dear to a woman? Which single person can be said to occupy her heart constantly? जल्पन्ति सार्धं अन्येन—They talk vulgarly and loudly with some-one. The word सार्धं is significant—as closely as if she were his heart; in close intimacy with. The word अन्य is used also in the sense of एक—one. सविभ्रमाः— with amorous indications they see one. पश्यन्ति means—the eyes merely see but the heart does not go with the eyes. This is shown by the third पाद. When they see the second man, they in their heart, are thinking of another. When they were

talking with the first man apparently like a lover and asserting love, they were not sincere. Their love vows were empty, and insincere.

51. A friend is addressed and warned against the danger of approaching a woman whose glances in truth emit poisonous fire. कटाक्षविशानलान्—She is a serpent which is malignant by nature. प्रकृत्यविषम - प्रकृत्याविषम - योषित्सर्पेत्—The woman is identified with a सर्प—The रूपक is सावयव. Identity in several parts is described. Does not the serpent spread out its फण—hood? She spreads out her chanting and entrapping charms and artificial graces विभ्रम-s. In the first-half, she is described as a सर्प with various identities in detail. In the second-half her surpassing the serpent in dangerousness is described. The excelling the उपमा-सर्प is a व्यतिरेक— unique distinction. The अलङ्कार in the second half namely व्यतिरेक अलङ्कार is suggested by च्वनि by the रूपक अलङ्कार—The distinction which makes her more dreadful is this—इतरफणिना दष्टः—one bitten by the other serpent. The word इतर meaning 'other' means, other than woman—योषित् सर्प. The word इतर positively assumes that the woman is a सर्प. She is a सर्प and the serpent is another सर्प. Both are सर्प-s. Snake-bite may be cured by herb-medicines—औषधs or mantras. औषध suggestive of मन्त्र also which is referred to in the fourth line. चिकित्सितुं शक्यः—is possible to be treated and cured. चिकित्सितुं is some desiderative form without the meaning of 'wish.' It is merely स्वार्थ. This is peculiar. It means to treat and to heal. मन्त्रिणः—men who have मन्त्रसिद्धि—power to cure poison by mantras. चतुरवन्तः भोगिग्रस्तं—भोग is the hood, भोगि—the serpent with

the hood. ग्रस्तं means seized like a man seized in the folds of a serpent, he is seized in the folds of the clever woman identified as serpent. The मान्त्रिक refuses to undertake the removal of the woman's love-exhibition-poison by his mantras. He thinks it is beyond his power. He cannot cure him of his love madness by his mantras. हरिणी metre.

52. Cupid is pictured as a fisherman casting his love-nets far and wide with the bait called woman in the ocean of संसार. बडिशं is the artifice with bait attached to attract and entangle fish. His बडिशं is known by the name of स्त्री—youthful women in his बडिशं. Her red अधरं is the fresh flesh. मकरकेतन means—He has a big fish-flag. The flag serves as a mast for his fishing boat. येन—by which woman यन्त्रं. Men run after अधरं flesh and are caught in मन्मथ's net. The word मर्त्य is significant—liable to die. That is the fate of the fish. विकृत्य—the men caught, are dragged like the fish. विपचति—fries. अनुरागवह्नी—in the consuming fire of love. The fish are fried after death. This मर्त्य—the lover is fried alive. The अलङ्कार is सावयव रूपक as before. वसन्ततिलका metre.

53. Warning is given to the mind not to travel in the forests of a woman's body or in unscalable hill high breasts. There the thief मन्मथ lies in waiting to steal you forcibly as a robber. The word तस्कर is grammatically peculiar, made up of तत् and कर. त् is dropped and स् is introduced by a वार्तिक rule. A similar peculiar form is बृहत् + पति making बृहस्पति. रूपक is the अलङ्कार.

54. The poet speaks of himself as a cursed lover. Better to be bitten by a very poisonous serpent with तेजस् and वीर्यं, of crooked gait moving to and fro, and colour of the black

lily,—than to be bitten by the powerful eyes of a woman which are long, moving, crooked and bearing the colour of the black lily. चरं—better. अहं भोगिनादष्टः—Better I am bitten by a serpent. न तत् चक्षुषादष्टः—I should not like to be bitten by her eyes. तत्—here refers to the woman of indescribable power. The attributes in the first half apply both to the black serpent and the black eye. As the serpent is one, the singular number is used for the eye. What is the reason for this preference? The reason is explained in the second-half. सन्ति चिकित्सकाः दिशि दिशि—there are snake-poison healers in all the directions. दिशि दिशि is दोष twice repeated. It has the force of 'in every direction.' प्रायेण धर्मार्थिनः—They do it not for money, but as rescue work which is पुण्यं प्रायेण—mostly. मान्त्रिकाः generally would not demand any remuneration for their services. If they get money, they will lose their power. The serpent bites, and injects its poison into the blood with its fangs, not by merely looking. This मुग्धाक्षी of enchanting eyes, by a moment's glance, injects virulent poison which makes one mad of her. There is no doctor for this, nor is there any medicine. The अलंकार is व्यतिरेक. Surpassing the उपमान.

55. The poet says that he is cheated by five wicked men namely his five इन्द्रिय which posing as friends and helpers do untold injury to their own possessor and owner. They attract and beguile saying,—here is sweet music for the ear which dance. This is sweet रस to sip (referring to अघर) Here is fine fragrance of her body smelling far. The softest and the most thrilling touch is only the touch of her breasts. The plural in स्तनानां is said by the commentary to denote many pairs of breasts. It quotes a वामन Sutra as authority. A class

of pairs is denoted—द्वित्रिविंशति ज्ञातिः—Attractions are shown for all the five senses. मालिनी metre.

56. Love is said to compare with अपस्माररोग which produces fits and loss of money etc., a sort of epilepsy. The disease is described by a sloka quoted in the commentary. The eyes whirl and roll bewildered. It is beyond mantras and medicines. No number of Sastraic प्रायश्चित्त, शान्ति ceremonies can subdue it. It frequently, widely stretches out the limbs and keeps one rolling. The love disease is given the name of स्मरणस्मार—The other अपस्मार is curable by the above methods. For this अपस्मार there is no cure. व्यतिरेक अलंकार; शिखरिणी metre.

57. Here कृमिनी women are censured: also in the next two stanzas. They give their beautiful person to any born-blind man, to an ugly man with angry moods, to an old man with all limbs worn out, an uncivilised village rustic, a man of low bad birth and to a person suffering from ulcerous leprosy. They give their body to be freely used by them for the desire of some trifling coins. There are पण्यस्त्री-s who make their person marketable as commercial goods. शस्त्री is a knife. They are knives which cut the कल्पलता (tender creeper) of Viveka. ललित is the diminutive form of लता. विवेक—wisdom discriminatory, is a कल्पलता—which will give great benefits by way of affording proper guidance in making selections. This valuable विवेक creeper is cruelly cut as by a knife. They lose altogether the guidance of their wisdom in the matter of selection of a bed-fellow. One chooses books he wants from a कल्पलता. The choice of a bed-fellow must be dictated by wisdom which is the कल्पलता for that. She has cut that कल्पलता as a knife, and deprived herself of the most necessary guide namely wisdom. शार्दूलविक्रीडित metre.

Sloka. 58. She is described as a fire of Cupid. The fuel is her own comeliness, beauty and charms which kindle and replenish the fire. In this fire, the youth and riches of lewd men are sacrificed. The अलंकार is परिणाम says the commentary. The आरोप of the courtesan as a flame is made for the result of suitability for offerings of हविस् being made.

Sloka. 59. Sloka exposes picturesquely the disgusting nature of the common woman's अधर. Let it be ever so rosy and lovely. Which man of birth would kiss it? करधर is a vessel for receiving this spit of all her visitors namely spies, soldiers, thieves, pimps, dramatic actors and paramours. चेद्रक— a person who is clever and who is an expert दूत in bringing together a man and a woman. विट is a beloved paramour.

Sloka. 60. Women are the greatest dissemblers and pretenders. Honey in words. तिष्ठति—This is invariable हृदि—but in the heart, it is all virulent poison only. हालाइल is कालकूरविष. For this reason the अधर is sipped, but the heart region is struck by with the wrist in sex contacts.

RELATING TO MEN OF STRONG ABNEGATION OF PASSIONS-GOOD विरागिs.

Sloka. 61. The men who conquered काम are praised as blessed. The chapter begins with the statement—"Blessed are they alone whose minds are not affected by looking at the body of a woman." They are described by three attributes—One describes their long white eye. The second describes their big breasts weighty with their pride of youth. The third describes the three creeper-like folds shining over the thin slender waists. The lover looks at her face and the eyes, comes down to her breasts, then near her waists. वसन्ततिलका metre.

Sloka. 62. A young woman is addressed—"Stop, stop-
 विरम—विरम—Why do you waste your slow glances with half
 closed eyes? We are new men now. अन्धे वयं—We are
 different persons altogether. अरतं बाल्यं—the youth is ended.
 वनान्ते आस्था—keen desire has dawned. Run away to the
 woods. We look upon all the world as straw. The
 commentary quotes the proverbial old text—"निस्पृहस्य तृणं
 जगत्"—For the man of no desire—the whole world is a straw.
 The word उपरति is the Vedanta word for सन्यास—renunciation
 of the world and retreat to the forests. The word उपरतं here
 calls the Vedanta word to mind and retirement to the wood is
 immediately spoken of. The word जालं here is significant. It
 means both (1) a number of worlds and (2) a net woven with
 strings or ropes. Straw may be used for the purpose.

Sloka. 63. In the first-half, the love gestures and over-
 tures of the old youth acquaintance are described. Why does
 she continue to show this eager passion for me? Why does
 she look at me always अनवरतं—No doubt her eyes have the
 same charm as before. They beat the colour of the black lily.
 What does she mean? Our old love passion and craze is gone.
 Our fever-heat flame of love owing to the burning of love in
 the heart being stricken by the flower arrows of मन्मथ is now
 extinguished. वराकी—poor woman. Commiseration is
 meant—This woman would not desist from the passion for the
 old काम life. व्यतिकर means संबन्ध—The उर उराला—love fire
 flame is due to the piercing by the flower arrows of Cupid.

Sloka. 64. Here the addresses are to Cupid in the first
 line, to the cuckoo in the second line and to the beautiful old
 lover in the third. Why do you, Cupid, trouble your hand in

vain by the drawing of your bow and causing loud noises? In the last line, the poet says—his mind is drinking the nectar of sweet meditation on the blessed feet of the crescent headed Lord, the mind kissing the feet in the whole course of the contemplation. He would no more kiss the अधर of his own beloved but he would kiss and kiss Lord Siva's blessed feet which Parvathi describes from her own perpetual personal experience as containing ब्रह्मरस आसव—sweet ब्रह्म सधु flowing [भगवतम्—Skanda IV chapter IV-Sloka-15] The भक्त of Siva are described as thirsting for this आसव-सधु flowing from the blessed feet. Scriptures say सन्धः flows from Vishnu's feet. 'विष्णोः पदे सध्व उतपः' she says the same about her Lord Siva's feet. ब्रह्मरसासवाथिभि.—In the second line he asks the cuckoo—"Why do you in vain 'coo' your sweet indistinct cries guiding musicians in the manner of uttering स्वर as Magha describes. In the third line he addresses the Moon herself. The description स्निग्ध विदग्ध मुग्ध सधुर is very very sweet. स्निग्ध means full of affection विदग्ध means—very intelligent and skilled and मुग्ध means very lovely सधुर means—sweet. Desika describes the sweetness of the literature of old Acharyas of the Ramanuja School as 'अव्यज विदग्ध मुग्ध सधुर'. He evidently had this sloka of Bharthru Hari in mind. In the last line the mind is drinking the nectar of sweet ध्यान of the Lord's blessed feet. It was engaged in ध्यान of the woman before. It was विषामृतं—This is now pure अमृतं - शार्दूलविक्रीडित metre. The word चुंबितं means—being tasted and sipped. The ध्यान here is of the exterminator of Cupid.

Sloka. 65. Here the poet has in mind Valmiki's description of the pure and intense love between Rama and

Sita at the end of the Balakanda. The heart of one was established and dwelling in the other's. Their hearts communicated with each other freely and without reserve. The thoughts and sentiments arising in the heart of one were immediately known to the other's heart which was inseparably and closely united with the other heart, in which the thoughts and feelings arose. When the minds were so mutually firmly planted in one another's, there was no real separation of hearts and minds, and any separation of bodies would not effect a separation of the minds. Valmiki's statement was a preparation of the reader for knowing the bearability of the physical separation by Rama and Sita whose minds were inseparably united. No number of Ravana's could separate the mind of one from the other. Hanuman expresses this clearly in his sloka. While he says—"This पतिपरायणा सीता and this धर्मात्मा Rama bear to live solely by reason of each other's hearts being नित्यं प्रतिष्ठित in the heart of the other." This is exactly what is stated in this sloka. In the case of those whose minds are united with each other, there is union, even when there is bodily separation. The converse is stated in the second line. If the minds are not sincerely united but there is mutual aversion even physical union will be worse than separation. Separation will be felt to be more desirable than union, if there is no union of hearts. 'Better to be away from each other' will be the feeling. The metre is क्षणं which means—'a typical noble woman.'

Sloka. 66. An absent traveller sees a number of clouds gathering in the sky and is warned of the approach of winter when lovers ought to meet together on any account. He thinks and reasons as follows:—"What is the good of my going home now? If my wife is loving and loyal, she would give up her life, the moment she sees these clouds, as she must.

She cannot hold her life a minute longer. Rama said—I cannot live in separation from Sita even for one minute—क्षण. If she is not loving and loyal as before, and there is a change in her affections, what is the good of my going there? Either way, it is not worth while to return home. She is either dead, or she does not love me enough. If she is dead as she must be as a true-lover, what is the good of my going home after her death? रथोद्धता metre. The मतोरथ flies उद्धत here.

Sloka. 67. The poet addresses enlightened men in general and appeals to their wisdom to desist from the paltry and momentary pleasure of union with woman. Make your women-companions—the qualities of करुणा—compassion for distressed, मैत्री—friendship for equals and प्रज्ञा, मैत्री, करुणः, मुदिता and उपेक्षा are recommended by Panjali's योगसूत्र to be constantly cultivated, and the fruit of such cultivation is चित्तप्रसादनं and then what is called ऋतंभराप्रज्ञा will flow. ऋतंभरा—means that the stream of thought will be ऋतं - सत्यं. These are all aids for the attainment of the ब्रह्मयोगसमाधि and लय—absorption into परब्रह्मन् which is pictured in slokas 98 and 100 of वैराग्य शतक. The words करुणा, मैत्री are suggestive of the योगसूत्र prescribing the cultivation of the three qualities named by words in the feminine gender, and are described as companion women. “मैत्री करुणा मुदितोपेक्षाणां भावनातः चित्तप्रसादनम्” (योगसूत्र.) The poet says in the वैराग्यशतक—“एकानारी सुन्दरी वा दरी वा”—Either a नारी companion or a दरी companion, दरी being a hill cave. The word प्रज्ञा is suggestive of the योगसूत्र - ऋतंभरा प्रज्ञा—These women-companions will rescue us from hell and from संसार—re-birth. They will usher our absorption into परब्रह्मन् which is the ultimate goal. In

the second-half, the poet says—"Neither the heavy circular breasts with necklaces hanging nor her buttocks with gold beads sounding, will save the man. शरणं means—saviour. शरणं न खलु surely they will not be our saviour from hell. श्रोणीबिम्बं स्तनमण्डलं—words बिम्बं and मण्डलं are by words—we talk of सूर्यमण्डलं - सूर्यबिम्बं and of अर्चामूर्तिबिम्बं. Holy things which will help in the attainment of freedom from संसार - बिम्बं means श्रोणी; मण्डलं means स्तनं—are used here in an ironical vein. हरिणो metre.

Śloka. 68. In the first-half, the continuous flow of मैत्री रस as a result of योगाभ्यास is described. The man whose mind is blessed with such a flow of मैत्री, कृष्ण etc., is a कृती (धन्य). The word स्फुरति means—the dawn and appearance of full मैत्री in the mind after long practice—अभ्यास - अविच्छिन्न—the स्फुरणं must be unbroken and continuous. Where should मैत्री appear? आत्ममनसोः—in the soul and the mind (i.e.,) in the soul with the mind. आत्म may mean बुद्धि. The meaning would then be in the बुद्धि and the mind. This meaning is better because they are described as becoming कृश—thin. By योगाभ्यास, बुद्धि and mind become very minute and thin. How do they become thin?—Because of their being subjected to योगाभ्यास as a व्यसन—as a hobby indulgence. Gambling, drink and other determined indulgences are called व्यसन—something pursued constantly with eagerness and obstinacy. In the place of other व्यसन योगाभ्यास—engrossment is indulged in by this blessed man. For such a blessed man—what good is there from what are described in the second-half namely the sweet talks, the honey of the lips, moon-faces of women and contacts with them with the enjoyment of her fragrant breathings and embraces

etc. The Vedantis say आत्मरति is incomparable. In आत्मरति though there may be no couple, still there is sweetest रति. They praise अस्मिन्—self alone being the companion of the self. 'Although the self may be एकं एव अद्वितीयं—it is pictured as सद्वितीय itself आत्मना सद्वितीयः which poets use—points to this paradoxical truth. It finds in itself all आनन्दs derivable from women etc. The ब्रह्मानन्द includes within itself all kinds of आनन्द सन्निधासामोदैः—in hard embraces, the sweet fragrance of her breath is enjoyed at close quarters. शिखरिणी metre.

Sloka 69. When we were enveloped by अज्ञानं with all प्रकृति magic exhibitions like women, we perceived the whole world to be full with our loves, and we dreamed and fancied of her love to be every-where. One is madly fond of a thing and is constantly thinking of it, his mind being over full of it, sees it everywhere, and sees everything as that thing. When Rama ruled, people became राम मय in thought, मारीच was constantly thinking of Rama in both fear and admiration, and they saw Rama in every tree. कंस constantly thinking of कृष्ण in fear, saw the जगत् as कृष्णमय - 'अपश्यत् तन्मयं जगत्' says Suka. In the age of youth, when we were thinking of our woman only, we saw the whole world as she. What was wrong with the eye? The man with a jaundiced eye sees everything yellow. The eye disease of तिमिरं was spread in the eye by reason of too much काम and the eyes therefore misperceived the जगत् as the woman doted upon. That was the power of अज्ञानं. When there was अज्ञानं and consequent distortion of eye-sight, that was so; but now हृदानीं when our eye and vision have been cured of the disease by the application of the अञ्जन—medical ointment of विवेक spiritual wisdom which is पटुतर—more.

are false pandits who cannot truly and safely guide men. **स्वपरप्रतारकः असौ - प्रतारकः**—means a deceiver—one who misleads. This pandit misleads both himself and others. He cheats himself and others of the wonderful pleasure of young woman contacts. This sastraic pundit practises and advises others to practise **यज्ञ तपस्** and other **धर्म**-s, and promises to himself and to them the attainment of **स्वर्ग** thereby. The fruit of their **धर्म** which they advise others to follow is **स्वर्ग**. It is well-known that there are celestial nymphs any number in **स्वर्ग** to associate with the new arrivals in **स्वर्ग**. The nymphs are ever so many and offer themselves voluntarily to these new-comers. These pandits despise the women here, but want to get to **स्वर्ग** by their **धर्म** and contact the nymphs. **प्रतारक** is a **वञ्चकः**. **अलीकं** is **अनृतं**. **तपस्** is the practice of **व्रतं** with fasts etc., involving restraints and pain.

Sloka. 73. Men are rare who can conquer the pride of Cupid. There are many men who can tear off the head of an elephant in ruts. There are men who can kill a furious lion in the forest. But I solemnly declare before these and others of might, and prowess, **प्रसह्य**—most emphatically. Such men who have the strength to subdue Cupid and his pride, **प्रसह्य**—forcibly, are rare. **प्रसह्य** - may be taken with **दर्वदहन** and with **ब्रवीमि**. The commentary says for subduing the pride of **काम**. Grace of the **शत्रु** of **काम**—Lord Siva should be obtained by devotion to him. **वसन्ततिलका** metre.

Sloka. 74. Here also the poet uses the emphatic way of expression of **तावत्** and **यावत्**, he began with in the first sloka (70) The same **यावत्** and **तावत्**—are used in sloka (76) also. The last line beginning with **यावत्** specifies the limit up to which

सन्मार्गं, इन्द्रिय control लज्जा—sense of shame, विनय modesty—can hold. They cease and vanish when the arrows of glances are darted from the eyes of gay and sportive lasses. Do not arrows require a bow to be darted from? There is the bow of Cupid in the shape of the two eye-brows on the forehead just over the eyes. They are the bows from which the glances dart. The eyebrows are bent and knit when the glances shoot. The bow is drawn and bent when the arrows are darted. The same thing happens to the bow of the eyebrows. श्रवणयथगताः—The bows are bent up to the ears of the archer. The eyes naturally come very near the ear, and in darting these glances, they are further lengthened so as to come nearer to the ear. Arrows are generally winged. The blue eyelids are the wings. The रूपक is a full सावयव रूपक. The commentary gives the name as समस्तवस्तुवर्ति सावयवरूपकालङ्कारः । सन्मार्गे भास्ते तावत् यावत् when the arrows are darted, he at once goes astray from the right royal road of good men—and धर्म. He will keep in the right path only till then. तावदेव इन्द्रियाणां प्रभवति—He will have mastery and control over his इन्द्रिय only till then. तावत् लज्जां विधत्ते—He will heed shame only till then. तावदेव चित्तं अपि समालम्बते—He will hold on to modesty only till then. विभीषण's famous slokas of advice and admonition to Ravana beginning with 'यावत्' in युद्धकाण्ड—सर्ग XIV—“यावत्तगृह्णन्ति शिरांसि बाणाः” The commentary quotes a very apt sloka from the प्रबोधचन्द्रोदय—That poet must have been inspired by Bhartru Hari.

Sloka. 75. When women make their approaches taking the initiative—आरम्भन्ते full of love heat and almost in love madness, even the creator ब्रह्म would not venture to come in the

Siingara—4

middle and cross her wish by throwing an obstacle. प्रत्यूहं आधातुं—The beauty in the word आधातुं is that the creator धाता cannot interpose a veto by an obstacle. कातरः खलु even he would be afraid because of the woman's angry curse, or because he might himself be attacked.

Sloka. 76. The great assets like (1) elevated character (2) Mastery of all Sastras (3) high birth and (4) wisdom—all these will be able to help the maintenance of self-control only till then. Till when? Till the cursed fire of Cupid of the five flower arrows begins to burn in the mind and body. Cupid पञ्चेषुः is the fire. दहतः is cursed Cupid. पञ्च इषवः यस्य—The अमर श्लोक—enumerating the five arrows of मन्मथ is cited in the commentary. The रूपक here is मन्मथ's fire. एकदेशवर्ति रूपक.

Sloka. 77. Where is the man who becomes a follower of good path in this संसार? भाजनं means योग्यः Fit for walking in proper path. The primary meaning of भाजनं means पात्र—a fit person.

The word बाढ may be taken with विरलः—very very rare. It may also be taken with आत्तबोधः—the previous word. With good illumination of knowledge and wisdom. शास्त्रज्ञोऽपि Though he has read and understood the Sastra. प्रगुणितनयोऽपि नय is नीति Sastra. गुणनं is repetition. Although he has repeatedly studied the नीति Sastra and absorbed it. What is the difficulty? Why should such men be rare! The reason is given in the second half. येन—because एतस्मिन् in this संसार. In the second line—words संसारे, अस्मिन् were used. The crooked creeper-like iron-hook with a curve at the end, unbolts the bolted door of hell city—निरय नगरं द्वारं by inducing illegitimate and sinful indulgences which invite punishments in

the shape of नरक दुर्गति. When he is taken into दुर्गति of hell, where is the hope of सद्गति? उद्घाटयन्ति—unhinging the bolt and opening the door. What is the cursed iron hook by which this वामाक्षी of lovely eyes—unhinges the bolt. Her वाम crooked अक्षि (eyes); her कुटिल curved भ्रूलता—eyebrow creeper कुञ्चिकेव भवति acting like a hook. The कुञ्चन—curving movement of the brow is also suggested by वामाक्षीणां कुञ्चिका कुञ्चनं is contracting. The contracting of the eyebrow is the action. वाम means both सुन्दर and वक्र. उद्घाटयन्ति—breaking open the door. मन्दाक्रान्ता metre. •

Sloka. 78. Cupid strikes cruelly, a creature already cruelly stricken by many a malignant disease and physical defects like deprivation of limbs etc., A dog running after a bitch is described. कृशः—lean and emaciated. कामः—blind of one eye. खल्लः—lame. श्रवणरहितः—ears torn. पुच्छविकलः—lost the tail. व्रणी—with ulcers. पूषाक्लिन्न—with pus oozing. क्रिमिकुल शतैः आवृततनुः with body covered by hundreds of insects of various kinds. कुलं suggests that insects are permanently there breeding. क्षुधा क्षाम—afflicted by hunger. जीर्णः old. पिठरक is a pan or pot. कपाल is a broken piece of a pot. The pot contains some food. The dog thrust its head into the mouth of the pot for getting at the food. In shaking the pot for reaching the food, it was broken, and some broken piece got into its throat. Or some playful boy may have put round its neck a माला of broken pot pieces. In this condition it is charged by impetuous Cupid, and pursue the bitch madly. हन्ति एव—Cupid would not refrain from sending his love-hit charges into this badly stricken creature. The commentary

points out the word एव here qualifying the verb हन्ति has the sense of अन्यन्तायोगवच्छेद. He would not hesitate to torment it with love passion. It is almost a dead dog. Still Cupid will afflict it.

Sloka. 79. The poet says here that men who foolishly discard association with the fair sex by marrying and taking to a house-holder's life, and go away into forest life or wandering life of a भिक्षु are rightly punished by being made to observe nakedness, baldness. जटा matted tresses and head. कापालिक व्रत—wandering with begging bowls or पञ्चशिख व्रत. तेनैव—by that very मन्मथ whose मुद्रा—sealed treasure in the shape of woman—this man in the name of वैराग्य discarded—the entire fair sex who are valuable sealed treasures of मन्मथ. मुद्रा means—shape or sign or a seal or a stamp or a ring. मन्मथ sets all his hope on his treasure in the shape of a woman (The meaning of sign is woman's shape, the sex sign) वैरागी—is described as discarding from a distance anything in the name or sign of a woman. स्त्री मुद्रा may indicate married life with ring exchange. This man discarded women altogether and wanted to enter सन्यासी life. He despised women who are मन्मथ's valuable treasure, on whom he has set the seal and stamp of his precious hope. Why? Because they are सवार्थसम्पत्करी—of मन्मथ—most valuable treasure of Manmatha, shovoring on him the fulfilment of all his desires. अर्थसंपत् will be kept in sealed boxes. प्रविहाय यान्ति—Resolving to have nothing to do with any sign of other sex, they renounce the house-holder's life and make प्रव्रज्या. When they make प्रव्रज्या, they must either become दिगम्बर—rude men or clean-shaven-head men (मुण्डित Sanyasis) or पञ्चशिख men—men with five locks

or bearers of जट or wandering mendicants with कपाल—human skull in hand. कापालिकः - पञ्चशिख is a founder of, the Sankhya system. Having evoked the anger of the great king Cupid by insulting his most valuable treasures in the shape of a woman, they invite upon their heads the cruel punishment of King Manmatha. Deprivation of cloth, and being sent out naked is one punishment. Women bear the seal of मन्मथ on them as the treasures and weapons for him to conquer the whole world.

Sloka. 80. Munis living on air, water or leaves of trees and reducing their body in physical strength by the most rigid austerities like Viswamitra and Parasara with very little blood or flesh in their body went into love impetuous madness on mere sight of the lotus-face of women of very lovely beauty—सुललितं—would it be possible for eaters of table rice-food with plenty of ghee, milk and curds to control their इन्द्रिय-s? If they are able to exercise such control, the Vindhya range of mountains will float in the ocean. The अलंकार is अतिशयोक्ति. Viswamitra's incident with Menaka and Parasara's incident with Matsyagandhi-daughter of Dasaraja-King of Fishermen are well-known.

DESCRIPTION OF THE SEASONS WHICH INFLAME LOVE-PASSION

Sloka. 81. The seasons provide उद्दीप्तनिभाव-s—which kindle and inflame love-passion. In the first chapter, he describes women who are आलम्बनविभाव-s. In the closing chapter, the seasons with their love-kindling elements are described. At first, sweet-scented gentle winds like the southern winds are mentioned. The chapter opens with परिमलभृतः (charged with परिमल.) The

poet's ambition is that these verses should be full of fragrance—**दक्षिण मारुत** with **शैत्य सौरभ्य**, **मान्द्य** are powerful kindlers of love. The branches of trees bear new sprouting leaves. The edges of these sprouts kindle passion. In the second-line the mates of cuckoos with deep passion and with sweet and joyous throat having eaten new mango tender shoots. **विधुर** means—the trouble given by the crows. **उत्कण्ठा** keen desire to meet the mate, makes the cooing cry very sweet. On hearing the love cries, of the female cuckoo, love is inflamed in the lover's breasts. Last come the moon faces of women with very few sweet drops from the face, because of the cool wind. The sweating is a sign of inward passion. **विरल** means 'rare'. Repetition of the word **विरल** twice gives the sense of 'very very rare.' The word **उद्गारा** would mean primarily—'vomitting.' The word would be bad usage if meant to convey the primary sense. But when used in the sense of merely coming out or flowing, the word is stated by Vamana to be **अतिसुन्दर**. Here it is so as pointed out by this great commentator. The face is suggested by **वनि** to be a **चन्द्रकान्त** stone with water drops trickling. **प्रसरतिमधौ धात्र्यां**—when the spring is progressing. **धात्र्यां**—in this world. **कस्य न जातो गुणोदयः** who does not gain an accession to sweetness and loveliness? **हरिणी** Metre.

Sloka. 82. The last line contains an **अर्थान्तरन्यास**—a general proposition from which a particular is proved. **मधु** is spring. **मधुरयं**—This spring season which has set in. **विरहिणः शरीरिणः प्रहिणस्ति**—Torment separated lovers. **शरीरी** suggests that the body is felt to be a burden by the separated lover. With what **साधन**s does he inflict pain on them? The **साधन**s are sweet indistinct love coovings of female cuckoos—**कोकिलः**

कल means sweet and indistinct cries. कोकिला—though जाति—class is meant, the feminine suffix ई does not come. 'The grammatical rule 'कोकिला जातावपि' exception for this word getting आ instead of ई as the female gender suffix is quoted by the commentary. The other साधन is the gentle fragrant sweet cool मलय winds, मलय being covered with sandal-wood forests which contribute fragrance and coolness. Are not all these सधुर—sweet like nectar? They must sweeten life, not make it bitter like poison. The fourth line gives the general proposition to make this possible. विषदि—In times of distress like separation from dear love, even, nectar becomes bitter and dangerous to life as poison. विषायते - विषवदाचरति—The suffix is ल्यच्—the author quotes 'उपमानादाचारे' हन्त means 'alas.' द्रुतविलंबित metre.

Sloka. 83. Fourth line says—"In the month of चैत्र the pleasant nights delight the heart of some blessed lovers. दयिता पार्श्वे—when the sweet-hearts are by their side and not absent. Their presence accounts for the sweet enjoyment of all these pleasing features. The word पार्श्वे is very important. किलि किञ्चित् is the assemblage of love-indications on the sweet heart's person, joy tears etc. The commentary quotes the लक्षण वाक्य-आवासः—They are the abode of these love-speaking bodily features. Indicating आधार only, the singular आवास is used as the commentary says. विलासालसाः With their pleasing graces, they are slow in their movements. The gait is slackened. कर्णे कोकिलकामिनी कलरवः The sweet cries of loving female cuckoos fall sweetly in the ear. स्मेरो लतामण्डपः—is a bower of flower creepers smiling with flowers. कतिपयैः सत्कविभिः

समं गोष्ठी—The company of a few persons of good poetic talent and taste. वितंशोः मुग्धाः कंराः—The lovely rays of the moon-with all its sweet environments. And with his sweet-heart by his side the heart is delighted. अलंकार is समुच्चय Assemblage of so many sweetening things. शार्दूलविक्रीडित metre.

Sloka. 84. The cluster of flowers in the माकन्द tree which is red like a fire of burning separation, burning in the hearts of women whose husbands are absent—on travel. कला is likeness. कलामातन्वती showing likeness to; an offering thrown into the fire of burning pain in consequence of the absence of her beloved husband on distant travel. आतन्वती means “spreading” माकन्द is रसाल tree. The मञ्जरी cluster is gazed upon with eagerness by female cuckoos. In the second half, the cool मलय winds are described. मलय is श्रीखण्ड शैल - (श्रीखण्ड is sandal) The winds are अल्प—soft. पाठचर is a stealing thief. प्रारम्भ is thickness. They steal the thick fragrance of young पाटल trees bearing flowers newly. The fragrance goes very far. The शैत्यं is shown by the reference to sandal wood forests covering the hill. These winds lessen the sense of weariness and exhaustion in the body, and also the atmospheric heat and consequent sensation of heat. Here वसन्त is described. शार्दूलविक्रीडित metre.

Sloka. 85. Women angry with their lovers for some reason or other, may be suspicious of some intrigue and repel the approaches of men and be stiff on account of wounded pride, dignity and love. That stiffness must disappear immediately on the blowing of the मलय wind wafting sandal-wood fragrance. The stiffness will continue only so long as these winds set in.

Sloka. 86. The sweetness of this sloka is exquisite. उत्कण्ठा is the keen longing for meeting absent lover whose heart will not be kindled with such a longing when the atmosphere is charged with the fragrance of the petals of the flowers of the सहकार trees. निकर is a numerous collection. मूर्च्छित means "heavily laden with आमोद"—fragrance smelling far and wide. मधु spring is full of मधु and the description मधुमधुविधुमधुप is full of the अमर sounds of मधु-मधुविधु being intoxicated with honey and reeling by the intoxication—मधुप honey-bee. The yoga meaning of drinking honey is also very appropriate.

Sloka. 87. All things set out in the first three lines increase मद and मदन-(मन्मथ) in summer. Such features of succeeding seasons as would kindle Cupid are described in the slokas. First line speaks of deer-eyed women. They are cool to the touch, cooler than sandal रस purest अच्छाच्छ-अच्छ is pure. अच्छाच्छ is doubly pure, immeasurably pure. धारागृहाणि—rooms with water-sprays कुसुमानि—flowers; कौमुदी—moonlight; मन्दो महत् gentle wind; सुमनसः-जाति flowers which blossom in the summer. सुमनसः may also mean रसिक poets to whom the poet referred in sloka (83). This would avoid the repetition by reason of the word कुसुमानि in the second-line. शुचिहर्षदृष्टं—newly swept, clean upper stony floor The prefix वि in विवर्धयन्ति means 'very intensely.' वसन्ततिलक metre.

Sloka. 88. निदाघतौ—in the summer season. सुकृतिनः—men of पुण्य acquired previously. एतत् सुखं उपलभन्ते = enjoy all these pleasures. What are pleasures recounted in the first three lines? हृद्यामोदः स्रजः—flower garlands with आमोद—fragrance; हृद्य delightful to the heart. व्यजनपवनः Nature's

wind is itself the cool breeze-giving fan. Or the breeze is given by Pankas or other fan-contrivances. चन्द्रकिरणः—Nature's light in the shape of moon-light. परागः flower dust. कासारः—a pond for water sports etc. मलयजरजः sandal-powder or paste. शीघ्रविशदं—fine intoxicants. शुचिस्सौधोत्सङ्गः—clean terraced floor. प्रतनु वसनं—very spare dress or cloth of very fine texture पङ्कजदशः—lotus-eyed women, lovingly looking at. शिखरिणी metre.

Sloka. 89. इदमखिलं—All this. In this sloka, the last is स्वजोह्वामोदाः which was the first in the previous sloka. Here also we have मलयजरजः with the attribute of स्थितसुरभि—immeasurably fragrant. Here we have the lotus of the sweet-heart's face. In the previous sloka we had पङ्कजदशः, lotus-eyed women. सुधाशुभ्रं धाम. The mansion is clean-white like chunam. स्फुरदमलरश्मिः शशधरः—The moon with the black hare-like mark is shining clearly. The black mark in the moon enhances its beauty. रागिणि जने अन्तः क्षोभं करोति. The moon with love passion always produces intense internal agitation. न तु विषय संसर्गं विमुखे—But not at all in the man who has turned his face from desire for contact with sense objects. The poet in whom वैराग्य has dawned and who is singing the वैराग्यशतकं more with a view to inculcate वैराग्यं than to inculcate शृङ्गार, every now and then in the middle speaks in praise of वैराग्य—The शृङ्गार शतकं is purposely placed between नीति and वैराग्य - शिखरिणी metre.

Sloka. 90. Here the winter season itself प्रावृट् (feminine gender) is described as a young कामिनी by श्लेष. कस्यद्वर्षं न तनुते—To whom will she not give joy? The second and third

attributes should be read before. They make out the तरुणी garb of the winter season. विकसजाती पुष्पसुगन्धिः—The winter bears the fragrance of जाति flowers which blossom in her. The तरुणी has got this fragrance both naturally and by the flowers she wears in the season. उन्नतपीनपयोधर भारा—She has heavy पयोधर-s which means both breasts and clouds. Both of them are उन्नत—high and पीन—stout. By श्लेष—the तरुणी वेब for the winter is acquired. Winter kindles love-passion. The poet says she does it because of her being comparable to a तरुणी by the following two attributes. प्रावृष्ट is so called because of वर्षण in abundance. प्रकर्ष is meant by the prefix प्र.

Sloka. 91. सुखी is the person who is blessed with the company of his dear. असुखी is he who has the misfortune of being separated from his dear. Kalidasa says—"On the sight of the मेघ, even the सुखी has apprehensions about his dear's safety when thunder and lightning induce fear and sense of danger." Here the poet says, both सुखी and असुखी-s are filled with उत्कण्ठा longing to be united with their dear lovers at once. विश्व उपचित मेघं—The sky is intensely filled with clouds. भूमयः कन्दकिन्यः—कन्दकिनी means full with कन्दक-s young sprouts shooting from the ground. The sight of these sprouts incites sprouting love. गन्धवाहाः winds. The name is apt taking the योग meaning also. They carry the fragrance नवकुटज कदम्बामोदिनः कुटजः is गिरिमल्लिका—blossoming in mountains in winter. Kalidasa refers to fresh कुटज कुसुम-s with which the यक्ष offered pooja to the मेघ. The poet has that in mind. नवकुटज is प्रत्यग्रकुटज कुसुम mentioned by Kalidasa. कदम्ब-tree flowers in

winter. The scent of those flowers is carried. अमोदी means containing the fragrance of. वनान्ताः—The gardens and little forests are रम्य—lovely by reason of कळ—indistinct and sweet. केकराव - केरु cries of शिखि कुरु groups of pea-cocks. 'मालिनी' Metre. उत्कण्ठयन्ति - उत्कण्ठवन्तं कुर्वन्ति । सूत्र - 'तत्करोति' etc., of Panini is quoted.

Sloka. 92. The poet is all pity for the absent traveller suffering by separation from his love at home. What can he look at? Upon the sky, are clouds in thick groups. घनवद्वलं घनं—first घनं means 'cloud'; second घनं means 'thick.' तिर्यक्—'on the sides.' गिर्योऽपि—The hills contain. नर्तितप्रयूराः—Pea-cocks which are involuntarily made to dance by the sight of the clouds. क्षितिरेषि कन्दलववळा—The earth is white with young sprouts.

Sloka. 93. Here the poet is all sympathy and pity for women separated from their lovers in this winter season. On all sides, there are seen things inflaming passion. इतो विद्युद्वली विलसितं—here there are flashes of lightning streaks. She trembles and wants to lock herself up in her lover's embrace. इतः केतकिररोः स्फुरद्गन्धः—the spread of the fragrance of the केतकि tree flower. इतः प्रोद्यज्जलदनिनदस्कूर्जितं - प्रोद्यज्जलद—Here the clouds are appearing with their thunder peals. इतः केकीकीडा-कलकलरवः—Here the sporting and love joy cries of female pea-cocks. एते संभृतरसाः विरहदिवसाः कथं यास्यन्ति—संभृतरसाः is बहुव्रीहि—with these love रस—inflaming things. Every day will be too long and unbearable. That is the effect of the plural word दिवसाः.

Sloka. 94. Here, women going in quest of their lovers at night in drizzling rain with thunder and lightning are described. अमूची संचारे तमसि—the darkness is very thick and pitch. It is so thick that even a needle cannot find place and move in the middle of the thick darkness. नमसि प्रौढजलद इति प्राज्ञं मन्ये—The sky is elated with pride by the noise of the mature water-charged clouds. The reason for its thinking itself a प्राज्ञ very wise—is because of its dignified loud thundering noise. प्राज्ञं मन्य—*is one who thinks himself a very learned and wise man, but who is not really learned or wise. Shallow men thinking themselves very learned are called प्राज्ञं मन्य-s. They will make very loud noise in समा-s. As the sky makes such noise, it is compared to a wise-acre who noisily utters empty words. The thunder from the skies is inarticulate and empty of meaning. So is the noise created by that vain man posing as a pundit. प्राज्ञं मन्य is a peculiar form. अस्मानं प्राज्ञं मन्यत इति—प्राज्ञं मन्यः The commentary quotes—‘आत्ममाने खश्च’ ‘म’ is retained in प्राज्ञं in the compound. पृषत is water drops. पतति पृषतानां च निचये—when rain drops are falling. At such a time, they are going to meet their lover in his place. सौदामनी is lightning. सौदामिन्याः विरुषितं—is the illumination by lightning. It is कनकमनीयं—lovely to look at like gold streaks. The lightning flashes light the way and help the darkness. Therefore it gives joy to women walking in the road पथि मुदं प्रथयति. मुत् is joy, मुदं is the Accusative case Singular. प्रथयति—spreads. म्लानि च प्रथयति—At the same time it causes mental pain to them because it exposes them to the vision of people walking in the road. म्लानि from the root म्लै means हर्षक्षय—the vanishing of joy. Who are these*

women? They are स्वेरसुदनां—incontinent women who are called अभिसारिका-s going to their lovers by appointment. Her लक्षण is given in the commentary.

Sloka. 95. In this sloka is described the joy of those luckymen who with their consorts are locked up in the hardest embrace for long periods. When it is raining hard and it is not possible to go out; when the weather is chill producing shivers, शीनोत्कंप and the sweet-heart has to voluntarily embrace them hard; when the cool winds carrying water drops help to relieve the fatigue produced at the end of long sports. A winter day is called दुर्दिनं. The winter days are charmingly described as becoming सुदिन - बत indicates wonder. To these fortunate men—धन्यानां very bad days would become very good days because of the संगम with their sweet hearts as described in the first three lines. आसार is pouring rain. धरा संपात. That is a fortunate thing because it prevents going out altogether and compels the couples to be together. The cold shiver is also a blessing because it brings on and is the occasion निमित्तं for being embraced by the sweet-heart गहं—very hard. गहं समालिङ्गयते—The prefix सं is also very expressive. The embrace is sweet, loving and hard. By whom? आयतदृशा—The sweet-heart of long eyes. This is also very suggestive. With her long eyes, she looks lovingly and intently long on her husband. This is स्वयंग्रह by a woman which could only be rarely had if at all husbands value very much. Magha-I sarga describes Siva as valuing greatly the स्वयं ग्रहाश्लेष by Parvathi trembling when Ravana was shaking the Kailasa. The word उत्कम्प is suggestive. In the shiver, the body moves up and down naturally without any effort. This also adds to

the sweetness of the embrace with upward and downward movements without effort but with violence on account of the shiver शीतोत्कम्प निमित्तं—is an adverb qualifying the verb क्रियाविशेषणम्. In the third line are described cool draughts of wind laden with water-drops. शोकर—They are proverbially said to remove fatigue after long sports. This is another fortune. Fatigue relieved, desire springs up again on a feeling of fitness. The अलंकार is विरोधाभास दुर्दिनं becoming सुदिनं is an apparent contradiction. Bad day is the etymological meaning of the word दुर्दिनं. But the रूढि meaning it conveys is a 'winter-day' which may be pleasant. The contradiction is removed by taking the रूढि meaning of the word as a 'winter-day'. शार्दूलविक्रीडित metre. The विरोध is only an आभास—a seeming contradiction. There is no real विरोध but only a seeming विरोध.

Sloka. 96. Here शरत् season is described. This is shown by सलिलं शारदं पिबति in the last line. Drinking शरत् season water which would be crystal clear and cool. He who does not drink this water coming from the goglet bent by the creeper-like arm of the sweet-heart wearied by long sports. When the water falls from the goglet, it is mixed with the moon-light shining. It is the शारद moon which is proverbially lovely and cool. He who does not drink this water as described here is a man of very dull and poor पुण्य—too poor to be active and to move, and to set itself in motion. ज्योत्स्नया भिन्नाः अच्छाः धाराः यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा—This is क्रियाविशेषणम् qualifying पिबति she acting to drink. कर्करो—is a goglet vessel. तः—is the तसिल् suffix used here in the Ablative sense—'from the vessel'. It can be used for all cases. The other compound

word beginning with संभोग and ending with अवर्जितं is also क्रियाविशेषणं. The bending of the vessel so as to make the water flow down by the creeper-like tired arm of the beloved, fatigued by long pleasure contact, adds beauty and interest. When does he want and get this water? When unbearable thirst असह्य तृष्णा has come in—प्रोद्धूतासह्यतृष्णः—प्रोद्धूता - प्रकर्षेण उद्धूता - अतस्या तृष्णा यस्य सः । रभसेनसहित - सरभसं - सरभसं सुरतं : सरभससुरतं - तेन आयासः तेन सन्नानि खिन्नानि अत एव श्लथानि शिथिलानि अङ्गानि यस्य सः She is also very tired. The sports began after sleeping half the night—i.e., fore-night मधुवदनिरतः this was also the cause of the thirst. हर्म्यपृष्ठे विविक्षे—in solitude on the mansion. स्वधरा metre.

Sloka. 97. Here, the dewy हेमन्त season happenings are described. Fortunate couples lie down happily in this season. सर्पिरशनाः—सर्पिः is ghee. Their food in that season is mainly curd, milk and ghee. The commentary points out that curds though not helping warmth like milk and ghee are recommended by medical books for eating in the हेमन्त for longevity. सर्पिः is a neuter word. दधि दुग्धं सर्पिश्च अश्नन्ति इति—दधिदुग्धसर्पिषि अशनं एषां ते—When he and she—masculine and feminine combine together, the combination denoting word must be masculine in the एकशेष - मञ्जिष्ट वासोभृतः—मञ्जिष्ट is coloured. मञ्जिष्ठानि वासांसि बिभ्रति इति - काश्मीर द्रव is kesari kumkuma paste. काश्मीर द्रवेन सान्द्रं यथा तथा दिग्धानि वपूंषि येषां ते । विविक्षैः रतैः छिन्नाः—exhausted by various sports. वृत्तोरुस्तन कामिनीजनकृताश्लेषाः वृत्त—circular; ऊरू—big. Here the कामिनी voluntarily makes embraces. ताम्बूलीदण्डपूगपूरितमुखाः—पूग is a number of betel leaves. With mouths filled by betel leaves.

धन्याः—male lovers. गृहाभ्यन्तरे—in well-locked up rooms affording good protection from the cold dews. शार्दूलविक्रीडित metre.

Sloka. 98. -Cursed are they who are not embraced even for a minute by their deer-eyed consorts whose warm touch will give warmth in the dewy season. सुहृन्क्षोददक्षा—she is able to fire warmth in the cold weather. In this dew season, the honey bees drink the honey of the कुन्द flower blossoming then, and are intoxicated. The colour of the कुन्दs matches the nature प्रियङ्गु fruit borne in that season. द्विरेफ is a name for भ्रमर—bee. द्विरेफ means containing two 'r's रेफs. प्रालेय means dew. The beautiful मन्दार trees are finely shaken by the dewy winds. वण्डलम्बा—holding fast to her lover by arms put round the neck. Young men युवसु who have not this good fortune, their night passes very heavily. This is terribly painful to pass, like यमलोक giving unbearable pain. यामिनी is a night consisting of three यामs. आयामयामा—Each याम is very long and tedious. स्रग्धरा metre.

Sloka. 99. The cold winds in this cool weather act like वित्स paramours by their doings described in the first three lines. The biting cold winds kissing the cheeks cause the making of सीक्कारा noise involuntarily on account of the biting cold touch of the winds touching the cheeks. The winds dishevel the hairs of the head which are scattered over the face. This description would apply to the paramour वक्षस्सु उत्कृष्टकेषु—in the bosom from which the covering coat has flown away by the wind or by the lewd hand of the वित्. The blowing of the chill wind over the bare bosom produces पुलक in the breasts (i. e.,) makes the hair stand on end. आपादयन्तः

Sringara—5

producing. The winds cause the thighs to shake and the cloth to drop from the big buttocks, always is common to the वृट् - शैशिर - शिशिरस्य इदं - तद्धितं By Paninis sutra 'तस्य इदं.' सगधरा metre.

Sloka. 100. एष शैशिरः मरुत्—This cold season wind संप्रति—now प्रायः—very much. कान्तासु कान्तायते—Play and act like the कान्ता—beloved husband towards beloved wives. How? केशानाकुलयन्—(1) scattering the hairs of the head—dishevelled (2) दृशोमुकुलयन् causing the eyes to close (3) बलात् वासः आक्षिपन्—forcibly dragging the cloth for stripping (4) पुलकोद्गमं आतन्वन्—extensively making the hairs stand on end. (5) शनैः अङ्गेषु कम्पं प्रकटयन्—slowly producing shakings in the limbs (6) वारं वारं उदारसीकृतकृतः—again and again producing large सीत्कारस from her mouth on account of the biting दन्तच्छदान् cold (7) पीडयन् rudely dealing with the lips which cover the teeth, कान्तायते - कान्तवदाचरति—acts like a कान्त a dear lover. Commentary quotes 'उपमानादाचरे'. The suffix is क्यङ् - प्रायः is a word denoting an उत्प्रेक्षा. Similar words are मन्थे, शङ्के ध्रुवं, नूनं. Here the implied इव in the word कान्तायते gives an उपम अलंकार प्रायः may indicate उत्प्रेक्षा which would combine with the उपमः शार्दूलविक्रीडित metre.

The sataka closes very beautifully with the words कान्तासु कान्तायते—The ideal of true legitimate love is that a कान्त should love his कान्ता and be loved by her. कान्त means 'loved by the wife,' कान्ता means—'loved by the husband'. The couple must be united with each other by indissoluble bonds of true and intense love. They must be united into one person. Unity of person is the शृङ्गारमिथुन—ideal. They both together must unite themselves with divinity by

intense love and भक्ति. The कान्त treating the कान्ता through the आत्मा within her as Divine, and the कान्ता doing the same in reference to her husband, the result will be that both unite themselves with the Divinity and the most beautiful result is—all three become one—a unity in Trinity. This is an ideal consummation of model-wedded life pictured by Yagnavalkya's teaching to his dear wife—प्रिया as he called her then which is known as the मैत्रेयी ब्राह्मण. It teaches the model conjugal life on a wholly spiritual basis with the result of blending the husband and wife with Divinity which they see and worship in each other, thereby writing themselves *inter se* into one through unity with the common Divinity. Yagnavalkya wound up his life with सन्यास the culmination of वैराग्य by giving this great teaching of union by love between the couple through union with Divinity which is the self—प्रिय आत्मा of both—all the three blending sweetly into one एक अद्वितीय Self. भर्तृहरि—the king Vairagi winds up his शृङ्गार शतक with suggesting this spiritual ideal of married life namely the लय absorption of both into Divinity which is common to and one with themselves, and to them and to the entire world of आत्मास. This is a fine introduction to वैराग्य शतक following immediately. Marital life between a loving couple must spiritualise the love and purify it into pure soul love. The love must be sublimated into spiritual soul love.

BHARTRIHARI'S SRINGARA SATAKA

TRANSLATION

1. Salutation to that Great Lord Cupid with his Fish-Flag (ever hoist), by whom the great cosmic rulers, Sambhu (Siva), Svayambhu (Brahma Deva), and Hari were made the perpetual domestic servants of deer-eyed women (their consorts) and whose great achievements, beggaring, description and beyond words, cover him with wonderful glory.

2. A smile, a facial love expression, bashfulness, fright, amorous half-glances from aside, sweet-ringing words, jealous anger, elegant sportive movements—by all these love-expressions, women bind men by chains.

3. Significant side-glances with cunning knitting of the eye-brows, whispered words breathing love, laughter closing with exhibition of bashfulness, slow and gay gait and amorously elegant, repose-postures—all these are women's ornaments and weapons.

4. The space all around appears as if strewn with clusters of blooming blue lotuses by the lovely eye-movements of maidens Cupid-charged, sometimes coupled with eye-brow knits, now with expressions of bashfulness, now with tremor, now with naive, love-betraying graces.

5. Face lovely like Moon, eyes so lovely as to hold lotuses up to ridicule, colour beating the colour of gold, black locks on the head conquering the black trees hovering near in numbers, breasts looking lovely like elephants' head, buttocks massive, enchanting sweetness of speech—all these are the natural adornments of maidens.

6. Lovely smile with some significance, eye-expressions of combined innocence and love-tinge, words issuing from the lips, sweet and significant beginnings of love gaits, the sprouting of tender-youth graces—what is not charming in a deer-eyed maiden just entering into youth?

7. What is the best sight to see? Deer-eyed-maiden's face blooming with love. What is the sweetest fragrance to smell? Her mouth-breath. What is sweetest to hear? Her speech. What is sweetest to taste? The honey of her rosy lips. Which is the most agreeable to touch? Her body. What is best to meditate upon for youngmen of tastes? Her budding youth and the resemblances to her appearing in all Nature.

8. These young damsels putting to shame female-swans by the sweet sounds produced by the precious stones on the moving bracelets waist-belt and anklets—whose mind will they not enchant and make captive with their glances lovely like those of young deer in fright and bewilderment?

9. With their bodies smeared with kesari paste, with necklaces moving to and fro on their yellow breasts, with anklet sounds from their lotus feet calling to mind swans following them, attracted by their lovely gait, whom in this world will not such lovely women captivate?

10. Surely the great poets who always described lover-maidens as abalas (the weaker sex) speak falsely. How can their description of weakness apply to them by whose love glances hither and thither the great Indra and others are wholly subdued and become captive?

11. Surely Cupid is the humble servant of the damsel with lovely eye-brows, because she over-powers the hearts of those who are aimed at by her glances.

12. O! young women of slender frame! your locks are tied up. (They are describable as Samyami Yogis' with their senses and mind tied up and restrained without being let loose) your eyes reach the border of your ear. (Srutis) (They have reached the shore of the ocean of Veda-srutis-knowledge.)

The interior of your mouth is full with pure white teeth (dvijas twice born) (It is filled with numbers of spotlessly pure twice-born men.) These elephant-head-like-breasts wearing always pearl (mukta) necklaces are describable as being the permanent resting place of Bramhan-seer Muktas free from the pangs and bonds of Samsara. In this way your body, though in a way full of Santi-peace, and the opposite of agitating passions, rouses in our hearts the deepest passion.

13. O! lovely woman! what extra-ordinary archery skill is displayed by you, who hit the targets of men's hearts by strings (Guna) only and not by arrows.

14. With lights shining, with fire blazing, with stars, Sun and Moon shining, this world is all darkness to me when I am without only deer-eyed love.

15. By all means let her massive breasts trespassing beyond bounds, her ever-moving unsteady eyes, her eye brows often knitting, her tender lips with redness and passion, cause pain in my heart. But why should this row of hairs painted by the hand of the flower-armed Cupid Himself like a row of luck-indicating letters, loveliest looking, occupying a *middle position* in the body, produce heat and burning sensation?

16. With face lovely like the Moon (Chandrakanta crystal-stone) with nila (Black) hairs (black coloured gems.

of great value, with palms, red-like lotus (Padmaraga stones) she shone like as if full of gems of various kinds.

17. With weighty (Gurn) breasts, with her moon-face shining (Bhasvat-Sun), with her legs moving slowly (Sanais chara-Saturn) she shone as if full of planet Grahas. (Jupiter, Moon, Sun, and Saturn).

18. If her breasts are massive, if her buttocks are lovely, with her face beautiful, Oh! my mind! why are you worried and lost in thought, thinking about them?

If you covet them, earn punyam by meritorious acts. Cherished objects cannot be obtained without plenty of punyam (good-work).

19. The fresh fragrance and loveliness of budding youth, the commencement of passionate and keen sexual sports, the heart-stealing love-charged graces inflaming the heart with even new passion, guaranteeing victory to Cupid—such indescribable charms of deer-eyed women are surpassingly powerful.

20. The secret love-prats of deer-eyed women laden with love-sweetness, breathing deep affection, full with deep emotion, softly uttered, moist with sincerity, evoking more and more passion—these with indescribable power carry away our hearts.

21. One woman of slender frame wandered resting and resting under the dark shades of trees (without moon-light) warding off the rays of the Moon with a breast-covering cloth removed therefrom and held by her hand.

22. When she is not yet seen our only desire is to see her. Having seen her we desire only for the sweetness of her embrace. When that long-eyed woman is embraced, we keenly wish for the inseparable unity of the two bodies.

23. The Jasmin garland on her head, the flowers beginning to blow, kesari-mixed sandal-paste just put over the body, the wine-tipsy dearest hugged part in the bosom—all these are real swarga happiness. The swarga sung by the scriptures is merely secondary.

24. Delightful is the amour with one's legitimate wife—with cries of "no" "no" in the beginning, without any exhibition of passion, then desire dawning in the heart, then coy bashfulness, then lesser resistance to embraces, lessening of obstinate stiffness, warm affection and love-passion getting the better of her, willing response and even the taking of initiative in intimate love sports, then delightful, unreserved hard-pressing embraces with all limbs rapturously cooperating.

25. Fortunate men drink honey of the lips of their sweet-hearts lying over the bosom tired after their long amorous sports in that posture with their weary cheeks and chin over the men's face. The tied up locks untied and scattered dishevelled. Her eyes closed in sweet ecstasy.

26. The sweetness and rapture visibly evident from her eyes closed in the excess of ecstasy, the mutually transparent excessive joy enjoyed by both—this alone will show the fullness of sexual delight.

27. If passion-impulses rise in men's hearts even in old age, that is surely improper and inopportune—the same must be said about women in whose case it may be said that either their life or their amours must stop with the falling down of their breasts.

28. Oh! King! My master! there is no one who can get to the end of his desires vast like an ocean. What is the good of wealth however great when one's youth which is the time for the satisfaction of sexual love, goes away.

from his body? We must return to our homes with our sweet-hearts looking forward with eager eyes to our arrival, before their loveliness and beauty are trodden and effaced by the setting in of old age.

29. In this world, there is nothing so bad as youth which gives birth to countless difficulties, which is the one abode of unhealthy passions, the source of many great miseries equal to a hundred hells; which is the progenitor of delusions, which is a cluster of thick clouds obscuring the Moon of intelligence which is the one greatest friend of Cupid and which generates and unfolds more and more unhealthy desires.

30. He is a rare great man of good fortune whose heart is undisturbed by passions on the setting in of fresh youth which is a rain-pouring cloud of the tree of sexual love, a flowing stream of passionate desire for love-sports, the dear friend of Cupid, an ocean teeming with pearl-like, fine and clever language (speech), the full-Moon with rays sipped eagerly by the chakora-like eyes of young women of slender face and the veritable mind of loveliness and glory.

31. How would noble men of pure hearts set their heart on this wretched worldly life 'Samsara' in which livelihood has to be eked out by waiting in service at the door of unworthy kings? Were it not for the passion for pleasures with these-young girls shining with the splendour of the rising Moon, eyes lovely like lotuses, the gold belts ringing with the sound of gold beads and with bare waists threatening to break under the burden of heavy breasts.

32. When there is the soul-elevating Himalayan peak with caves inhabited by Siddhas, with trees with branches broken by the rubbing of Siva's bull's shoulder, with its rocks dashed against by the Gangetic waters (where he may

retire and make lovely penance) which thinking man would dishonour his head by bending it before unworthy lords, were it not for women, with eyes like frightened little deer's, piercing their hearts as sharp arrows.

33. O! Samsara! worldly material life! the road to your end will not be long were it not for the intervening women with lovely rolling eyes whose power is difficult to resist.

34. Either give a cud of kusa grass, cut with the sharp-edge of stones and green like bamboo leaves to the forest deer or give to young women betel leaves white like the cheeks of Saka young ladies torn in the middle by your reddish nail tips.

35. Be the objects of sensuous pleasures valueless and becoming bitter just at the close of the indulgence, be they discarded as disgusting because of their being attended by ever so many evil consequences. Be that as it may, in this world, there is no greater virtue in doing good to others, nor is there anything more lovely in this worldly samsara life than women of eyes like blue lilies.

36. Oh! Great men! casting off all prejudices ponder and tell us for certain without going beyond the bounds of propriety, "Which should we seek and take shelter under the sides of mountains or the buttocks of women with deep passion by the impetuous Cupid.

37. In this worldly life "Samsara" fleeting and short lived like dream-shows but bitter in consequences there are only two ways for men of learning and wisdom. Let their life be spent happily sporting in the Nectar's sweet streams of Brahmic knowledge and enjoyment; or else let it be spent in the company of lovely damsels who hug and embrace them in their extensive breasts and buttocks putting their palms over the limbs of their body gently and pleasingly.

38. Let a person rest on the banks of the holy Ganga which will remove all sins or on the lovely and heart-stealing breasts of the young woman.

39. Why waste words at length in irrational prats like this. The alternative for men to spend their life time is between (1) the youth of beautiful women keenly intent on sexual sports under the excitement of new wine and pressed under the heavy weight of massive breasts or (2) the lonely forest-shade.

40. O! men in the world! I speak truly to you and not out of any partiality. In all the seven worlds this truth holds good. There is nothing so lovely and pleasing as a woman with massive buttocks nor is there anything productive of so much misery as that.

41. Even a man of learning loses himself, gets overjoyed and mightily pleased and begins to describe woman's flesh which is on its face a bundle of unclean, awkward and nauseous things as admiringly as "My love! with eyes black like a lily, with buttocks extensive, with breasts stout and high spread above the bosom, with lotus-like lovely face, fine eyebrows, what dire effects are produced by false-illusions!

42. Remembered, she produces love-fever; seen, she clouds the senses; touched she stupifies. How can she be said to be a dear-love?

43. She is all nectar only as long as she is in sight. Gone out of sight beyond the function of roads, she burns the lover more than deadly poisons.

44. Excepting this woman of big buttocks there is no other Nectar nor other poison. If in company, she is an ambrosia creeper. The same woman if separated is a poisonous creeper.

45. A whirlpool of doubts, a home of breaches of discipline, a crowded city of devil-daring adventures, a big group of faults, the land of hundreds of cunning deceits, a bar to entry into Swarga, the city of Hell, the receptacle of all cunning and dissembling-by whom was created this trap of a woman, the Nectar-sweet-seeming poison and binding fetters for men ?

46. This Moon in the sky has not really become this woman's face nor have two black lilies taken the shape of her eyes. Nor is her slender body made of gold. She is falsely described thus by poets, deceived by whose words even sober men become fools and run after and dote on woman's body of skin, flesh and bone.

47. The lovely graces of women's glances, gait and other movements are natural to them, not at all prompted by any love for this fool in whose mind they loom largely as indications of love to him. The reddish hue (Raga, love) of lotus pond is natural to them but the honey-bee whirls round and round about them foolishly mistaking the Raga as love for it.

48. This face of this woman of slender frame which excels the loveliness of the full Moon and which is very very beautiful, in which honey is stored in the lips, this face which is full of exceeding sweetness now like this fruit-tree will after this beauty-season is gone, become bitter and unpleasant like poison.

49. If you do not wish to plunge into the Ocean of Samsara, stand far away from this river of a woman with the triple row of hairs near the naval whose charms whirl like a whirl-pool, with her two breasts high and stout, looking like a pair of chakravaka birds, sitting on the river sand, with her face lovely like a lotus in the river, having a very lovely appearance but with a cruel heart within.

50. They talk amorously with one. They cast loving glances on another. They cherish in their heart yet another—who is really dear to women?

51. O! my friend! move away far from the blazing fire of the glances of women, from the naturally crooked poisonous serpent called woman with hoods spread in the shape of sporting graces. A man bitten by other serpents can be cured of the poison by medicines. Mantrika yogis (who can save from serpent poison) give up as hopeless the attempt to rid a person of love poison injected by a clever woman.

52. The fisherman Cupid—of fish-flag—casts wide his net in the ocean of Samsara with a bait called woman by means of which bait he very quickly draws into his net men hankering after the flesh of her lips like fish and fry them in the fire of love—sickness.

53. O! my mind traveller! Do not wander in the forest of a woman's body with mountain-like breasts; there lies in hiding Cupid, the robber.

54. I would rather be bitten by a long crookedly—crawling serpent of beautiful, dark colour with virulent poison, than be amorously looked at by a woman having all these qualities. There are good and clever physicians doing rescue-work all over the country but there is no physician or medicine that can heal me, who is entrapped by a momentary glance of a beautiful woman.

55. Alas! I had been fooled and deceived by five rogues—namely my Indriyas (senses) posing as my friends and well-wishers but really deluded me holding out false and untrue temptations saying “Here there is sweet music, here there is sweet dancing, here there is a sweet drink, here there is sweet fragrance, these breasts give the sweetest touch.”

56. Love-sickness which paralyses consciousness is not curable by mantra—incantations nor by medicine nor does it end by hundreds of various healing Vedic santi rites. By producing feeling both of mind and body, it often disables the limbs and makes the eyes look wild and the head giddy.

57. Who could conceive any attachment for courtesans selling their beautiful body for little money like commercial goods to the congenital blind? the ugly, decrepit old men with all limbs worn out by age, the village rustic, the man of disreputable birth, the ulcerous lepper.

58. This courtesan is a love-fire flaming with the fuel of beauty in which the youth and wealth of amorous young men are thrown as offerings.

59. Which man of good birth could kiss a courtesan's tender, soft lip however lovely which is a spit-receptacle for whores, soldiers, thieves pimps, actors, charlattants.

60. Honey sits in the mouth of women. But in their heart, there is bitter poison only. For this reason their lip is sucked, but their bosom, their heart region, is slapped with the wrist.

61. Those only are praise-worthy whose mind is untempted by attractive beautiful women with long bright eyes, stout breasts, proud with youth and the three hair-rows looking like creepers over the slender waists.

62. O! young girl! stop! stop! why are you throwing away your slow eye—glances, half-closed in love! your pains will be thrown away in vain. We are now entirely a new set of persons. Our youth is ended. We long for the woods. Our love frenzy is all-dry. We look upon the world and its temptations as a straw.

63. This young girl casts steadily upon me her eyes, surpassing the loveliness of the black lily-petals. What does she mean? My love-frenzy is all spent. The warm flame issuing from the flower arrows of Cupid, is all extinguished. This poor girl would not yet desist from her tempting attempts.

64. O! Cupid! Why are you troubling your arm with the drawing noise of your bow! Oh! Cuckoo! Why are you cooing in vain your melodious indistinct cries? O! lovely girl! enough with your love-laden, clever, fine, sweet, glances. I am now immersed in the Nectar-sweet meditation on the feet of the crescent-headed Lord, kissed by my mind.

65. If the minds of the couple are united in love, even when there is bodily separation on account of distance and absence, they may said to be in union and not separate. If there is mental aversion to each other or even on one side, physical contact will only generate immediate wish for separation.

66. A traveller returning home after some absence, sees the commencement of winter season by the appearance in the skies of a chain of fresh clouds and makes up his mind not to go home thinking in his mind as follows: "What is the good of my joining my home?" On seeing these clouds my dearest either has breathed her last in despair or lives with courage. In the first case it is no good my going there after her death. In the second case also it is no good going, for her continuing to live betrays 'not enough' love

67. Oh! wise men! Desist from association with women and the momentary pleasure derivable therefrom, vanishing quickly. Put your mind in constant touch with 'karuna' compassion for the distressed and 'maitri', affection and love to good men. Substituting, the company of these two

'*karuna*' and '*maitri*' for the company of women ('*karuna*' and '*maitri*' are words of feminine sex or *stri linga*). Neither the massive breasts of women with hanging necklaces nor their buttocks resounding with the noise of the waist-string beads, will come to your rescue when you are suffering in hell.

68. When a good man engaging himself in the practice of yoga, has his intelligence and mind well-restrained and the sweet feeling of love to all humanity (*maitri*) is sweetly flowing in the heart, why should he care for the pleasant talk of women or the honey of their lips or their moon like face or their sweetly fragrant breath or their amorous sports with embraces of pot-like breasts.

69. When we were groping in the darkness of ignorance (*Agnana*) produced by the shades of night ushered by Cupid, the whole world looked to us as filled, with women. Now when I have been cured of all love-maladies by the application of the medicinal ointment of firm-spiritual wisdom, my eyes, attaining the standard of spiritual level, see the three whole worlds as Brahman.

70. This spiritual lamp of pure light will shine in the minds of even strong men only until the pure lamp light is tossed and shaken and extinguished by the glow of amorous glances of deer-eyed women

71. Even among men learned in the Vedas and frequently engaged in reciting them, there (occasionally) arises a mere pious talk of giving up attachments for women in the future. Who has got the strength to part from the buttocks of black-lily-eyed women with the lustre of red—stones in the waist—string ornament?

72. He is a false man of learning who despises young girls (under the guise of dispassion). He cheats himself and

others by doing so because the fruit of 'tapas' advised by the Sastra, the Swarga Paradise, where there are celestial nymphs.

73. There are valiant men who can break and tear the heads of wild elephants in rut; there are some who are clever in killing even savage lions in a duel, but verily do I say unto you boldly in the presence of brave men, that men who can conquer proud Cupid, are extremely rare.

74. A man can be in the righteous path, keep his senses under control and his sense of shame and modesty, only till the overwhelmingly-powerful arrows of the amorous young women's glances darting from Cupid's bow i.e., their eye-brows, bent and drawn up to the ears with black eye-lids serving as wings, fall over and hit at the target of mind.

75. When young women excitedly begin their love sports in the heat of their love, even Brahma Deva would be afraid of throwing obstacles in their way.

76. Greatness, learning, high birth and wisdom will avail a man only as long as the cursed love-fire or Cupid with his five arrows does not begin to consume him and his limbs.

77. Even a person well-read in the sastras, a master of Nithi sastra and law and mature-wisdom, does not ordinarily in this Samsara make himself eligible for the attainment of good-worlds because the crooked eye-brows of women of lovely eyes, serve as the key to open the gate-door of the city of Hell to him.

78. A dog emaciated, blind of one eye, lame of leg, the ears torn and incapable of hearing, with lost teeth, with ulcers all over the body, blood with puss, with swarms of insects, flies, ants...etc. sitting on the wounds, starving and hungry, decrepit and old with broken pot hung round the neck, madly

Sringara—6

goes after the bitch. Cupid hesitates not to strike even the sorely stricken.

79. Those unwise men who give up the fair sex, the favourites of Cupids and the givers of all pleasures one could wish for and tread the path of celebrated recluses are mercilessly punished by Cupid in that they are made either nude (Digambara) or bare-headed with hairs wholly shaven (*mundi*) or the five tufts of hair (*pancha sikhas*) or with braided hair (*jata*) or mendicants begging food with pieces of broken pots in hand.

80. Great Rishis like Visvamitra and Parasara, living on air, or water or the leaves of trees—even they have been driven into love-frenzies by merely looking at the lovely lotus-face of women. If men nourished with table rice-food with plenty of ghee, milk and curds, could keep their senses under control; the Vindhya Mountain will then float over the sea.

81. Gentle winds! waft the fragrance of blooming flowers, the branches of trees are lovely with tender leaves sprouting; female cuckoos are brimful with sweet passion for their mates. The moon-like faces of young women are decked here and there with (pearl-like) drops of perspiration. When the spring season sets in what on the earth does not gain in loveliness and beauty?

82. This spring season causes pain to separated lovers with the amorous indistinct sweet coos of female cuckoos, and the Southern Malaya breeze. Alas when misfortune comes, even Nectar is bitter and dangerous like poison.

83. The wonderfully beautiful rights of Chitra month fill the heart of some lucky men with delight. What with dear young women full of zest for amorous love sports and slow

elegant movements, sweet love-coos of female cuckoos, ringing in the ear, green creeper bowers with flowers, the company of poets singing love songs, the lovely rays of the moon.

84. Clusters of flowers look like blazing love fire into which the hearts of women separated from their lovers gone out as travellers to distant countries are thrown as oblations as it were. Female cuckoos look with keen desire at the mango-trees. The Southern breezes from the Malaya Hills with sandal wood forests, charged with the fragrance stolen from the young petals of flowers, blow gently relieving the fatigue and warmth in the sultry day.

85. The unbending pride of the young women, resisting the approaches by their lovers can continue only till the Malaya breezes begin to blow with sandal wood fragrance.

86. Who would not become love-sick in the spring when the atmosphere is all round charged with the fragrance of tender-mango leaves and flowers and the bees are intoxicated with sweet honey?

87. In summer deer-eyed women freshly smeared with purest sandal paste, cool-rooms with water sprays, fine flowers, moon-light, gentle breeze, season jasmine flowers, clean upper storey floor, inflame both Cupid and love-frenzy or passion.

88. In the scorching summer, fortunate men get the pleasure of garlands of sweet fragrance, cool air moved by fans, cool rays of the Moon, flower dust, water ponds, the fine dust of Malaya-breezes, pure wine, clean upper storey floor, the thinnest dress and lotus eyed women.

89. Clean white washed houses, Moon-shining brightly, the lotus face of the beloved, the very fragrant Malaya-blown-breeze-fine-dust, sweet smelling garlands,—all these would

cause agitation in the hearts of lovers, not in the austere man scorning the pleasures of the senses.

90. Whom does not the winter season delight, comparable as it is with a young woman inflaming love-passions, sweet smelling with blooming jasmine flowers and filled with heavy clouds (payodharas) also meaning breasts high and massive.

91. The sky thickly covered with clouds, the earth filled with shooting sprouts, the winds carrying the fragrance got from fresh jasmine flowers, gardens resounding with the sweet cries of peacocks, always fill with love longings; men, whether separated from their love or in company with them:

92. Up above there are numerous thick clouds. On all sides there are peacocks made to dance with joy, on hills by the sight of the clouds. The earth is teeming with young tender plants sprouting. Where could the poor traveller safely cast his eyes upon?

93. Here there are lightning streets flashing here the fragrance of 'kethaki' flowers, here the thundering noise of the clouds gathering in the skies; here are the indistinct cries of playing pea-cocks, how can the days of separation from their lovers be passed easily and pleasantly by women of lovely eye-lids.

94. When the night is pitch dark, the darkness being intense so as not to allow even a pin to move within it, when rain is falling thickly from the clouds, proudly creating noise with their thunder, these lovely gold-cover coloured flashes of lightning fill the hearts of ladies voluntarily seeking their lovers' residence by walking in the streets in the nights alternately with joy and sorrow.

95. It is not possible for women to go out of their mansions because of the pouring rain. Men are embraced fast by the long eyed women because of the shivering cold. The winds moist with rain-water drops, so cool as to remove all the fatigue at the end of competitive amorous sports when the lovers are so fortunate as to be together, even bad raining winter-days, become good days.

96. Having slept half the night, and become tired by keen vigorous amorous sports, began after mid-night with limbs all weary and a burning thirst in an intoxicated state alone with his love, in the storied mansion, a lover-unless extraordinarily unfortunate-drinks the water (boiled and cooled) poured by the tired hand of his love equally fatigued.

97. In the dew Hemantha season, fortunate men lie happily inside embraced by their loving sweet hearts with circular big breasts, with their mouth filled with betel leaf, cuds by them with various amorous sports with intervals, wearing saffron-coloured clothes, their bodies annointed with a Kashmireksari paste, after having taken food with curds, milk and ghee.

98. In the season when the bees are in the height of joy because of 'kunda' flowers resembling 'priyangu' blooming just then and living in a house with big 'Parijatha' tree moving by the blowing cold winds, bringing dew drops. If young men have not the fortune to be clung hard by deer-eyed women with their warm breasts, dispelling the chill of the dew drops even for a short while, the long night will be like a hell to them.

99. The cold winds of the cold season act like lewd lovers in regard to women in that they kiss the cheeks producing a long involuntary sound like 'seat' on account of the unbearable chill causing the hairs to stand on end in their

bosom and their breasts though covered, causing their thighs to shake in the chillness and making the cloth slip from their big buttocks.

100. This cold winter wind acts mostly like lovers in regard to women, scattering the hairs of their threads, causing their eyelids to close, forcibly pulling off their cloth, making their hairs stand on end in their body, slowly causing their limbs to shake, blowing over their lips causing pain, producing frequently the protesting sitkara-cry.

BHARTRIHARI'S VAIRAGYA SATAKA

CENSURE OF UNDUE DESIRE OR GREED

Sloka. 1. The author is a great शिवभक्त. शिव—a yogi of yogis. The जट—tresses on his head show him as a perpetual तपस्वि—ascetic, his तपस् being for the good of his cosmos. He has the crescent on his head. The crescent is pictured by the प्रबोध चन्द्रोदय—second Mangala sloka as आत्मज्योतिस् proceeding upward from the ब्रह्मरन्ध्र about the middle of the forehead above the nostrils and between the eye-brows, in the shape of sparks of आत्मज्ञान arising from the restrained regulation of breath in the course of his तपस्. This ज्ञानज्योतिस् risen up from the ब्रह्मरन्ध्र which is very cool because it is ज्ञान and आनन्द—love, collected together over the brain shines as the crescent. The poet here compares the ज्ञानदीप in the हृदय to the crescent on the head. The Gita describes the ज्ञानदीप lit in the हृदय by the Lord which disperses and destroys all the nescience तमस् gathered thickly in the हृदय for ages. Devaki's first sloka to her just-born infant Krishna described him as अन्यात्मदीपः—The poet here follows Devaki's description in describing हर as a ज्ञान lamp in the हृदय. The poet has the Gita sloka in mind, and describes the दीप as भास्वर—following Gita description. “ज्ञानदीपेन भास्वता”. He also describes the driving away of thick अज्ञान darkness. Where is this lamp lighted? The answer is in the mansion of the yogi's हृदय. The छान्दोग्यदहर विद्या describes the body as a city of ब्रह्मन् and

the हृदय of the man with that body as पुण्डरीकवेश्म—a lotus residence. The word चेतस्सद्य here reminds us of that Upanishad's description. The दहरविद्या is said to be symbolised by Chidambara Kshetra and the Lord dancing there in joy. This description of हर of the fullest वैराग्य and the foremost among यति-s as described by Kalidasa is a very apt beginning for the Vairagya Sataka. The second line points out काम being burnt as a moth in that दीप flame which is described here as a प्रदीप to show the brilliance of the knowledge-flame. मन्मथ is described as शलभ, moth which voluntarily flies at the lamp flame and falls into it, trying to extinguish the flame. It extinguishes itself in the fire. That was what Manmatha did. Kalidasa describes this in Kumarasambhava as “पतङ्गवत् वह्निमुखं विविक्षुः” लीलादग्ध—burnt without any effort, as in easy play or sport. The lamp requires a wick and the light will be produced by the burning of the edge of the wick. श्रेयोदशाग्रे - दशा means both (1) wick and (2) condition or stage. Burning काम passion is that brings on मोक्ष which is called निश्रेयसं, the top most and highest श्रेयस्. काम passion is the enemy of ज्ञानं. तृणाक्षय is declared by the Rishis to be the highest सुखं श्रेयस् is हितं good for the soul. प्रेयस् - प्रेयः is what one covets such as काम pleasure etc., काम pleasure is considered to be श्रेयोदशाग्र—the highest pleasure stage. भास्वरः qualifying प्रदीप reminds us of the Githa words ज्ञानदीपेन भास्वता—the lamp should be fed fully by abundant भक्तिस्नेह. Sankara's भाष्य on this Gita sloka gives a wonderful picture of this. Sloka begins with the words चूडोत्तंसितचन्द्र—the beautiful ornament worn on the head of the highest Lord. The Lord bearing the crescent on the head is described as praising

by his head the गुण-s of good poetry. The poet expresses his hope for the appreciation of his Vairagya Sataka by the greatest divine Vairagi Yogi. The third line describing the thickest darkness in the mind echoes the Gita words अज्ञानं तमः—The darkness is of unlimited मोह produced in the mind प्राग्भार is heavy thickness in the fore-front मुचाटयन् चट् is the root चाटयति. कलिका is a sprout. चारुकलिक is a lovely little flame sprout. चञ्चलच्छिखया भास्वरः shining by the flame top. विजयते with the prefixes वि and परा—the आत्मनेपद form is got by the rule. 'विपराभ्यांजे' This sloka is found as a miscellaneous stanza No. (16) in Telang's Edition—Bombay Edition of 1893. It is not given in the Vairagya Sataka. शार्दूलविक्रीडित सावयवरूपक अञ्जहारः In the last hundredth sloka, the metre, the poet winds up saying लीये परब्रह्मणि—That is the Vedantic goal of souls. It is also stated there. निर्मलज्ञानावाप्त समस्त मोह महिमा—the description is like the expelling of मोहतिमिर प्राग्भार. In this sloka when the मोह darkness is expelled, the result is लय—absorption in परब्रह्म. ब्रह्माव्यय is the goal of the Upanishads. अव्यय is लय. The poet, a great Vedanthi Pandit sees the उपसंहार (winding up) sloka exactly in accordance with the उपक्रम श्लोक. The agreement of the उपक्रम and the उपसंहार slokas here charmingly confirms the correctness of the copy adopted by बुधेन्द्र in his commentary printed in 1929, and printed about half a century ago by the Nirnaya Sagara Press. There is no such good order in the Bombay Edition of 1893.

Sloka. 2. This sloka is number (2) in Telang's Edition. The sloka is addressed to तृष्णा herself. Men would not give up तृष्णा. The poet therefore prays to the woman तृष्णा to leave the man out of compassion being a woman. The sloka begins

with भ्रान्तं. In the previous sloka the dispelling of मोहभ्रान्ति darkness was described. Here beginning with the word भ्रान्तं—wandering far and wide passing hills and jungles, actual wandering भ्रान्तं is described. There is difficulty about the word देशं which is Masculine gender. The commentary justifies it on some usage by the Maha Bhashya. It also says देशं may be taken as Accusative and the word उद्दिश्य may be understood after it. Telang takes it as Accusative. Perhaps the poet's reading was दूरं which would make very good sense. That would be in fitting with अपार and प्रारभार in the previous sloka or the word may be विश्वं which also makes excellent sense. It will be appropriate. All these wanderings far and wide and long turned out a wild goose chase. In the second line सेवा of masters or in professions unsuited to caste and birth अभिमानं without any fruit is described. सेवा is despised as श्ववृत्ति. 'सेवां श्ववृत्तिं विदुः'—सेवा itself is very demeaning. सेवा at the sacrifice of self-respect under undesirable masters is much more demeaning, and when it is without any फलं its ignominy is immeasurable. The poet guardedly says उचितं अभिमानं of जाति and कुल—not too much pride but only a little of it. The poet remembers the Gita words 'नातिमानिता'—Sloka (3)—Chapter XVI—Gita. Desikar says in his तात्पर्यचन्द्रिका on this sloka that a little remembrance of caste and कुलं may be permissible. "वंशवीर्यं श्रुताद्यनुगुणमात्रया भवञ्चसौ संह्येतापि" Desikar evidently remembers the word उचितं—a little-slight—reasonably slight' when he wrote the चन्द्रिका commentary. All our poets knew भर्तृहरि by heart. Most of the slokas have been quoted as proverbs. If there was any good pecuniary gain the end might possibly be said to justify

the means. The eating without invitation waiting at the door of other people without any sense of shame like crows waiting for वायुस बलि doles is described in the third line. The crow illustration suggests that the eating was on श्राद्ध days when a number of poor people are fed. The crow comes when it has some hope of getting a *pinda*. The hope is only आशङ्कया. It has also some fear in approaching the बलि thrown. This man has also fear of being seen by others in this despicable act of eating. He looks round here and there to see if there are any people to recognise him as the crow looks here and there when it eats the बलि. आशङ्क suggests this also. The commentary very aptly gives the synonym of बलिभुक् for काक in this connection. The performer of the Sraddham gives food बलि in the Sraddha to these uninvited guests just in the same spirit. He treats them equally. That is the effect of the उपमान suffix वत् in काकवत् "तेन तुल्यं क्रियाचेत् वर्तिः" is the grammar rule. Here the doling क्रिया and the eating क्रिया is exactly as in the case of the crow. The commentary calls it परान्नविण्डं. जृम्भसि—carry your operations of demeaning your victims gives more and more vigour. पापकर्म पिशुने. पिशुनं means सूचकं—indicating. By our fate to enjoy such a despicable life is a clear indication of masses of sin earned in the past. भ्रान्तं, and भुक्तं are भाव प्रयोग. It has been wandered by me. It has been eaten by me. Telang reads पापकर्म निरते—It is not quite satisfied with निरते पिशुने is decidedly better.

Sloka. 3. This is sloka (4) in Telang's edition. निधिशङ्कया—suspecting or hoping to find mines and treasures. Even a distant hope was thought enough to dig deep. उत् prefix suggests—'excessive digging.' घ्माताः धातवः minerals

are burnt by a slow fire, the fire being blown by mouth. This alchemic endeavoured which for ages has been in vain. The root **स्मृ** means 'to breathe out.' The fire would often be extinguished or be enveloped by smoke. The mouth has to blow. The propitiation of kings is more difficult than the three things stated before. They are very difficult to please, but by extraordinary endeavours we manage to please them. In the third line the **मन्त्रजप** made in burning grounds whole nights is mentioned. **तत्पर** means 'wholly and heartily devoted to the work.' **मन्त्राराधन** - The **आराधन** ordinarily be of **देवत** not **मन्त्रशब्द**. Some Meemamsakas hold that **मन्त्रशब्द** is itself the Devathas. The Devatha has to be meditated upon by reciting the **मन्त्र**. In **भर्तृहरि**'s days probably that 'the due **मन्त्रशब्द** is itself is Devatha' was prevalent. Great Vedantha Acharyas appeared later and demolished the old Meemamsaka view. Telang understands **आराधन** as synonymous with **साधन**. He says **साध्** and **राध्** are synonymous roots, but **आराधन** is not a **प्रसिद्ध** meaning of the word and the user of the word in that meaning will be **अप्रसिद्धि दोष**. Telang gives the synonym **भग्न** for **काण** quoting **राम ऋषि**. A 'broken coin' in the vernaculars, and in Sanskrit 'blind coin' is perhaps proverbial. It would not be accepted as current coin. '**स काष्ठा भव कैकेयि**' is proverbial in Ramayana. The poet has evidently this in mind. Be satisfied with this much pressure on me to play to your time. Same metre (**शार्दूलविक्रीडित**)

Sloka. 4. Here **तृणः** is addressed as **आशे** and **मोघाशे**. **आशा** is synonymous with **तृणा**. One word is from the root **अश्** to eat, and the other is from **तृष्** to - 'thirst for drink.' The Upanishad speaks of the negation of **विजिघ्रिषा**

hunger and desire to eat and पिपासा—thirst and desire to drink. मोघ means vain. मोघाशा is vain desire without a dog's chance of fulfilment. 'Why do you make me dance to your tune'—with the pathetic appeal here to this lady. खला-s are bad masters. Their harsh words were patiently borne, not by the virtue of patience which will be noble but only please them by patiently bearing the abuse. The words used तदाराधनपरैः are quite like मन्त्राराधन नत्परेण मनसा in the immediately previous sloka. Here आराधन is undoubtedly pleasing. कथमपि—with indescribable reluctance. निगृह्य अन्तर्वाष्पं—tears were trying to gush weeping before the master would be resented. The tears were suppressed अन्तः—inside from coming up. Not only were the tears suppressed. I had to affect an admiring laugh. शून्येन मनसा—The laugh was affected. The mind was vacant. अञ्जलि was made to them. Here also शून्येन मनसा may be understood. स्तम्भ means they were beside themselves in hot pride, and their body was stiff and unmoving. नर्तयसि मां—you are making me dance at beck and call. किमपरमतः—What else is this? शिखरिणी metre.

Sloka 5. Telang points out that this stanza occurs in काव्यसंग्रह page (363). He cites Naishadha II-48 for comparison with निजगुणकथापातक—self praise is a great sin. मानवीडैः—shamelessly. Commentary quotes—"आत्मप्रशंसा मरणं" अमोघां प्राणानां कृते—for the sake of these most evanescent प्राण s. A striking illustration is given for the shortness and fleeting character of life. तुलितविसिनी पत्रपयसां. Drops of water on a lotus leaf which are looking like pearls, will move to and fro, and disappear quickly. 'नलिनोदलगत जलमतितरलं तद्वज्जीवितं' is the famous भजगोविन्दम् song. तुलितं means 'Comparable with,' 'exactly like' कृते—for the sake of these very short-living प्राण,

what have we not done or agreed to? विगलित विवेकैः— with our wisdom completely dropped out. द्रविगमद निस्संज्ञपनसां—by their pride of wealth, their minds have been stupified and do not retain ordinary consciousness. निस्संज्ञानि—The synonym स्तम्भितानि is given in the commentary. The meaning of वित्तस्तम्भप्रतिगतधियां is the same. The stiffness of the body looks as if consciousness संज्ञा was dead and rigor merits has set in.

Sloka. 6. क्षान्तं, is again भावे प्रयोग. I forebore but not by the virtue of patience which would be a great step in spiritual progress but by sheer necessity. I gave up legitimate pleasures of a गृहस्थ in the exigencies of service under cruel masters. But the abandonment of pleasures was not on account of the virtue of contentment and त्याग abdication of desires and pleasures. Exposure to bitter unbearable cold winds necessitated by the nature of the service was patiently borne; but that was not the patient enduring of such hardships in the process of तपस्. Day and night Mammon was worshipped by ध्यानं with restraining of breath in the yogic way but शंभु's blessed feet were not so meditated upon. पदं would mean also स्वप्नं and स्थानं लोक. The poet has in mind here नियमित प्राणादिभिर्मृग्यते सव्याणुः in Kalidasa's Vikramorvasiya नीति sloka. तत्तत्कर्त—that and that. The twice repetition means—'everything'. यदेव मुनिभिः यत् means यद्यत् यद्यत् मुनिभिः कर्मकृतं—तत्तदेव कर्मकृतं. The repetition of यत् does not matter. It will be understood by the rule 'यत्तदोर्नित्यसम्बन्धः' But तैस्तैः—Here there is वीप्सा repetition. The fruit due for every one of those कर्म-s. The Munis exercised patience and endurance and ध्यानं. We also did the three acts but the spirit, the manner and the object were different in the two cases. शार्दूलविक्रीडित metre.

This Sloka is (13) in Telang's Edition. He gives an extract from a Sanskrit commentary which is different from this commentary. In the second line—his reading is सोढा दुःसहशी-
तवातत्पनः क्लेशान्न तप्तं तपः. He gives the reading adopted in this
commentary. He says another reading—'क्लेशा न' given in his
foot notes.—This will be better. Reading in this commentary
सोढा दुःसहशीतवातत्पनः क्लेशो न तप्तं तपः—is decided by a better
reading. This is also given in Telang's foot-notes.— नियमितप्राणैः
In the Vedantha the word प्राण denotes the इन्द्रिय in general.
It also means मुख्यप्राण called श्रेष्ठ the vital breath and breathing.
In yoga it is meant by नियम—restraint of the इन्द्रिय and the
restraint and regulation of breathing are both necessary. Both
meanings may be taken. Telang quotes Rama Rishi's
commentary giving the इन्द्रिय meaning and says no authority
is cited for that. The meaning is well-known in the Vedantha.

Sloka. 7. The commentary says by three slokas beginning
with this—जरा old age is despised and through that तृष्णा is
despised. This Sloka is very very frank. It is written in the
simplest and most forcible language. The description is
picturesque. The commentary here in the last line, there is a
vital mis-print. The sentence ought to be क्षिप्रं खट्वाङ्गवत्
हरिचिन्तनेनैव तृष्णोन्मूलनहेतुः सैवादनीयः इति भावः खट्वाङ्ग was a
Raja Rishi, who, learning from some Devas that his life was
limited to one muhoortam more only, at once fell into हरिभ्यान्
reverie and reached हरि. This instance was quoted by शुक to
परीक्षित् in the very first chapter of this उपदेश—which is the
first chapter in Skandha II. The relevancy was परीक्षित् had
now still seven days left in his आयुः and he could very easily
qualify himself for immediate मोक्ष by his attentive and

reverential hearing of भागवतं recitation with thrilling emotions from the great भक्त परमहंस - शुक्र. भागवत sloka—स्कन्ध II chapter I. Sloka (13) “मुहूर्तान्सर्वमुत्सृज्य गतवानभयं हरिम्” उपजाति metre. :

Sloka. 8. वलिभिर्मुखमाक्रान्तं The face is covered with wrinkles. The three वलिस in women's belly was described in शृङ्गार शतक are a mark of fine beauty. The wrinkles and folds here disfigure the face. The commentary gives the meaning of रेखा which would be appropriate for त्रिवली in women which is a mark of beauty.

Here the wrinkles are unwelcome and ugly. पलितेन अङ्कितं शिरः—Whiteness is impressed on the hair. गात्राणि शिथिलायन्ते गात्रं means the entire body. Here this is interpreted as limbs, hands, legs etc., They are absolutely loose and hanging as it were, and ineffective for movements. गात्रं conveys the meaning of 'limbs' by लक्षणा as the commentary says. The idea is—when one limb gets useless, the whole body is considered to be useless thereby. Everytime a new limb gets out of joint, the entire body is felt to be gone. Many times the body is lost and therefore many bodies are said to be lost. Cowards are said to die many deaths. Sita says to Hanuman—uses the word गात्रैः in her sloka about her keen desire उत्कण्ठा to embrace Rama's body. “गात्रैः शोकाभिकर्षितैः संस्पृश्यं सकामाहम्” are her words. It may be said there that she wished for many bodies although she was वैदेही without a body—to embrace Karma. शिथिलानीन आचरन्ति शिथिलायन्ते - Being out of joint they are not able to function properly. एका तृष्णा तरुणायते—Only one part of me namely तृष्णा is young and gets stronger. तरुणीव आचरति - वयङ् suffix.

Sloka. 9. Effects of old age are described in detail. भोगेच्छानिवृत्ता—Because of physical inability Sankara asks in his भजगोविन्दम्—“वयसि गते कः कामविकारः - शुष्के नीरे कः कासारः.” Even the idea of being a man has dropped out. समानाः—Men of same age and same position were friends. सुहृदः स्वर्गताः—have gone to heaven. The suggestion is that I am still suffering in the hell of this earth. सपदि—soon सद्य एव—It is better to die early than to live in advanced old age. शनैर्यद्युत्थानं यज्या उत्थानं—I can get up only with the stick. The stick gets up erect immediately. It is not शनैः as with me. Eyes have darkened by heavy cataract तिमिर-is eye-disease covering the eye. All these are certain signs of immediately approaching death. अहो मूढः कायः—the body has lost all life and even consciousness. There is very little of consciousness. The body may be said to be already practically dead. Why should the dead man fear the danger of death. There is very little of life left in the body. Why should they fear of future death when death of the limbs etc., has practically taken place? Literally the fourth line means—the body which has lost consciousness is afraid of death—danger.

Sloka. 10. In the closing sloka about आशा, it is painted as a river. By crossing that river and getting to the other bank, Yogisvaras with purest minds enjoy atomic bliss. River रूपक here is सावयव. The मनोरथ imaginations are the waters. The waves are तृष्णा waves tossing and agitating the mind. The alligators are राग—passion. The passions devour the man. The birds sitting on the river and soaring high above the clouds are anxious doubts about achievement and non-achievement of desires. We may also refer to hot arguments in

debate about Sastra matters which do not fix steadily in one place but fly to and fro and soar up to the skies. The poet was a great Sastra Pundit, had a contempt for this high soaring and hot-worded तर्क-s about Vedantha where actual experience alone matters for confirming Vedantha truths. In तर्क reasoning, it is positively dangerous. The tree of चैयं standing on the bank of the river is uprooted by आशा river floods. मोहावर्तसुदुस्तरातिगहनाः - मोह and भ्रान्ति make the head reel. They create whirl-pool circles one round another. If you are caught in them, you are gone, and get drowned there in the depths. These whirl-pools are दुस्तर and अतिगहन—They are very difficult to cross. The only way is to avoid them altogether from a great distance and sail far away from them. चिन्ता is the two high banks of a river. चिन्ता oscillates between the two banks. The banks are high. When you go to the edge of either bank, you cannot scale the high bank, and the चिन्ता has to return from the river surface itself. It is thus moving from one edge of the river-side to the other, being unable to scale over the high bank on either side. प्रोत्तुङ्ग meaning अत्युन्नत suggests this idea. Yogiswaras who have no चिन्ता and who sing in joy as तेषां चिन्ता नास्तिकि " get to the other bank of the river easily scaling it by their pure mind.

THE PRETENDING OF ABDICATION OF SENSE OBJECTS AND PLEASURES

Sloka. 11. The happenings in संसार life from family tide and connections are not at all कुशलं. I see no मङ्गलं—no good in them. नानुपश्यामि—However deeply I ponder over the संसार

family pleasures. I see no good. If we earn पुण्य by यज्ञ-s etc., and the पुण्य-s either earned in past life or now, begin to give fruit. What is the fruit the Sastras say they give? They may give you pleasures here or in swarga none of which is कुशलं good for the soul. स्वर्ग is short-lived. It is proportionate to the पुण्य and the पुण्य is क्षीण. भगवान् sings—"We come back to this mortal world." Gita is quoted in the commentary. The pleasures which are चिरपरिगृहीत have been long enjoyed महद्भिः पुण्यैर्वैः—by heaps of great पुण्य-s acquired before. The pleasures now we enjoy may be very great-महान्तः, but these pleasures come to us only to give us pain eventually. 'परिणामे विषोरमं' is भगवान्'s description of राजस सुखं. These pleasures have come into existence only to give us व्यसन. However much we are addicted to pleasures as विषयि-s the pleasure indulgences, though apparently pleasant in the beginning, are poison in the end, and leave us exhausted and sorry. Beginning with pleasure, we come to व्यसनं—become sorry men.

Sloka. 12. The argument here is as follows. The sense objects giving pleasures, we so keenly indulge in, however long they may have been with us must one day pass away. अत्रयं यातारः - यातारः is periphrastic future tense. While so, why should we not take the credit of giving them up ourselves before they have to disappear by casualty or by abandonment of us? What is the difference between the two वियोग—separations? Why not स्वयं त्यजति जनः अमूर्त्? If स्वयं त्यक्ताः—If they are given up by us of our own will having become disgusted with them. The त्याग—abandonment by us will give us infinite शान्ति सुख—The poet is thinking of the sloka. यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखम् ।

तृणाक्षय सुखस्य एते नार्हतष्णोडशीं कलाम् ॥ By त्याग अमृतत्वं may be reached. The त्याग of the pleasure objects must be made by us. What credit is there to us if the separation is affected by their disappearing or giving us up. That is the effect of स्वयं त्यक्ताः and त्यजति जनः स्वयं अमून् स्वातन्त्र्यात् by themselves and by their own will. व्रजन्तः— if they go away. That will be for your greatest sorrow. अनुल परितोपाय मनसः— The commentary quotes the Gita sloka—‘तान् तितिक्षस्व भारत’ We may add the next sloka सोऽमृतत्वाय कल्पते स्वातन्त्र्यात् is interpreted by the commentator as कर्तृत्वात्. He quotes the Panini's sutra स्वतन्त्रःकर्ता—By their own free will is the meaning. स्वयं त्यक्ताः—suggests that disgust has come for them. That Vairagyam which is so badly wanted is one of the principal साधन-s qualifying one for ब्रह्मविद्या. These साधन-s must be permanently retained throughout life as an अङ्ग for the practice of ब्रह्मविद्या. शिखरिणी metre.

Sloka. 13. The ब्रह्मन् knowers of totally purified बुद्धि give up all desires and renounced the wealth in their hand which they have been enjoying, and may enjoy long hereafter. The poet contrasts in the second-half the ब्रह्मज्ञानिन् praised in the first half with men who would not give up their आशा for wealth which he never got before. We have not now nor can we hope for with any certainty. Even the desire for wealth of no certain prospect (न दृढप्रत्ययो) but only gloomy and uncertain hope. शार्दूलविक्रीडित metre.

Sloka. 14. Vairagis who live in hill-caves and constantly meditate with tears of joy on the परमोत्तिस् are धन्य-s blessed अनन्दाश्रुजलं may be taken by आवृत्ति with the previous word. श्यायतां and the succeeding word विवर्जित. The birds without

any fear sit on their body and drink these ब्रह्मव्योम joy tears. But our life is wasted in hunting after sensual pleasures in the nature of garden sports with women described by the big compound word beginning with मनोरथं in the third line शार्दूलविक्रीडित metre.

Sloka. 15. The poet regrets that even with very sparse food, ground bed, no servant excepting one's own body, rag for clothing, desire for sense objects and pleasures would not leave him. परिजनो निजदेहमात्रं—The saying स्वयंदासा तपस्विनः is proverbial. They are their own servants. They have no other परिजन - कन्धा - rag, भिक्षा no परिजन are all indicative of a fool's life. वसन्ततिलक metre.

Sloka. 16. The poet is angry with poets who describe स्तन, face and जघन as (1) golden pots, (2) the moon, (3) the trunk and head of elephant respectively, whereas in truth, they are all disgusting as flesh knots, phlegm abode and wet with sweat and urine respectively. मुहुर्निन्द्यं रूपं—deserve to be censured again and again. शिखरिणी metre. Prahlada's descriptions in his teachings to his boy colleagues are in the poet's mind. शिखरिणी metre.

Sloka. 17. It is possible only to one person to be a गृहस्थ - रागि and a great विरागि. That great person is हर - हर is so called because He has taken to Himself half the body of His sweetest dear. This is the poet's suggestion by the description देहार्धहारी हरः He is a great example of a रागिन् in that way. He is also the greatest example of नीरागस—men without राग and without attachment for woman. All others who are smitten by Cupid's arrows smeared with virulent snake poison could

not either enjoy like हर or renounce desire and attachment like Him. भोक्तुं वा मोक्तुं वा न क्षमः - शार्दूलविक्रीडित metre.

Sloka. 18. The poet has no objection to ignorant people falling into nets of काम which are productive of numerous disasters विपज्जाल जटिलान् कामान्—They may act out of ignorance like the moth—शलभ falling into-burning fire without knowing its great power to burn, or like the fish being caught in the net while coming to eat the flesh bait. But the poet is wondering at the great power of मोह which makes knowing people like himself—विज्ञानन्तोऽपि not abandon the कामs शिखरिणी metre.

Sloka. 19. The poet says here that what is removal of bodily ills like thirst, hunger or love, passion heat is foolishly mistaken for pleasure. Quenching of thirst is only removal of a bodily craving. So is eating food with flesh by hungry man. So also the hard embrace of a woman by a man fired by काम passion and thirsting to quench it. प्रतीकारं व्याधेः—these are only cures for disease which a man wrongly mistakes for सुखं, treats as सुखं - सुखमिति विपर्यस्यति जनः - विपर्यास is wrong notion—contrary to truth.

Sloka. 20. The poet praises as a blessed man the person in full possession of every comfort and every sweet thing in life,—high mansion, son who is considered very good by good men, riches innumerable and auspicious and loving wife renounces them all so momentary and quickly perishable and embraces the सन्यास order. The man who is suffering under अज्ञान says with pride and pleasure.—I have this mansion, this good son enjoying the good opinion of good men, this countless riches, this auspicious and dear wife, and thinking the world and these all to be imperishable and permanent lodges himself in the prison house of संसार.

CENSURE OF CONDEMNATION OF THE ABJECTNESS OF BEGGING

Sloka. 21. In condemning begging as abject and piteous the poet first gives an excuse for people who beg for help. He says—No man of self-respect (मनस्वी पुमान्), the last words in the sloka, would beg for his own belly burning with hunger fire but for the piteous sight of his noble wife, suffering the misery of the starvation of her many children, not to mention her dear husband's and her own starvation. He says—pity for the wife and children dragging the mother's very old and worn out cloth crying for food in bitter hunger. The poet defends such begging by sheer necessity by men of undoubted self-respect on the ground of their unbearable feeling of pity for the noble and loyal wife suffering unspeakable misery by sight of her hungry children as described in the sloka. The poet was surely thinking of the great Kuchela—the Kutumbi (कुटुम्बिन्) the suffix meaning a very large family and his wife क्षुत्क्षमा (च तथा विधा)—meaning she was also a Kuchela—exactly clothed in rags as her husband. The sloka begins with दीना. The women in such a piteous condition hopelessly suffering from abject poverty and too many hungry children. The next word दीनमुल्लैः describing the miserable children with most sorry faces accentuates the pity of the situation and the unbearability of it which drives the मनस्वी पुमान् to the dire necessity of opening his mouth as a begger—uttering the words 'देहि'—The picture drawn here is exactly like the picture of Kuchela and Kshuthkshama. सदैव—this dragging the mother's worn out cloth by hungry children is a matter of everyday occurrence. शिशुकैः—the suffix क is both diminutive and compassionate. Little babies—poor babies. अकृष्ट जीर्णम्बरा—The

words are very suggestive. Many children drag the old cloth which will be torn to pieces by the mere touch of hand and the dragging. The word अम्बर is suggestive and shows the great genius of Sanskrit Language. अम्बर means—both cloth and sky. The highest ideal cloth for जीवन्मुक्त—saints is the sky अम्बर—the आकाश which the श्वेताश्वतरश्रुति says ordinary मानव^s men could not wrap round like cloth. 'यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः' The word मानवाः suggests—अमानव^s divine persons alone could do it. Lord Siva and अवधूत जीवन्मुक्त^s could do it. This is the Jain दिगम्बर ideal. The poet suggests by the word अम्बर—the dragging of the worn out old cloth by a number of children would tear it to many pieces and leave the woman with sky for cloth. It would make her a दिगम्बरा that is the pity of it. The husband who is undoubted by a मनस्वी पुमान् is seeing it. What could he do but open his mouth with the word देहि - को देहि इति वदेत्' क्रोशद्भिः—bitterly crying. Crying out of hunger not for fancy articles—क्षुधितैः निरन्नविधुराः—having no food at home for the children in miserable plight. विधुर indicates कष्ट—what more कष्ट - दृश्याः न चेत् देहि—If this dear house-wife were not seen in this condition. को देहि इति वदेत्—who would utter the two-lettered word देहि : स्वदग्धजठरस्यार्थे— for the sake of his own cursed belly he would not even at the point of death utter these two letters. For the sake of his belly, not even if it was burning furiously with the bitterest hunger. The word दग्ध conveys both meanings. गद्गदगच्छुब्धद्विलोनाक्षरं - गद्गद—The letter sound come out indistinctly out of oppressing shame and fear of a refusal—याच्नाभङ्गभयेन गद्गदगच्छ - गच्छ is कण्ठ—the throat—the oral organ. शुब्धत्—breaking in pieces. The two letters come in broken

songs. The word *बुध्यत्* after *गळ* suggests that the man and his throat feel that the throat may break into pieces rather than break with these two ignominious songs. *विलीन*—the sounds are very low are in the lowest tone being *विलीन* in the *कण्ठ* itself mostly. These two letters are themselves ashamed to come out from this noble man's mouth. *अक्षरं* this two lettered word would not come from his mouth as one full word. The letter sounds are broken between each other. The word does not come as a word but the letters are uttered with intervals. Kuchela went to Krishna. He came back after spending a whole night talking—the Great Lord was talking all the night with his old friend who had come to him as a living skeleton. 'कुचेलं मालिनं क्षामं विप्रं घमनि सन्ततम्' But Kuchela would not in the long conversation utter this two-lettered word. What did the Lord think of this man's mission and visit? The Lord thought in his mind—'This great man however cruelly afflicted by poverty, has come to me for doing pleasure to his पतिव्रता wife. 'पत्न्या पतिव्रतायास्तु सखा मे प्रियकाश्यपा प्राप्नोमि' were the noble, admiringly appreciative words of the Lord—'सखा मे'. This poet has the whole picture of the 'Kuchelopakhyanam.' by Suka—a matchless description of a matchless incident and is reproducing it by *वचन* in inimitable words of matchless sweetness. The word *दग्ध* is indicative of *निर्वेद*—disgust. He is disgusted with his belly and thinks it a cursed one. The commentary quotes a very apt sloka of the great Suresvara's *वार्तिक* which is one of the grandest books of the world "अस्य दग्धोदरस्यार्थे किन्न कुर्वन्ति असाग्रतम्" what lengths do not men go for the sake of this wretched belly!

Sloka. 22. The stomach (belly) is described as a *पिठरी*—vessel (*कुण्डी स्थाली*) which makes us act the role of a beggar

विदम्बनं acting like. This vessel is impossible to fill. It is दुष्पूरा— We fill it several times a day but it empties itself soon after the filling and wants fill again. This filling, emptying and refilling goes on without any break. It is comparable to आशा which once filled wants a new fill or a new desire at once. It never feels full and satisfied. It feels itself empty after the fulfilment of one desire. The belly is the cause of the necessity to play this ignominious role. अभिमत महामानग्रन्थि—self respect is dear to every one and likes to keep it as a knot bound to himself without being united and going away. He wants to keep it under his seal. प्रभेद पटीयसी— This पिठरी is very clever in untying the knot and breaking the knot of self respect. पटीयसी is comparative form of पटु. गुरुतर etc. The man has no doubt a number of great गुण-s lovely and smelling sweet like lotus. But this पिठरी spreads as clear as bright moon light and closes the lotuses and makes them shut up. विपुल...etc. The man no doubt has a very full sense of shame which is like a creeper stretched long or a cluster of creepers. But this पिठरी is like an axe, and cuts them वल्लीकठोरकुठारिका is another reading which is better and is in symmetry with उज्ज्वल and प्रभेदपटीयसी. अलङ्काररूपक. हरिणी metre.

Sloka. 23. Here the poet says that the man who is hungry and has to fill his उदरदरी (belly cave) will not go to his agnatic relations coming from the same street. तुल्यकुल्येषु— as a suppliant टोम. प्राणैस्सनाथः If there is life in the body for food. प्राणैस्सनाथः suggests—if he is living in the body, he will not go. But if he is not living there and is dead, his dead

body might meet his agnatic relations. मानी—the man of great self-respect. क्षुधार्तः—but he is afflicted with hunger and starvation and threatened with death. आर्तः suggests that. वरं—He prefers to go from door to door. द्वारं द्वारं प्रविष्टः—Where? Not in a town—पुण्ये ग्रामे महति—in some blessed fortunate big village. The village is so fortunate as to receive this hungry man of profound self respect and to give him food. Or the word पुण्यं may mean—a holy village in which good men, who would gladly give भिक्षा or living—वने वा or in some forest habitations where वानप्रस्थ-s live सितपटच्छन्नपात्रैः कपली-मादय—Taking a broken earthen piece covered by a white cloth. पात्रो means the edges and margins of the earthen vessel. कपालि is a broken pot piece. In the village or forest habitation, there are द्विज-s twice-born people who have within them digested Mimamsa ज्ञान learning, who with their Mimamsa knowledge हुतहुतभुक्—offer इविम् in the sacred fire. धूमधूम्रोपकण्ठे—the vicinity of the village houses or the forest asrama is filled with smoke from the sacred fire with the ghee and other offerings. The smell of the ghee contributes to the holiness of the place. The ghee smoke आज्य धूम is pleasant, and not disagreeable as other smokes. न्याय is interpreted by the commentary as वेदशास्त्रपुराण-s and all विद्या-s. The द्विज-s are masters of all विद्या-s स्वधरा metre.

Sloka. 24. All lovely places like hill-forest resorts where one man lived with perfect self-respect with very little fair are destroyed by a cataclysm. Why should not men go there when there are such places? Why should they, like to sustain their body disgracefully with पिण्ड food given by others. यत् therefore life in Himalayan peace-retreats is very pleasant. They

are cool with the atmosphere changed with drops of Ganga water thrown by Ganga waves. There is no need to sprinkle water in these resorts by any human agency. Mother Ganga will, with her wave hands sprinkle drops of water. In the Himalayas, (there is no lack) of cold winds may not be desideratum. But this frequent sprinkling of the asrama by Ganga Herself with her wave-hands is inestimably great consideration. विद्याधर celestials come and live on the beautiful rocks there. Why should not these men of learning विद्याधर-s also go and live in those parts? हिमवतः स्थान—The highest, the longest and the widest mountain affording innumerable places like this—What has happened to this great Himalaya? Has it been destroyed or deluged in a Pralaya? यत्—Therefore मनुष्याः—men coming from the great मनु who passionately extols the greatness of poverty and measures a man's merit according to the scale of his poverty. The poorer—the greater. The greater have-not—is the greater. श्रेयान् परःपरः—सावमान परपिण्ड—the परपिण्ड is a पिण्ड of shame. It is disgrace to eat it. वसन्ततिलका metre The poet is full of शुक's great वैराग्य question slokas. 'चीराणि किं पथि न सन्ति etc रुदागुहाः किम्' is one of the questions.

Sloka. 25. Here is food-question. Where to get the food to prevent starvation? Is there any alternative to begging the food? The poet answers this with a question in the opening. Are roots (कन्दा.) available in the forests in abundance near कन्दर-s caves which would afford shelter from rain and sun, all destroyed by a प्रलय—cataclysm. Is there no कन्दर-s with कन्दा-s left? Have all of them perished? कन्दाः—roots and कन्दर—shelter—read well together. Have hill-caves disappeared! निर्झरा वा गिरिभ्यः—Have hill-streams giving the

crystal like clear water disappeared ? Have the branches full with sweet juicy fruits been uprooted from the trunks of trees leaving the bare trunks alone ? What to do for clothing ? Must it not be begged ? The thick branches of trees will give beautiful वल्कलs bark-fibre serving as holy cloth. यत् wherefore the faces of खलानि—bad men (with their eyebrows-भ्रूलता-s caused to dance and knit whimsically tossed by the wind-पवनवश आनर्तित of वित्तस्य of the vain pride of wealth. How much wealth ? स्वल्प—petty वित्त. Even that is दुःखार्त—ill-gotten. प्रसभमपगतप्रश्रयाणां. प्रश्रय is courtesy. Courtesy has wholly departed from those faces. प्रसभं wholly. स्वधरा metre.

Sloka. 26. The poet invites his friend to rise and go with him to the forest. पुण्यैर्मूलफलैः वृत्तिं तथा प्रणयिनीं - वृत्ति is sustenance of life. With what ? पुण्यैः मूलफलैः—holy roots and fruits. This such a वृत्ति - तथा प्रणयिनीं is like a dearest sweet heart. अधुना कुरुष्व—choose that life now and what bed to sleep ? भूशय्या—the earth bed. Would it not be hard ? नवपल्लवैः अकृपणैः—put plenty of tender fresh leaves thickly over the ground. कृपण अकृपणैः these are very dignified ; not at all undignified. यावोवनं—Let us go there. उत्तिष्ठ—rise, rise from this depth to that height. There we would not even hear about words—ईश्वराणां—of Lords, क्षुद्राणां—petty base men. अविवेक मूढमनसां—of minds covered by ignorance and total lack of wisdom and discrimination, वित्तव्याधिविकारविह्वलगिरां—Their words harsh and ill-tempered on account of the disease of being moneyed. यत्र ईश्वराणां नामापि न श्रूयते—where you will not hear even the names of such people. The description of the forest life of the ex-Duke and Lords in “As you Like It” may be noted. The beauties of forest-life are very well depicted by

:Shakespeare. शार्दूलविहीडित Metre. The Bhagavata slokas 4 and 5 in II Chapter of II स्कन्ध almost at the opening of Suka's teachings are quoted here for comparison with these slokas.

सत्यांक्षितौ किं कशिपोः प्रयासैर्बाहौ स्वसिद्धे ह्युपबर्हणैः किम् ।

सत्यञ्जलौ किं पुरुधान्नपात्र्या दिग्बल्कलादौ सति किं दुकूलैः ॥

चौराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां

नैवाद्दुग्धिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन् ।

रुद्धा गुहाः किमजितोऽवति नोपसन्नान्

कस्माद् भजन्ति कंवयो धनदुर्मदान्धान् ॥

The second sloka is quoted in the commentary in sloka 27. The poet evidently had Suka's slokas in mind. How could a singer of Vairagya Satakam forget the great Vairagi-Suka? The commentary disapproves of the reading 'यामोवनं.'

Sloka. 27. तदपि - तथापि—Even when all this is available without any effort or expense ready at hand for the mere wish. *धनिनां द्वारि*—At the doors of money-bags. *सन्तापं सहन्ते*—Endure disgraces and mental pain. *कृपणाः*—As miserable dependent men exciting pity. Why is this abject dependence on others waiting at their doors and sacrificing one's most precious freedom and independence? Go to the forest—you will get everything, food, water, clothing, bedding all the best in an honourable and natural way maintaining one's freedom in full as an *स्वराट्*—independent man—which is also the high *मुक्ति* ideal. *क्षितिरुहां फलं*—The fruits of trees which grow by themselves. *क्षितौ रोहन्तीति*—you need not plant and tear them. Nature makes them grow by themselves. *अखेदं*—without any labour or effort. *स्वेच्छालभ्यं - स्वेच्छामात्रलभ्यं—स्वच्छन्दलभ्यं—*

as the commentary says. The food is got not by the pleasure of a master—स्वेच्छा by our own wish. प्रतिवनं—you get it in any forest. Go to any forest, you will get these. पयः—water स्थाने स्थाने—here, there and every where. It is not a question having the fruits for food in one place and water in another place. You have the water where you have the food. शिशिरमधुरं—cool, sweet water—not only that—holy water of holy rivers. The river water is got directly from the river—not through any channel or pipe or by carrying it in pots. अश्वेदं—without any effort. In the second line अस्ति is understood. In every sentence अस्ति - भवति—meaning is taken as understood. That is the grammatical rule. Tree-bark garb was mentioned in sloka (25) as coming from शाखाः of trees. That may be understood here. मृदुस्पर्शशय्या—That was the softest touch, softer than a bed of feathers—Bed constituted by what? पल्लवमयी—made of fresh, tender leaves. सुललित लता of very soft, young and tender creepers which may be softer than the leaves of trees. लताs creepers would be lower than the heights of trees. One can easily pluck them. With all these delightful and easy supply of necessities, why should this great ignominy described in line (4) be endured? धनिनां—you have to go and wait at the door of innumerable rich men. A very few of them may give something. Many will give nothing after making you wait for a long time. That is the suggestion of the Plural. The singular in द्वारि—doors has जाति plural significance. The plural in धनिनां is purposely used to suggest the above idea. कृपणः—There is a great Vedantic charm in this word. The very well known प्रसिद्ध meaning of कृपण is a 'miser'. Even unlettered men could understand it.

in that sense. अमर gives five words as having the sense of petty misers. “कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः The अमर commentary सुधा says पञ्च यो धर्मात्मपुत्रदारादिकं पीडयन् लोभादर्थं संचयं करोति तस्य These five words denote a man, who by hoarding greed, starves धर्म—charity, आत्मा. himself, पुत्र—sons दारादिकं wife etc., not giving them full means and full comforts, and in the case of धर्म starving it altogether hoards money कदर्य—he interprets as कुत्सितो अर्थः स्वामी. The धनस्वामी—the owner of the money is a bad man. He would not use it, but allow it to multiply—किंपचानः—The man who cooks food scantily and most inadequately for the people who have to be fed including himself is a किंपच - मितंपच is a person who cooks very insufficient little quantity for himself and his family to eat. All these words tend primarily to mean the miser, that type of a miser who will stint necessities and comforts to himself also. The word कृपण here is very very apt. The man who goes to beg is a wretched miser. He calls the man who does not give to him a miser. But the beggar is the worst miser. What has this beggar got which he does not give to himself to be called a miser? Is it not a fact that he has got nothing? The answer is beautifully suggested by the Upanishads.—Freedom, independence, self-respect and honour are the greatest wealth of a man. These, he must not deny to himself. He can give to himself all these in rich abundance if he likes. They are within himself as a rich treasure. Might he not enjoy that treasure by giving them in full, to himself? He refuses to enjoy them which are treasured up in himself when he goes to serve another man or to beg a present or favour. Might he not enjoy himself the store within him? The beautiful alternative held out in the first three lines.

preserve honour, freedom, independence and dignity and purity of soul. Now let us see what the Upanishads say in regard to the meaning of the word कृपण and the charm buried in the apt use of that word. Brihadaranyaka says—"यो वा एतदक्षरं गार्गि अविदित्वा अस्मात् लोकात् प्रैति सः कृपणः अथ ययेतदक्षरं गार्गिविदित्वा अस्मात् लोकात् प्रैति सः ब्राह्मणः". The अक्षरं - आत्मब्रह्म buried within his हृदय is a हिरण्य निधि. He would not open the seal and see the treasure inside. To see it is to enjoy it, and to be delightfully absorbed into it. Having this priceless treasure अक्षय अक्षर treasure within himself—nay the treasure is his own self. It is enough if he sees it. To see it is to enjoy it. He keeps it sealed from his own view. The whole life time he would not open the treasure box by removing the upper cover. Is he not a worst miser?—asks the Upanishad. शिखरिणी metre.

Sloka. 28. The poet thinks of his early days when he saw them spend in begging requests before lords of money and in being drawn away by temptations of sense objects and pleasures which made them look very small even in their own eye. अह्यस्व ददति—He thinks of them now when he has retired into the forests, and is making his ब्रह्मव्यानं in a cave. When he is immersed in व्यानं, एकाग्रं and अनन्यं, he cannot think of his old days. But when the continuity of व्यानं is broken (व्यानच्छेदे), he will think of them with laughing in his mind over the happenings he saw. धनपति पुरः—Before moneyed men. The word धनपति is the name of कुबेर—the great treasury-master. These petty men consider themselves as धनपति—Kubera and he was considered to be so by men who sought their help. They praised him as a Kubera. प्रार्थना दुःखभाजः—

the misery and pain of begging of them. ये वर्तन्ते—The life was led, and livelihood was eked out in that way. Those days were days of misery and pain. वासराणां is another reading—कर्मणि षष्ठी - अन्तःस्फुरित हसितं—with a laugh arising in the mind. शिखरिकुहरग्रावशय्या निषण्णः—शिखरी is a mountain with peaks. कुहरग्रावां—on the rock floor of a cave. शय्या निषण्णः—seated on that rock which is used also for lying down to sleep. शय्या may be understood as couch. He is now in the midst of योगध्यान for which a seat higher than the ground floor is recommended. 'नातिनीचं' says भगवान्—not to sit upon a low couch. This rock is slightly higher than the ordinary ground floor there. शय्या suggests this. मन्दाक्रान्ता metre.

Sloka. 29. ये सन्तोषनिरन्तरप्रमुदिताः Those who are rich in contentment and are continuously rejoicing in that contentment feeling no want for anything like money etc., whether they are haves or have-nots, तेषां मुदो न भिन्नाः—their मुदः—joys न भिन्नाः will not be broken in their continuity. They do not want anything. The golden mountain Meru is no good to them. ये अन्ये तु धनलुब्ध सङ्कुलधियः—As for those others who have plenty and entertain insatiable greed, धनलुब्ध for more and more gold and are always oppressed by that feeling. तेषां तृष्णा न हती—Their greed is not removed by satisfaction by Meru's gold nor is their greed capable of satisfaction by the gift of all the gold on Meru. Have-nots and contented-haves do not want it. Greedy men's greed cannot be satisfied by the whole of it. इत्थं—While matters stand thus, विधिना—by the Creator. संपदां तादृक्पदम्—the repository of so much indescribable wealth. कस्य कृते—for whose sake? स मेरुः—That Meru. कृतः was made.

It is no good to either of these types of men. स्वात्मन्यव समाप्त हेममहिमा—All gold is finished within it. (2) The महिमा of gold will shine by distribution. This undistributed gold totally preserved in itself—such a Meru does not please me—न मे रोचते. The Dative is the proper विभक्ति grammatically. शार्दूलविक्रीडितं metre.

Sloka. 30. The best and most honourable way of living most religiously, pleasing ईश्वर, and following his great example so dear to him, is described. It is called a सत्र of शंभु - सत्रं is the longest of यागs, sometimes extending over twelve years. दीर्घसत्र is frequently mentioned. This शंभु व्रत life lasts very long, for the whole life-time, and is therefore, aptly called a सत्र. What is शंभु's व्रतम्? Though he is the Lord of all the world, he gets his food by भिक्षादन व्रत. It is that life that is described here. भिक्षाहारं—All these attributes qualify सत्र—neuter gender. Food is got only by भिक्षा in this सत्र व्रत—It is a बहुव्रीहि compound. अदैन्यं—without indignity, how can the व्रत of the Lord involve any loss of dignity. अत्रतिसुखं—There is no other सुखं which can equal it or replace it. भीतिच्छिदं सर्वतः—eradicates all fear from any side at any time and on any account. The word सर्वतः may be understood with every विशेषणम्. दुर्मतिसर्यमदाभिमानमथनं—Previous to taking to this life of a mendicant, there were people who entertained bad envy against them. There was also मद and अभिमान which produced contempt for them. Now after the mendicant's life has been adopted which nobody could envy—All those past old envies etc., have been destroyed. This compound word also means envies, pride etc., which this man had before against other people who were haves when this man was a

have-not. All that envy and other feelings मद & अभिमान have been destroyed by the taking up of this mendicant life in all humility, and with deep love for every one and hate for none. “अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च”—as भगवान् sings. दुःखौघविश्वंसनं—various cares, unfulfilled desires, privations etc., were filling him with sorrow before. Now that he has renounced all connection and all hates—all those occasions for sorrows have been removed. अन्वहं—This व्रत is done every day which alone is the occupation. It has to be done regularly every day. Once this व्रत is entered upon, and on no day could you seek your food in any other way such as by earning etc., सर्वत्र—The भिक्षा can be had any where all the world wide over— देशो विशालः—no difficulty in getting it—some-where in this wide world. अप्रयत्नसुलभं—He does not make requests. People will come near his bowl cheerfully by themselves. They will rush from inside the house to give him the dole. They would be sorry to miss the opportunity for such a पुण्य act of great merit of giving a small भिक्षा to the best पात्र sometimes in his करपात्र - साधुप्रियं—It is pleasant here to साधुs who practise it. ईश्वर is the greatest साधु—He is described especially as a साधु by Suka. (शुक) in sloka 43 - VII Chapter - VIII स्कन्ध. There he describes the blue marks in शिवs कण्ठ as a beautiful ornáment for the great साधु who drank the poison to save the world.

“ यच्चकार गले नीलं तच्च साधो विभूषणम् ”

The word साधु in साधुप्रिय would also denote शिव. Sankara says that new सन्यासिन्-s are ashamed of going out for भिक्षा to which they were not accustomed, and which in the beginning they consider as humiliating. पावनं—This भिक्षा—life purifies.

the man wonderfully. शंभोस्सत्रं—This religious life was initiated by शंभु and adopted by Him. अवश्यं—no man will try to prevent him from this व्रत. अक्षयनिधि - निधि is capital from the interest of which people live. मूलधन—Though there is no capital at all in the shape of money, this 'no capital वृत्ति' is an inexhaustible mine of food. This भिक्षा life gives food eternally, and never fails to do so. It cannot be exhausted because the entire world is the giver of the भिक्षा in triplets with pleasure and zest. This भिक्षा वृत्ति is an अक्षय पात्रं as the mendicant calls it. शंसन्ति—This is described in this way by योगीश्वरः—masters of yoga. This is the best life for the yogi. शार्दूल-विक्रीडित metre.

THE DESCRIPTION OF EVANESCENT CHARACTER OF भोग-s AND THE SHORT-LIVED NATURE OF PLEASURES

Sloka 31. The भोग's life must be fearless. ज्ञानी from fearless. अभयं from everything. सर्वभूतेभ्यः is the ज्ञानी's state of mind. All others than ज्ञानी-s would have fears. In fact, every worldly pleasure-object and pleasure is a source of fear. Fear is inseparably connected with them. To the भोगि सर्ववस्तु भयान्वितम्—Everything in the world is attended with fear. भुवि नृणां सर्ववस्तु भयान्वितम्। To the ज्ञानी—nothing is भयं 'वैराग्यमेव अभयम्' - वैराग्यं is the only thing which can secure absolute freedom from fear. This is stated clearly and emphatically at the outset of this chapter.—What are the good things covetable in the world? भोग—pleasure. कुलं—high

birth, वित्तं—wealth. मानं—self-respect, बलं—strength, रूपं—beauty, Sastraic learning, good qualities and good reputations, one's own body—all these coveted things are inseparably attended with fear. शार्दूलविक्रीडित metre.

Sloka. 32. शास्त्रेवादिभयं—will be dragged to debates which are always indecisive, both sides claiming victory invariably. No one can convince the opponent by arguments. वेदान्तवादः are loudly condemned. This great threat refusal to accept the debate challenge, will be acclaimed by the other party as inability to debate. गुणेशूलभयं—what if you have the best गुणः शूल—the slanderous tongue of शूल will indulge in vituperation of youth. Was not Seeta slandered by some rogue? This thing is expressed in another form in the next sloka. लोकैर्मत्सरिभिर्गुणाः - जन्म life is seized by death. The seizer is on birth, but it is postponed. अत्युज्ज्वलं यौवनं—greatly shining youth, captivating other's hearts and inducing various indulgences will be seized by coming old age with मस्कं, सन्तोषः - contentment is marred by the springing up of desire for money may be for absolute necessities only—all the same—the सन्तोषं will be disturbed. वनभुवो व्यालैः—If he retires into the forest for peace, there is fear from serpents and wild elephants. व्याल means both. नृपा दुर्जनैः—kings good and noble by themselves are poisoned by bad consorts. किं केन वा न ग्रस्तं—What is not seized by what? ग्रस्तं is a synonym of आक्रान्तं. The Vedanti poet has in mind the Upanishadic way of forcible expression. “तत् केन कं पश्येत्”.

Sloka 33. The method in this sloka is this—आयुः आरोग्यं and भोग are said to be coveted things. आयुरारोग्य-मैश्वर्यभोगांश्च is a proverbial sloka. The chapter is condemning

भोग-s as uncovetable. The heading is भोगार्थैः—The chapter starts with भोग and भयं. In this sloka (1) आरोग्यं, (2) ऐश्वर्यलक्ष्मि and (3) आयुस् are dealt with in the order stated.

- There is a reason for this change of the usual proverbial order. The Maha Bharatha sloka says. आरोग्यं इन्द्रियौलब्धं ऐश्वर्यं शत्रुशालिता । वियोगो बान्धवैरायुः किन्तद्येनात्र तुष्यति॥ The order in that sloka is followed by the poet here. There also the great Veda Acharya author uses the words ' किन्तत् येन अत्र ' with the Upanishadic ring. Here in the last line ' तत्किं तेन ' comes very near ' तत्केन कं ' आधि is mind troubles. व्याधि is physical ailments. . There is no end to physical ill-health, troubles and mental uneasiness or derangement troubles of various kinds—विविध—The diseases are multiplied, getting newer and newer names. आरोग्यं—health is undermined and uprooted by these. The word आरोग्यं is very apt. It means ' रोगस्य अभावः ' when there is भाव of innumerable रोग-s of mind and body, how can there be अभाव? One भाव will destroy an अभाव of that. What is to be said when there are so many contradictory भाव-s. Therefore it is said, the अभाव—is uprooted root and branch. उन्मूलयते - लक्ष्मीर्यत्र—where there is अष्ट लक्ष्मि. The singular लक्ष्मीः has plural sense by जाति meaning. व्यापदः means various great dangers. वि means विविध and also महत्पतन्ति तत्र—They fall over the Lakshmis and attack them. Are not the Lakshmis guarded by guards and safe-rooms? They are, but the doors are forcibly broken open, and the Lakshmis within locked doors are seized and taken away elsewhere. "द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र" says Kalidasa. जातं जातं—Every man born. अवश्यं—certainly without fail. It is a synonym of

भगवान्'s "ध्रुवोमृत्युः" and भगवान्'s father वसुदेव's proverbial words at the opening of X chapter "अद्यवा अब्दशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः" [X-1-38]. The previous half of the śloka is 'मृत्युर्जन्मवतां वीर देहेन सहजायते' मृत्यु is also born with him. When he is born, his मृत्यु is born with him as an integral part of his body. जातं जातं has also the force—'immediately on birth'. The poet has in mind the Geeta and Bhagavatha. शुक's sloka "जातं जातमहन्" with regard to Kamsa's killing each of Devaki's first seven children as soon as they were born. This royal poet must have mastered the भक्ति विरक्तिग्रन्थ of Bhagavatham. "भक्ति विरक्ती भागवतेन"—Bhagavatha learning and culture was an equipment for singing well and effectively about Vairagyam. 'आशु—soon. विवशं आत्मसात्करोति - विवशं - विल्दिहनिह—he has no voice or veto rights. All are not Savitris, or मृत्युञ्जय-s. Mortals are मृत्युवश-s "पुनःपुनर्वशमापद्यते मे"—sings Lord Yama in the Katha. आत्मसात् - आत्मवश - आत्माधीन. The suffix साति gives the meaning of "तदधीनतदधीन वचनेसातिः" is quoted by the commentator. तत्पन्तेनयत् are a mere reproduction of 'किन्तयेन अत्र' in the भारत श्लोक quoted above expressing the same ideas. किं निर्मितं सुस्वरम्—These words are very appropriate in this chapter headed 'भोगास्थैर्यम्' निरङ्कुशेन विधिना—no one can pull up the Creator. The disposals are always his, exclusively and unrestrainedly whatever we may propose.

Sloka. 34. The sloka begins with भोगाः very appropriately. भोगाः are evanescent. तरङ्गाः—they break and become one with the ground surface (are raised to the ground, the moment they flare up). They are compared to the waves which rise high

and come back to the surface of the sea, and are raised to the water. उत्तुङ्गत्तुङ्ग तरङ्गभङ्ग तरङ्गाः—The pleasures also reach a great height, and within a short time, like the waves, break down, and are therefore short-lived like the waves. In the previous sloka, the three आयुस् etc. were dealt with. The fourth भोगाः are mentioned here at the very opening. The connection between the slokas is very beautiful. प्राणाः क्षणव्यंसिनः—They perish by themselves in a moment. The Bouddha Literature with which the poet is conversant is full of क्षणव्यंस वाद in regard to everything. 'That वाद is true in regard to प्राण's of men. This is the poet's suggestion. The word क्षण itself comes from the root क्षण्—to break to pieces. Buddhists call the क्षणिक padarthas क्षणas as they break to pieces and die the moment they come into existence. The word व्यंसि is explanatory of the word क्षण. The poet finely says—I will borrow the Buddhist view for the purpose of the statement. क्षणभङ्गुराः is the meaning. It is thus similar to भङ्ग in the previous description of भोगस (क्षणभङ्ग is the बुद्धवाद). The words भङ्ग and क्षण in the same line point to the बुद्ध क्षणिकवाद being present in the poet's mind here. स्लोक—means little. स्लोकान्येव दिनानि—Only for a very few days will last. यौवनसुखस्फूर्तिः—the presentation or appearance or experience of यौवनसुख of youth pleasure enjoyment प्रियासुस्थिता—will be lost in dear wives. यौवनसुख will be appreciable in them only for a few days. The Accusative case in 'few days only'—is अत्यन्तसंयोगद्वितीया. Youth will fade very soon. The second half begins with the word तत्—therefore. निखिलं संसारं the whole of संसार—is wholly. असारमेव - असारं only. The word संसारम् is a misnomer. There is no सं, there is no सार. It is all absence of सार - असार.

When there is no सार at all, where is the सं? The word स्फूर्तिः also suggests such सुखं as may be in youth is only seeming. Even that seeming will vanish after a few days. बुद्ध्वा—knowing संसार—bearing the misleading name is total absence of सारं wholly. बुद्ध्वा बुधाः—If you know this well, you will be बुधाः, otherwise not. Only realisers of this are बुधाः. Only realisers—बुधः can be बोधकाः. बुधाः and बोधक गुरुः are addressed. Let realising बुधः take pity on the ignorant common people and endeavour perseveringly to lead the common people towards ब्रह्मज्ञान - भगवान्स लोकसंग्रह sloka is quoted in the commentary words बुद्ध्वा, बुधाः, बोधकाः indicate thought of बुद्ध and his क्षणभङ्गवाद.

Sloka. 35. Here also बुधाः are addressed to fix their बुद्धि in yoga. This sloka also contains indications of the poet's remembering the Buddhists and their passion for Vairagya and concentrated meditation even if it may be शून्यं—that is vacancy. A negative something permanent. They have their yoga and समाधिसिद्धि referred to here, शून्यं is one of the names of God in Sahasranamam. The Vedantha is universal enough to include any side of religion or philosophy. The famous sloka “यत्सत् तत्क्षणिकं जलधरपटलं”—Summarising the Buddhist philosophy is in the poet's mind. In that sloka, the cluster of clouds is a दृष्टान्त for क्षणिक things. Here in this first line भोगः are said to be चञ्चल like lightning in the middle of मेघवितान which is a synonym for जलधरपटलं in the Buddha sloka. We have अजपटल in the next line. Kings in those days were generally very tolerant and gave shelter and patronage to Buddhists etc. Sri Harsha was a splendid example of such tolerance as the Harsha Charitram describes. Bharthruhari

with his vast culture, spiritual in sight and royal tolerance (qualities) had read the Buddhist literature and had a corner in his heart for it. Not only the जेलधरपटल मेघवितान is an example but also the lightning flashing in the middle of the clouds. तटिच्चञ्चलमायुश्च is a proverbial Rishi sloka. The poet clearly has that in mind when he says सौदामिनी चञ्चला and आयुः in the second line. सौदामिनी, सौदामनी and सौदाम्नी are three forms, सुदाम is a name of cloud and also of a mountain. सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक् - सौदामिनी इति विग्रहः says the commentary. The lightning flashes in the direction in which the सुदाम mountain lies. तनैकदिक् is the सूत्र which prescribes the तद्धित and suffix. सुदाम्नि मेघे भवा - सौदामिनी—The same अङ्गप्रत्यय says अमरसुधा चञ्चला is also a name of lightning. Here the etymological Yoga meaning of 'fleeting' must be taken.

—'The pearl-like water drop, the lotus leaf tossed by the wind and dried up are driven scattered in a moment' is the illustration for the shortness of life. The water drop of a moment's duration may shine like a pearl and so also the short आयुस् may shine for a short while. यौवनलालसाः the desires conceived and pursued keenly in youth. When the desire to enjoy is very keen, it is called लालसा - तृष्णातिरेके च लालसा—says Sudha. लोलाः - are flickering. इत्याकलश्य—reflecting thus. द्रुत—quickly-losing no time. योगे बुद्धिं विधुः—turn your mind to yoga—concentration अभ्यास बुद्धि indicates determination unlike the word मनः समाधि is fixity of mind-activity in one object by the cultivation सिद्धि of धैर्य and समाधि. योग is सुलभ. The words समाधि, सिद्धि indicate the poet's memory of योगसूत्र II-45.

‘समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्’

Sloka. 36. The peroration here in the fourth line is—cultivate passionate attachments आसक्त ब्रह्मन्, तरीतुं—to cross भावयाम्भोधिरारं—to the other side of the fearful संसार ocean. The commentary points out charmingly that this appeal for योगव्यान. It is made three times by three slokas. आयुः यौवन beauty and pleasure capacities, riches, pleasure-enjoyments, the loving embrace of sweet-heart—all these are fleeting. न चिरं—not lasting long. Last sweetest thing mentioned is the embrace by sweet-hearts. प्रियाभिः प्रणीतं यत्—On their initiative which is very rare to get. माघ's sloka—'स्वयंग्रहा स्नेहसुखं पिनाकिनः'—where the Lord of the Universe valued very highly such a voluntary embrace. The words कण्ठाश्लेष are an echo of Kalidasa's मेघ - 'कण्ठाश्लेष प्रणयिनि जने' Here there is much of मेघ thought. अर्थास्सङ्कल्पकल्पाः—They will disappear like imaginations and dreams. भोग पूगाः—multitudes of pleasures. स्रग्धरा metre.

Sloka. 37. In the fourth line, the question is put—Tell if there is any the least happiness in संसार. स्वल्पं किञ्चिदपि यदि—if there is, वदत—tell. The descriptions in the first three lines make an affirmative answer impossible. First line refers to—constraint in the womb in the midst of untold dirt, and stick. Can any one be born without being first in the work for a long period? You first live within the womb before you live as a मनुष्य—human being. Can you avoid the गर्भवासं and suddenly shoot up down into this world? That is the suggestion in the word गर्भवास and the word मनुष्याः. भगवान् describes this wretched condition of most constrained confinement in the womb by the word 'यथा उल्बेन आवृतो गर्भः' as an illustration for काम with all its power enveloping ज्ञान. व्यतिकरविषमः—pleasures

of wedded life in youth are stained by the mixture—व्यतिकर of the unbearable pain of separations from the sweet-heart. कण्व sings of 'तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः' The expression विश्लेषदुःख comes from memory of that—may involuntarily. The poet's memory is soaked with Kalidasa. Old age may be said to be a blessing on account of the drying up of काम. The poet says here for that very reason, it is असाधु. The word असाधु—the denial of साधुत्व suggests that the question was put to the poet, that वृद्धभाव was साधु because of the cessation of काम and capacity for काम indulgence. The poet imagines the question.—Is it not साधु—implying the questioner's view that it was साधु. The poet's answer is—Even that appeal is not साधु. Why not? What fear or disgrace is there? 'Infinite disgrace'—is the answer. The young wife laughs at the old husband in contempt, because of his being found to be unable to face her approaches. This वसतिः has two meanings.—(1) life. (2) night. She laughs at the man at night while she is in bed. Life in this treatment by the wife with utmost contempt is miserable. The nights which were eagerly longed for before are nightmares now. वामाक्षीणां—There is much charm in this. Her eyes were सुन्दर वाम before. They were naturally lovely and were more lovely with love passion when on the bed side. Now, the reverse is the case. The same वाम सुन्दर अक्षि becomes वाम in a reverse sense. The old man is afraid to face her and look at her. वाम is विपरीतं. The alternative of ब्रह्मध्यानयोग which सुख is in itself—never mind what may come after death—will prevent a future birth and therefore free you from गर्भवास, यौवन and सुख. The commentary points out that the word 'रे' is used in addressing नीच-s. "नीचसंबोधनेतु 'रे'" is quoted from Amara.

Sloka 38. The poet wonders. चित्र—O men! forgetful of the coming dangers do as a habit—आचरति what is injurious to themselves. आचार is suggestive of constant doing. जरा—old age is threatening with her finger like a tiger. Old age tears the body like a female tiger, which is more ferocious than the male. Innumerable diseases are constantly attacking the body like a host of enemies. Life is leaking out more and more profusely as water from a leaky pot. तर्जयन्ति is परस्मैपद form, not sanctioned. The commentary cites usage in its favour, 'तर्जयन्निव केतुभिः'.० वसन्ततिलका metre.

Sloka 39. The poet says here—give up स्त्री काम and hundred other काम-s आशापाशशत उपशान्ति विशदं चेतः—clean the mind of all these dirty काम-s. उपशान्ति—end and reach the शान्ति—peace of the soul. कामोत्पत्ति वशात् cultivate आत्म काम—काम for yourself which is the greatest प्रियं to you. सर्वस्मात् प्रेयः अन्तरतरं यत् आत्मा—That is by itself naturally dear to you—other things that you hold dear only for your sake. आत्म is स्वयंप्रिय to you, and it is the greatest प्रियं. Cherish and nourish love for स्वधाम—your own ज्योतिस्—स्वज्योतिस्—स्वयंज्योतिस्—आत्मज्योतिस्—your own स्वरूप, your own permanent abode and resting place which is your pure स्वरूप, your innermost परमात्मायदि असत्त्वः श्रद्धेयं—If you have any confidence in my words. The poet is clearly thinking of the मैत्रयी ब्राह्मण and other उपदेश-s of Yagnavalkya stressing the dearest and sweetest nature of one's own आत्म to oneself. "आत्मार्थे पृथिवीत्यजेत्" is proverbial. The word स्वधामनि—says the commentary is full of many Vedantic meanings. It has given some of them here. The poet perhaps has in mind the first

Bhagavatha Sloka where the words धाम्नास्वेन occur. शार्दूलविक्रीडित metre.

Sloka. 40. The Scriptures say, “परमात्मनि यो रक्तः विरक्त अपरमात्मनि । परेब्रह्मणि कोऽपि न सक्तः” is the cry of ‘Bhaja-Govindam’ song. O Sadhu! don’t imagine and pursue रति रस in भोग-s other than परमात्म भोग. No objection to भोग, आगम, रमणं and रति—but let all that be in the ultimate आत्मा—परमात्मा—in your own self. Don’t be इन्द्रियाराम. स्वकुटुम्बराम—as the term used by Prahlada. स्त्रीकाम, वित्तकाम. Be आत्मराम, आत्मकाम, आत्मरति as the scriptures advise. यत्रस्थितो—If one stand in that स्वधाम and rest there; one will value ब्रह्म इन्द्र and other देवाणः and their lokas and enjoyments and authority as particles of straw. तृगकणः मरुत् is a name of God. “आविरिञ्चात् अमङ्गलम्” is proverbial. विरिञ्च is ब्रह्म and is therefore mentioned first—as the highest. One would not covet any of these. यत्स्वादात्—after tasting the sweets of which, all विभव-s, pleasures, palms and glories like the sovereignty of the three worlds become निरस—the opposite of रस. That which was tasted, as described by यत्स्वादात्, was रस itself. ‘रसोवैसः’ says the आनन्दवल्लीश्रुति—After tasting the genuine, unalloyed, ineffable, ever-lasting रस flowing by itself in torrents, by grace without our effort, the other रस-s which are really रसभास-s will be totally bitter—विरस. The Rishis say—“एतेवै निरयाः तात स्थानस्य परमात्मनः”—स्वर्ग and other lokas of pleasure are hells compared to the ultimate परमात्मन् abode or state. The third line describes परमात्मभोग. कोऽपि सः—It is something which cannot be described. ब्रह्मानन्द which is this भोग is beyond words and thought—says the आनन्दवल्ली कोऽपि here voices that श्रुति स एकः is intended to

call to our mind the आनन्दवल्ली text—"स एको ब्रह्मण आनन्दः" कोऽपि voices यतोवाचः sloka. परमः the highest than which there is no greater परो मा अस्मात् इति—is the derivation of the word. नित्योदितः Once it is begun to be experienced by us, once it is उदित rises like the glorious sun, it never ceases, the sun never sets. 'नास्तदेत' says the श्रुति, एकल एव मध्येस्थाता—which shines in the middle meridian for ever. जृम्भते means that. नित्योदित also suggests—this आनन्द which appertains to the आत्मस्वरूप is नित्य and has been always there. Rising sun—उदितः is not a new sun. It is the old नित्य sun, existing and was shining during our night, but is उदित to us only when he rises—that is, when he can be seen and experienced by us with regard to ज्ञान आनन्द अवबोधगुण-s naturally appertaining to आत्मस्वरूप, the Rishis say "प्रकाश्यन्ते न जन्यन्ते नित्या एव आत्मनो हिते" At the hour of मोक्ष when obstructing screens, screening our ज्ञान आनन्दगुण-s from us were not shining, but did exist. They are merely manifested, not newly created at the time of मुक्ति. नित्योदित conveys all this meaning. उदितो जृम्भते—When it rises, it rises in its maximum glory and intensity. There is no change or fluctuations in its glory. It begins with the maximum which never decreases. मा कृथाः-अकृथाः is Aorist. With the prohibitory word मा 'do not do,' the अ in अकृथाः called अडागम, disappears. The sense is not the aorist past sense, but the imperative sense because of the prohibiting word मा.

DESCRIPTION OF THE POWER AND GREATNESS OF TIME

Sloka. 41. काल is saluted here out of fear of its terrible power. Time weareth out everything. भगवान्—says. "कालः

कलयतामहम्:” Of violent change makers, I am the most violent काल. The revolutionary changes effected by the passage of time are proverbial. The poet refers to the old days in which so many great blessings were enjoyed. A beautiful city, a great King, a number of good सामन्त-s—chieftains, an excellent समा of learned clever men of taste—those moon-faced women, the boisterous and unruly young princes, the clever poetic bards singing praises thrice a day—and all those various pleasant conversations and incidents—all this has now disappeared and exists only in our memory. By whom the disappearance of all this is done? They are the victims of काल—Salutation to that काल. The words सा, सः तत्, तस्य, ते, ताः, यस्य, तस्मै all are सर्वनाम-s indicating indescribable beauty, glory power etc., सर्व is again a सर्वनाम collectively including all this सा etc., शार्दूलविकीर्णित metre.

Sloka. 42. In the first half, the difference between those good days, and the present days of misfortune is described. In the second half, the sports of Lord Kala in the shape of moving the wooden pieces on the dice board at random at his own capricious pleasure. The good and bad luck of people, depend upon the capricious movements by Kala who is Fate. लोलयन्—throwing the dices down after shaking them in the hand. The board on which the movements are made is the cosmos and the wooden pieces moved on the board are men. प्राणिशारैः—Men are the शार-s wooden pieces. कल्यः means is clever in this gambling game. The whole sport is a big gamble. The movements are so uncertain and unexpected—So the results. Fortunes are suddenly made and more suddenly lost in this gambling of Lord Fate Kala. Another reading for कल्यः is काल्या. Lord Time—the नियति God plays with

कालि the Goddess. This is the reading given in Apte's Sanskrit Dictionary of 1890. That reading was the reading known to Desika of the 13th century, who in his श्रीस्तुति echoes and developes भर्तृहरि's idea here. 'मय्येक्यत्रिगुणफलकं निर्मितः स्थानभेदं"—The second line there uses the word त्रिगुणफलक—This means the same as भुवनफलक. अक्षशरप्रचारं is used there in the fourth line for प्राणिशरैः here. In that sloka, Lakshmi and her Lord are painted as playing. मन्दाक्रान्ता metre.

Sloka. 43. In the last line the poet says—Having drunk the stupefying intoxicant of प्रमाद—inattention involving serious lapses, the intoxicant drink is मोहमयी—the मयद् may mean स्वार्थ - मोहस्वरूप सनत्कुमार says to धृतराष्ट्र—प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि—I declare that प्रमाद is the enemy and destroyer of men. “प्रमादालस्य निद्राभिः” says भगवान् in निद्रा - मोह is आलस्य—stupor—Also varied delusions and illusions. The third line says—Though constantly seeing birth, old age, calamities and deaths every day—all around—no fear is produced in the mind. That is because of the मोह which makes him drowsy and dull. उन्मत्तभूतं—has lost sanity and acts like mad men.

Sloka. 44. Here the hopeless monotony of life is pictured and despised. व्यापारैः पुनरुक्तं—the same monotonous day-to-day repetitions. On account of the मोह stupor produced as said in the previous sloka, we are not ashamed of this day to day monotony though we ought to be totally ashamed of it. In the previous sloka, मोह deadened the sense of fear. Here it deadens the sense of shame.

Sloka. 45. Here the poet says neither the way of salvation by ईश्वरभ्यान nor the way of opening the doors of swarga by यज्ञs and other धर्मs, nor the sensuous way of ample

sense gratification was pursued. धर्म काम and मोक्ष पुरुषार्थs—none was attempted to be achieved. Only thing we did was that we acted as the acts for the destruction of mother's youth by a long period of pregnancy, delivery and confinement, during which time celibacy was enforced and the youth age spent in vain without pleasure enjoyment. The conception of delivery also affected the freshness of youth. स्वर्गद्वारकवाटपाटनपट्ट धर्मः—यज्ञ and other धर्मs are effective—पट्ट to break open the doors of swarga gate and secure entry.

Sloka. 46. In the previous sloka, the regret was that the mother's यौवन was wasted and injuriously affected because none of the three पुरुषार्थs was attempted to be got. Here the regret is—no honey was sought from the lovely lips of the sweet heart, on moon rise, no विद्या was learnt, no heroism and valour was shown, which could spread fame up to Heaven. Consequently his own youth had been wasted. The waste of the mother's youth and injury to it—was the regret before. विद्या विनीतोचिता-उचिता means अभ्यस्ता—learning. This sense of उचिता is appropriate for the context because this विद्या is used for controversies with numbers of opponents upholding vitally different doctrines and conquering them. चन्द्रोदये—passion is inflamed. उद्दीपनविभाव—The रस is drunk looking at the moon and the face of the कान्ता and comparing them. शून्यालये दीपवत्—the lamp is burning and spreading its light far and wide. There is no one to enjoy it or be benefited by it. The दीपप्रभा is wasted.

Sloka. 47. In the last line, he regrets his having had to wait at the door of other peoples' houses for getting doles of food like crows. लोलुरता-अलोलुहः is one of the virtues insisted by भगवान् in the Geeta. The word पिण्ड is appropriate

for crows, and this man waiting for the chance of food on Sraddha days. The commentary quotes the Amara. पराजःपरपिण्डादः—The whole life has been spent like this, for depending for food at a late hour on Sraddha days making enquiry to the various days on which the house-holders are performing Sraddhas. He has no time for learning any विद्या or to earn पुण्य by doing services to the parents reverentially.

Sloka. 48. बालुकसेतुः are proverbial as very frail embankments, easily washed away by the floods, being made of sands. The trees are planted either close to the river bed or in the said bank. They must be expecting to fall in any flood, which may come at any time, being jungle streams.

Sloka. 49. The word वियोग in line (3) in the sloka beginning with आयुः indicates the poet's having in mind the भारत sloka—"वियोगो बान्धवैरायुः" Longevity is not at all a blessing. The Rishis say—one has to survive many dear and near relations by serving long.

Sloka. 50. Shakespeare's description, beginning with "All the world is a stage" and describing various stages of life may be compared with this. In ordinary dramas, when at the close of the drama, actors make their exit behind the screen, they are not dead. Their drama is acted in one night and their actings are repeated many times during their life. One night they retire at the end of the play behind the screen and come back another day on the stage in the course of the play. Here, this drama is enacted by this actor during the whole life-time. This is a drama which has plenty of reality in it, and is all serious unlike the dramatic play. Of course, this poet who believed in transmigration, and Shakespeare did not, might have in mind the return of this actor in another जन्म in

another shape. But the actor does not return in this birth after retiring into the screen of Death which transports him to Yama's City. Shakespeare describes Yama's place as "the undiscovered bourne from which no traveller returns;" in Hamlet's serious soliloquy "To be—or not to be—that is the question."

DESCRIPTION OF A CONVERSATION BETWEEN A सन्यासि—ASCETIC AND A KING

Sloka. 51. The idea of a conversation between a king and a सन्यासि was perhaps suggestive by Sri Bhagavatīam—एकादशस्कन्ध—chapters VII to IX the conversation between the अवधूत and the king यदित्वं राजा—You occupy the highest elevated place उन्नत in your kingdom by saying वयमपि उन्नताः, the suggestion is clear that the Raja is also उन्नत in some ways. कण्व's message—sloka to दुष्यन्त when he speaks संयमधना throwing it into the balance against दुष्यन्त's vast धनस may be called to mind here. उच्चैः following संयमधना may be taken also with that. उच्चैः may be taken there both before and after. The word उन्नत here is an echo of उच्चैः there. The truth no doubt is that the Muni is far superior. No King can or will dispute it. The claim of vast superiority if voiced in line (3) the Muni here claims the उन्नति for himself not by his own merit but by the अभिमान grace and affection of the great गुरुप्रज्ञा-s under whose feet we sat. They counted him as their शिष्य. That अभिमान of theirs, that is their शिष्याभिमान in regard to me gives me a tremendous height. Their connection as गुरु, to me elevates me very high however low I might be. गुरु प्रज्ञा is the term used here. Great प्रज्ञा-s of superior

and vast knowledge. The गुरु is not a गुरु by hereditary claim but is one of the greatest प्रज्ञा-s. उपासित—this is a wonderful Sanskrit word suggestive of fine meanings. To be near—to sit near a गुरु or divinity or other great persons with reverence is itself productive of wonderful results. The गुरु or divinity with whom he sits near, elevates him to his height. He becomes उन्नत by the mere near contact with them. It also produces a sense in them that this man is theirs. मदीयत्वाभिमान—The placing of the king first in the balancing is very nice. त्वं and वयं are the antithesis here. वयं—plural is very charming here. If he said 'अहं', it might refer to himself and savour of personal egotism and pride. वयं—plural suggests that this claim of उन्नति is made on behalf of Munis as a class, not as a personal individual claim. The poet is echoing कण्वमुनि, and expounds his heart in plural. त्वं ख्यातः विभवैः—You are of vast renown by your विभव-s, विभूति-s to use the Geeta word—your royalty splendours, your sovereign authority, your kingdom etc., नः यशांसि दिक्षुः प्रतन्वन्ति—here again plural for the मुनि and also for his यशस्. दिक्षु—in all the cardinal directions and in the ends of the world—another plural again. The singer's singing कवि-s here sing out of love and reverence not for any worldly gain. The Kings' kingdom may be in some one cardinal direction not in all. He will be known only in his kingdom. स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते is proverbial. ख्यातः means—you are known. It would not necessarily mean that he is a ख्याति. He may be a tyrant, and he may be well-known as a tyrant. That is not यशस्. प्रतन्वन्ति—तनु root means विस्तार. The उपसर्ग-प्र makes it very great विस्तार of the यशस्. The proverbial sloka—विकसन्त्येव ते स्वय should be

remembered here. Having balanced the merits of first two lines, he is summing up the conclusion—that is, the result of weighing the two in the scales is summed up here in the third line beginning with इत्थं. मानधन!—the king is addressed by this. आवयोर्द्वयोरपि—Strictly speaking, the coupling up of अस्माकं and तव अस्—of us, and thine cannot give a dual. Word वयं is taken as a class collectively as a singular representing one party. आवयोः means 'of these two parties.' अतिदूरमन्तरं—The gulf is very very wide. Seetha's wonderful slokas 45 to 47 in Sarga 47 of अरण्यकाण्ड addressed to Ravana with utmost pride and scorn, "dreadful demon as he was, alone as she was" beginning with 'यदन्तरं' and repeating it several times, and repeating तदन्तरं also several times. The only difference is she was not speaking of her own height, but of her husband's height. Any pride of her was, in her opinion, due to her husband. She had no pride of her own except that she was राघव धर्मपत्नी. Why all this proud statements and comparisons?—The last line gives the answer. It was the duty of the king to note in what तपोवन-s, which मुनि गुरु-s were residing, and imparting विद्या to a number of peoples. It was the duty to provide facilities for the peoples and also safety to the inmates of the savage beasts and human savages. आश्रम from wild animals and demons. Whether the king is in the नगरं or in the वनं—the king was the Raja of the inmates of forest आश्रम-s. "नगरस्थो वनस्थो वा त्वन्नो राजा जनेश्वर". If you are unmindful of us and turn your back upon us—पराङ्मुखः—वयमपि—we also एकान्ततो निस्पृहा—will be altogether unmindful of you and independent of your sympathy and help. एकान्ततः—totally, exclusively पराङ्मुख. If you are a bit पराङ्मुख we will

be out and out पराङ्मुख. एकान्ततः only one edge or extreme—that is पराङ्मुख's side. We never turn to the पराङ्मुख's side. एकान्ततः should be taken with पराङ्मुखाः—changing as plural. Suitable—विपरिणाम. Why we are निस्पृहाः—absolutely desireless? Why should they at all be or wish to be अभिमुख to the king? Is it that they seek his patronage? No—Only for his good. He must be blessed by Gods to protect his subjects. The Raja must be good, dutiful and prosperous. The kingdom's prosperity depends upon his prosperity. शार्दूलविक्रीडित metre. The मुनिव्याघ्र is addressing the king with the pride of independence.

Sloka. 52. Questions arise here on the previous sloka and out of it. You talked of height, and being well-known. Am I not a sovereign of supreme authority over अर्थs-wealth, and treasures? Are you not अकिञ्चन-s having nothing? जनक—the royal Muni said “मे नास्ति किञ्चन” you are literally penniless. Is not the gulf very wide between us? You have अर्थs and master of them. We are masters of splendid अर्थs and move splendid words—that is superior classical literature. Can all the riches in the world compare with treasures of literature—particularly Vedantic Literature. It is full of the highest अर्थs—the only परमार्थ—एकमेव अद्वितीयं ब्रह्म यावानर्थो - यावदर्थ—All the best अर्थs ideas and thoughts and literature—we are master of all. Not only mastery over language but also ideas—as much mastery over ideas as over language—Masters of language with corresponding rich ideas. यावत् is also suggestive of ‘totality’—साकल्य. Have you not heard of the popular term कवीश्वर? We are also ईश्वर—That is the suggestion by the words ईशिषे and ईष्महे. That is the suggestion with regard to the two. Second line suggests a big question—Are you not शान्तमुनि-s?

Can you claim शौर्य and वीर्य? Am I not vastly superior in this respect? The second line begins answering this question with शूरत्वं—you are a शूर. We are विद्याशूर-s and वादशूर-s you subdue the vain pride of your प्रतिपक्ष-s. We subdue the pride of our प्रतिपक्षवादि-s. We have got our पाटव—cleverness and skill there which is अक्षयं; and which your शौर्य is not.

Our resources in वाद battles are inexhaustible which your शौर्य cannot claim. Where you want to claim superiority for yourself, the tables are turned against you. In the third line is trotted out a great शास्त्र to demolish the Munis' claim. Men of great wealth—धनाढ्याः hang on the king depending on his favour. They court attendance on him probably to get more patronage in their trades etc., to make more moneys or to escape heavy royal levies. Would any rich man go to Munis? Only the poor will go. The great Lord Krishna bitterly complained to Rukmani-Lakshmi—the आह्वय s never would come to see him. He wanted to suggest very humorously. Rich men would practise भक्ति and उपशमन to acquire the blessings of Lakshmi, but would not come to Him. Reference to भागवत X Skandha-Adhyaya (60)-Sloka-14. “तस्मात्प्रायेण न ह्याह्वया मां भजन्ति सुमन्यमे” The word धनाढ्याः here is possibly reminiscent of it. Even very many well-to-do men in their advanced age thinking of an eternal blissful future, and wishing to cleanse their minds of all मल-मलिसलहतये—come to me as शुश्रूषुभ्रोतुकामाः which is a synonym of that word. This is the antithesis to सेवा and सेवने. Your धनाढ्य सामन्त-s are paid servants. These are unpaid शुश्रूषु s wanting nothing for their शुश्रूष, but ready to give vast दक्षिणा-s to us, which however we decline. If you have no fostering care for me, my attitude will be of extreme not caring. स्रग्धरा metre.

Sloka. 53. The comparison is pursued. What are luxuries and luxurious comforts for? For satisfaction—for **परितोष** can be the only answer. If I have complete satisfaction from my **वल्कल**s as much as you from your **दुकूल**s—where is the superiority for you? Satisfaction and contentment derive from a thing. Is it its true value? **दुकूल**s and **वल्कल**s are of equal value in that the satisfaction they give is the same. This reason for valuing them alike is given clearly in the second line. **समइह - इह**—in this matter of dress—**समःपरितोषः**—the satisfaction derived is equal. Equality is modestly claimed. **निर्विशेषोविशेषः**—the expression and idea are supremely fine. The distinction claimed on the ground of **दुकूल** as against **वल्कल** is a *distinction without a difference*—**निर्विशेषो विशेषः**. Look at the genius of Sanskrit Language and of the possibilities of its expression! In the latter half the **मुनि** or the royal Rishi poet demolishes the claim trotted out in the previous sloka of kings being wealthy and Munis being poor. Who is a wealthy man and who is a poor man? **कोऽर्थवान् को दरिद्रः?** The **मनुष्य** in **अर्थवान्** means 'vastness'. When the mind of the man pointed to as poor is filled with joy and contentment, not only **सुख** but **परिसुखे**—overflowing joy, and is absolutely easy, and rich with contentment and cheer. He is a great **आत्म्य**—not a proud king with an uneasy head, and insatiable greed, not contented with anything that he has at anytime, always coveting more and more and thinking himself a cursed have-not.

The third line contains a proud and confident assert. Let that man alone be called a **दरिद्र**. Which man?—Who is meant by the indefinite **सः**—**यस्यतृणा विशाला** is the answer. 'Whose greed is vast and always vaster than the riches that he has at that time. His possessions and riches may be **विशालं** but his

तृष्णा may be more विशाला. As for me I am enjoying तृष्णा क्षय—no तृष्णा—, I want nothing.—How can you call me a दरिद्र? को दरिद्रः—who is the man in want?—You are always in want however much you may have. I am never in want. I am never a have-not which you always deem yourself to be. मालिनी metre.

Sloka. 54. The last line says—“दुर्जनानां अविनयं अनुमन्तु नोत्सहे”—“I cannot put up with and tolerate haughty bad men's disdain and insult. The description is given in the third line—new wealth नवधन, मधुपान—drink—भ्रान्त सर्वेन्द्रियाणां— all senses and mind—the mind is also an इन्द्रिय—are intoxicated by the said two things. The question arises—how can you maintain your body with the bare necessities of life—food, water, raiment, and some bedding to sleep. The necessities are furnished by nature and simple life in the forest with high thinking and simple living as the motto. क्षितिर्पि शयनार्थं—mother-earth is the bed and the cot. Is it not a blessing to sleep at the lap of the mother? To sleep on the earth, no fear of falling down as from a cot, not a pie need to be spent for a bedding whose cost will be multiplying like anything. नोत्सहे—I cannot bear to.

Sloka. 55. Some ways and means of finding the bare necessities of life were mentioned in the previous sloka. Other ways are suggested here. अस्मीमहि वयं भिक्षां—we shall eat food thrown into our bowl as भिक्षा—fruits may not alone be sufficient, if one has been accustomed to eat rice and wheat and spices before. भिक्षा food will keep as to the old way of diet. The forester or the भिक्षु is an अधिकारी of पक्वान्न cooked food. The people of India used to keep some food out of their cooked food for small doles being given to भिक्षु-s coming in the afternoon, when the fire in the oven has been extinguished and the

pestle and mortar are not being used, and the women in the house are taking rest. In appreciable doles of very little quantity are given. Nice house-holder and this भिक्षा giving is no burden to any single person. It is a coveted privilege, and it is given with the greatest order of affection and respect बहुमान—for the भिक्षु—'भोजन आदरो रसः'—The भिक्षा-s are full of this रस. They are offered to the भिक्षु-s as to god. The भिक्षु is विष्णु they say. The great ईश्वर is a great भिक्षु—सन्यासः is called विष्णु लिङ्गम् though—Of course विष्णु वामन went as a भिक्षुक, but not as a सन्यासी. दत्तात्रेय was a combined अवतार of the Trinity. For clothing, the simpler and less costly method is mentioned. आशावाससोवसीमहि आशा means here दिक्—(sky) we shall cover ourselves with दिक् as आच्छानद. The word आशा means दिक्—etc. covering as cloth as दुकूल or वल्कल will cover the whole body. But दिक् will cover the whole body. वस आच्छादने is the root meaning. 'The sky, if it covers, must cover the whole body. The whole body is covered with nakedness. Nakedness is more व्यापक than cloth. Another beauty in the word आशा—The king is covered with आशा—तृणा. Our आशा is शून्य. The genius of the Sanskrit Language gives both meanings to the word आशा—The highest spiritual आशा should become as आकाश ब्रह्म—bodiless, formless, most सूक्ष्म—with no attachments—nothing attaching it; and it attaching to nothing. शयीमहि महीपृष्ठे—we shall lie down and sleep on Mother Earth. Why divide ourselves from the Mother भूमिदेवि by a cot or a bed? We shall lie on the Mother's back or on Her lap. कुर्वीमहि किं ईश्वरैः—What have we got to do with King-Lords? The great commentator quotes the proverbial sloka सनत्सुजात from उद्योगपर्व to धृतराष्ट्र—

येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः ।

यत्र कचन शायी स्यात्तं देवा ब्राह्मणं विदः ॥

“The Gods will recognise him as wholly in ब्रह्मन्. That is the Vedantic meaning of the word ब्राह्मण—though men and kings of men may not. That is सनत्सुजात idea in saying “तं देवा ब्राह्मणं विदुः.” The sloka—we quoted before from भागवत—
“चीरणि किं पथि न सन्ति.....”

Sloka. 56. In the previous sloka, the Vairagi poet said through the mouth of the यति—what use of kings for us? What have we got to do with them? Here the poet says—Of what use are we to kings? What have they got to do with us? न नटाः - वयं should be taken from the second-half. We are not dramatic actors or dancers. We are not विट-s acting as go-betweens, and talking lewdly to please lewd men. न गायकाः—nor songsters. न च सभ्येतरवादचुञ्चवः - सभ्य is something-talk etc., suitable for being uttered in decent सभा-s सभाहं is सभ्य—worthy of an assembly in which the talk is spoken. सभ्येतर is असभ्य—vulgar वाद—talk. वादचुञ्चवः - चुञ्च is a suffix like चण. “तेनवित्तश्चुञ्चणपौ”—Buffoons living by such talks. नृपमीक्षितुमत्रकेवयं - अत्र means—amongst such groups of kings pleasing men. के वयं—who are we? We do not belong to any of these groups. के वयं नृपमीक्षितुं who are we to get an audience to the king and see him. We cannot even look at him even from a distance. How can we go near him? स्तनभारानमिता न योषितः In the previous three groups there was no sex metamorphosis necessary. In the fourth group, it, which is impossible, is necessary. That is why it is placed last, and in a separate group altogether. स्तनभार आनमिताः—They are bent not by humility or modesty but by the sheer weight of their breasts. The bending is a forced bending not at all in humility. वैतालीय metre—fit for वैतालिक-s singing exaggerated praises and pleasing kings, and living there-by.

Sloka. 57. This kingdom भारत was brought into existence as a kingdom—जनितं by broad-minded kings. Now, the kingdom is cut out into various parts some consisting of a very few cities over which the ruler rules. क एष मद्वजः why all this fever-heat of arrogant conceit, while dressed in this petty authority. As the great Chakravarthi of old who brought the भारतवर्ष under one आज्ञाचक्र—any pride at all, they were ideals of humility. विद्रुत अपरैः—some founded विजित्य empire as stated in the first line. Others maintained it in the original integrity. दत्तं च अन्यैः तृणं यथा—Others like परशुराम rooted out the earth of क्षत्रिय rulers, and after conquering the earth, gave it to persons like काश्यप, valuing the conquered earth as a straw. The third line states—Other heroic men or rulers of the fourteen lokas—none of them is elated with pride. There is much beauty in the word विपुल हृदयैः in the shape of इवनि - विपुल is the name of the earth. पृथ्वी is another name. अनन्ता is another name. Conquering the earth विपुल—they have the mind to part with the विपुल. The answer is their minds are more विपुल—They are not satisfied with what they have given. They have not given suitable to their broad mind. If the earth is infinite, the mind that gives it away is more infinite.

Sloka. 58. In the second line, the poet asks,—why should there be any pride and conceit on account of getting to rule the earth? Was not the same earth ruled without any interruption even for a moment by hundreds of kings? Ruling the earth is an ordinary incident in life. Why should this new ruler be elated with pride and conceit over a thing which was common to hundreds of rulers? In the second-half the poet asks—why should petty rulers in name पतयः—not fit to be called भूपतयः, who are पति-s not of the earth or in the earth, but पति-s in a very small fraction अवयव लेश—of a fraction of a fraction

तदंशस्यापि अंशे - तत् referring to the entire earth, the earth which was referred to in the previous-half—be elated—they ought to be sorry men ashamed by the pettiness of their principalities compared with the old चक्रवर्ति-s विषादे कर्तव्ये. They should be ashamed and feel sorry for the pettiness of their state. प्रत्युत on the other hand, जडाः—these foolish men मुदं विदधति—are full of elation. Desikar's Vairagya Panchaka sloka—which was inspired by Bhartru Hari may be compared—

“ क्षोणी कोण शतांश पालन कला दुर्वारगर्वानल-
क्षुभ्यद् क्षुद्र नरेन्द्र चादुरचनां धन्यां न मन्यामहे ”

Sloka. 59. The first line puts the question—Is not the whole earth encircled by the ocean and together with it—nothing more than atom? न्वगुः is the question सर्वोप्ययं—the whole of this earth together with the समुद्रवलय. The word सर्वः means—the whole earth and also the whole earth and ocean put together. It includes the whole of both earth and sea mentioned before. वलयित —encircled as by a वलयं—a waist belt, to show the infinite smallness of the earth and sea compared to the cosmos. Earth is described as a मृत्पिण्ड—the term is used छान्दोग्य सद्धिद्या “एकेन मृत्पिण्डेन”. जलरेखया—the whole ocean is described as a minute रेखा—circular mark or line which has no magnitude. Everything is belittled in contempt by the Vairagi. समुद्र-रशनाचोऽर्वा says दुष्यन्त having the समुद्र for रशना. That little atom of the earth planet has been parcelled by hosts of petty kings—राज्ञां गणाः भुञ्जते. The अर्णव पद form of the root भुञ् which has both पद-s, is significant. भुञ् - आत्मनेपद as here means—to enjoy—not to rule and protect which is the meaning in the परस्मैपद. The selection of the आत्मनेपदि suggests by इवनि that these petty rulers are not able to protect and rule

the territory but merely enjoy by collecting taxes and plundering the poor subjects for their own personal gain. How was this cutting up into various parcels between innumerable petty rulers effected? सङ्गराजैः—by waging hundreds of bitter wars between each other. स्वांशिकृत्य making it their shares. अंश is suggestive of treaties after wars agreeing to divide the petty disputed territory into so many shares. They are able to hold these petty parts because of the treaty pacts not by their military power. It was got in a partition neither side having been able to win a decisive victory. अंश refers to a partition deed peacefully. The war was suspended by a truce and the pact was entered into. The third line must be read as follows—भृशं क्षुद्राः दरिद्रास्ते—These men would get allotments of small parts as a compromise in partition after costly and wasting wars leaving their treasuries empty and in heavy debt. They are petty chieftains. भृशं दरिद्राः—their finance is in a hopelessly insolvent condition. ते दद्युः किं—If you go to them for pecuniary help, will they give you anything? अथवा ददतः—If at all they endeavour or inclined to give—किं अपरं दद्युः - अपरं means a small thing. परं is great. What small things even can they give? त्रिक् धिक् तान् पुरुषाधमान्—We will not say 'fie, fie' upon these petty bankrupt rulers with their petty states and empty treasuries, but we will surely say "fie, fie" upon those wretched pieces of humanity, पुरुषाधम-s who desire seriously to get the धनकण—small, atomic petty coins. तेभ्योऽपि—Even from these bankrupt, petty so-called rulers.

Sloka. 60. In the second-half, the poet says—Why should petty kings be excessively proud and swollen-headed, because of some men bending before them now for fear of being beheaded? प्राणत्राण प्रवणमतिभिः—They want to save their

own lives which are threatened by these petty tyrants who indulge often in capriciously beheading subjects whom they suspect or fear. These men would not bend before them except for fear of losing their life. The bending of the head is made only to save the head. The नमनं of the head is for प्राणत्राण— Either it must bend or it must be prepared to be chopped off. What credit or praise is there on account of these bending out of sheer fear? Why should they care for saving their head? Why should they not be prepared to allow their head to be chopped off? The answer is given in the first half. There was only one person—not a man but the Divine Creator called 'कः', who did not care for his head being chopped off by ईश्वर—the enemy and destroyer of मदन and allowed the skull—कपालं of his own head to be worn by the slayer on his head, and to wear it as an ornament, and to be used as a bowl for his भिक्षा to receive food in भिक्षा, and eat it from that skull-vessel. The word कः is a name of ब्रह्मदेव—with his four heads, who is also called अज. The question is स को जातः—Where is the man who has been born to have such glorious patience, not caring for the chopping off of his head but allowing it for daily use by the slayer who keeps it on his head as an ornament for the head. Where is such a man born? Who would behave in this extraordinary patient and dignified way, being one Murthi in the Trinity like the other? Where in the world would such a man be born? The answer is—there was such a person. That was Divinity—born or manifesting itself as कः - अज - ब्रह्मदेव. He was अजः जातः—the unborn, manifesting himself as born. The Divinity which is described by the श्रुति - “अजायमानो बहुधा विजायते”. The question is—किं कोऽपि जात आसीत्—Has ever such a man been born? The answer is कोऽपि—some

extraordinary great person—कः—the word may be repeated—
 or the same word कः may give this meaning also, 'by शब्दशक्ति-
 च्छनि even without आवृत्ति. कोऽपि कः सः अजः जात आसीत्—There
 was such a person—an eternal-never-born person, appearing as
 born by manifestation, taking shape as a cosmic functionary
 God in the Trinity. मदनरिपुणा—This is very suggestive. ईश्वर
 was very great by killing काम, but his क्रोध रौद्र—was रौद्र.
 He was a slayer of काम—but a victim of his own anger. The
 victim of his anger was Himself—not ब्रह्मदेव victimised by it.
 मूर्ध्नि ईश्वर who had chopped off the head in anger and cried
 “छिन्नं तस्य शिरो मया”—wore the white skull of the head on his
 head, showing his great respect, and exhibiting it on his head,
 and on (by) his head as a warning to the world against anger,
 exhibited by the hand, and also by wearing it on the top of
 his lofty head. He did not conceal the head chopping anger,
 but straightforwardly exhibited most publicly to the gaze of
 the world. Both the great Murthis set examples to the world.
 All was a drama inculcating most valuable lessons. उच्चैः विनिहितं—
 exhibited by putting it on the top of his head of the great
 cosmic पुरुष. धवलं कपालं - नरशिरः कपालं is proverbially said to be
 अशुचि. This was ब्रह्मशिरः कपालं—ईश्वर treats it not as अशुचि-
 च्छनि—but treats the white skull as pure and holy. That is the च्छनि
 in the word धवलं. उच्चैरलङ्कारविधये As a very beautifying orna-
 ment. The word विधि is also suggestive here. विधि-s कापाल
 is used for अलङ्कार विधि. The non-concealment, and the public
 exhibition of this wrong, and the repentence प्रायश्चित्त for it by
 भिक्षादन with this snow-white clean vessel—all show the great-
 ness of ईश्वर. The greatness of both is shown by each setting
 an example in patience and repentence for the world to note
 are shown by this extraordinary drama. Not only was He

नट—a master of Drama, but ब्रह्मदेव also was a नट—all bearing भूमिका—both the भूमिका-s. “कं घातयति हन्ति कं नायं हन्ति न हन्यते” भगवान्’s question and the following answer are wonderfully appropriate with this drama. There is a great deal more taught by this.

ADDRESSING THE MIND AND EXORTING TO CO-OPERATE (IN वैराग्य AND भक्ति)

Sloka. 61. The poet appeals to his own mind pathetically—the mind co-operating with the owner of the mind—that is the soul, मोक्षसाधन-s can easily be achieved. Without its co-operation nothing can be done. “मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः” —says Parasara. “आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मनः”—says Bhagavan. The mind must be befriended and converted, into a co-operator. from having been a non-co-operator for ages. The appeal and argument here is wonderfully good, you go about at the end of your bests to please the minds of other people, namely masters served under or rich men whose help is sought, and bring them round. You enter so many minds of other peoples, and try to please them by putting yourself to ever so many difficulties and sufferings. If you are प्रसन्न and quite calm, and determined to save your owner—my humble self, would not your determination not to go to other people for help with so much suffering and ignominy, but to be self-sufficient and contented. Will that not fulfil your keen desire which is undoubtedly to serve your owner? परेषां चानसि विशसि—you go out and enter into other peoples’ minds. Why should you? Why not lie motionless in your own place—in your owner? आराध्य बहुधा—pleasing them

in many ways by arduous service. The word आराध्य suggests—why should not try to be pleased and contented in yourself?—why do you go and enter. प्रसादं नेतुं—To bring about प्रसाद in other people's minds. Why should you not work out that प्रसाद in yourself? If you are प्रसन्न—crystal clear, would you think of going to other people and serving them? प्रसन्ने त्वयि confirms this idea. Why not seek your own प्रसाद? Why seek so many other peoples' प्रसाद? God has put your entry into me. We are thrown together inseparably by God. Why should you go and enter into other peoples' hearts? What does this entry into other peoples' hearts and attempt to please them involve? हृदयकेशकलितं is an adverb qualifying आराध्य and also विशसि - प्रसन्ने त्वयि is the beginning of the second half in antithesis to परेषां चेतांसि विशसि—at the opening of the first-half. The word अन्तः qualifies प्रसन्ने as also स्वयमुदित following. त्वयि अन्तःप्रसन्ने—if you sit calm and crystal clear within myself, not going out and enter into other peoples' minds. How do you want my help? I want your संकल्प - विविक्तः संकल्पः - विविक्त is निष्कलङ्क—wonderfully pure संकल्प which is विविक्त, unique out of the common. विविक्तः—profoundly discriminatory—discriminating between हितं and अहितं to your owner. अन्तस्वयमुदितचिन्तामणिगणः—If you are प्रसन्न, you विविक्त संकल्प will come as an immediate consequence. स्वयं उदित—will spontaneously arise within you. चिन्तामणिगणः—what will arise?—A number of चिन्तामणिः. चिन्तामणि is चिन्तारत्न—a fabulous gem supposed to yield to its possessor all desires. It is the philosopher-stone for which innumerable mounty-banks have, for centuries been labouring to find with invariably the deepest disappointment. Mind is चिन्ता—the determination—सङ्कल्प arising in it may

result in the successful achievement of the desires. Such determination and perseverance in that determination will like the fabulous चिन्तामणि yield achievements. The सङ्कल्प of the man meaning the firmest resolution to get at a thing will achieve it. That probably is the real secret behind the चिन्तामणि or philosopher-stone. Resolution चिन्ता followed up by determined and unceasing endeavour will achieve anything. "There shall be no Alps" as said by Napoleon. The सङ्कल्प determination is genuine gold. The poet here clearly adumbrates these ideas—Will not the चिन्तामणि सङ्कल्प of your own achieve in full (पुण्यति) or even more than expected, your अभिलषितं—your desires? तव सङ्कल्प किं ते अभिलषितं पुण्यति न?—Why do you go and seek with great pains to please other peoples' minds? Please determine to be contented yourself and the whole problem is solved. All trouble of going to other people and pleasing them is avoided. Be pleased with yourself. The sloka begins with परेषां चेतांसि and finishes with ते सङ्कल्पः— and in the middle, it says प्रसन्ने त्वयि and त्वयन्त.

Sloka. 62. The address to the mind is made in another very charming way. परिभ्रमसि किं—why do you wander and wander round and round. मुधा—and that in vain without any achievement? Why so much perseverance and determination in making vain attempts and vain wanderings? What to do? "Try, try, try again"—is the proverbial advice to man. Is not repeated perseverance with ever so many failures a great virtue? चित्तं—My mind wandered long ceaselessly, and continuously for very long time in my service without a moment's leave or rest? Please now retire. Your retirement is long over due. Please rest. That will achieve the highest

मोक्ष to me and to you. “बन्धाय विषयाशङ्गि मुक्त्यै निर्विषयं श्रुतम्” भागवतं says (Skandha-1—chapter IV sloka 34) “यद्येषोपरता देवी माया वैशारदीमतिः । संपन्न एवेति विदुर्महिम्नि स्वे महीयते ॥” The above sloka appears to be in the poet’s mind here. It is reproduced with all its charm, in inimitably simple and forcible language. सूत says भागवतं मति - (चित्तं) feminine gender—Her ladyship—देवी has been ever wandering through the ends of the universe with swiftest wings. She is a great पण्डित of माया. The little of माया विशारदा is very appropriate for her. She has earned the title by her unceasing wanderings, and fortunately these wanderings made by her in the name of; and for me—her owner, her dear lord—(she is my देवी and I am her देव) Her wanderings, in my interest as she intended—all this have ended in misery to me. Let her take complete rest and be उपरता—The उपरति there is सन्यास आश्रम विश्रम—total retirement and total peace. No more wanderings and no more movements. What is the gain by this stilling and stoppage? संपन्न—the attainment of ब्रह्मन् peace and bliss—perpetual—where does that peace and bliss come from? स्वे महिम्नि महीयते—All the महिमा is within it—All the trouble and misery was within her and her master. All the troubles and miseries are due to her going out. If she kept all to her within at home, not going out, she would have saved herself and her master. उपरति there is विश्रम here. विश्रम is synonymous with retirement and rest from perpetually wandering service for endless time. Where to rest? कचन—in some indescribable somewhere. What is the place? In your own innermost master-self. कचन must come round to the self because complete rest necessarily means—not going out of the self. The poet very cleverly says—somewhere

without specifying the resting place. The mind being absolutely still and resting, the somewhere must be the innermost self, and nowhere outside. That is the **एवमिदं** of **कचन**. **कचन** refers to the **स्वे महिम्नि** in the **भागवत** sloka. **कचन** may be taken also with **परिभ्रमसि**. You go somewhere and somewhere, without discovering what is in yourself, and in your master. **कचन** may be repeated—**कचन कचन**—somewhere and somewhere. If I am not going about and, am inactive, anything may happen. Good things may not happen. Bad things may happen. 'My dear mind'—says the poet in the second line. What will happen naturally and by itself, will happen in that way, and in no other way. 'Whatever we may do or not do. **यत् भावि, तत् भवत्येव**' is the proverb quoted in the commentary—which is in the poet's mind. **स्वयं** means—'without any effort on your part' **अतीतमननुस्मरन् - अनुस्मरन्** means—continuously thinking of past failures and disappointments. What good is there in grieving over the past? It is dead and cannot be called back. **अनु** means 'continuously.' '**गतं नानुशोचामि**' is proverbial. The poet keeps the **अनु** in the proverb. . Don't build **सङ्कल्प**-s.—castles in the air for the future. In the Previous sloka, determined **सङ्कल्प** to keep within oneself, without going out was recommended. Now the poet requests that there should be no **सङ्कल्प**-s of **मनोरथ**-s for the future. 'What will you do'?—the mind asks. I will enjoy what are given to me by Providence without my wishing or expecting or even dreaming. The commentary quotes a very apt sloka of **भगवान्** about the Pandavas. "They do not grieve over past failures or troubles. **गतार्थान् नानुशोचन्ति च**. They do not build **मनोरथ**-s—hopes and desires for the future. **नार्थयन्ते मनोरथान्**—The third line in

Sloka (62) is a paraphrase of भगवान्'s first sloka. The first पाद of second-half—"वर्तमानेन वर्तन्ते तेन मे पाण्डवाः प्रियाः" is paraphrased by the fourth line.

ॐ Sloka. 63. चेतः प्रसीद अधुना—are the last words of the sloka. The word प्रसीद has two meanings—'become crystal-clear rid of all impurities', 'to become favourable to me.' Let me have your grace. एतस्मात् विरम—despite from (this) इन्द्रियार्थ गहनात्—from the jungle of sense-objects and enjoyments. गहनं means forest and also सङ्कटं. Both meanings may be taken. This is from the sense entanglements. आयासकात् which pain weary and exhaustive. The senses cannot perceive or enjoy anything without the mind co-operating. Each sense will have only its perceptions and enjoyments. But the mind has to perceive and enjoy all the perceptions etc., of all the senses. श्रेयो मार्गं आश्रय. This shows the इन्द्रियार्थ मार्गं was अश्रेयस्—Instead of being इन्द्रिया राम, become आत्माराम. That is the way which is effective to dispel all the ills and miseries of संसार without anything left—अशेष in a moment. That आत्माराम मार्ग is meant by श्रेयोमार्ग is confirmed by स्वात्मीभावमुपैहि which follows. Mind—मनस् must practically cease and become merged in the आत्मा with which it is connected. मनोयात्यमनोभावं—मनस् must become no मनस्. It must give up its स्वभाव as मनस् and judge the भाव of its आत्मा. स्वात्मीभावं is the positive statement of the negative statement अमनी भावं. "ततस्ततो नियम्यैतत् - आत्मन्येव वशनयेत्" says भगवान्. The स्वात्मी भाव of मनस् is meant there. It becomes वश to the आत्मा losing its prior independence. उपैहि—attain wealth. सन्त्यज—Give up altogether. निजां गतिं - निज is स्व—your own independent movements. कलोललोलां—ceaselessly rising and falling and tossing like ocean waves.

भूयः—again. भङ्गुरां भवति मा भव—don't entertain taste for संसार pleasure which is fleeting. भजभवरतिं may also be intended भूयो भज भवरतिं may also be intended, भूयः meaning 'abundantly'. This is expressively stated in the first line of the next sloka.

Sloka. 64. मोहं मार्जय—Sweep off the cob-webs of stupors, delusions, illusions, produced by nescience. चन्द्रार्धचूडामणौ रतिं उपार्जय—This means that other शृङ्गार रति-s indulged in before unduly, should be abandoned. The poet has his Mangala sloka in mind. मार्जय and उपार्जय alliterate well. In the second line—Life on the Ganga banks is recommended for hearty acceptance. स्वर्ग may also mean मोक्ष here. Although it is a river coming from स्वर्ग, it is capable of leading one to मोक्ष. तरङ्गिणी is significant. The river is rapid with तरङ्ग billows which would waft cool Ganga water drops to the residences on the bank. This तरङ्ग is in contrast with the तरङ्गवीचि-s etc., coming for disapprobation in the next half. Seven, fleeting though shining, things are bracketted in the second line. को वा प्रत्ययः—who could place confidence in them? अलङ्कारदीपक-प्रस्तुत and अप्रस्तुत things comparable with each other are placed together, with one common characteristic or क्रिया or action.

Sloka. 65. Think not once of Rama. Lakshmi with आस्था— with eager desire while she is चञ्चल—not staying. He dances to the eye brow gestures of kings and goes as a common woman to any one on whom the king smiles. What would you do? कन्था कञ्चुकिनः—covered with rags. भवनद्वाराणि प्रविश्य—entering the doors of houses in वाराणसी रथ्या पङ्क्तिषु—In the many of Benares streets. द्वार—suggests—not entering inside the

house but stopping at the outer door-way. These are rows of streets in thickly crowded Benares. It was so even in the days of भर्तृहरि also. It shows that houses are innumerable that there can be no dearth of भिक्षा. पाणिपात्र पतितं—no bowl but the hands which serve as the vessel. The two hands are joined. पाणिद्वयं पात्रं अमत्रयन्तः - कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः—In Sankara's यतिपञ्चकम् is an echo of this. अपेक्षामहे—“निरपेक्षं मुनिं शान्तं निर्वैरं समदर्शनम्” is भगवान्'s description of a मुनि who must be निरपेक्ष. अपेक्ष of things like. कौपीनाच्छादनं वासः कन्थां शीतनिवारिणीं etc. is accepted.

The commentary quotes a श्रुति - “पाणिपात्र - उदरमात्र पात्रे पतितं भक्षीयात्” It justifies by महाकवि's usage the word कन्था कञ्चुकिनः with a suffix indicating possession although even the mere बहुव्रीहि - कञ्चुकाः will indicate possession.

Sloka. 66. The alternative here is between (1) tasting the sweets of संसार if the blessings mentioned in the first half are at hand and if not (2) the entry into निर्विकल्प समाधि - non-dual Yoga experience, which is the highest height of समाधि—what are the संसार blessings which are covetable and worthy? (1) Music in front. (2) Southern poets of mellifluous poetry. The royal poets' appreciation of poets from the south is interesting. In those days, there was no prejudice of north or south. To the back of the chamari-fan girls waving up the chamaris gracefully—with the gingling sounds of their bracelets. मन्दाक्रान्ता metre.

Sloka. 67. To the proud statement that such and such great blessings in संसार have been achieved, the answer to every statement is—ततः किं—and what of that? In the last line, even

bodies lasting for a long कल्प are imagined as granted and rejected as not wanted. वसन्ततिलका metre, so also the three following slokas in this chapter.

Sloka. 68. Here the possession of various marks and components of वैराग्यं is asserted. It is stated in the end. Having all this, what more is there to be wanted? The four ततः किं in the previous slokas indicated rejection of things stated as insufficient. Here the question at the end is indicative of sufficiency and wanting nothing more. The words संसर्ग दोषरहिताः calls to mind 'संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति' - विजना वनास्तः is suggestive of the Geeta sloka "विविक्त देश सेवित्वं विरतिर्जनसंसदि - विजना is a synonym of विविक्त.

Sloka. 69. The peroration is grand here. Think of that ब्रह्मन् - अनन्त—infinite अजरं—changeless and decayless. परमं—greater than every other. विकासि—which expands us as infinite. ब्रह्मण—we are Brahmana. परमं may be taken as an adverb qualifying विकासि. It expands the loving devotee as Brahman like itself—as infinite as itself. Being बृहत्—great beyond limit and ब्रह्मण 'infinitising into ब्रह्मन्'s his devotees are the two etymological meaning of the word ब्रह्मन्. The words तद्ब्रह्म immediately following show that it is called ब्रह्मन्. It bears infinitely expanding, and making ब्रह्मन्-s of his devotees. तत् चिन्तय—Think of that ब्रह्मा alone—not others. अवधारण एव is understood as a general rule in the absence of anything to the contrary in the context. "तमेवैकं जानथात्मानं अन्या वाचो विमुञ्चथ—says the मुण्डक श्रुति - विक्लप-s are considerations as to selection of this or that भोग-s. It also means—unreal things appearing as real—विक्लप means भेद - निर्विकल्प समाधि recommended in sloka (66) means the absence of dualism, difference and seconds.

in the concentrated meditation. असत् means—(1) unreal and (2) bad. The second half, says that though not wanted by the Yogi, योगसिद्ध is blessed with even great भोग-s as a sequel to successful Yoga. अनुषङ्गिणः These come in the train of Yoga attainment by the wish of Providence to bear his योग-s and क्षेम-s though he does not care for them. The ब्रह्मन् meditated upon is keen about giving them to the Yogi. They are अनन्याश्चिन्तयन्तः—wanting nothing else except God. To such men—योगक्षेमं वहाम्यहं—says भगवान्—that means स्वयं—unasked. कृपणलोकमताः—These भोग-s are valued highly by कृपण-s. The word has been explained in sloka (70). This is the final sloka to the mind.

Sloka. 70. The poet seems to remember Rama's sloka to Lakshmana.

उत्पन्नपि चाकाशं विशन्नपि रसातलम् ।
अदन्नपि महीं कृत्स्नां नादत्तमुपतिष्ठते ॥

We would attempt and venture and even do such impossible things—but not think of ब्रह्मन् even while in delirious or in dreams, even involuntary—निर्वृति is perfect peace and bliss. आत्मनोऽनं - आत्मनेहितं—The तद्धित - खच् suffix denotes हित.

THE CONSIDERATION OF PERMANENT AND IMPERMANENT OBJECTS

Sloka. 71. “स्वात्मानन्द पद प्रवेश कलनं मुक्त्वा - पद is state place, स्वरूप - पद्यते प्राप्यते इति - पदं कलनं—you have got to be eagerly and passionately thinking of entering into स्वात्मानन्द That continuous, thinking will bring it to you.” “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मात् कुरुतेऽर्जुन” —This sloka of भगवान् is echoed by

with *सकालानलं एकं मुक्त्वा*—excepting this one, other ways of practising, devotion to God with other objects. To ask in return for the devotion practised, would be a bargaining commercial proposition. *वणिक्वृत्ति*—The poet has in mind Prahlada's sloka—*यस्त आशिष आशास्ते न भृत्यः स वै वणिक्*—All things mentioned in the first half giving fruits here or in Swarga in return, are only the nature of bargainers. Swarga *ग्रामकुटी निवास*—contempt for the great city of Amaravathi etc., as for a village.

Sloka. 72. *धर्मपुत्र* declared in answer to the *यश्च* that the greatest wonder in the world was that men should think their bodies as *स्यावर*—everlasting when people are dying in hundreds before their eyes. '*शेषास्यावरमिच्छन्ति किमाश्चर्यमतःपरं*'—Word *शेष* is used in that sloka in regard to the sense of 'all other men'. The last word in the previous sloka *शेषवृत्ति*-s meant. The word *रोष* at the end there, brings to the poet's mind *धर्मपुत्र*'s sloka, giving expression to similar settings. Sloka begins with *यतः*—whereas. Three classes giving reason—The deluge fire will destroy mountains and the earth firmly held and supported by mountains, and dry up the ocean. But you think that the body will last as long as the deluge and even after. Human body's safety is ever shaking like the young elephant's ears.

The commentary quotes the *वामनसूत्र* justifying the tautological *करिकळभ-कळभ*—means an elephant cub. Such usage as *भानवभलि* similar to this is called *उक्तिपोष*.

Sloka. 73. *नित्यानित्यवस्तु विवेक*—is one of the four *साधन*s is indispensably necessary before entering the threshold of *ब्रह्मविचार* - *वाक्यं नाधीयते च बान्धव जनाः*—Even near and dear-

relations do not heed your words in this advanced age. भार्या न शुश्रूषते—wife would not even care to lend her ear to my words. The वन्धु-s hear and disrespect whereas she would not even hear. Even the पुत्र son, who is bound by religious duty, as described by Manu etc., and by social and natural rule, acts like an अमित्र - भर्तव्या मनुरब्रवीत् - मित्रं मित्रवत् आचरेत्, is a proverbial sloka “when the son enters the sixteenth year, one should treat him as a son” Here the पुत्र acts as an अमित्र - मित्रवदाचरति. The आचार कथप् is used here to remind of the sloka मित्रवदाचरेत्, describing his duty to the father. The father treats him as a मित्र, and the son behaves towards him as an अमित्र. लालायते - लालेव आचरति—the whole mouth functions as if it were wholly लाल “लालामयं भवति”—as the commentary says.

Sloka. 74. If a few hairs on the head become a little grey, her contempt begins. जरापरिभवस्य स्थानं. The woman जरा disgraces him. Why should not the wife follow suit? आरोपित अस्थिशतकं. The bones do not appear to be natural, but they appear to be artificially set up. They have not the natural strength and firmness, and appear as loosely set up. आरोपित appears to suggest this. They pass round him at a distance, as if he were an untouchable person. They round him, from a distance as they would round a vessel reserved for them. The idea is that she makes a प्रदक्षिणा of the old husband, keeping out throughout the same distance, and not coming anywhere nearer while passing round in a circle. The radius is never nearer.

Sloka. 75. Great प्रयत्न should be made for अत्मश्रेयस् by a wise man before old age sets in, and while in health and vigour. The senses should be functioning in full vigour to

begin the प्रयत्न for spiritual welfare after old age sets in, and the body is like a house on fire. What would an attempt to dig out a well just then for getting water to extinguish the fire! सन्दीप्त—and the fire is fully raging.

Sloka. 76. No doubt प्रयत्न should be made for आत्मश्रेयस् before old age sets in, and during health and vigour and youth. 'What आत्मश्रेयस् shall be resorted to?' is the question here. Three alternatives are put. The second alternative is सहधर्मचर्या with a noble and virtuous wife who according to Hindu Sastras and society should be treated with respect—सविनयं word दारान् used here, itself shows that the wife should be always पूजिता—Ordinary दारा-s themselves are entitled to be treated respectfully; but this wife is गुणोदार दाराः. In a life lasting for minutes, and sure and certain, we don't know what route to take.

Sloka. 77. दुराराध्याश्चामी—दारााराधनं was spoken of in the previous sloka. दुराराध्याराधनं is spoken of here. जरा takes away and deprives us of the uses of our dear body.—जरा देहं हरति दयितं. मृत्यु deprives of our life. Life without a good-body in old age is a burden. The only आत्मश्रेयस् is तपस्.

Sloka. 78. तपस् was determined to be the only आत्मश्रेयस्. It is the best स्थानं for तपस्. जह्नुकन्या—coming from the ear of holy जह्नु Rishi adds to the purity, that is already pure—पवित्रं as भवाङ्गपतितं तोयं. The poet is very enthusiastic in making तपस्. 'भागीरथो तीर तपोवनानि' (Kalidasa).

Sloka. 79. अनित्यतामुपगते चित्ते—That the mind has found out the perishability of all pleasures, including the pleasures of good men's company, and pleasures of literature. None of the

pleasures mentioned in this sloka is रम्यं. They will be रम्ये only till their अनित्यत्वं is found out for certain by विचार-अनित्यता—The certainty of अनित्यत्व of all these eternal and infinite pleasures. There is a promise of नित्यत्व of the ब्रह्म सुख by the Upanishads. That alone must now be sought.

Sloka. 80. Are not good mansions to live in, good songs thrilling one with rapture, pleasant? रम्य—Is not the wife dear as प्राण, lovingly giving her best for the husband's pleasure? Very very dear, it may be so, but they are very short-lived, and threatened to disappear like the flickering flame of a lamp tossed by moth rapidly flying at it. Therefore, knowing how precarious all these are, good men retire into the forest. The poet also shows an eager longing for so retiring.

WORSHIP OF LORD SIVA

Sloka. 81. In sloka (83) in the last line, the poet says, "O—I now know that there is no गति - उपाय for मोक्ष excepting the blessed Feet of the slayer of Cupid. नान्यागतिः 'शिवशरणमेव शरणम्' says the commentary there. Prior to that अर्चना of Siva is necessary. It is of two kinds—(1) external and (2) internal. The first consists in the gathering of flowers, fruits, rice, spices-offering etc. But the internal अर्चना is far more dear to the Lord. It does not require any expenditure of money or external pains. It requires only internal culture by practice of yogic संयम—restraint of all senses. It is pictured as an elephant in rut which has to be tied up by chains in the pillar. आलान—which means गजबन्धन. संयम—means—restraining the अन्तःकरण—internal organ-mind. The use of the word अन्तःकरण suggests that बाह्यपूजा done by the

other senses with elaborate preparations and rituals is not so good. The commentary elaborates this. In पूजा, great value is attached to the proverbial right पुण्य-s, all internal culture of great गुण s like अहिंसा, शान्ति, दान्ति, गुण etc., अहिंसा प्रथमं पुण्यं द्वितीयं इन्द्रिय निग्रहः—Here the इन्द्रिय निग्रह - अन्तःपुण्यं is mentioned. आलंकारात्—from the beginning of संसार, which as the commentary says is अनादि. The सृष्टि-s and प्रलय-s come excessively in never-ending circles. The commentary says अ and संसारात् are two words. त्रिभुवनं - त्रयाणां भुवनानां समाहारः - समाहारद्विगु सप्तास. चिन्त्यतां—They have searched the three worlds from time without beginning, but have neither seen nor heard. अस्माकं नयनपदवीं नैव गतः—no such man has ever come across our eyes. श्रोत्रमार्गं गतो वा—The different word मार्ग—other than पदवीं is used with a deliberate purpose. To come in the way of the eye, there must be immediate contact between the eye and the man. But to come in the road to the ear, there need be no contact between the ear and the man. The ears do not hear the man, but only about him, second hand, third hand, or fourth hand reports—reports communicated from ear to ear—कर्णैर्कर्णिकया many reporters, not seeing or hearing the man. The करि—(internal organ-mind) is madly after a करिणी—which is the object of pleasure he coveted. अभिमान—It has set its mind upon its mate, therefore. it is मत्त. क्षीब is a निष्ठा form like क्त and तवतु suffixes. This form without the regular suffix is read by Panini as an exception निष्ठात् with the निष्ठा sense. आलानं—post to which an elephant is tied. A clever mahout who is able to tie up a क्षीब elephant in this condition, is a rare mahout. The mind must be restrained by the अङ्कुश of a determined बुद्धि. बुद्धि is the सारथि controlling

the प्रग्रह—reins of the मनस्. Desikar's श्रीस्तुति sloka says "आसंसारं विततमखिलं वाङ्मयं यद्विभूतिः"—He was undoubtedly inspired by भर्तृहरि.

Sloka. 82. The poet expresses his wonder as to what तपस् has given him or any other speaker of such a sloka, the great virtues of peace, calm, tranquillity etc. The poet feels that he has this संपत् of शान्ति, दान्ति etc., which are indispensable साधन-s for शिवार्चन भक्तियोग. यदेतत्—placed at the beginning refers collectively to the great virtues up to बहिरपि in the third line. Having referred collectively by यदेतत् at the beginning to a number of साधन-s felt to have been acquired, pretty fully, he refers to the whole again by the words—देवा परिणतिः—meaning—"this wonderful development." एषा—feminine is used suitably to परिणतिः—The commentary quotes the proverbial sloka 'शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य.' The usage in this sloka is exactly like that. स्वच्छन्दं विहरणं—complete freedom of movement at our pleasure is impossible, if one is under another man's yoke. अकार्पण्यमशनं—getting our food without any loss of self-respect is the way of placing oneself under obligation to another. अकार्पण्यं - कार्पण्य रहितं—This is an echo of 'विना दैन्येन जीवनम्' The poet very appropriately remembers this sloka

अनायासेन मरणं विना दैन्येन जीवनम् ।

देहि मे कृपया शम्भो त्वयि भक्तिमचञ्चलाम् ॥

सह आर्यैः संवासः—living in the neighbourhood with आर्य-s as neighbours. He is not satisfied with संवाद or सङ्ग—occasional contacts. He covets permanent residence with them. श्रुतं उपशमैकव्रतफलं - श्रुतं—Vedic learning must produce its fruit or perfect शान्ति and the pursuit and preservation of शान्ति as a

vow. The poet has in mind the text “शमार्थं सर्वशास्त्राणि विहितानि मनोविमिः” and also perhaps the Ramayana sloka.—“शोलवृत्तफलं श्रुतम्.” words फलं and शम are common. मनोमन्दस्पन्दं बहिः—the mind does not move quickly, impetuously outward as it used to do before. मन्दस्पन्दं means—that it moves, but only very slowly. The commentary says charmingly that the reason for its slowly beginning to move outward, is the mind having been turned and fixed inside.—अन्तर्मुखत्वात् मन्दप्रसारम्. We may compare with the भागवत श्लोक - कृच्छ्रात् पुनर्लेब्धबहिर्दृशिः शनैः प्रत्याहतं भागवतोत्तमोत्तम्” (Skandha 10. Chapter 12. Sloka 44.) describing Suka as getting his outside attention of mind slowly on account of his mind having been fixed in the अनन्तगुण-s of ईश्वर by the question put forth by परीक्षित्, which reminded of this and sent him into a reverie. The word शनैः there is echoed by मन्द. The word बहिः is common. चिरस्यापि विमृशन्नपि चिरस्य, चिराय, चिररात्रा etc.—all mean चिर—says Amara. The commentary says that this is विभक्तिप्रतिरूपक अऽप्यय—the अऽप्यय in the form of a विभक्ति. The तपस् must be शिवपूजा-‘शिवपूजाविधेः फलम्’ says a proverbial text beginning with यत्.

Sloka. 83. In the previous sloka, the poet said न जाने—“I don’t know.” Here he says, “हा! - ज्ञातं—Oh! I now understand that the only hope is the Lord’s blessed Feet. The sloka here is spoken at a time when youth has passed, and when the mighty बलवान् काल-यम is approaching. कृतान्तोऽश्वमी-अन्त means-determined-निश्चयं कृतान्त—यम has made irrevocable निश्चयं which could not be changed. He would not wait even for a moment and postpone the death.

Sloka. 84. This is the sloka which is said to have been quoted with full approval by Appaiya Deekshitha with regard

to himself. The commentary quotes the भारत sloka—" शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे " which Kalidasa has declared from the house store for his sloka " एकैव मूर्तिः विभिदे त्रिधानु ". The author says—" I believe in their identity and non-difference. Even so I have a natural liking and भक्ति in the crescent-headed Lord. भक्ति is-love towards respected persons. "महनीयविषये प्रीतिर्भक्तिः"—I respect Vishnu equally-but my love naturally goes towards Siva most. Therefore, my भक्ति is शिवभक्ति"—In the first-half, Siva is described as जगतामधीश्वर महेश्वर—The poet has in mind the Swethaswathara Smrithi—'तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्'. अधीश्वर means अधिकः ईश्वरः. जगतां अधिकः ईश्वरः is an echo of Swethaswathara—explaining the meaning of अधि asअधिक. " विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः"—Swethaswathara speaks only of Siva from the beginning to the end. That is why the poet refers to Swethaswathara Rishi's Texts. The word जनार्दन calls to mind—" मोक्षमिच्छेत् जनार्दनात्"—I don't dispute that जनार्दन gives मोक्ष to his भक्तःs and that his अन्तर्यामि is विश्वम्."

Sloka. 85. The word कदा is uttered again and again, "When shall I show the keenest eagerness"? When?—When? In Slokas 85, 87, 88, and 89. Coveted things are (1) Brilliant, clear moon-light, making the Ganga sands look snow-white—(Ganges water is white—धवल) and the sands are also very white now—so also गङ्गा water in the moon-light. (2) सुखासन calling to mind the योगसूत्र - 'स्थिरसुखमासनम्', (3) All nature, birds etc., sleep, in the night and no noise—all hush, (4) Total disgust with the extensively spread भवाभोग (without Vairagya in mind, the quietness of the surroundings will be no good) (5) The quiet of the night—our loud exclamations of the name of Lord Siva must break the

quiet. The way out of भव-संसार is crying to the Lord भव. Mere loud cries of Siva may not be quite sincere or make enough वैराग्य. Tears must be gushing profusely.—“When shall we reach that दशा—state?”

Sloka. 86. वितीर्णे सर्वस्वे - सर्व means धन. Having given away all धन - तरुण करुणा पूर्ण हृदयाः - तरुण is tender. करुणा is sympathy and compassion. * Compassion is always intense and warm, at the beginning. मैत्रीकरुणा मुदित and उपेक्षा भावन are necessary preliminaries for yoga. द्विगुणपरिणामां विधिगतिं - विधि is दैवं, गति is doings or workings. परिणाम is परिपाक - परिणत शरच्चन्द्रकिरणाः—The poet is echoing Kalidasa's words—“परिणत शरच्चन्द्रिकासु क्षपासु”—Though it was the reverse of विराग those he referred to there रजनि-s with brilliant moon-light in the previous sloka—The commentary says—“The one-half of the first and last yamas are considered as दिनं and therefore three yamas of the night alone are counted.”

Sloka. 87. In the previous two slokas, the poet spoke of the ways of spending the night. रजनीः त्रियामाः—Here he speaks of passing the days—दिवसान् as a minute—निमिषमिव वसानः कौपीनं—calls to mind the text. “कोपीनाच्छादनं वासः”

Sloka. 88. व्येधे ध्यानं निवेद्य—The poet is thinking of अधर्वशिख - ‘वभुराकाशमग्रे व्येधः’ He refers to that authority for शिवध्यानम्। “समकरचरणे पुंसि सेवा समुत्थं दुःखं” Commentary quotes sloka from सामुद्रिकाशास्त्र showing that a mark of fish—मकर—lotus and शङ्ख in the foot indicates full worldly fortune. सेवा to such a man was an unendurable misery. It is now dispelled by सेवा to Lord Siva.

Sloka. 89. पाणिपात्रः is a more advanced stage of सन्यासः, the अवधूत—stage—“पाणिद्वयं पात्रममत्रयन्तः” says यतिपञ्चकम् दिगम्बर—calls to शम्भु—who is दिगम्बर? The next sloka begins with “पाणिं पात्रयतां”—Sankara—the singer of यतिपञ्चकम् evidently had भर्तृहरि in mind; also Desika singing वैराग्यपञ्चकम् had both in mind.

Sloka. 90. In the last sloka, he opens the expression of his highest ideal of पाणिपात्र. भैक्ष means a collection of a number of भिक्षा-s भिक्षा will be निसर्गशुचि only if it is taken from a number of houses—“भैक्षं भिक्षा कदम्बकम्” says Amara. That is the छानि in the word भैक्ष- बहुतृणं - बहु is a प्रत्यय and it comes before, and not after. ‘बहुचपुरस्तात्’ is quoted. बहु is not the word meaning. The meaning of this प्रत्यय is—‘a little less than’—तृणकल्पं is the meaning; ‘not even equal to तृणं— but a little less’. अत्यागेऽपि तनोः—Even when the body is still continuing. कोऽपि अत्रा—some very extraordinary way of leading life.—What is that? अखण्ड परमानन्दावबोधस्पर्शा - अखण्डपरमानन्द is ब्रह्मानन्द अवबोध is experience, स्पर्शा means—touching that experience. योगिनां is qualified by स्पर्शा. Their way of ब्रह्मानन्द experience in life is easily got by Siva’s grace. शिवप्रसाद calls to mind “घातुः प्रसादान् महिमानमात्मनः” संपत्त्यते-संपत्ति means ब्रह्मसंपत्ति मोक्ष—which would come only after the त्याग of the तनु body, but by the Lord’s प्रसाद, the स्पर्श of infinite ब्रह्मानन्द experience is enjoyed. संपत्ति also means—death.

THE अवधूत LIFE

Sloka. 91. The poet is having in mind the भागवत स्कन्ध (एकादश) संवाद between यदु and अवधूत [Chapters VII to IX]

Here at the close, the royal poet himself aspires for the अवधूत life which even यदु did not. There is difference of opinion about क्षत्रिय-s being qualified for सन्यास. The commentary defines an अवधूत as a जीवन्मुक्त - योगि forgetful of the outer world, and immersed in the contemplation of identity with ब्रह्मन् - वसानः कौपीनं was the मनोरथ in sloka (87). Here the कौपीनं is made of hundred patches. कन्या—rag is permitted for protection from cold—कन्यां शीतनिवारणीम्—It would also be matched by hundred pieces like the कौपीन - नैश्चिन्त्यं—no चिन्ता - “चिन्ता नास्ति किल”—was the famous song of अवधूत ‘सदाशिवब्रह्मेन्द्र’ - निरपेक्षं. The भिक्षु does not sacrifice his independence by his भिक्षादन वृत्ति. He would return quite satisfied, even if he got no भिक्षा. He is यदृच्छालाभसन्तुष्ट—यदृच्छा conveys the idea that he does not expect or ask. He would leave it to chance—providence, and the discretion of the public. The term यदृच्छालाभ—may also be split as यदृच्छा, अलाभ. Even if by chance, he got nothing, he would be सन्तुष्ट-भगवान्’s formula—“सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ”—applies to the भिक्षु also—as much as to the greatest ‘fighting soldier Arjuna on the eve of the great war. निरपेक्ष here conveys all these ideas, अशनं—if no food was got in the भिक्षा—he would be अह्नश्च or वायुमक्ष—Brahman is his real अन्नं. He looks upon the food got as Brahman. If no food is got, there is the permanent factor Brahman there to eat. निद्रा श्मशाने वने—He looks upon his body as an altogether stranger, and unconnected with him. His आत्मा sleeps in परमात्मा union, and as the सूत्रकार says, the सुषुप्ति स्थान is आत्मा. The Upanishads repeatedly say so. The आत्मा is everywhere. What does it matter where the body is lying? He is in the high spiritual state pictured in slokas

37-38 of Bhagavata—Skandha III. Chapter 28 in Kapila's great उपदेश to his great mother who was admired by the son as निर्वेदवादिनी माता. She might not be वेदवादिनी being a woman but she was निर्वेदवादिनी. His body was असत् to him—who is the सिद्ध who is described by भगवान् in the two slokas as he had no awareness of the body. To him; it did not matter—whether his body was in a place where corpses were lying—The true निद्रास्थानं as a matter of fact, for the जीव, is आत्मा. One may be sleeping in a bed of feathers or in an ivory cot—पयः फेननिभाश्शय्याः दान्तादान्ता - रत्नपरिच्छदाः आत्मा—Snowy-white cot and snowy-white bed. His body is lying there, but he is lying in the निद्रा. That is the Vedantic truth about निद्रा. स्वान्तःकरणे—The मुक्त is described as स्वराट् which means स्वतन्त्र—he is his own Raja. अनन्यराजा अनन्याधिपति as the Sutrakaras says. To this जीवमुक्त—all this applies. स्वान्तःकरणे—suggests all this. निरङ्कुशं विहरणं—goes about unrestrained. His आत्मा is unrestrained. आत्मा is derived from the root अत meaning 'सातत्य गमने'. He is unrestrained by his body, and the body follows the आत्मा wherever it spreads. It follows as a shadow. He does not follow movements determined mainly by mind and other parts of the body. “सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति”—is the description of the मुक्त. निरङ्कुशं विहरणं is an echo of that idea. स्वान्तं प्रशान्तं सदा—Is not the mind active now when the body is alive? स्वान्त is the mind—चित्तं—No, it is motionless-still—प्रशान्तं—not only शान्तं but प्रकर्षेण शान्तं—The mind is लीनं—absolutely motionless. How long?—Always. Has this जीवमुक्त no joyous festivals? As a great अस्तिः,—are there no God-worship festivals to him, giving full God-enjoyment? He has महोत्सव-s, but these great उत्सव-s have no bustles, no crowds;—

it is all विविक्त—all solitudes—all अद्वैत—no द्वैत—no crowd, no plurality, no two, even between the आत्मा and the परमात्मा. It is Yoga-Samadhi union. “युजसमाधौ”—It rains ब्रह्मानन्द—It is a मेघ raining धर्म - धर्ममेघसमाधि:—says the योगसूत्र—It is the अवभृथ दिव्यस्नान for the ज्ञानयज्ञ of the आत्मयाजि—It is the अवभृथ of this महोत्सव namely the effecting, or the accomplishment or discovery of the unity of the योगि जीवात्मा with the परमात्मा—स्थैर्ययदि—If this समाधि union is permanent and undisturbed by युत्थानं - योग महोत्सवे स्थैर्यं अपि च यदि—That state is called the highest and seventh भूमिक - त्रैलोक्यराज्येन किं - त्रयो लोकाः—त्रैलोक्यं - “स्वार्थे व्यञ्ज” It belongs to चातुर्वर्ण्यादि. The poet's closing sloka words—“त्रैलोक्यराज्येन किं”? are an echo of Arjuna's निर्वेद words “अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किन्नु महीकृते”—त्रैलोक्यराज्येन means त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः - निमित्तं is also फल.

Sloka. 92. त्रैलोक्यराज्य may mean sovereignty over an extremely vast territory—three worlds. Here the opening words are ब्रह्माण्डं मण्डलीमात्रं—The entire cosmos with innumerable world systems is limited like a मण्डली—small circle—, a pot etc., मात्रं is a suffix meaning—‘a measure’ (परिमाणं). It also means—‘only’. Both meanings must be taken here. “How can a man who has got eyes or mind consider the entire cosmos to be so very small and limited except by delusion? मनस्विनः to the ब्रह्मयोगि enjoying the योग महोत्सव mentioned in the last line in the previous stanza. The ब्रह्मयोगि is described by भगवान् as स ब्रह्मयोग युक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते [Chapter V-21-Gita]. भगवान् also says in (6—20) “सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शं सुखं अयन्तमश्नुते” what would he care for the ब्रह्माण्ड—the entire cosmos which is for greater than the त्रैलोक्य? He might even look at it while in

ब्रह्मयोग - यत्र नान्यत् पश्यति—The इनि suffix in मनस्वि having the force of मनुप् signifies the greatest and the best mind. किं लोभाय—would it attract him? किं means also कुत्सितुं—The second-half gives a दृष्टान्त reflecting upon this by बिम्बप्रतिबिम्बभाव making a दृष्टान्त अलङ्कार—The great ocean is disturbed and agitated by the re-movements of the fish. The word अण्ड means an egg. The whole cosmos—ब्रह्माण्ड is spoken of as an egg. It came out of a golden egg. हैमं अण्डं—The whole ब्रह्माण्ड coming out of an अण्ड is little like creatures coming from eggs—अण्डज-s. The ब्रह्माण्ड is an अण्डज. Birds are अण्डज-s ब्रह्माण्ड world systems born out of primordial अण्ड fly in space constantly like birds. Fish is also an अण्डज.

Sloka. 93. He addresses लक्ष्मि—ऐश्वर्ये and its देवता—Lakshmi must be respectfully asked to leave. She is Mother-Lakshmi. Giving up of Lakshmi is done with respect “Go to another man.” The poet guardedly says ‘मत्काङ्क्षिणी मासभूः’—“Don’t desire to continue me as your residence” The poet perhaps has in mind Kalidasa’s famous proverbial sloka—“श्रियादुरापः कथमीप्सितो भवेत्—who cannot be had if Lakshmi wants to have him?” भर्तृहरि says here that the Vairagi is an exception to this. If she desired to live in this Vairagi and continue to do so, without leaving him, he would discard her and go away from her. “Mother Lakshmi!, do not lose the reputation made for you by Kalidasa’s व्याप्ति implying question. Don’t create exception to that universal rule enunciated by Kalidasa.” मत्काङ्क्षिणी is a paraphrase of श्रिया ईप्सित—Don’t entertain ईप्सा in me. मासभूः—The अ in अभूः—Aiorist II person singular is dropped after मा. Instead of the past sense, imperative sense appertains to such a प्रयोग. Compare—‘मासगमः’ at the beginning of Gita-Chapter II. स although

commonly bearing a past tense sense, when added to present-tense words, emphasises the past sense, here, when placed between **मा** and Aorist or imperfect form **भजस्व** means—unceasing continuous attachment. Lakshmi wants to live continuously in some men at least, so that she may not be liable to the general reproach of being **चञ्चल-तैलधारावदविच्छिन्ना-** ‘Don’t think of **भजनं** of me’. “Leave me alone and go to another person who may be very pleased to have you to the end of his life and even after.” Men of **स्पृहा**-s for **भोग**-s of wealth, **काम**, **धर्म** etc., are subject to you and at your disposal **स्पृहा** is the reason for enslaving them to you. To the **निस्पृहा** without it—what are you?—**कासि?** **का** means also **कुत्सित-स्पृहालवः**—The suffix is **आलुच्** denoting ‘possession’. The question arises—“You may have no **स्पृहा** for **भोग**s, but your **देहवृत्ति-शरीरयात्रा**—as **भगवान्** calls it, requires the purchase of provisions just to keep your body and soul together. Your soul requires a body for **साधन**-s of **ब्रह्मयोग**—The answer to this is given in the second-half. “I do not say—I will put an end to my **देह**. I do not say. I do not want some **वृत्ति**, (earning of living), but I can have **भिक्षावृत्ति** for which no money is wanted. Would not you want a wooden bowl or other vessel for getting **भिक्षा**? **पलाश** leaves, stitched freshly just now, in the form of a cup—**पुटिकापात्र** will do. I need not buy stitched leaf **पात्र**-s from the bazaar. The forest **पलाश** trees will give me enough fresh leaves.” The commentary quotes the text—‘**पलाशं पद्मपत्रं च**’ saying that even ordinary food kept in these vessels become pure. **इह** is **स्पृहा**—He gave up **स्पृहा** in Lakshmi and **भोग**-s. But we have good **इह-समीहसमीचीन इह** for this **भिक्षावृत्ति**.

Sloka. 94. You need not purchase food, you don’t want Lakshmi for that. Would you not purchase some cloth for a

bed? I don't want अल्पशयनः-s. The पृथ्वी—this vast and wide earth—this महाभूत is my महाशय्या—The word महा suggests पृथ्वी—it is being a महाभूत—No other शय्या in the world can match her greatness. She is also my mother. I will sleep on my mother's lap. Why put a cloth between her lap and myself? I will be बाल—child—as the Upanishad advises—“बाल्येन तिष्ठसेत्”—I would read it as ‘बाल्येन शिशयिणीत’ - विपुला is a name of पृथ्वी meaning also—‘big, vast’; but the लिङ्ग is different. लिङ्गविवरिणाम may be made for understanding it with पृथ्वी—what about pillow? There is my long hand like a creeper?—लता signifies the pillow—which is as long as the hand, and quite sufficient for the head. This pillow can be used anywhere without any need for carrying it. Rama used his long hand बाहु—long like a serpent as his उपशान - “बाहुं भुजगभोगाभं उपधाय”—Valmiki used the simile of a long serpent to suggest that the hand was the substitute for आदिशय - वितानं च आकाशं have you a canopy used for a cot? I have, and I have one big enough to be a canopy over my bed—the great earth. It is the sky, Have you got a fan or a panka? The महाभूत—air is my panka. वितान - आकाश अनुकूलः अनिलः—I lie in a way so that the wind may be favourable to me. शरच्चन्द्रो दीपः—the lamp of the world is my lamp. Why do I want another lamp? In शरत्—there is no rain, and I sleep in the open. Who is the Sundari bed-mate with whom people ordinarily sleep. Your Upanishad says—a man sleeping with a प्रियास्त्री, embraced by her प्रियया स्त्रिया परिष्वक्तः—does not in his आनन्द have any consciousness, inner or outer. ‘न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरं’—This is the उपमान given by your Upanishad for the संपरिवृद्ध given by the प्राज्ञ throughout the state of sleep. The woman-bed-partner, and her

embrace—was a दृष्टान्त. But I have the दृष्टान्त - प्राज्ञसंपरिवृङ्ग - इति itself in the place of the प्रिया woman. He is a प्रियतम—the dearest—सर्वस्मात्प्रेयः. The वनिता here is a विः - विः means both पक्षि and परमात्मा. विः पक्षिपरमात्मनोः.” It means also cessation of रति and सङ्ग in वनिता. “परमात्मनि यो रक्तः विरक्तोऽपरमात्मनि” The latter is a condition precedent to the former. सुखी शान्तश्चेते मुनिरतनुभूतिः—This मुनि who is a निष्किञ्चन has not small (but very extensive) भूति - ऐश्वर्यं like a king. The vast महाभूत elements are serving me. They are unlimited ऐश्वर्य. नृपैव may be even taken as a व्यतिरेक दृष्टान्त. He has only तनुभूति-s—limited ऐश्वर्य. He does not sleep with ease. No तनुभूति like a king. अन्वय दृष्टान्त—would give a व्यतिरेक for the उपमेय as in व्यतिरेकालंकार.

Sloka. 95. The first line is the paraphrase of the Gita sloka—“विविक्त सेवी लब्धशी यतवाक् कायमानसः” संप्राप्त कन्थासनः—the commentary points out the नियम. चतुर्गुण कन्थोऽपरि उपविष्टः—The अलङ्कार is स्वभावोक्ति—as the commentary says. The charming life and ways of Vairagi भिक्षु is charmingly described “चारु यथावद्वस्तुवर्णनम्.” More than चारु beauties of nature, this life is charming.

“तुभ्य निन्दास्तुतिर्मौनी” says भगवान्. That is described here. The scriptures require him to be अव्यक्तलिङ्ग अव्यक्ताचार—not making known, and even concealing his माहात्म्यं. अनाविष्कुर्वन्—as the Sutrakara says. Questions are put to him, when he is walking in the street without any ostentation, as the humblest man with no caste-marks, यज्ञोपवीत etc., with rags, and with bowls, and different enquiries are put about him by the people as in line (1). They put the questions to him or others also. He never gets angry or pleased.

“सानावमानयोस्तुल्यः” स्वयं यान्ति—go silently without giving any reply. स्वयं has this force namely. “The people in the street are pestering him with questions, coming near him. If he stays there with the questioners they will go on questioning him until he gives an answer. They would not go away. The only way to break the contact for him is to go away himself. That he does. यान्ति—they pass on without stopping to answer.

Sloka. 97. In the first half, the poet says—“The serpents eat the air, which food involves no killing of life. Serpents are वाताशन-s—हिंसा शून्य - अयत्न लभ्य—got easily, without any effort. धात्रा—Providence has provided this मरुत्—air food. व्याळानां—to serpents. पशवः—cattle eat the top portion of grass. They leave plenty of grass stalk at the bottom for it to grow again. Serpents and cattle lie on the ground. That is their bed. The same life is given by Providence to people who have got the strength of mind and culture to cross the संसार ocean. For people who seek and follow that life, all excellent virtues are in full. The commentary understands समाप्ति to be नाश. गुणः can be taken to mean त्रिगुण-s.

Sloka. 98. The yogi's life on Himalayan sides on the Ganges bank is described. पद्मासन is a common and easy योगासन unlike कठयोगासन-s. They will do for राजयोगि-s like king भर्तृहरि. ब्रह्मव्यान - अभ्यसनविधिना - आध्यान reminds us of the ब्रह्मसूत्र—‘आध्यानाय प्रयोजना भावात्’ and the Sutra ‘व्यानञ्च’. योगनिद्रा—is unaware of external surroundings as in sleep. किं भाव्यं मम तैः सुदिवसैः—what should those good days be like, and how should they pass? Old deer should, without fear, rub their body over my body, for allaying their itching sensation. निर्विशङ्काः—without any fear, or sense of my being a stranger, जरठ—old. Little deer would not have much fear in

the previous sloka also. मरुत्कलितं means—"provided by the Gods."—"मरुतः". The highest जीवन्मुक्ता was—देवहूति—the mother of कपिल and wife of कर्दमप्रजापति. Here jeevan mukta life is described in detail in Bhagavatam—at the close of III स्कन्ध—slokas 22 to 30.

नित्यारूढसमाधित्वा परावृत्तगुण भ्रमा ।
 न सस्मार तदाऽऽत्मानं स्वप्ने दृष्टमिवोत्थितः ॥
 तदेहः परतःपोषोऽप्यकृशश्चाप्य सम्भवात् ।
 बभौ मलैरवच्छन्नः सधूम इव पावकः ॥
 स्वाङ्गं तपोयोगमयं मुक्तेकेशं कदाम्बरम् ।
 दैवगुप्तं न बुबुधे वासुदेव प्रविष्टधोः ॥

The body was परतःपोषः and दैवगुप्तं—She was not aware of her body at all. स्वाङ्गं न बुबुधे. Her समाधि नित्य. No युत्थान at all. The Gods wanted to preserve this body along with life to show to the unbelieving world the example of जीवन्मुक्ति and the reality and power of ब्रह्मानन्दानुभव to make one forgetful of all surroundings for ever. बृहदारण्यक उपनिषद् says—ब्रह्मनिष्ठः are looked upon by Devas as their आत्मा. 'आत्मा हि तेषां भवति'

Sloka. 99. His palm is pure and holy vessel. From पाणिद्वयं पात्रं—it comes to एकराणिपात्रं. Food got in one palm is enough. भैक्षं got by mere going about—ब्रमण सात्रं, अटन सात्रं is अन्नं which never fails. There is no lack of people most eager to run with food from inside the house, and put it in his पात्रं. Therefore the अन्नं is अक्षय and the पात्रं is an अक्षयपात्रं. The cloth worn, is as wide as the world, up to the cardinal directions. It may be more an apt covering for the expanded आत्मा, but unfortunately it wants no covering. It is अनावृतं the earth is an unshaking cot, and an extremely big one. निरसङ्गतः

develops स्वान्त सन्तोष and सन्यास which are enunciation of all servility and dependence etc., सन्यस्तदैन्यव्यतिकर निकराः निस्सङ्गता covers the first two chapters; also chapters IV to VIII. सन्यस्त दैन्यव्यतिकर covers Chapter III.

Sloka. 100. Here the poet is taking leave of the महाभूत-s etc., which had been covering and sustaining him from time without beginning and were the home for his आत्मा and body—whatever body came. गताः कलाः पञ्चदशप्रतिष्ठां says this last अञ्जलि—salutation. Earth is at rest as mother, who gave the body. तातमाहृत—the देह is said to be पाञ्चभूतिक—made of the five भूत-s. माहृत is described as तात—father. His seed gave the प्राण—air. The word मेदिनी—is also very significant. मेदस् is flesh. The mother gives the flesh in the गर्भ. सखे तेजः तेजस् - अग्नि is addressed as a friend. तेजोमयी वाक्—जायाम्नि burns and reduces to ashes all ऋमे-s, and अग्नि was the assisting friend for all धर्म-s. It is वाक् of गुरु and सव्रह्मचारि-s fellow-students of Vedanta that supplies the श्रवण and मनन. “पादं सव्रह्मचारिभ्यः” One fourth is got from fellow pupils with whom discussions are made at the गुरुकुलं. तेजस् is ब्रह्मन्—ब्रह्मैव तेजः तेजस् is an address to परमात्मा. तेजस् if taken as परमात्मा, he will be an eternal सखा from time without beginning. सयुजौ सखार्यौ says the श्रुति. He has always been an eternal friend. सुबन्धो जल—water is a constantly helping बन्धु. Water is needed for everything—ablutions and धर्म practices, स्नान, आचमन etc., The स्नानं at the गुरुकुलं is the close of the गुरुकुलवास. आतव्योम - आकाशं is addressed as a brother. व्योम is frequently used to denote परब्रह्मन्. So also words denoting आकाश, like खं and आकाश, Sankar Sutra Bhashya says this परमव्योम आकाश आनन्दः खं ब्रह्म—ब्रह्मन् is दहराकाश—the सर्वव्याप्त

आनन्दाकाश with which all मुक्त जीव-s are united undividedly—अविभक्त. ब्रह्मन् is an अविभक्त आत्मा of all जीव-s, and very keen about all जीव-s sharing Its unlimited full आनन्द equally and undividedly Itself. Whatever सुख there is in संसार is an infinitesimal particle of ब्रह्मन् आनन्द. Here also ब्रह्मन् is a आत्मा giving a मात्रा of his आनन्द. They are all an undivided family as it were which the jurists describe as one corporate unit. That is the legal and Vedantic position. महिमा of मोह is gone. The मोह was produced by सङ्ग with you—महाभूत-s. The dispeller of मोह described in the first sloka was ज्ञानदीप Hara which is again referred to here, at the उपसंहार. The मोहमहिमा is totally gone, but ब्रह्ममहिमा comes in its stead. How? 'ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति' How? By a लय in परब्रह्मन्—That is लय is अविभाग संश्लेष without स्फुरण of भेद. This is described as अविभाग by the सूत्रकार. ब्रह्म अप्यय and ब्रह्म लय are the goal.

The Vairagya Sataka began with हर. The शृङ्गार शतक which is also partly वैराग्य began with शंभु. परब्रह्मन् is the last word of Vairagya Sataka शंभु is परब्रह्मन्; हर is परब्रह्मन्. The Upanishad calls it 'परं ज्योतिः' in which the उपसंपत्ति लय takes place. "परं ज्योतिरुपसंपद्यस्वेन रूपेण अभिनिष्पद्यते" "What is this स्वं रूपं? चितितन्मात्रं and ब्राह्मे रूपं as the सूत्रकार says. चैतन्यमात्रं is ब्रह्म. 'आह च तन्मात्रं' says the Sutra Kara.

BHARTRIHARI'S VAIRAGYA SATAKA

TRANSLATION

THE CENTURY OF DISPASSION AND SCORN OF
WORLDLY ATTRACTIONS

THE FIRST DECAD—CENSURE OF VAIN DESIRE (TRSHNA)

1. May Lord Hara shine over with surpassing brilliance in the mansion of the Yogi's mind as a lamp of spiritual knowledge, driving far away the thick darkness of nescience which was entrenched therein with ever increasing volume and power—the great spiritual lamp which burnt without any effort, impertinent Cupid flying at it like a moth, shining for the sole-purpose of leading mortals to immortality with delightful coolness comparable to the crescent adorning the Lord's head.

2. I have roamed long over distant lands, covered with hills and jungles making travel difficult and dangerous, in quest of wealth but to no purpose. I have entered services unsuitable to my birth and caste and worked hard in them, compromising my self-respect, but all without any gain. I have waited miserably at the door of others in the hope of getting a feed without any sense of shame like crows waiting for a morsel of Bali food and eaten the food to keep my body and soul together. Oh! wretched desire! the instigator of shameless acts! You are not yet satisfied with having humiliated me so much, but you go on with more and more persistence.

3. The Earth-surface has been dug and dug in the fond hope of discovering valuable mines and treasures. Mineral

got by searching high mountains have been long put under fire, blown by my mouth in the hope of coming by the philosopher's stone for alchemic success. Rivers and Oceans have been crossed. Kings have with great effort been propitiated. Nights and nights have been spent in the burning ground, chanting mantras for the propitiation of spirits. With all this I am not able to get even one small blind coin. Madame Desire! Please stop at least now.

4. The harsh words of bad masters have been patiently borne in the hope of winning their pleasure. Many a tear which began to gush was suppressed inside when angry words were uttered by unkind masters. Not stopping with the suppression of the tear, I even affected to laugh admiringly, though without any heart. My palms were joined and raised in respectful salutation of rich men vainly puffed up with pride and arrogance. Madame Desire! desiring always vainly and fruitlessly, why do you still make me dance to your tune?

5. For the sake of keeping us in life, which is as evanescent as drops of water on a lotus leaf, what have you not stooped to do, having lost wisdom altogether? Have you not shamelessly bragged in vain and untrue praise of our own merits before wealthy men puffed up with pride of their own wealth?

6. We have exercised great forbearance when we were insolently insulted but the forbearance was not due to any quality of forbearance in us but it was a sheer necessity for us to adopt having no other go. We have given up desire for various pleasures, permissible for home-life but the abandonment was not due to the virtue of contentment. We have exposed our uncovered body to biting cold winds, owing to poverty, not to the virtue of ascetic practice. Day and night we have ceaselessly been meditating on money, not on the Feet

of Lord Sambhu, who is ever intent on blessing us. We have done the same things as religious ascetics do but we have not got any of the great fruits that they get by them.

7. Pleasures desired have not been enjoyed by us, but we alone have been worn out by the ever-burning desire for them. We have done no acts of penance by way of fasts...etc....but our body has been wasted by starvation etc. We have not spent time by doing good work. But time has been wearing us out, and wasting us. Our desire has not reduced itself but we alone are reduced by it.

8. Our face is beset with wrinkles. The hairs of our head have become grey; our limbs are getting totally unfit. Madame Desire alone is still persisting in youth and rejuvenating.

9. The desire for pleasure-enjoyment has died. Even the sense of being a man has dropped out. Friends and relations of equal age who are dear to us as our own life, have rapidly gone to Heaven. Our supporting stick, helps us to rise very slowly. Our eyes are badly affected by cataract but still, this body with no life in it practically dead, is in fear of the catastrophe of death.

10. Desire is a perennially running stream with the mirage-waters of day-dreams, rolling with the waves of new and new fancies, infested with the alligators of raging passions, the birds of cares flying higher and higher, uprooting by its inundations, the tree of courage and self-mastery standing on its banks, with dangerous whirlpools of delusions and illusions, difficult to cross or steer round, with high sandshoals of wasting cares and anxieties, difficult to cross—pure minded masters of Yoga who have got to the shore of this perennial turbulent stream—are alone happy.

DECAD II

CENSURE OF THE PLEASURES OF SENSUAL
OBJECTS.

11. I do not see any real good coming out of a life of acts religious or temporal, done with motives desiring worldly benefits therefrom. When I reflect over the fruits which may be got by performing religious acts, I am oppressed by fear. The pleasures we have long been enjoying as a result of vast punya hoards, in previous births, can be called great only in the sense that they will give the pleasure-seekers more and more trouble and pain.

12. The objects of pleasure, we dote upon however long they may exist, must of necessity disappear sooner or later. Why should not the pleasure hunter try to take credit for deliberately abandoning them with scorn and disgust when their loss and the parting from them is absolutely certain. If the objects of pleasure by themselves leave us by casualty or otherwise, their parting causes limitless mortification to the mind, but if we leave them by our own strength of mind and suppression of our desires, the abstention will give us infinite joy in the shape of spiritual tranquillity.

13. Oh! it is a wonder that men with minds purified by Vedantic discipline and the dawn of Brahmic knowledge achieve the miracle of total abnegation of wealth in their ownership and enjoyment, discarding all desire for them. For our part we are not even able to give up our desires for worldly objects which we have not now, nor ever had before. We have yet to attain steadiness of mind.

14. Birds repose confidently without fear on the laps of those blessed men living in the mountain caves and meditating joyously without cessation on the Highest Light, and sip the

tears of joy falling from their eyes intoxicated with Brahmic joy, and frenzy. But alas! Our life is wasted by building by the mind castles and tanks with embankments and pleasure gardens.

15. Once a day some tasteless food is got by me to eat in my begging bowl. Mother Earth! You are my bed. My body alone is my servant. My clothing is a rag with a hundred patches. Alas! even when I am in this condition, the objects of sense would not leave me alone. (My desire for them would not go).

16. Women's breasts, lump of flesh and muscle are described as a pair of golden pots. Her mouth is the habitation for phlegm but still is compared with the Moon. Her buttocks wet with urine are described as rivalling the elephant's trunk.

All this nastiness which deserves repeated satirical censure, is repeatedly pictured rosely by some poets posing as wisemen.

17. Lord Hara who stole half the body of his dearest, to make a half of his own body is unique lover and top-most amongst lovers, although there is no greater person of ascetic restraint without any amorous passion for women. Others in the world affected and stupefied by the poison of the sharp arrows of Cupid, are not capable either to enjoy the pleasures provided by Cupid, like that greatest Lover, nor to renounce passion like that greatest Yogi.

18. The ignorant moth which knows not the great destructive burning power of fire may fall into the flames unknowingly. The fish, which knows not the danger, run to the baits and eat the flesh. But why should we who are well aware of the danger allow ourselves to be caught in the nets of Cupid bristling with dangers? Alas! how invincible is the power of amorous frenzy!

19. When the throat is parched, and the thirst is severe, one drinks good cold water to quench the thirst. Smitten by great hunger, one swallows morsels of cooked rice, spice with flesh etc. When the body and mind are burning with the fire of love-passion, one embraces a woman. All these are only remedies for ailments of the flesh and are mistaken for pleasure.

20. A person grovelling in spiritual ignorance, attaching imperishable value to high mansion, sons thought well of by the good, countless riches, an auspicious dear loving wife and fresh youth, imprisons himself in the jails of samsara. But a person blessed with spiritual knowledge realising that all this is short-lived and momentary, renounces them and embraces the life of an ascetic in the ashrama of sanyasa.

DECAD III

CENSURE OF THE DESPICABILITY OF BEGGING

21. Which man with any self-respect would for the sake of merely filling his own belly could approach a rich man with the words, "Give me a gift! Sir!" with hesitating and indistinctly uttered sounds by a reluctant throat, risking a negative answer, were it not for meeting the desire of a good wife, suffering from abject poverty, with her torn old cloth, dragged by the tender hands of starving and sorry babies ever and anon and crying for food, in a foodless home!

22. This pan of a belly, hard to fill (but which requires filling several times a day) cuts asunder all other cherished self-respecting sense, causes like a bright Moon, one's lotus-like fragrant virtues to fade and like an axe uproots, like a spreading creeper shedding and spreading a feeling of shame and compels us to dance the role of a beggar.

23. A self-respecting man who has to protect his life from death by starvation, would prefer to go from day to day to a good big country village or a forest habitation with a bowl in hand covered with a white cloth, begging his food from door to door from the houses of holy men who mastered the Karma Meemamsa Sastra and performed fire oblations of food, strictly in accordance to the shastraic rules and give 'Bhiksha' out of the holy food remaining after oblations to Agni and would not approach with a beggar's face his own kith and kin for help even to keep away the wolf from his door.

24. Why should men run eagerly after doles of food to other peoples' door, exposing themselves to disgrace? Have the holy and lovely Himalayan mountain retreats, moist with drops of Ganga River waves and habited by celestial Vidyadharas, been destroyed by cataclysm?

25. Why do people face the faces of vanity-swollen bad men, totally devoid of good manners and good temperament, whose eye-brows dance in anger, in contempt and in arrogance, puffed up by their acquisition of a little ill-gotten wealth. Have forest roots (eatables) been devastated by deluge from the vicinity of hill-caves? Have clear silvery hill streams been obliterated from the surface of hills? Have the branches of forest trees bearing juicy fruits and barks, supplying clothing, been up-rooted from the tree trunks?

26. You may sustain yourself on forest root-fruit-fare which will fill you with the sweetness of contentment like a sweet wife. You may lie down on a bed of tender leaves spread on the ground. Do rise at once. We too will go to the woods keeping our self-respect and dignity—where the names of masters of wealth, petty, stupid, uttering indistinctly angry and unpleasant words, with head turned by the malady of the possession of riches, would never be heard.

27. Fruits are easily obtainable at our pleasure in every good forest. Sweet cold water of holy rivers is available there from place to place. Beds of the softest touch composed of tender leaves and creepers, can be had there easily without much effort. Notwithstanding all these great and special facilities provided by nature, available at will for the mere wish, pitiable poor men stand inviting at the door of men of wealth, bearing hardships and disgrace. Is this not to be wondered at?

28. When I rise into waking consciousness after a trance of Brahmic absorption and I am seated on the stone floor of a hill cave, I am reminded with an internal laugh of the days spent by needy men in the miserable condition of having to beg before money-bags of petty mind falling victims to pleasure temptations.

29. The rejoicings of those blessed men of absolute contentment, progress more and more and never cease. The greed of the worshippers of "Mammon" never decreases. While so, for whose benefit has the Golden Mountain Meru, of indescribable riches containing within itself all the gold in the world, been created by the Omniscient Providence? I do not like this.

30. Master yogis praise highly Lord Sambhu's dear life of a mendicant by which food is obtained for the mere asking, while walking along the streets for Bhiksha food, which in reality involves no indignity, but gives incomparable satisfaction, in pursuing which there is no fear of envy or attack from any quarter, which dispels all envy and hatred entertained previously by others and also the feelings of envy and hatred, one had before against others, which saves us from various troubles inevitable for acquisition of wealth.....etc., which is easy to practise every day and anywhere as it involves no appreciable loss to any single person, serving the 'Bhiksha.'

which is the pride and pleasure of Sadhus as being purificatory to the soul and which is an imperishable and inexhaustible capital asset.

DECAD IV

THE SHORT-LIVED NATURE OF PLEASURES AND ENJOYMENTS

31. In indulgence in pleasures there is genuine fear of the setting in of diseases. In regard to pride of birth, in a good family, there is fear of being censured as not coming up to the mark of the Dharma Achara practices, suitably to their religious birth and the fear of the line being broken by sons... etc., not being born. In the possession of wealth there is fear from Kings who have an eye on it though they are the supposed guardians of the security of the property. In the cultivation of self-respect, there is the fear of losing it, when driven by poverty to appeal to others for support. In the building up of a strong athletic physique, there is fear of challenge from rivals at least. In being endowed with extraordinary beauty of person, there is fear of losing all the beauty on the setting in of old age. The development of high shastraic culture is attended with the fear of controversial debates with other men of learning. In the possession and cultivation of good virtues and character, there is fear of being abused by slanderous tongues. In regard to one's own body there is fear of Yama. Everything in this world, one values, is attended with fear continuous. The only thing which would rid us from all fear from any service, is the life of Vairagya, 'the complete renunciation of all the pleasures of the world.'

32. Birth and life necessarily involve death sooner or later. Brilliantly shining youth is liable to be severely attacked.

and damaged by old age. Contentment may be attacked by desire for money. The sweets of unagitated tranquillity may be upset by the attractive charms of clever women of youth. Good virtues and reputation established with great difficulty by the vile attacks of malicious men. Forest retreats may be infested with fear from poisonous reptiles and wild elephants. Great worldly possessions may not stay long but may cease at any moment. What in the world is free from uncertainty of fear!

33. A man's health is undermined by hundreds of ills of the body and the mind of innumerable kinds. Where Lakshmi enters and resides smilingly, there rush diverse dangers, breaking doors open. Every person born is subjected speedily by 'Mrityu' (Yama) to his jurisdiction and authority. Thus what is there created by Providence which can be said to be certain to exist for any length of time?

34. The pleasures of the senses are unsteady and short-lived like waves rising and falling instantaneously. Life is liable to cease any moment. The experience of sweetness in beautiful women will last only for some few days. O! wise men, you must therefore realise the worthlessness of the *Samsara* so called and be imbued with the desire of setting good examples and giving good spiritual instructions to the world needing it. Begin a life of yoga and strive in it perseveringly.

35. The pleasures of the world are fleeting like the lightning in the canopy of the sky, covered by clouds. Life is short-lived like water-drops sticking in the lotus-leaf, tossed with the winds. The desires for pleasures, common in youth may fade and die later on. Wise men! reflect upon all these and quickly turn your minds towards the practice of Yoga, which could easily be achieved by persevering and firm.

concentration and give *Samadhi* Union with the beloved object of meditation.

36. Life is evanescent like *billows*. The brilliance and strength of youth will last only for some days. The gathered wealth and comforts may vanish like castles in the air. The multitudes of worldly enjoyments indulged in, have only the fleeting shine of lightning flashes in winter. The loving embraces by sweet-hearts with arms thrown round the neck, hugging the bosom, could not last long however sweet. Throw your mind passionately and exclusively into Bramhan, the Infinite, to cross the ocean of the terrible fear of birth in *Samsara*.

37. While in the mother's womb, one has to live with great hardships in the midst of disgusting bodily excretions with hopelessly curtailed limb movements. The sweets of conjugal life in youth, are badly infested with fear of separation from the beloved any moment. Old-age—life with the ridiculing contemptuous looks of women with lovely eyes, is far from desirable. O! mortals please tell, if there is any, the least happiness in *Samsara*.

38. Old age is threatening like a tiger to seize men. Diseases afflict the body like malignant folks. Life is breaking out fast like water from a broken pot. It is a wonder that people conditioned like this should still think of doing evil to others!

39. Pleasures of all sorts are naturally short-lived. Life in this *Samsara* is full of only such short-lived pleasures. For whose and for what benefit do you roam from place to place? Oh mortals! enough of your worldly activities. If you have any confidence in our words, collect and concentrate your mind, make it crystal-clear by conquering hundreds of attachments binding you to *Samsara* and centre it constantly

with intense passion on the self-effulgent "*Brahmic Thejus*" which is your haven and final resting place.

40. O! Good man! "Planted in which a man of spiritual culture, looks upon the innumerable Deities of the hierarchy, beginning with Brahma and Indra as bits of straw, by tasting of which, sovereignty over the three worlds and other such glories are insipid, that Brahman's enjoyment, is the only incomparable bliss and it comes to stay perpetually once it dawns. Do not covet any other enjoyments which are merely momentary.

DECAD V

DESCRIPTION OF THE POWER AND WONDERS OF TIME

41. That beautiful capital city, that great king, that great circle of courtiers and subordinate rulers coming to the royal court, that assemblage of great pandits, those lovely women with Moon-like faces, those wild and turbulent erratic princes, those bards singing eulogies to royalty, those dignified talks—salutation to that great master Time by whose power all these have become things of the past.

42. The house in which there were a number of inmates, the master is now there alone solitarily. Where there was one at first and then many multiplied in the middle, now at the end there is none there. In this manner, the great Lord of Time, dexterous in playing this game sits day and night moving, on the chess board of the world, human beings, like wooden pieces in a sporting spirit.

43. Life diminishes every day by the movements of the Sun east to west. The passing of long periods of time is not even noticed in the stress of heavy engagements in large works. Even after seeing births, old age, dangers and deaths, no fear

arises in the mind about the uncertainty of life and the certainty of death. The people of this world have lost their sanity having drunk fully the cup of miserably deluding state of stupor produced by nescience and thoughtlessness. ;

44. The same night-shades are coming again and again; so the same days in succession in all their monotony. Knowing this uselessly passing away of days and nights, people run about from place to place without any aim or gain. With great exertion they also restlessly begin this and that undertaking, leaving each of them unfinished. We are thus tormented by the monotonous and useless repetition of many things and activities of worldly life. But alas! we do not feel the shame of such a life of inertia and uselessness.

45. The Lord's blessed feet were never meditated upon by us in the Vedanta-way to exterminate the never ending cycle of births and deaths, misnamed as the good way of *samsara*. Nor has any '*punya*' *adrishta* been acquired which would be efficient to open the doors of *Swarga Loka* to us. Nor have the hard big breasts of women been embraced by us even in dreams. We have been acting only as axes in cutting at the root of the youth of our mother which might give her sweet enjoyments like a lovely garden.

46. No branches of learning suitable for acquiring the virtue of humility and for victory in debates with controversial opponents, were studied and mastered by industry. No fame was carried to the upper regions of *swarga* by piercing and breaking the heads of elephants by the edge of the swords. The honey of the tender rosy lower lip of a beloved woman was sucked at Moon-rise. Entire youth has been wasted without any fruit, alas! like a lamp burning in an empty house.

47. No learning was acquired with anything like perfection or clearness. No wealth was acquired, no reverential

service was rendered to the parents with composed and dutiful mind. Dearest women with long eyes, moving fast here and there were not hugged and embraced even in dreams. Thus the whole life time has been spent like crows seeking doles of food and crumbs thrown by others.

48. Those to whom we were born have passed away after living long. Those with whom we were brought up have passed away and are living now only in our memory. Now we are alone every day getting nearer and nearer to the day of fall. We are in a plight comparable to the trees standing on the sandy river bed.

49. Human life is limited to the small maximum of hundred years; half of it has gone in nights sleeping or doing no work. Half of that and yet another half of that half have been spent in turbulent youth or in infirm and idle old age. Now the remaining days of life are spent in sickness and mournings of departed relations and friends and in the painful humiliating task of serving arrogant masters. What is the hope of anything like ease or bliss in life which is mere short-lived than the billows of a running stream?

50. Having spent a very short time as a child and a boy, another short period as a lewd youth, another short time in poverty without a penny, another short time with the fullness of riches, and some time acting the part of crabbed old age, in the world-stage with limbs rendered useless for work by advancing old age and with wrinkles adorning the body, man makes his exit from life by retiring into Yama's city behind the screen.

DECAD VI

ADDRESS BY AN ASCETIC TO A KING

51. You are a king. We also have reached a great height by the grace of our great Guru of high wisdom and learning at

whose feet we sat long with reverence and admiration. You are renowned by your rich possessions and your regal splendours. Poets and men of letters sing far and wide our praise. In this way the gulf between you, of worldly wealth and us, of the wealth of reputation for holiness, is very wide. If you do not turn your back upon us, we, totally desireless as we are, look to you for nothing and care not for you.

52. You are a master of wealth of various kinds. We are masters of the plenitude of the wealth of literature and command fully language and felicity of expression pregnant with ideas. You are a courageous warrior clever in fighting your foes. We are also adepts in the art of fighting with rival controversialists and putting down their pride. Men of wealth wait at your door in service and they do the same with us eager to drink our teachings for cleansing their mind, of all defects and impurities. If you do not care for me, I shall not care for you at all, Oh King!

53. We here in our forest retirement are content with the bark of trees for clothing ourselves. You are pleased to have silk clothing. Our pleasure is equal. The distinction between us is one without any difference. The man whose desire is vast and intense may be said to be a poor beggar (constantly in want of this or that). Our mind is content. Then who is rich and who is poor? Who is "a have" and who a "have-not"?

54. Fruits are quite enough for my food. Honest and good water is quite enough for my drink. The bare ground is enough bed for me. The tree-barks are quite good clothing for me. I cannot bear to tolerate the insolence of evil men whose senses are distorted by contemptuousness for us resulting from the intoxication of new wealth and new liquor.

55. Let us eat begged 'bhiksha' food. Let us be clad poorly with a 'Kaupeena' only or let us be nude wandering ascetics. Let us lie down on the bare-ground. What have we got to do with moneyed lords or kings?

56. We are not dramatic actors. We are not buffoons (fools who can keep royalty roaring in laughter). We are not professional singers. Nor are we adepts in vulgar talks to pander to bad tastes. Who are we to have audience with kings or to see them? We are not courtesans bent slightly under the weight of heavy breasts.

57. This kingdom was founded and established by noble minded kings in times of yore. This was ruled and preserved from decay by other noble kings. Some kings conquered this world by battle and made a present of them to others, discarding it and valuing it as a straw. Other great warriors enjoy vast territories in the fourteen worlds or the whole of them. Oh! how hot-headed are some men, guarding over a few cities and burning with pride on that account.

58. What great kingdoms were ruled without a moment's break by hundreds of kings! What honour and respect are kings who cannot boast of much territory entitled to? Foolish lords of fractions of fractions of infinitesimal fractions of those ancient kingdoms, brag of the greatness of their sovereignty; on the other hand they ought to be ashamed of the pettiness of their principalities.

59. The whole of this earth with its ocean girth—is it not small as a minute atom? (compared to the vast universe) Hosts of petty kings enjoy them in small parcels, divided after bitter wars. Even if they give anything to persons going to them for presents, what will they be able to give? What is the real position? These petty chieftains themselves are poor and badly in want. Fie, fie on those wretched men, who wish

to get small coins even from such people (merely bearing the name of a king !

60. There was an extraordinary person born (Brahma Deva) whose pure white skull was borne by the enemy of Cupid as an ornament on his lofty head. What is this hot-headed limitless conceit of petty royalty by reason of some people bending suppliantly before them for the sake of saving their life ?

DECAD VII

ADDRESS TO THE MIND FOR RESTRAINT

61. O ! my mind ! Why do you set yourself assiduously embarking on difficult services from day to day for turning the minds of other people (masters) favourably to you by serving them most loyally and devotedly in diverse ways ? If you only make your own soul pure freeing it from morbid desires, would not the mere wish of that pure 'Atma' which (Sankalpa-wish) has the inherent greatness of a number of 'Chinthamanis' reputed as givers of all that is desired, secure to you immediately anything you want ?

62. Why do you wander far and wide quite uselessly. Please give yourself rest and be still. What will happen must happen in that way by itself and nothing can stop its happening. Not remembering desires unfulfilled, in the past, not entertaining new desires for the future, I am enjoying what is sent to me without any thought or wish on my part.

63. O ! my mind ! stop ! stop from proceeding in the wearying and exhausting and difficult ways pointed by your senses. Enter on the safe and certain road to your soul's greatest happiness which is capable of dispelling all your sorrows in a minute. Restore yourself to your old pure, free

state. Give up your wave-like agitations. Do not, again entertain a fancy for this hopelessly short-lived samsaric pleasures. Maintain your poverty now steadily.

64. Sweep clean all nescience and consequent stupor and inertia and morbidness. Cultivate love towards the crescent-headed-Lord, seek residence in the pure and holy banks of the celestial Ganga river. What confidence or reliance can be placed on the momentarily rising and falling waves, bubbles, lightning flashes, the smiles of fortune, the tops of flames, serpents or the waters of rapidly running streams!

65. Oh mind! Do not even once think with desire of these fleeting riches (Lakshmi), which are like a courtesan dancing to the movements of the eye-brows of kings. We are eager to walk in the rows of holy Banares trees clad in rags and get the doles of food falling in our palms at the door of the houses entered into there.

66. Singing songsters in front, excellent poets from the south by your sides, the sweet noise of the bangles of chamara-fan-service-girls moving playfully with dexterity at your back, you have got all these luxuries; do by all means cherish eager desire for tasting the sweets of Samsara. If you cannot command all these. O! mind, enter at once into one minded Yoga Samadhi unlimited and undisturbed by any duality or second object.

67. If you say, you have got the best Lakshmi's fulfilling all your desires to your heart's content, I say "what of that." If you say, you have put your foot upon the heads of your foes, I say, "what if." If you say, with your wealth you have attracted many new friends to love you, I say, 'what if'! If men's bodies will endure for an age what good is that!

68. You have now love and reverence for Lord Bhava, fear of deaths and births inevitable in Samsara, is in the mind,

freedom from undue attachments to near relations and from the passions roused ordinarily by Cupid and forest habitation, solitary and uncontaminated by evil company, and lastly the great wealth of 'Vairagyam.' What more should we want?

69. Therefore meditate constantly upon that great infinite Brahman which is the highest and beyond all limitations by time, space or a second object, which is changeless and expanded limitlessly. 'Why bother yourself reflecting with oscillations upon useless friends and things. As a sequel to Brahmic contemplation in its train would flow sovereign mastery over the world, enjoyable things in plenty committed by unblessed men devoid of Athmic realisation.'

70. You go down to Pathala, you rise to cloud-land, crossing all the cardinal directions you wander restlessly but you would not involuntarily even once remember Brahman, who is the best conducive to your 'Atma' and who will give you enough of bliss and joy.

DECAD VIII

A CONSIDERATION OF PERMANENT AND IMPERMANENT OBJECTS

71. What good is there in Vedas, Smritis Purana reading, very extensive sastras, and sacrifices elaborate ritualistic performances which may give a right to live in the (petty) village cottages of swarga. Excepting the one great thing namely the meditation on the one Ananda Brahman which will burn away like the 'pralaya' fire all weighty sins and sorrows of samsara and secure entry into the permanent perpetual blissful state of Athmananda enjoyment. What good is there in religious acts obsequiously performed in a commercial spirit, bargaining for adequate pleasure returns?

72. Whereas the resplendent golden mount Meru is sure to be burnt down by the all-consuming deluge fires at the end of the Yuga, whereas the oceans inhabited by big alligators and waves are sure to become quite dry then, whereas this earth held and supported by great mountains, must perish then, what need be said of the precariousness of the human body oscillating between life and death restlessly moving like the ears of a young elephant cub!

73. The body is shrinking badly. The gait is hopelessly faltering. The rows of teeth have dropped out. The eye is failing. Deafness is increasing. The mouth is constantly badly secreting. The near and dear relations would not care for our words. The wife refuses even to hear what he wants to say to her and much more her refusal to serve. Pity! alas! to the man of advanced age, even the son is hostile.

74. Seeing the white colour on the hairs of the head and the man disfigured and disgraced by advancing old age with hundreds of bones projected and visible, young women who were old friends, avoid them keeping at a great distance as they shun water ponds reserved for non-caste men.

75. While the body is still hale and free from disease, while old age is still far and yet to come, while the power in the organs of perception and action is yet undiminished, and before the termination of life, the best effort must be made for securing the best good to the "atma" by a wise man. When the house is burning terribly, how would an attempt to sink a well then be characterised?

76. Shall we go and live on the bank of the holy Ganga and be performing Tapas there? Shall we be ministering respectfully to the comforts of a wife, great with lofty virtues? Shall we drink the literature of various Shastras or the

nectar-sweet of varied literary poetry? We do not know what to do within this life which is limited to a short time.

77. These Kings are difficult to please with their unsteady minds galloping like unruly horses. But we are entertaining hopes of getting rich presents of money from them. Old age is taking away all strength and alertness from the body. Death is waiting to take away our dear life. Friend! There is nothing better for the wise man to do than Tapas.

78. Respect by others is dwindling, our wealth is reduced badly; beggars go away from our door disappointed without receiving anything; the circle of relations have disowned and left us, the servants have gone, youth has slowly disappeared. Now this one thing alone is suitable for wise man, namely, residence in some flower-creeper-bower near the Himalayan Hill, washed and purified by the waters of the holy Jahnavi.

79. The shining rays of the Moon are lovely. Forest places with green grass meadows are lovely. Sweet is the pleasure derived from company with Sadhus, sweet are talks about literary poesy. Lovely is the face of the sweet-heart with cheeks bedewed with tear-drops while in a disturbed mood of anger and disappointment. All this and many others are no doubt, lovely, but when we have begun to reflect upon the transitoriness of the things of the world, nothing can be pleasing.

80. Is not a mansion pleasant to live in? Are not songs...etc. sung pleasing to hear? Does not the contact and company of a dear wife enhance the sweetness of life? In spite of all this, good and wise men, determining all this to be as uncertain and short lived as the shades of a burning lamp attacked by the wings of thoughtless and frantic moth flying at the lamp flame, retire into forests.

DECAD IX

WORSHIP OF LORD SIVA

81. Searching the whole of the three worlds, from the beginning of human life, my dear boy, we have not seen or even heard of a man who can tie up and hold in complete restraint, the wild elephants of the mind in rut, bent on courting the female elephant (pleasure objects gratifying the senses).

82. This freedom of one's own movements without any subjection to a master by way of service, this maintenance of life without sacrificing self-respect; this living in the neighbourhood of holy men affording frequent contacts with them; this shastraic learning and culture that has given the great fruit of absolute calmness and tranquillity, this mind slow and reluctant to move outwards,—all this is the result of what great Tapas, I am not able to divine, however long I may ponder over this.

83. All ambitions entertained by the heart have died in the heart without any conclusion. The age of youth, with plenty of promise has passed away! alas! The great talents and knowledge acquired have gone in vain without men to appreciate them. What shall we do now? Time of irresistible power is passing away very fastly. Death will not wait. Oh! now it comes to my mind that there is only one way of hope—only the blessed feet of the destroyer of Cupid. Barring that, there is no other way.

84. With regard to Mahesvara, the Lord of the Cosmos and Janardana, the inner soul of the cosmos, I have no thought of any difference in entity; I believe in their identity. Notwithstanding these my heart's love goes to the crescent-crested lord.

85. When shall we attain that state in which sitting with ease on the sands of the holy Ganga in Moon-lit nights, with the skies bright all round by the brilliant Moon when all is still and hush, Lovely uttering the blessed name of Siva a number of times, passionately for rescue from the never-ending samsara with tears gushing in the eyes though attempted to be suppressed.

86. When shall we spend in holy forests nights lit brightly with a full-Moon, thinking solely of Hara's blessed feet and relying on them as the sole refuge, having given away all that we had to the poor, with hearts full of compassion, remembering the cold cruel and strange happenings and vicissitudes by cruel Fate!

87. When shall I living on the bank of the Divine river Ganga at Banares wearing a "*Kaupeenam*" and bearing on the head the two palms joined in salutation as an "*Anjali*" and uttering loudly the names Oh Gowri Nath!! Tripura Hara!! Sambhu!! Thri Nethra! and praying for his favour.

88. Oh! The Destroyer of Cupid!! When shall I end the sorrows of service under a well-to-do man blessed with Fortune, delighting by your grace internally my soul, eating fruit-fare meticulously and reverentially following the lines taught by the Guru. Under a rock in a mountain cave, practising loving meditation on You, having made archanas to you by the holy waters of the Ganges, with flowers and fruits available there, after having duly done my bath in the Ganga!

89. Oh! Adi Sambhu! When shall I acquire the spiritual strength for uprooting all Karma, living solitarily with no desire for anything—mind and senses perfectly tranquil with the palms of the hands as the Bhiksha vessel clad sparsely or not clad at all!

90. The wonderfully spiritual way of life is attained easily by the grace of Lord Siva by yogis using their heads as the vessel for receiving food-doles, fully content with anything that may be received as Bhiksha, which is the holiest way of sustaining life sitting anywhere valuing the world and everything as like a straw and enjoying unlimited greatest bliss of Brahmananda even while living in the body.

DECAD X

THE AVADHOOTA'S MODE OF LIFE

91. A small ragged piece for Kaupeena, a very ragged upper cloth for protection from cold, freedom from all care, a life of a beggar content with any Bhiksha doled out without asking, lying down for sleep in the burning ground or in the forest, independent and unrestrained movements, being no servant or slave to any one, a mind always perfectly tranquil, firmness and steadiness in the blissful yoga abstractions,—when all these are in hand, what is sovereignty over the three Lokas worth?

92. Would even the whole of the cosmic circle be a temptation to a man of tranquil mind? Would the ocean be agitated by the jumping and other fast movements of fish? Surely the ocean would not be agitated.

93. Mother Lakshmi! go to another man for you to reside in. Do not think of favouring me. Those who have desire for worldly enjoyments are at your service but to those who have no desires, what are you? We now have set our heart on keeping our body and soul together by eating only Bhiksha doles, purified by being kept in a palasa leaf vessel newly knit.

94. The earth is the great bed. The arm is the great pillow. The fan is the favourable wind. The lamp is the autumn Moon. All these comforts for a couple of bed fellows. The sage observing silence and meditation having joy in the embrace of the quality of content for all senses of the pleasure sleeps, calmly with perfect commanding all the above said bed comforts as were used by kings. But without the uneasiness which is inevitable to the head that wears the crown.

95. Some rare yogi of Tapas lives always on food presented as Bhiksha, shunning places crowded with men, having full liberty of movements and actions. Firmly planted in the way of dispassion, having no desires negative or positive, clad in old rags found on the road, sitting upon rags put upon one over another without seeking any respect, devoid of all egotism and intent upon developing the sweet peace of tranquillity.

96. Walk alone in roads without any resentment or gratification on hearing the various talks and inquiries of people going through the road about himself as to whether he is out of caste or a twice born or one of the fourth class or a recluse or a seeker and realiser of spiritual Truths, or a master yogi or some other sort of man.

97. Serpents live on air provided by the creator, which is had without any effort and without hurting and killing any creature. Similarly cattle live on sprouts of grass to which all the said description applies. They lie on the ground quite pleased. The same mode of life, is adopted by men intent and competent to cross Samsara. Those who seek to follow such a life are rich and full with all great and noble qualities.

98. To me seated in the yogasana posture of Padmasana on a Himalayan Mountain rock on the bank of the Ganga enjoying ecstatic, unconscious, "*nir vikalpa*" samadhi known as

yoga sleep by the constant practice of loving concentrated meditation on Bramhan, what beautiful bliss was not enjoyed by me in these days, and what was there left for me to be desired when old deer were rubbing their limbs on my body for removing itching sensations without any the least fear.

99. The hand is the holy Bhiksha-receiving vessel, the Bhiksha is got from a number of houses by walking in the streets. The food so got is immortal manna. The covering cloth is the sky of ten directions of infinite length and breadth. The bed is the widest terra-firma of earth absolutely free from any shaking or fear of falling down. Those blessed men devoid of any attachments and desires and for the very reason enjoying maximum of joy, rising and flowing in their heart, uproot entirely all Samsara and maintain their self-respect and independence totally avoiding any the least compromising of their independence and self respect.

100. Mother Earth! Father air! Friend Tejas! Kinsman Water! Brother Akasa! Here is my last parting Anjali. Salutation to you all. Enriched with pure and true knowledge by intimate contacts with you, great Mahabhoota elements, and dispelling all darkness of nescience with its extraordinary power of keeping us, sunk deep in the mire of samsara, I enter into and merge indistinguishably in the Para Bramha Jyotis.

Our Sanskrit Publications.

	Rs.	As.
KALIDASA'S SAKUNTALA with Sanskrit Commentary by Satavadhana Srinivasacharya and Introduction, English Notes and Translation ...	6	8
KALIDASA'S MALAVIKAGNIMITRA with elaborate Introduction, English Notes and Translation by A. S. Krishna Rao, M. A., Lecturer in Sanskrit, Loyola College, Madras. ...	5	0
MEGHASANDESA with Mallinatha's Commentary and exhaustive Introduction, Sanskrit-English Notes and English Translation, by Vidwan G. J. Somayaji, M.A., L.T., Professor, Andhra University, Waltair. ...	3	0
YADAVABHYUDAYAM Sargas I to IV with the Commentary of Appayya Dikshita and with English Notes and Translation. ...	2	8
SRI HARSHA'S RATNAVALI with Introduction, Translation, Notes and Appendix by P. V. Ramanujaswami, M.A., Principal, Maharajah's Sanskrit College, Vizianagaram. ...	3	8
Dandin's Kavyadarsa with Sanskrit Commentary and English Translation, by V. Narayana Iyer, M.A., M.L., Advocate, Madras. ...	5	0
Sri Harsha's Priyadarsika with Sanskrit Commentary and English Notes and Translation...	3	8
HAMSASANDESA with Sanskrit Commentary, English Notes and Translation, by Swetaranyam Narayana Sastri. Sanskrit Pandit, Pachaiyappa's College, Madras. ...	1	8
BHAGAVATA . Text in 2 Vols. ...	15	0
RAMAYANA OF VALMIKI , Text in 2 Vols ...	10	0
MAHABHARATA , Southern Recension in 18 Vols ...	70	0

Apply to :—

V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS,

292, Subhash Chandra Bose Road, MADRAS-1.

Post Box 1372

6